

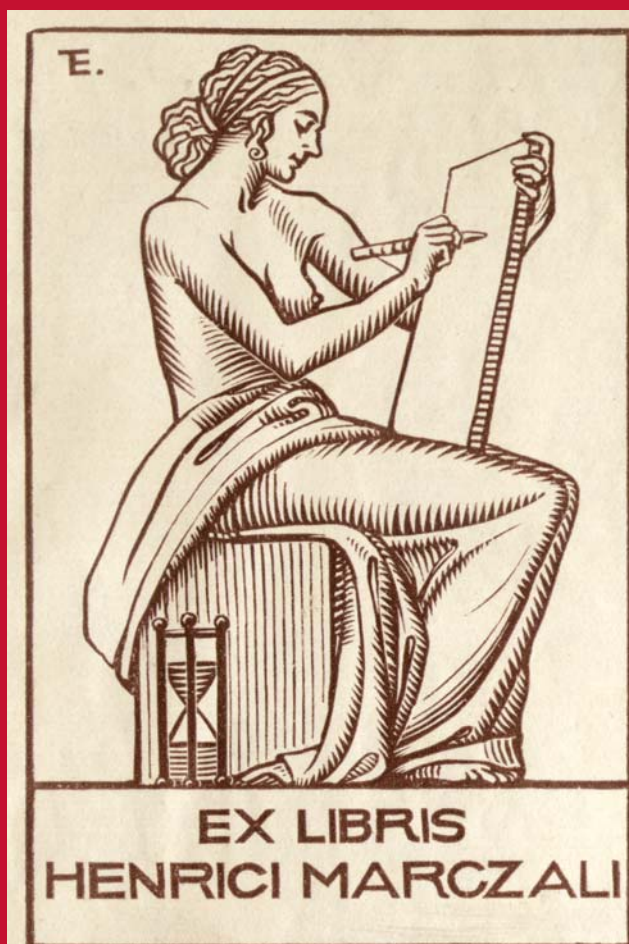
Clio & Psyche

K. Horváth Zsolt, Kövér
György, Lafferton Emese
és Alexander von Plato
tanulmányai

Miskolczy Ambrus
A Kossuth-ábrázolás
technikái

Hogyan lettem
történész?

Huszonegyen vallanak
hivatásukról, pályájukról

A KORALL
TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT
előfizetői felhívása a 2006. évre

Kedves Olvasónk!

Szerkesztőségünk 2006-ben a következő tematikus számokat kívánja megjelentetni:

- 23. *Eszmetörténet*
- 24–25. *Régészet és nacionalizmus*
- 26. *Utazás – migráció*

Kérjük, segítse előfizetésével lapunkat!

Előfizetés esetén a 40%-os terjesztői jutalék megmarad a lap számára.
Az előfizetési díj 3500 Ft. A két szimpla szám ára 1000–1000, a dupla számé 1500 forint.

Az előfizetési díj a
KORALL Társadalomtörténeti Egyesület
1113 Budapest, Valkói u. 9.
HVB Bank: 10918001–00000028–60920003
számú bankszámlájára utalható át.

A postaköltséget a szerkesztőség átvállalja.

Korábbi számaink korlátozott számban, eredeti áron,
a szerkesztőség címén még megrendelhetőek:

- 3–4: *Iskola: intézmény – esély – érvényesülés* (600 ft)
- 5–6: *A munkától a szociálpolitikáig* (600 ft)
- 7–8: *Sport és testkultúra* (600 ft)
- 10: *Divat – Fogyasztás – Anyagi kultúra* (600 ft)
- 11–12: *A város és társadalma* (950 ft)
- 13: *Női karrier: lehetőségek és elvárások* (800 ft)
- 14: *Vállalkozók – Cégek – Piacok* (800 ft)
- 15–16: *Historiográfia: az eseménytől az időig* (1400 ft)
- 17: *Politika és hatalom a társadalomban* (800 ft)
- 18: *A kisebbségi magyarság társadalomfejlődése 1920–2000* (800 ft)
- 19–20: *Rurális társadalmak* (1400 ft)

KORALL

TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

„Minden, ami emberi alkotás ősidóktól fogva, anyagi formákban maradt ránk, velük, rajtuk építkezünk tovább. Anyagi szerkezetekre rakódik rá jelen életünk, mint valami korallképződmény, úgy tenyészik az emberi társadalom.”

(Hajnal István)

SZERKESZTŐSÉG

CZOCH GÁBOR
GRANASZTÓI PÉTER
HORVÁTH GERGELY KRISZTIÁN főszerkesztő
KLEMENT JUDIT
LENGVÁRI ISTVÁN
POZSGAI PÉTER
SASFI CSABA
SZEGEDI PÉTER

TANÁCSADÓ TESTÜLET

Bácskai Vera, Beluszky Pál, Benda Gyula Faragó Tamás,
Gyáni Gábor, Kovács I. Gábor, Kövér György, Tóth Zoltán, Valuch Tibor

Clio & Psyche című blokkunkat Keller Márkus szerkesztette.

A szám megjelenését a Teleki László Alapítvány,
a Teleki László Intézet, a Hajnal István Alapítvány,
az ELTE–MTA Atelier Magyar-Francia Társadalomtudományi
Műhely (MTA TKI) és magánszemélyek támogatták.

A címlapon: Marczali Henrik ex librise a szegedi Egyetemi Könyv-
tárból, ahová a neves történész könyvgyűjteményének jelentős
része került 1945 után.

Kiadja a KORALL Társadalomtörténeti Egyesület
Felelős kiadó: az Egyesület elnöke
Szerkesztőség: 1113 Budapest, Valkói u. 9.
korall@tla.hu, www.korall.org

Nyomdai előkészítés: Kalonda Bt.
Nyomás, kötés: Prime Rate Kft.

ISSN 1586-2410

TARTALOM

Benda Gyula:	In Memoriam Benda Gyula (1943–2005) A helytörténetírás feladatai	5
--------------	---	---

CLIO & PSYCHE

Alexander von Plato:	Történelem és pszichológia – oral history és pszichoanalízis Problémavázlat és szakirodalmi áttekintés	12
Lafferton Emese:	Halált hozó hipnózis Egy 1894-es eset és a tudomány mentális földrajza	46
Kövér György:	Hysteriától a tébolyodottságig Klára és Emma párhuzamos esettörténete	68
K. Horváth Zsolt:	A lélek segédigéi A munkaszolgálat tapasztalata és elaborációja: Mérei Ferenc	97

FÓRUM

Miskolczi Ambrus:	A Kossuth-ábrázolás technikái Szubjektív historiográfiai széljegyzetek <i>A bűnbaktól a realista lényeglátóig</i> című gyűjteményes munka kapcsán	124
-------------------	--	-----

HOGYAN LETTEM TÖRTÉNÉSZ?

	A <i>Korall</i> körkérdése a pályaválasztásról	161
--	--	-----

Bácskai Vera (162), H. Balázs Éva (166), Draskóczy István (169), Gergely András (171), Gergely Jenő (176), Gerő András (180), Gunst Péter (183), Gyáni Gábor (193), Klaniczay Gábor (197), Kósa László (207), Kövér György (212), Kubinyi András (218), Miskolczi Ambrus (245), Németh György (256), Niederhauser Emil (260), Pajkossy Gábor (262), Péter Katalin (266), Ritoók Zsigmond (270), Szabad György (273), Szilágyi Miklós (274), Vonyó József (279) válaszai

KÖNYVEK

Id. Horánszky Nándor: Deák Ferenc lelkialkata és befolyása politikai pályájára – Ifj. Bertényi Iván	284
Lackó Mihály: Széchenyi elájul. Pszichotörténeti tanulmányok – Baráth Katalin	300
Idegen kertből rózsát lopni? László János – Thomka Beáta (szerk.): Narratívák 5.: Narratív pszichológia – Romsics Gergely	308
Roderick Phillips: Amit Isten összekötött... A válás rövid története – Kohut Tamás	314
Sebők Marcell (szerk.): A sokszínű kapitalizmus. Pályaképek a magyar tőkés fejlődés aranykorából – Kaposi Zoltán	318
Szerzőink	325
Contents	326
Abstracts	328

In Memoriam Benda Gyula (1943–2005)

Benda Gyula, tanárunk, kollégánk és barátunk, lapunk tanácsadó testületének tagja immár nincs közöttünk. Az élet természetes menetéhez mindeddig hozzátartozott, hogy ha napi munkánkban megakadtunk, hozzá bátran fordulhattunk. Vele beszélgetve, tanácsait hallgatva gazdag, meghódítandó és új felfedezésekre csábító tartománnyá változott az is, amit már rutinszerűen ismerni véltünk. Nem voltak bizonyosságok, csak szelíd intések és figyelmeztetés, hogy a megsárgult forrásokban lásuk meg az élet tarkaságát. A felmerült kérdéseket, akár a legapróbb részleteket is nagy türelemmel és komolysággal elemezte, mintha az élet súlyos sorskérdéseit járná körbe. Az is az ő titkos tudása volt, hogy mint társadalomtörténészek, valóban sorskérdéseket feszegetünk. Ennek terhét azonban nem tette vállunkra, hanem észrevétlenül lelkesített, felvillantotta a ránk váró majdani felfedezőút megannyi izgalmat és örömet. Ajtaján kilépve csak azt vettünk észre, hogy nagyon szeretjük választott témánkat, hogy súlya, jelentősége van a munkánknak, egyben örvendeztünk magunkban: de jó, hogy van a „Benda”.

A *Korall* születésénél hasonló szerepet vitt. Míg a lapalapítással kapcsolatos első puhatolózásainkkor a megfontolt józanok a ránk leselkedő veszélyektől óvtak minket, és a várható nehézségekre figyelmeztettek, ő rögtön fordítási tippeket adott, szponzorokat ajánlott és programot vázolt. Ezeknek akkor még szinte semmi realitása nem volt, de lelkesedése, az, hogy teljesen komolyan vett bennünket, rengeteget segített, s az indulásnál valódi támaszt jelentett.

Tanár Úr, kedves Gyula, Dani, köszönjük!

A *Korall* Szerkesztősége egy 2002. augusztus 26-án, az erdélyi Szelterszen, kolozsvári egyetemi hallgatók előtt elhangzott előadásával szeretne elbúcsúzni Benda Gyulától. Akkor együtt ünnepeltük 59. születésnapját. A koccintás után kissé keserűen jegyezte meg, hogy jövőre már 60 lesz, s indul a visszaszámlálás. Senki nem hitte, hogy igazat mond.

Benda Gyula

A helytörténetírás feladatai

A húszas években Mályusz Elemér írt egy cikket a *Századokban* a helytörténetírásról, melynek a legtöbb megállapítása mai napig igaz, nem sok minden változott. A helytörténet és az országos történet viszonya a tizenkilencedik században úgy konstruálódott meg, s azóta is úgy alakult, hogy egyrészt vannak a profik, a másik oldalon pedig az amatőrök, a lenézettek. Időnként, amikor helyi emlékezet-hullámok törnek fel, a község megfinanszírozza a történetének megírását, ilyenkor akár

üzletemberek is beléphetnek a képbe. Ma Magyarországon jó példa erre számtalan, a millicentenárium évével összefüggésben megjelent munka.

Mindig akadnak olyan történészek, akik megpróbálják ezt a távolságot áthidalni, de én valójában azt javasolnám, hogy magát az ilyen jellegű felosztást kellene megszüntetni és elkezdni valami másban gondolkodni.

Hagyományosan Hérodotoszt tekintjük a történetírás atyjának, ő ugyanis a sokfajta mitikus és egyéb emlékezet helyett próbált egy racionális, bizonyítható, elfogadható történeti emlékezetet létrehozni, és megalkotni így a történetírást. Minden városnak már akkor megvolt a maga emlék- és keletkezési mítosza, amelyek ugyanúgy éltek, mint ma, de ezekkel nem foglalkozott. A történelmi emlékezet ezen másik oldala tehát már nála elvált a tényeken alapuló megközelítéstől. Bár Hérodotosztól a történetírás korántsem nem mondható kontinuusnak, mégis, lényegében ez a kritikai módszer azt jelenti, hogy adott a múltból való sokfajta emlékezet, s ezt kell kritikailag megrostálni, majd létrehozni a múltnak egy olyan képét, amelyik immár a tudományos rekonstrukció.

A tizenkilencedik a tudomány évszázada volt. Mint céh, a történettudomány is ekkor konstruálta meg magát. Létrejött az a szakmai kör, amelybe a mai napi napig rítusokkal lehet belépni. A céhes lét máig nagyon erős szimbolikus oldala mellett ugyanakkor ténylegesen is kialakult egyfajta mesterség, elég, ha a megnézzük a huszadik században a jobb helyeken írt munkákat a történelem elméleti problémáiról. Nagyon erősen előjön ez a probléma például March Blochnál *A történelem védelmében* című munkájában. Pirenne, az *Annales*-iskola kiemelkedő alakja mondja egy helyen azt, hogy magát mint történészt leginkább egy robusztus mesterembernek képzelem el. François Furet egy tanulmánykötetének címe is *Egy történész műhelyében*, tehát valóban létezik az a felfogás, amelyben a történetírás mesterség.

A probléma az, hogy a tizenkilencedik században tudományosan megkonstruálódott a nemzet, tehát a nagy közösség emlékezete, és a helyi ismeret mellette ugyan tovább élt, de amatőrré, hozzá nem értővé degradálódott. Szerencsésebb helyeken a huszadik században megjelentek olyan történeti iskolák, amelyek a nemzetben megjelenő politikum mellett a társadalomra, a gazdálkodásra, s más hasonló fontosságú területre is tekintettel voltak. A franciáknál a földrajzi iskola hatására a történettudomány nagyon erősen kötődik a lokálishoz, így ott egyáltalán nem volt dehesesztáló helyi monográfiát írni.

Magyarországon a nyolcvanas évek végéig a Történettudományi Intézetben olyan témát, amely egy helyre koncentrált, vagy lokális megszorítású volt, egyszerűen nem lehetett kiadni. Vörös Antal kandidátusija a nyugat-dunántúli parasztság gazdálkodásáról sokáig botrányszámba ment. Tóth István György munkatervébe nem tehettem be, hogy a Vas megyei nemesség írni tudása, csak azt, hogy a nemesség írni tudása. Előbbi mint „helyi érdekű”, egyszerűen nem ment át.

A hatvanas évektől ezzel együtt ismét megindultak a szisztematikusabb helytörténeti vizsgálatok, melyeket nem egyszer nagyon jó emberek csináltak, de igazából még Wellmann Imre sem olvasta ezeket. Ő például megírta a 18. század agrártörténetét úgy, hogy nem olvasta el kollégáinak a hajdúvárosok határhasználatáról írt dolgait.

Szerencsére azóta már nálunk is elfogadottá lett, bár jobbára csak a gazdaság- és társadalomtörténetben, hogy a lokalitás is egy olyan közösséget jelent, amely tudományos eszközökkel vizsgálható. Időközben a történetírásnak egy újabb kihívással kellett szembenéznie. A mai válságos időszakban a tudományos történetírás pozíciója meggyengült, a nyelvi fordulat kikezdte a források használhatóságába vetett vakhitet. Ehhez jön még az az elgondolás is, hogy a történész által előállított szöveg az maga is egy cselekmény, narráció, ami nem különbözik a regénytől vagy más irodalmi formáktól. Végezetül speciális magyar problémaként a 40 év kommunizmus alatti ideológiai szerepvállalás miatt a történészek iránt megrendült a bizalom.

Mindezeknek is köszönhető, hogy országos szinten újra előállítódnak olyan narratívák, melyekről a tizenkilencedik században azt hittük, hogy a mesterség kialakulásával eltűnnek. Utalok itt például a finnugor–sumér vitára. A tudomány korábbi küszöbfunkciója megszűnt, az emlékezet előtérbe kerülésével szemlátomást minden létjogosultságot nyer. Pozitív fejlemény azonban, hogy az emlékezet egyben helyi emlékezetet is jelent. Azt hiszem, a történettudomány mint hivatás jól illeszthető az új igényekhez és jelenségekhez. Jómagam, aki céhes történészként szocializálódtam, gyerekkoromtól fogva ezt tanultam, hiszek abban, hogy létezik egy gyakorlat, egy módszertan és ettől teljesen független dolog az, hogy ki mit gondol a történeti igazságról vagy a múlt megismerésének objektivitásáról. Ha van egy egységes módszertan, az mint eszköz már önmagában lehetővé teszi bizonyos jelenségek kiküszöbölését. Az egységes módszertannal szemben támasztott várakozásaim természetesen már nem olyan jellegűek, mint a 60-as években, amikor azt hittük, hogy a kvantitatív társadalomtudományi megközelítésnek köszönhetően a történelem társadalomtudománnyá lesz, és az volt az álmunk, hogy a világtörténetet egy matematikai képletbe összefoglalva nem csak a múlt lesz megismerhető, de a jövőt is megjósolhatjuk.

Az emlékezésre tehát a történésznek szüksége van. Ahhoz, hogy az ember elfogadja azt a tudást, hogy például miként működött egy görög városállam, az is kell, hogy ő maga is visszaemlékezzen a saját múltjára. Tudniillik a történelem úgy is megkonstruálható lenne, hogy hiányzik ez a fajta idődimenzió. Végül is miért ne állíthatnák elő egy olyan világot, amilyent a regényben találunk? De az ember emlékszik arra, hogy saját életében ő is átél egy sor dolgot, így elfogadja, hogy a múlt képe hagyományozódik. Ugyanakkor azt mondhatjuk, hogy az emberek, a társadalom ennek a továbbhagyományozódó történeti tudásnak egy bizonyos részét a tizenkilencedik században átadta egy szakmának.

Az egyéni emlékezet mellett létezik a csoportemlékezet, amelyik végeredményben az egyéni emlékezetekből áll össze. Ott vannak mondjuk az apám világháborús élményei. Ha a Z tüzérezred katonái összerakják az emlékezetüket, akkor megkonstruálódik egy ilyen csoportemlékezet. Ide tartozik a falutörténet is. A történetek összecsiszolódnak, kezdenek hasonlítani egymásra, amely végül átvezet egy nemzet történeti emlékezetéhez. A csoportemlékezet és a szaktudományosan művelt nemzeti történeti emlékezet érintkezhetnek is egymással. Az oral history révén az egyéni emlékezet is átléphet a tudományosba. Azt gondolom, mindegyiknek

megvan a maga létjogosultsága, virágozzék minden virág. Nagyon lényegesnek tartom, hogy ha a helyi emberekben formálódik egy identitás, öntudat, megkreálják, megíratták a múltjukat. Magyarországon ez egy folyamat a reformkortól jól leírható. Az alföldi protestáns közösségek nagyon korán elkezdik, míg a Dunántúlon érdekes módon sokkal kevesebb a községmonográfia, inkább megyei szinten próbálták rekonstruálni történetüket. A két világháború között újabb emlékezhullám jött, majd a hatvanas évektől egy másik. Ez utóbbit azzal magyarázom, hogy a hatvanas évektől az emberek helyi, falusi szinten megpróbálták visszanyerni korábbi elitpozícióikat, s e törekvéseknek az egyik lecsapódása a falutörténetek megjelenítése. Gyakran a tévesek finanszírozták ezeket a vállalkozásokat. Ha rosszmájú vagyok, akkor ennek sémáját úgy foglalnám össze, hogy ha a falutól a körzetesítéssel elvették az iskoláját, orvosát, mindent, akkor összeültek, alakítottak egy szerkesztőbizottságot és megíraták a falu történetét. Ha már semmi nincs a faluban, ez akkor is egy ezeréves település! Ekként e munkák egy nagyon fontos, identitásérősítő funkciót tölthetnek be. Elég baj persze, ha ez Szabolcska Mihályba megy át, tudniillik hogy az én falumban nappal van, ha süt a nap, forgácsot vág ki fából a fejsze, csodálatos, csodálatos falu – mégsem hiszem, hogy ezek nem érnek semmit. A feladat az, hogy ha a kultúránk egészére igaz, hogy egy-egy kérdést, problémát a hétköznapiakban reálisan igyekszünk megítélni, majd megoldani, akkor ez a fajta beállítódás, szemlélet a múltunkra is terjedjen ki.

A helytörténeti produkció lényegében akkor válik problematikussá, amikor félművelten át nem gondolt dolgokat terjeszt, tehát elszakad a valóságos emlékezet-től. Bár épp a közelmúlt eseményeit tekintve ez a valóságidegenség a legutóbbi idő-kig a nemzeti emlékezetben is jelen volt. Egyik diákom mesélte, hogy egy olyan faluból származik, ahol negyvenötben egy erőszakoskodó orosz tisztet meggyilkoltak, ami miatt szinte megtizedelték a falu férfitlakosságát. Nos, itt a helyi, valódi történeti emlékezet számára minden április negyedikén felszabadulásról beszélni elég disszonáns dolog lehetett.

A helyi emlékezet mellett nem lehet eléggé hangsúlyozni a családi emlékezet szerepét. A családi emlékezet általában a nagyszülőikig nyúlik vissza, tehát nem nagyon megy messze az időben, de ettől még igen értékes. A család megkonstruálja azt a történetet, hogy mi ilyenek és ilyenek voltunk. Aztán kiderül, hogy van egy törvénytelen gyerek vagy egy öngyilkosság, ami a családi emlékezetből kiesett, de ettől a családi emlékezet ugyanolyan értékes, mint a levéltári forrásokkal megtámogatott. Nemcsak azért, mert történetekként vizsgálható, hanem azért is, mert ugyanúgy formálja a múltképünket, mint amikor megtanuljuk, hogy Szent István alapította az államot. Semmi különbség nincs. Éppen ezért én minden olyan mozgalmat pozitívnak tartok, amelyik az emlékezést felszínre hozza és a helyi identitást megerősíti, erősíti. Mivel a nemzeti makrostruktúrákat a kommunizmus lerombolta, alulról kell építkezni. Hogy aztán meddig, ez egy másik kérdés. Ma még nem tudjuk, hogy kialakul-e majd egy egységes európai identitás.

Az emlékezet, a lokalitás, a helytörténetírás és a szaktudomány viszonyát ellenben valahogy szabályozni kell. A szűk keresztmetszet sajátosan nem feltétlenül az,

hogy ki írja a történetet. Erre példaként a *Kecel története és néprajza* című, vagy ötkilős könyvet szoktam említeni, amelyet csupa fővárosi profi történész írt, de ugyanolyan helytörténet lett belőle, mintha helyi tanítók írták volna, így az eredmény még sokkal elszomorítóbb. Alapvető gond, hogy a léptéket nehezen tudják a szerzők megválasztani. Sokan, amikor lemennek a lokális szintre, akkor bizonyos dolgokat mint ha elfelejtenének, ami részben a magyarországi történeti, földrajzi sajátosságokból is adódik. Németországban ott van a Land, a tartomány. Franciaországban a különböző provinciák, melyek benne élnek a népi emlékezetben. Ezen az alapon jóval egyszerűbb valamiféle helytörténetet működtetni, ráadásul ezeken a helyeken az irattermelés nagyjából lefedi az adott táj határait. Nálunk van a falu, majd rögtön felette a megye, ami a legtöbbször elfelejtődik. Az embereknek, alig van megyetudata, és ez alól a történészek sem kivételek. Vagy tíz évvel ezelőtt jött egy kislány, aki a Veszprém megyei kisnemességgel akart foglalkozni. Kérdeztem tőle, hogy melyik faluval, amire Alsóörs volt a válasz. Mondom, de hát az Zala megye. Andrásfalvy Bertalan kistáj fogalma, amelyik abból indul ki, hogy egy településcsoporton belül létezik egyfajta munkamegosztási rendszer, igyekszik valami használható közbülső szintet létrehozni. Hasonló a város és vidéke megközelítés is. Kísérletek tehát vannak, de a falu és az ország közötti közbülső szintek megragadására igazából nem nagyon alakult ki nálunk egy általánosan bevett fogalmi háló. Erdély ebből a szempontból szerencsés terület, mert itt léteztek landszerűen, tartományszerűen felfogható régiók, mint amilyen a Székelyföld, Királyföld vagy a Mezőség.

Áthidaló megoldásként felvetődik még az uradalom, amely gazdasági, igazgatási egységként a 18. században főleg a Dunántúlon szervezte meg az emberek életét, egyben irattermelőként is jelentkezik, ami a kutató számára nagyon kényelmes. Egy időben magam is kacérkodtam ezzel a felfogással.

A lépték mellett egy további probléma, hogy a helytörténetet írók a saját történeteiket az országoshoz próbálják igazítani, eközben pedig elfelejtődik a falu valós emlékezete és története. Ha például Kossuth megállt a falu határában egy fánál, akkor az a falutörténet része. De az, hogy mit is jelentett akkoriban a falu határa, az már nem kerül elő. A mai gondolkodásunkból már kiveszett, hogy a falu valamikor gazdálkodási egység volt. A 19. században még nem volt kérdés, hogy egy ilyen közösség együtt gazdálkodik, hogy van valami sajátos jellege. Robert Redfield kisközösség fogalmán jól demonstrálható, hogy egy helytörténeti kutatásnak mire kell törekednie. Ő azt mondja, hogy egy olyan kisközösség, mint amilyen egy falu is, egy gazdasági egység, ahol azonosak, vagy legalábbis igen hasonlóak az életpályák. Egy sor területen ez a kisközösség tehát holista módon, egységként vizsgálható. Lényeges ellenben, hogy a vizsgálat elején pontosan megjelöljük, hol is húzódik az adott kisközösség határa, a vizsgált egységet definiálnunk kell.

A forráshasználat, pontosabban annak végiggondolása, hogy mire is jók a források, szintén hasznos lehet. Az a vakhit talán már elmúlt, hogy a források alapján a múlt rekonstruálható, lényeges és ettől független viszont az, hogy a lehetséges források körét ki kell méríteni. Ha egy adóösszeírás száz évre visszamenően megvan, akkor végig kell nézmem, s nem tehetem meg, hogy taláalomra kiveszek egyet.

Ez a beállítódás sajnos egy kicsit a néprajzosoktól is jön, ahol sokáig elfogadott volt, hogy bemegyek egy faluba, meginterjúvolom az első három embert és utána megírom, hogy erre a falura ez és ez a jellemző.

A táj, ha megfelelően szólítják meg, beszél. Persze nem azt, hogy Kossuth megállt valamelyik fánál, vagy itt gyilkoltak meg két diákot és akkor oda egy negyvennyolcas emlékművet álltunk – bár ez is nagyon lényeges. Ellenben a mai napig jól látható, hogy mely domboldalakon hagytak fel a műveléssel és most a bozót tör előre. A nagyüzemi gazdálkodás sok mindent szétrombolt ebből a régi szerkezetből, de még így is lehet látni a dűlők szerkezetéből, hogy a határ azon részét körülbelül mikor vehették használatba. Emellett pedig ott vannak a házak, az emlékművek, a sírok, tehát rengeteg olyan dolog, ami módszeresen megszólaltatható.

Koncepció hiányában viszont végeredményként azt kapjuk a helytörténeti munkákban, hogy a kőkorszak után jött a vaskorszak, esetleg még valami a bogarakról és növényekről, s a számtalan fejezetben csak az egész vész el. Én nagyon fontosnak tartom, hogy maradjon meg az egész. Akkor sincs gond, ha bizonyos helyeken nincs mód a rekonstrukcióra. Ilyenkor ezt be kell vallani, majd továbblépni. Ezen a ponton igen fontos módszertani problémák jönnek elő. Vegyük például a helyi mentalitást. Ha például Kecelen nem találok boszorkánypert, akkor nem voltak boszorkányok? Ha nincs forrásom, akkor mit csinálok? Rávetítek egy sémát, amelyet valamelyik összefoglalóban találtam, vagy veszem a szomszéd falut, függetlenül attól, hogy az éppen görög katolikus vagy kálvinista? Véleményem szerint tiszta formában mindegyik helytelen, be kell vallanunk, amit nem tudunk.

A fogalomhasználatról sem szabad megfeledkeznünk. A társadalomtudományos történetírás ugyanúgy létrehozott egy absztrakt metanyelvet, mint a szociológia vagy a közgazdaságtan. Van ugye osztálystruktúra, paraszti osztály, nemesi osztály meg hasonló. A forrásokban található megnevezések ennek a mában gyökerező absztrakt struktúrának megfelelően kerületek az elemzésbe. A történelemtudomány mai foglalkozási nomenklatúrákat képezett le. Azt hittük, hogy a foglalkozás a társadalom megismerésének objektív eszköze, ezért mindezt visszavetítettük a múltba. Franciaországban például most készült egy munka arról, hogy mit is jelentett a munkanélküliség 1789-ben. Na most ahhoz, hogy ezt mérni is tudjam, az kellett, hogy 1789-re ugyanúgy definiáljam a munkanélküliséget, mint ma a jogszabály, ami legalábbis megkérdőjelezhető. Ehelyett lenne az a szemlélet, amely a munkanélküliség megszületését írja le, hogy miként alakult ki ez a fogalom. Egy rövid hazai példával hadd világítsam meg a problémát. Gunst Péter írja egy helyen az egyik új összefoglalóban, hogy a reformkorban annyira pangott a kézműipar, hogy a kézműiparosok csak szabadidejükben foglalkoztak a mesterségükkel, egyébként mezőgazdasággal s egyébbel. Szabadidő? A 19. századi falvakban? Nagyon lényeges tehát, hogy tisztában legyünk a fogalmi nyelv buktatóival.

A másik véglet, amikor a mai metanyelvet kikapcsolva, tisztán a forrásokra hagyatkozunk. Ha ugyanis valamiért az elmélet nem alkalmazható, és a forrásban használt megjelölésre hagyatkozunk, nem feledhetjük, hogy a forrás maga is konstruál. Egy adójegyzék, amelyik azt mondja, hogy vannak jobbágyok, zsellérek és ha-

sonlók, az megkonstruálja ezeket a kategóriákat, illetve egy az egyben átveszi ezeket a társadalmi kategóriákat, tartalmuktól függetlenül. Keszthelyen van például egy szőlőhegy, ahová elkezdtek kitelepedni, és a leltárak tanúsága szerint ugyanolyan parasztházak épültek, mint máshol. Miután ez a terület nem tartozott úrbér alá, a házak sem voltak úrbéresek, az itt élők házatlan zselléreként fizettek adót. Erre első látásra azt mondanánk, hogy Keszthely elzselléresedik, a lakosság hatvan százaléka házatlan zsellér. Maga a fogalom a magyar nyelvben az elszegényedéssel szinonim, a zsellér a későbbiekben is szegényembert jelent. Keszthely leggazdagabb embere, Baron, zsidó, akinek miután nincs telke, hát zsellér. Miután egy darabig házat sem bírhat, így házatlan zsellér. Akkor ő tényleg házatlan zsellér? Ez olyan, mintha a tanszéken, ahol én adminisztratív beosztásban dolgozom, van, aki Bolyai ösztöndíjas, másoknak rendes tanári állása van, de valójában valamennyien kutatók vagyunk. Ha viszont abból csinálnánk osztályokat, hogy ki milyen jogcímen kapja a fizetését, akkor ebből arra következtetnék, hogy ez egy mennyire végletesen megosztott társadalom még egy ilyen kis munkahelyen is. Jelenleg arrafelé haladunk, hogy valamilyen módon a helyi diskurzust kell feltárni, nem pedig mögé tenni a mi elgondolásainkat a néhai szereplőkről. Szerencsétlen eljárás, amikor mintegy hamis tudatot feltételezünk az egykoriaknál, hogy ő például ugyan nem tudja, de ő valójában paraszt, és csak azt hiszi magáról, hogy nadrágos ember. Én azt mondom, ha ő azt hiszi magáról, hogy nadrágos ember, sőt, még úgy viselkedik, akkor az a valóság.

Végeredményben a kitűzött cél nem más, mint hogy a lokalitás előrelépésével, elismertetésével a kis közösségek működése egyszer belépjen egy összefoglaló diskurzusba. Erre ugyan már korábban is voltak kísérletek. Mályusz nevét előadásom kezdetén említettem, de talán nem veszik tőlem rossz néven, ha apámat is ide sorolom, aki nagyon támogatta a helytörténetet, azt képviselte, hogy vannak egyrészt a helyi példák, másrészt pedig az országos szint, a sokszínűség szem előtt tartása ugyanakkor lényeges. A helyi emlékezet nagyon fontos, a kutatói közösségnek olyanná kell válnia, hogy segítse a helyi emlékezet integrálódását, hogy az valamilyen szinten beléphessen a tudományosan megkonstruált elméletbe. Erre a készség a tudományos emlékezetben is megvan, hiszen a szóbeliség kutatásával, oral history-val már egy másik mezőbe lép át.

Lejegyezte Oláh Irén és Oláh Sándor

Alexander von Plato

Történelem és pszichológia – oral history és pszichoanalízis

*Problémavázlat és szakirodalmi áttekintés**

Történelem és pszichológia – e nagy múltra visszatekintő roppant kérdéskör, kimondva vagy kimondatlanul, mindkét tudományt a kezdet kezdetétől foglalkoztatja. E tanulmány nem vállalkozhat többre, mint hogy ösvényeket vágjon ebben a szövevényes témában. Először is futó áttekintést nyújtunk az anyag történetéről, felidézve az idevágó alapvető történeti irodalmat, amelynek hagyományai mindmáig kötnek bennünket. Ezt követően igyekszünk válogatott példák segítségével feltárni e két tudomány, szűkebben az oral history és a pszichoanalízis együttműködésének lehetőségeit és problémáit. Először tehát, íme a vázlatos előtörténet.

ALAPVETŐ KÉRDÉSEK

Pszichológiai kérdésekbe a történettudomány saját alapvető problémái nyomán botlottak a történészek:¹ a legvilágosabb pszichológiai vonatkozásokat a „történelem élettrajzi dimenziója” mutatta és mutatja, különösen olyankor, amikor a történelem „jelentős személyiségeiről”, az ő karakterükről vagy éppen „zsenijükről” van szó. A múlt század történelemfilozófiai vitái a német idealizmus óta elsősorban az egyéni lehetőségek és a történelmi keretfeltételek viszonyát firtatták: azokról a „külső” és „belső” erőkről folyt a vita, amelyek a maguk ellentmondásosságában tovarendítik a történelmet – egyszóval „szabadság” és „szükségyszerűség” viszonyáról. Mi a jelentősége az „objektív” feltételeknek és a „szubjektív tényezőknek”, és milyen befolyást gyakoroltak azok a nagy történelmi személyiségek, akik képesek voltak rá, hogy egy-egy korszak egészére rányomják bélyegüket, vagy akiket éppen a szóban forgó körülmények teremtettek meg – ez volt a kérdés.²

* A tanulmány forrása: *Historical Social Research* 29. (2004/4.) 79–119. Az alábbi szöveg az *Institut für Geschichte und Biographie* által „Geschichte und Psychologie – oral history und Psychoanalyse” címmel rendezett konferencia bevezető előadásából született tanulmányom átdolgozott és kibővített változata. Az első változatot lásd *BIO*S, 11. (1998), 2. füzet.

1 Vö. többek közt Brückner 1982.

2 Vö. Günther 1947, valamint Plechanov történelemfilozófiai munkája: *A nagy személyiségek szerepe a történelemben* (1945). Utóbbiból egy példa a kérdésfelvetés jellegére: „Előfordulhatott volna, hogy Napóleon [Brumaire 18-dika előtt – A. v. Plato] Oroszországba vetődik, ahová alig néhány évvel a forradalom előtt kíváncszott. Itt alighanem kitént volna a törökök vagy a kaukázusi hegyi népek elleni csatákban, de senkinek sem jutott volna eszébe, hogy kedvező körülmények között ez a szegény, ám tehetséges katonatiszt a világ urává lehetne.” (Plechanow 1945: 35.)

Igen ám, de a személyiségnek a történelemben játszott szerepe,³ a közhivatalt betöltő cselekvők indítékai és életútja – mindez a pszichológiai kérdéseket rejtő történelmi témáknak csupán a felszíne. A historizmus óta egészében véve is a megértés és a rekonstrukció viszonya, a múlt leülepedésének mikéntje és a történelemnek a jelen számára való (re-)konstrukciója a fő probléma. A hermeneutikai módszerek megkövetelték az egyéni és a kollektív pszichológiai magyarázatokat, mind a történelmi cselekvőket, mind pedig a hagyományozókat és a magyarázókat.⁴ A historizmust és annak állítólagos életidegen „vérszegénységét” illető bírálatok ellenére végtére is ennek az iskolának a képviselői voltak azok, akik a történetírást empirikus tudományként⁵ meggyökerezették, s közben hermeneutikai módszereket is kidolgoztak: a hermeneutikát a megértés elméleteként fogták fel, sőt a ma élők belehelyezkedését követelték az „elmúltakba”, hogy elősegítsék a „kutató megértést”, ahogy az iskola egyik kiemelkedő alakja, Johann Gustav Droysen fogalmazott.⁶ Mindez előfeltételezte azt a felismerést, hogy „énünk tartalma” történelmileg jött létre – azaz keletkezett és közvetítődött. Droysen szerint ebben a folyamatban teremti meg az emlékezés a „közvetítés közismert tényét”. Ez a felfogás nem is áll olyan távol a „tapasztalásnak” mint a benyomások és az élmények pszichikai és kognitív feldolgozásának mai fogalomkörétől.⁷ Annyi biztos, hogy az „emlékezés – feldolgozás – értelmezés – megértés” látszólag oly modern fogalmi négyese mélyen a 19. századi historizmusban gyökerezik.

Max Weber ennek a közvetítésnek a keretei közt – a mindenkori jelen valóságából és annak tudományos képviselőiből kiindulva – fejtette ki a kutatók érdekltségének és értékfelfogásainak az elméletét.⁸ Ennek nyomán vált az önreflexió, a tudománynak és képviselőinek a kritikája és „avulása” a „kultúratudományos megismerés” lényegi alkotórészévé, s egyáltalán mindennemű tudományos kutatás mint folyamat kikerülhetetlen elemévé. Ezáltal került a történészek szocializációjának a története is – sajátos, időben kötött mintáikkal, értékfelfogásaikkal és érdeklődéseikkel-érdekltségeikkel – a tudománykritika látókörébe. Ehhez is már Droysen készítette elő a terepet. Szerinte az ember „a mindenestül keletkezett létbe születik bele, népének, nyelvének, vallásának, államának, azok eleve kész regisztereinek és jelrendszereinek történelmi adottságai közé, ezekben zajlik a megértés, a gondolkodás és a beszéd”.⁹

A történelmi iskolák abbéli reménye, hogy a múltat képesek lesznek megérteni, legalábbis bizonyos fokú egyetértést feltételez az egykori nézetekkel, elsősorban a nemzeti gondolkodásban, az antropológiai állandók mindig tartó hatásának el-

3 Személyiség és történelem kérdéséről lásd Bosch didaktikus jellegű összefoglalóját (1977).

4 Vö. mindenekelőtt Droysen 1972 és 1974, valamint Spet 1993. Egyes kiadók is érdemeket szereztek a „történelmi személyiségek” témájában, például jelentős életrajzi archívumokat hozott létre Németországban főként a Saur Verlag (Fabian 1986, Gorzny 1997).

5 Droysen számára a „valódi tudományt”, a historiográfia tudományosságát is az „empíria” fémjelzi. Vö. ehhez Steinbach 1995, Rösen 1993.

6 Droysen 1974: 22.

7 Steinbach 1995: 96.

8 Weber 1982 és 1996.

9 Droysen 1974: 15.

képzelését illetően stb. – így hangzott a századfordulón megerősödő kritika. Ernst Troeltsch¹⁰ elsősorban amiatt bírálta a historizmust, hogy nem vette számításba a megelőző évtizedek identitás- és értékvesztési tendenciáit. Ezen a ponton támadt a későbbi kritika is. Wehler például a „történelemről és a pszichoanalízisről” szóló munkájában¹¹ azt írta, hogy éppen a historizmus becsülte alá a viselkedésmódoknak és az emberi gondolkodás kategóriáinak a történeti voltát.¹²

Mindenesetre a historizmusban megszületett és azután más hermeneutikai iskolák által¹³ továbbfejlesztett megértésfogalom pszichológiai eszközök használatát kívánta meg a történetírásban. Wilhelm Dilthey e téren már igen korán döntő lépéseket tett, és a megértés fogalmát (valamint az „élmény” fogalmát) a történeti tudományokból kiindulva a szellemtudományok, főként a pszichológia általános módszerévé fejlesztette – a természettudományos módszerek itteni meghonosítására irányuló kísérletekkel szemben.¹⁴ A történettudomány és a pszichológia, a társadalom és az egyén viszonyát, azok mindenkori fejlődésére tekintettel, a korai pszichoanalitikusok is tárgyalták, mint például maga Freud és – másképpen – Jung, vagy akár Alfred Adler.¹⁵

Elsősorban a történeti fejlődés egy új eleme volt az, ami kikényszerítette a megértésfogalom átalakulását, s végül történetírás és pszichológia viszonyának megváltozását: nevezetesen az egyre növekvő artikulációs képesség nemcsak a „nagy személyiségek”, hanem a népesség egész csoportjai, illetve tömegmozgalmak és pártok részéről. A „tömegjelenségek”, a nagyszabású társadalmi és politikai mozgalmak olyan erőket

10 Troeltsch 1977.

11 Wehler 1974.

12 Wehler 1974: 11. A megértés fogalmáról Wehler a következőket írja (1974: 9): „A »megértés« az intuíció arisztotelészi kategóriájából származik, első ízben a teológiai hermeneutika körében tematizálódott rendszerező jelleggel – gondoljunk Schleiermacher értelmezési elméletére –, a későbbiekben pedig többnyire összekapcsolódott a nehezen magyarázható beleérzőképességgel. Eszerint leginkább bizonyos érzékenységek és az emberi érettség folyamányáról van szó, amely ráadásul Németországban egyre erősebb kritikának kitett hallgatólagos előfeltevéseken nyugodott; ezek közül itt csak néhányat említünk: ha Johann Gustav Droysen, aki alighanem a legélesebb analitikus ésszel töprengett el a »kutató megértés« historista alap gondolatának problémáin, arra a megállapításra juthatott, hogy »mindabban, ami az emberi szellemet mozgatja és érzelmi kifejeződést nyert, nincs semmi, [...] amit ne lehetne megérteni«, akkor ezt az állítását ma többek között a historizmus derülőtő, viszonylag statikus antropológiája kifejeződéseként értékelhetjük.”

13 A hermeneutikai módszerek körüli újabb vitákról lásd többek között az alábbi munkákat: Albert 1994, Berg 1997, Bühl 1972 (Simmel-tanulmányokkal), Dreyfuss és Rabinow 1994 (Foucault-val), Gadamer 1993, Heinze-Prause 1996, Hitzler és Honer 1997, Huschke-Rhein 1993, Oevermann, Allert, Konau és Krambeck 1979, Pöggeler 1972 (Dilthey-tanulmányokkal), Seiffert 1992, Soeffner 1979 és 1984, Spies 1992, Sutter 1997, Teichert 1991.

14 Vö. főként Wilhelm Dilthey 1979, 1900, 1991. Lásd ehhez Steinbach 1995. Ebben az összefüggésben a Georg Simmel által kijelölt hangsúlyok is nagy jelentőséggel bírnak (1907, 1998).

15 Gondoljunk csak Freud némelyik munkájára, pl. *Tömegpszichológia és Én-analízis* (1984), vagy ugyancsak tőle a *Rossz közérzet a kultúrában* (1974). A halálösztön idevágó freudi elméletével kapcsolatban, amely lényegében az első világháború tapasztalatainak köszönhető, lásd többek között Schmidt-Heelerau 1995, vagy Eissler 1992. Még Alfred Adler individuálpszichológiája sem korlátozódott szűken az egyénre mint különálló-elszigetelt szubjektumra (Ansbacher és Ansbacher 1995). Carl Gustav Jung a maga kollektív (arche-)típusaival és mítoszaival, vallásról írott munkáival és civilizációelméleti fejtegetéseivel más úton járt (1980, 1989, 1996). Vö. Goux: 1975.

bontakoztattak ki, amelyek megkérdőjelezték teoretikus és empirikus visszavezethe-tőségüket objektív mozgásokra és meghatározó személyiségekre.¹⁶

Ehhez járult továbbá az is, hogy a 19. század második fele óta Európában a történeti leírások nem korlátozódtak egyetemi oktatókra és akadémiai előadótermek-re. Az írástudatlanságból való kiemelkedés nyomán egyre növekvő közönség igényelte a történelem népszerűsítő bemutatását múzeumokban és kiállításokon, mégpedig olyan témák szerint, amelyek nem korlátozódtak a központi államapparátus hagyományaira, hanem felölelték a „népi kultúrát”, az „erkölcsi hagyományokat és a szokásokat”, a lakás- és életformákat, a munkamódszereket és -eszközöket is stb. Az ekkoriban készült történelemképek széleskörű, leginkább nemzeti befogadásra és azonosulásra voltak alkalmasak. S fordítva, a tömegközönség a történelem olyan megjelenítési módjait követelte, amelyek összhangban voltak szükségleteivel, ízlésével és műveltségi helyzetével. Hogy milyen sokáig képesek megőrizni jelentőségüket az ilyen népszerű modellek, azt jól mutatja például a milliós közönséget¹⁷ vonzó világkiállítások 19. századi felvirágzása, majd a világszerte nézők tömegeit megnyer-ni képes médiumok rohamosan növekvő jelentősége a 20. század második felében.

A politikai történetírás dominanciájával, illetve a hatalmi apparátusok ilyen megközelítésével és a közigazgatás archiváló hagyományozásával szembefordulva, a 20. század küszöbén Európa-szerte különféle történeti iskolák körében fogalmazódott meg egyfajta „integratív kultúra-, társadalom- és mentalitástörténet” követelése. Németországban ez elsősorban Karl Lamprecht nevéhez fűződik,¹⁸ aki a politika- és eszmetörténettel folytatott vitájában (ún. „Lamprecht-vita”) olyan „kultúra-történetet” szorgalmazott, amelyet végső soron úgy fogott fel, mint „a lélek történetét az adott társadalom nemzedéki fordulatai sodrában”.¹⁹ Lamprecht hazai fogadtatásához képest lényegesen sikeresebbek voltak Franciaországban azok a történetészek és társadalomtudósok, akik a *Revue de Synthèse historique* és főként az *Annales* folyóiratok körül csoportosultak.²⁰

16 Legnagyobb ismertségre LeBon *A tömegek lélektana* című munkája tett szert, amely először 1889-ben jelent meg Párizsban. Rengeteg német olvasóra talált Ortega Y Gasset történelemfilozó-fiai műve, *A tömegek lázadása*. Lásd még Stielertől *Person und Masse*, melynek jellemző alcíme így hangzik: „Vizsgálódások egy tömegpszichológia megalapozásához” (1929), vagy Baschwitz 1938, Reiwald 1946 és Värtling 1928. Lásd még Hofstätter 1975 és Möde 1920.

17 Alice Plato (2001) e fejlődés okai között – a tömegközönség jelentőségén kívül – a történettudo-mány etnológiai és antropológiai „kerülőútjait” is megemlíti.

18 Karl (Gottfried) Lamprecht egyike volt a legelső történetészeknek, akik a történettudományban szisz-tematikus elméletet dolgoztak ki pszichológiai tényezőkről, s jelentősen hozzájárult a kultúrtörténe-ti iskolához, különösképpen fő művével, a *Deutsche Geschichte* című munkával (1891–1901) – írja az *Encyclopaedia Britannica* 2003.

19 Lamprecht 1900.

20 A filozófus Henri Berr 1900-ban alapította a *Revue de Synthèse historique* című folyóiratot. Ennek deklarált célja: a történelmet átvezetni a „metafizikai” stádiumból a tudományosba, a különféle speciá-lis területeket összehangolni, s végezetül a fejlődés csúcspontjaként – Lamprechthez hasonlóan – ki-dolgozni egyfajta történeti szociálpszichológiát. Mind a franciaországi politikai történetírás, mind a *Revue* szellemiségével szemben alapította meg Lucien Febvre és Marc Bloch 1929-ben az *Annales d'histoire économique et sociale* című folyóiratot, amely egyfajta integratív kultúra-, társadalom- és gazdaságtörténet jelszavát írta zászlájára. A lapon Lucien Febvre 1910-tól dolgozott, majd nem sokkal később Marc Bloch is bekapcsolódott a munkába. (Vö. Marc Bloch, Ferdinand Braudel, Lucien Febvre 1977; benne Claudia Honegger informatív előszavát, ezenkívül Iggers 1971).

A 20. század eleje óta jelentkező ifjúsági mozgalmak, akárcsak egyáltalán „az” ifjúság mint nemzedék, ezekben a tudományokban felkeltették a nemzedéki kérdésfelvetések jelentőségének a tudatát. Ez a megközelítés azután részletkutatások egész sorában csapódott le, de még elméleti fejtegetésekben is megjelent, meghatározó – családilag, csoportosan és nemzedékileg szerzett, illetve fordítva, ily módon generált – tapasztalatok kialakulása kapcsán. Karl Mannheim munkája a nemzedéki összefüggések vagy nemzedékek kialakulásáról máig komoly hatást gyakorol a történetírásra, a társadalom- és a kultúratudományra.²¹ A nemzedéki konfliktusokban bővelkedő és ezeket politikailag is kiaknázó²² 20. század megmutatta, milyen fontossá vált a történelemben a „nemzedékek egymásra rétegződésre”. Manapság a nemzedéki szempontú kérdésfelvetések, elméletek és empirikus vizsgálatok reneszánszáról beszélhetünk.²³

A fasizmus és a német nemzetiszocializmus fenyegetései a tömegjelenségek további vizsgálatait váltották ki, mind történészek és pszichológusok, mind pedig szociológusok és politikatudósok részéről. A „fasizmus tömegpszichológiája”²⁴ nemcsak az egyetemeket foglalkoztatta, hanem a politikai pártokat is, különösképp a munkásmozgalom köreiben. A húszas években még a kommunizmussal rokonszenvező politikai folyóiratokban is élénk vita folyt marxizmus és pszichoanalízis viszonyáról, s e vitákban még az egyik pártvezető is részt vett.²⁵ Más korabeli és későbbi vitákban is, amelyek a „Marx és Freud” témáról folytak, többnyire történelem és pszichológia, illetve pszichoanalízis viszonya állt a középpontban.²⁶

A fasizmus elemzése egy további kutatási irányt is életre hívott, amely tudományközi módon szociológia és pszichológia, illetve pszichoanalízis határterületei felé fordult: vizsgálatok születtek a politikai tudatról,²⁷ politikai magatartásokról, előítéletekről, például a rasszizmusról, az antiszemitizmusról és a karaktertípusok-

21 Mannheim 1964.

22 Gondoljunk csak – a „bündische Jugend nemzedékén” kívül – a „Hitlerjugend-nemzedékre” (Plato 1995a) vagy a „68-as nemzedékre”, amelyek nemcsak a tudományban, hanem a tömegmédiában is önálló fogalmakként nyertek jelentőséget. Lásd Baacke 1998 és a háború utáni korszakra vonatkozóan többek között Kersting 1998, Kenkmann 1996, Mähler és Stephan 1996. [Bündische Jugend: Az 1920-as évek weimari köztársaságában tömegesen alakult ifjúsági szervezetek összefoglaló neve; 1947 után Freideutscher Kreis néven alakult újjá.]

23 Lásd többek között a *Generationalität und Lebensgeschichte im 20. Jahrhundert* című gyűjteményes kötetet, szerk. Reulecke 2003, vagy Beyer 1997, Becker 1997, Deppe 1982, Ehrenberg 1912, Gillis, Herrmann és Roth 1985, Jaide 1988, Mansel, Rosenthal és Tölke 1997, Mead 1972, Schulz és Grebner 2003, Reulecke 1997, Welzer, Montau és Plaß 1997, Stiksrud 1994, Schneider 1997, Bude 1987. Az általánosságban a „nemzedéki rétegződés”-hez sorolt tényezők közül szeretném kiemelni a történelem utólagos feldolgozását mint nemzedékképző elemet, vö. Plato 2004.

24 Legismertebb Wilhelm Reich ugyanilyen című munkája (1974). Különös jelentőségre tettek szert a Frankfurter Iskola munkái. Vö. Hügli és Lübcke 1992. Általában a tudományról a nemzetiszocializmus idején lásd többek között Lepenies 1986.

25 Például August Thalheimer (KPD), „Unter dem Banner des Marxismus” (1926).

26 Vö. többek között Bernfeld 1971, Wyss 1969, Wieser 1981, Fromm 1985, Lepenies és Nolte 1971.

27 Erich Fromm szociálpszichológiai vizsgálatai munkásokról és alkalmazottakról a weimari köztársaság végén (1980). Lásd általában a politikai tudatról v. Borries, Rösen és társai 1994.

ról,²⁸ vagy akár a társadalmi karakterekről.²⁹ Különös befolyást élveztek e téren a Frankfurter Iskola képviselői, akik közül a legtöbben fel voltak vértézve történelmi, szociológiai, pszichológiai vagy pszichoanalitikai eszközökkel. Iránymutatónak számított Adorno és társai (emigrációbeli)³⁰ vizsgálata a tekintélyelvű személyiségről,³¹ jöllehet ezt a munkát Adorno később „relativizálta”. A mű ellentmondásos fogadtatásban részesült, az Egyesült Államokban rendkívül heves bírálatok is érték, elsősorban azért, mert az autoritárius karaktert mint a szélsőségesen konzervatív, sőt fasiszta mozgalmak előfeltételét Németországon és Olaszországon kívül másutt is „tetten érték”, illetve vizsgálták.

A húszas években ért tetőpontjára egy történészektől pszichológusokhoz intézett alapkérdés vitája, amely az emlékezet és az emlékezés problémáját firtatta. A vita egyszerre forgott egyének és csoportok – vagy akár egész nemzetek – emlékezete körül; nyilvánvalóvá vált ugyanis a kollektív emlékezés és a nemzeti mítoszok jelentősége a politika, illetve a politikai instrumentalizálhatóság szempontjából. Az egyéni és kollektív emlékezetről szóló legbefolyásosabb művek egyike – nevezetesen Maurice Halbwachs munkája³² az emlékezet társadalmi feltételeiről – éppen ezekben az években született. Az emlékezettel kapcsolatos kérdések³³ a történettudományban nem voltak újkeletűek, és eleinte gyanúsak sem. A történetírás éppen az első időkben tisztában volt azzal, hogy a történelemnek igenis köze van az emlékezéshez és az emlékezethez, hogy az emlékezés teremtő aktus, és hogy az elmúltak (írásos vagy retorikai) felelevenítése „gyakorlást, intuíciót és tapasztalatot” követel. Az emlékezetet – egy a Kr. e. I. század *Ad Herennium*ából vett idézet nyomán – „a kitalált dolgok kincseskamrájának” (!) nevezték.³⁴ Sőt, nem is a történelmi iskolák használták első ízben életrajzokat és visszaemlékezéseket történelmi forrásként. Közismert példával szolgált erre a modern francia történetírás egyik atyja, a kortárs tanúkat faggató Jules Michelet, aki egyetemes történetírás céljából személyes beszámolókhöz folyamodott forrás gyanánt: „az aggok elbeszéléseihez” nyúlt, ahogy ő maga fogalmaz *A francia forradalom története* előszavában.³⁵

Az egyéni („pszichológiai”) és a személyfeletti („történelmi-politikai-társadalmi”) szférák éles elkülönítése mindenesetre egyre inkább megkérdőjeleződött. Az egyének viselkedése kollektív keretek közt zajlik, a kollektívumok pedig szemlátomást egyéni mintákat követnek, amelyek „nem egyidejű” módon kísérik a szigorúan vett politikát, például előzetes egyéni vagy nemzedéki tapasztalatok függvé-

28 Horkheimer 1963 az előítéletről. Vö. még Cramer 1979, Möding és Plato 1986, 1989, vagy Ivonne Schütze 1997.

29 Például Erich Fromm tanulmányai a társadalomkarakteréről (1981).

30 Az emigrációbeli német történészekről ma is olvasásra érdemes Iggers 1974.

31 Adorno, Frenkel-Brunswick, Levinson és Sanford 1950; általában Horkheimer és Adorno 1996, Adorno 1997.

32 Halbwachs 1966.

33 Lásd ehhez még Nora 1990, Platt és Dabag 1995.

34 Francis Yates nyomán 1966: 5.

35 Michelet 1848.

nyében.³⁶ Egyéni, nemi vagy rétegspecifikus meghatározottságaik folytán sokszor a történészek sem tudták elkerülni a problémák ilyen jellegű felvetését – s ez magára a történetírára is rányomta a bélyegét.

Azt lehetett volna várni, hogy a „szubjektivitás” mint a történetírás tárgya éppen Németországban fogja erőteljesen foglalkoztatni a történészcehet, mégpedig a két világháború s főként a nemzetiszocializmus bünei után, a háborús tapasztalatok és a „náciatlanítás”, majd később a „desztalinizáció” újratájékozódási kényszereiből fakadóan, a mindezzel együtt járó önéletrajzi legitimációs és íráskényszer hatására. Ez azonban csak részben történt így, jóllehet a gyakori politikai rendszerváltások következtében a történelmet többször is újraírták, újraértékeltek vagy újratálatalták. Épp ezért e probléma kapcsán is fel kell tennünk azt a kérdést, hogy a történészek történelmi meghatározottsága (vagy nemzedéki hovatartozása) nem álcázza-e „objektív”-nek az ő történelmileg kötött tapasztalataikat, megközelítési és gondolkodási mintáikat – ahelyett, hogy történeti kutatás tárgyává tennék ezeket. Arról van-e szó, hogy mi csupán „rekonstruáljuk” a történelmet – ahogy Lucien Febvre már 1923-ban kérdezte³⁷ –, vagy egyenesen mi konstruáljuk azt (lásd alább), vagyis a történészek, mégpedig saját történeti vonatkoztatási rendszereink jegyében? Az *Annales-iskola* egyik alapítója, Marc Bloch, aki maga is a megértésre törekvő kísérletek egyik nagy alakja volt, arra intett, hogy „az ember úgyszólván oltsa ki saját énjét”, ha idegen tudatba akar behatolni.³⁸ A háború utáni német akadémiai nemzedékek soraiban bizonyára kevesen akadtak, akik el óhajtottak volna mélyedni szüleik nemzedékének idegen tudatában. Ezen a ponton a történeti megértés egy további alapvető problémája merül fel: a saját én kioltása szinte lehetetlen, ha ugyanakkor az emlékezés, az emlékezet és a történetírás „kreatív teremtő aktusát” feltételezzük. E téren ellentmondások feszülnek emlékezés, megértés és rekonstrukció között, és ezeket az ellentmondásokat minden történeti vizsgálatnak figyelembe kell vennie – különösen akkor, ha önmagunk „kioltása” nemzedéki elfogultsággal párosul.

Mesék, irodalmi művek, nemzeti mítoszok szolgáltatják a maguk sajátos nyelvi és elbeszélői formáikkal az öntőformákat az emlékezés és annak elbeszélte vagy írásban rögzített közvetítése számára.³⁹ A német történelem is példák tömkelegét kínálja arra, milyen jelentős a szerepe a kollektív-nemzeti mítoszok teremtésének és a mítoszok politikai-társadalmi mozgalmakban való tömeghatékony tállálásának. Gondoljunk csak a „hátbadöfés legendájára” és sokak abbéli meggyőződésére, hogy a németek a húszas–harmincas években a versailles-i szerződés folytán nemzetközi elnyomás „áldozatai” voltak. Mint minden más országban, a hősi és az áldozati mítoszok nálunk is könnyen feleleveníthetőnek bizonyulnak a nemzeti történetkincsből – ellentétben azokkal a szenvedésekkel, amelyeket saját „hőstetteink” mértek

36 Különös befolyásra tettek szert Ernst Bloch leírásai a *Korunk örökségében*, például az egyidejű dolgok nem egyidejűségéről szóló fejezetben.

37 Lásd Honegger 1977: 8.

38 Bloch 1992.

39 Vö. Fromm 1984, az újabb diskurzusról elsősorban Lehmann 1978, 1983, az itt bemutatott összefüggésről Straub 1989.

más nemzetekre és nemzetiségekre. Az 1945 utáni német történelem tele van az észlelés ilyen korlátaival: az európai zsidókat sújtó holocaust a németek többsége szemében sokáig jóformán az ellenséges háborús propaganda folytatásának tűnt. Csaknem egy teljes nemzedékre volt szükség, hogy a nyilvánosság ismereteket szerezzen a vézskorszakról, vagy éppen a cigányok, a kényszermunkások vagy a hadifoglyok németországi sorsáról; ami aztán súlyos szemrehányásokat váltott ki az idősebb nemzedékekkel szemben bűneik és elfojtásaik miatt. A „vétkéről”, az „elfojtásokról” és az „elhárításokról” folytatott megannyi vitában különösen érzékletessé válik a pszichológiához, illetve a pszichoanalízishez való közelség, hiszen ezek a fogalmak eredendően a pszichoanalitika kategóriakészletéből valók.⁴⁰

Vagy vegyünk egy másik példát. Amit az oroszok kíméletlen német előrenyomulásnak érzektek, az a német háborús elbeszélésekben „bizonyítékként”, sőt „hőstettként” tűnt fel. Fordítva, a háborúban részt vett oroszok számára a „nagy honvédő háborúnak” és áldozatainak még akkor is az antifasizmus kölcsönöz szent és sérthetetlen értelmet, amikor a Vörös Hadsereg lengyelek és más nemzetek ellen elkövetett rémtetteiről van szó. Vagy pontosabban: a szovjet előrenyomulásnak ezek az aspektusai háttérbe szorultak, és csak ritkán épültek be a szovjet – hát még az orosz háborús elbeszélésekbe.

Szovjet hadifogságról szóló német szenvedéstörténet rengeteg van, miközben a német hadifogságot megjárt szovjet katonákról, s főként a fogságban elpusztultak irdatlan tömegeiről alig lehetett tudni,⁴¹ tudományos bizonyítékok pedig csak később kerültek elő. Hasonló volt a helyzet a kényszermunkások számát illetően,⁴² ezért aztán a háború utáni időkben nem ok nélkül merültek fel pszichoanalitikai kategóriák – elsősorban az „elfojtás” – nemcsak egyének, hanem a társadalom széles körei kapcsán is.

A KZ-fogságban elszenvedett traumák külön traumakutatást hívtak életre, s ennek módszereit a háborús következmények, a genocídiumok és a kínzások vizsgálataiba is bevonták. A traumakutatás – kézenfekvő módon – pszichológiai, pszichoanalitikai elméleteket is igénybe vett.⁴³

A „kollektív mentalitások”, az emlékezés és a „kollektív emlékezet”,⁴⁴ a mítoszok, az áldozati történetek és a hősi elbeszélések tehát társadalmi jelentőségüket te-

40 Az a könyv, amely ilyesféle elméletekkel a kor elevenébe talált, pszichoanalitikusok műve volt, nevezetesen Mitscherlichék munkája a gyászra való képtelenségről (Mitscherlich és Mitscherlich 1967). A jelenlegi vitáról lásd a *Psyche* című folyóirat 57/9–10. füzetét, továbbá Syring 1988.

41 A legtöbb német nem is tudta, hogy az 5,7 millió szovjet hadifogolyból a háború végéig 3,3 millió német fogságban puszult el (Streit 1978 bevezetője, továbbá Keller és Otto 1998).

42 Dokumentált becslések 12 millió kényszermunkást feltételeznek; még a háború végén is kb. 10 millió egykori kényszermunkás volt Németországban (Herbert 1985, Spoerer 2001).

43 Egy „International Study Group for Trauma, Violence and Genocide” nevű kutatócsoport például, a Hamburgi Társadalomkutatási Intézethez csatlakozva, olyan archívumokkal működött együtt, amelyek Jeruzsálemben és a Harvard Egyetemen a holocaust túlélőitől származó vallomásokat gyűjtönek. Túlnyomórészt a német koncentrációs táborokban átélt traumákat kutatják (pl. Gässler 1993, Boll 1997), de bevonják a vizsgálatba az örmények elleni genocídiumot és az ottani túlélők traumatikus tapasztalatait is (Abels 1991, Dabag és Platt 1993).

44 E témák jelentőségét és összefüggéseit mutatja például a Suhrkamp kiadó „Emlékezés, történelem és identitás” című sorozata, továbbá Haverkamp és Lachmann 1991.

kintve pszichológiai következményeket hordoznak, s alapvetően hozzátartoznak ahhoz a történelemszemlélethez, amely mentalitás- és tapasztalattörténetként⁴⁵ Németországban csak a legutóbbi időben tudott gyökeret verni. Míg más országokban, főleg Franciaországban és az angolszász országokban a harmincas években és a háború után a mentalitástörténeti vagy a mikrotörténeti vizsgálódások elnyerték helyüket a történetírásban, a háború utáni Németországban más volt a helyzet. Keleten a dogmatizált marxizmus eleve tiltott minden „szubjektívizmust”, nyugaton pedig eleinte – a nemzetiszocializmus kutatásában is, sőt kiváltképp abban – a politikátörténet volt az uralkodó megközelítés, ebben pedig a mentalitások nem igen kaptak szerepet. Ugyanakkor a „folyamatosság fő tényezőjének” – állapítja meg Lutz Niethammer⁴⁶ – 1945 után „a nép” számított, a maga előzetes tapasztalataival. A történettudomány fő vonulata számára az egyes egyének a nemzetiszocializmusba és a későbbi öngazolási kísérletekbe való belegabalyodottságuk miatt gyanússá váltak, míg a dokumentumok és más írásos beszámolók iránt kisebb volt a bizalmatlanság. A „néma többség”, de akár a nemzetiszocializmust hordozó elitek⁴⁷ nagy részének tapasztalatai nem kaptak figyelmet, vagy a nemzetiszocializmus eljelentéktelenítése miatt részesültek elmarasztalásban. A tapasztalattörténeti kutatások azonban éppen a nemzetiszocializmus vonzerejének, „társadalmi összetartóerejének” az elemeit is fontosnak tartották, így törekedve működésének és hatékonyságának mélyebb megismerésére. Ily módon igyekeztek például különbséget tenni azok között, akik a történetekért felelősséget viseltek, és azok között, akik a politika tehetetlen tárgyivá váltak vagy a kor hullámain evickéltek, de ilyen mérvű felelősséget nem viseltek.

Éppen a nemzetiszocializmussal kapcsolatos kutatások törték meg a hatvanas évektől kezdve a politikátörténet túlsúlyát, eleinte társadalom-, ideológia- és kultúratörténeti tanulmányok,⁴⁸ végül tapasztalat- vagy mentalitástörténeti vizsgálódások formájában.⁴⁹ Ezek a kutatások az érintett eliteket és azok fő alakjait, az áldozatokat és az ellenállási mozgalom tagjait vizsgálták; ezt egészítették ki a nyolcvanas évek elejétől a nemzetiszocializmus tapasztalataival, a lakosság különféle csoportjaira gyakorolt vonzerejével kapcsolatos kutatások,⁵⁰ végül a tettesnek tartott személyekre, továbbá az áldozatok és a tettesek gyerekeire és unokáira irányuló vizsgálódások.⁵¹

45 Plato 1992, 1998a.

46 Niethammer 1983a.

47 Zapf 1965.

48 Vö. mindenekelőtt Wehler idevágó munkáit (1976 és 1998), vagy Ernst Nolte korai vizsgálódásait (1967 és 1968) a fasiszta mozgalmakról és azok ideológiáiról, vagy a fasiszmus elméleteiről.

49 Vö. többek között Alheit, Fischer-Rosenthal és Hoerning 1990, Leh 1997, 1998, Lehmann 1978, 1983, Möding 1985, Niethammer 1980, 1983a, 1983b, 1990, Plato 1984, 1995a, 1998a, 1998b, Plato és Leh 1997, Rosenthal 1993, 1994, 1995a, 1995b, 1997, Schröder 1992, Wierling és Brüggemeier 1986, Zimmermann 1989, 1991, 1993 munkáit.

50 Például Hartewig 1993, Möding 1985, Niethammer 1983a, 1983b, Niethammer és Plato 1985 és Plato 2002.

51 A „tettes-vizsgálatok” mintapéldájává vált Ulrich Werbert (1996) munkája a vezető „SS-technikratákról”. A gyerekekről lásd többek között Universität Wuppertal 1988, Rosenthal 1997; legújabban Wildt 2002.

Németország újraegyesítését követően robbanásszerűen megszapordott a tapasztalattörténeti és életrajzi irodalom. Erőteljesen kezelésbe vettek minden olyan kérdést, amely az egyéni és a kollektív emlékezésre, az identitásra, az emlékezés különféle kultúráira, a politikai rendszereknek az életre és az egyéni és csoportos tudatra gyakorolt hatására vonatkozik, felvetették a személyes viselkedés emlékeinek és igazolásának problémáit diktatúrában és demokráciában stb.⁵²

Valamennyi példa azt mutatja, hogy Németországban nem egykönnyen beszélhetünk egységes kollektív emlékezésről vagy kollektív emlékezetről – túlságosan szembetűnőek a más-más emlékezési kultúrájú különböző kollektívumok közti ellentmondások. A legnyilvánvalóbbak azok az ellentétek, amelyek a két háború utáni két – a keleti és a nyugati – Németország államilag támogatott, hivatalos emlékezéskínálatai között mutatkoztak, vagy éppen különféle csoportosulásoknak, mozgalmaknak, pártoknak a nemzetiszocializmus bűneihez való viszonyai között, illetve az 1945 utáni menekülési és kitelepítési hullámokra való visszaemlékezései között feszülnek – hogy az évtizedeken át vitatott legjelentősebb kérdések közül csak kettőt említsünk. Mindaddig, amíg nem jut korszakosan érvényre egyetlen szemlélet, egyetlen kollektív emlékezési és megemlékezési kultúra, érdemesnek tűnik Németország kapcsán szétszabdalt emlékezési kultúráról és meghasonlott kollektív emlékezetről beszélni.⁵³

Aleida Assmann következetesen járt el, amikor különbséget tett „kulturális emlékezet” – „korszakokat átfogó emlékezet, amelyet normatív szövegek támasztanak alá” – és „kommunikatív emlékezet” között, mely utóbbit szerinte „a szóban hagyományozott emlékek rendszerint [mindössze – A. v. P.] három nemzedéket összefűző emlékezeteként” jellemezhetjük.⁵⁴

A kulturális és a kollektív emlékezet megkülönböztetésének kérdéséhez kapcsolódik a jelenkortörténet és a történelem közötti átmenet problémája: az átmenet a tapasztalatokkal átitatott közelmúltból, amelyben emlékek, öngazolások, elismerésért vívott harcok, morális érintettségek és vádaskodások is szerepet játszanak, a tiszta múltba, amelyről már csak akták és emlékiratok szólnak.⁵⁵ Ez a váltás más-ként is festhetne, mint ahogy Koselleck elképzel, ha ugyanis magukat az átmeneteket az eddigieknél erőteljesebben tennénk történeti vizsgálódások tárgyává, s ha eközben az adott nemzedék vagy korszak tapasztalási dimenziója nem illanna el a történetírásból a kortanúk kihalásával. Ahhoz pedig, hogy ez ne történjék meg, egy olyan „tapasztalattörténet” vagy mentalitástörténet, amely kiterjed a szubjektív dimenzióra és annak forrásaira, igenis hozzájárulhat.⁵⁶

52 A bőséges irodalomból csupán néhány példa: Domansky 1992, 1993, 1997, Kocka 1995, 1998, Kocka és Mayntz 1998, Niethammer 1990, Niethammer, Plato és Wierling 1991, Hoffmann és Rink 1993, Plato 1991, 1995b, Vester 1995, v. Wensierski 1993, 1994. A BIOS című folyóirat több ízben is közölt tanulmányokat az egyesítés utáni fejlődés különféle problémáiról, így például Wensierskiét (1993) a Stasiról, Simonét (1993) a pszichoterapeutákról és Bois-Reymondét (1993) a gyerekkorról.

53 Ehhez és a következőkhöz lásd Plato 1998a. Vö. még Rüsen és Straub 1998, v. Borries és társai 1994.

54 Assmann 1999: 13.

55 Koselleck 1994 nyomán.

56 Vö. mindenekelőtt Aleida Assmann 1999, Aleida Assmann és Heidrun Friese 1998, Jan Assmann 1991.

Történettudomány és pszichológia viszonyában sajátos problémát jelentett a „történeti életrajzírás”, amely német földön a 18. században született meg, és amely a historizmus óta – legalábbis ideiglenesen – a történettudományhoz tartozott. Ez a probléma vált a műfaj sajátos teljesítményeiről folytatott viták kristályosodási pontjává, miközben a biográfia műfaját a történeti megértés kísérleteként, „szubjektívizmusként” vagy egyenesen „a történetírás körébe tartozó szépirodalomként” fogták fel. Dilthey védelmébe vette a történeti életrajzírást: a biográfia – írta már 1883-ban – „a fundamentális történeti tény tisztán, egészen a maga valóságában jeleníti meg”.⁵⁷ A történeti biográfia körül zajló németországi viták a húszas években értek tetőpontjukra.⁵⁸

Az utóbbi évtizedekben mindenekelőtt a szociológiában, a történettudományban és a pedagógiában gyökeret vert egy új tudományág, nevezetesen az életrajz- és – ettől elkülönülve – a biográfiakutatás; utóbbi nem annyira egyes biográfiák vagy autobiográfiák körül forog, hanem a biográfiákkal és életpályákkal való foglalatosságok különféle formáit tárgyalja. A német szociológiai és pedagógiai társaság keretei közt is megalakultak azok a szekciók, amelyek ilyen megközelítésekkel dolgoznak; ezen a téren rengeteg munka is született.⁵⁹

A tapasztalat- és élettörténeti megközelítés Németországban az utóbbi évtizedekben komoly lendületet kapott egyetemen kívüli forrásokból: a „szövetségi elnök díjjal jutalmazott német történelmi diákersenytől”,⁶⁰ szakszervezeti csoportoktól,⁶¹ a nőkutatásból,⁶² az író Walter Kempowskitól, aki külön archívumot létesített publikálatlan biográfiák számára, különféle történészműhelyektől, emlékhelyektől és önkormányzatoktól, amelyek a megfelelő évfordulók alkalmából kommunális kutatásokat vagy kiállításokat szerveztek – többnyire a „nemzetiszocializmus alatti ellenállás és üldöztetés” témakörében. Ma már alig van olyan témája a 20. századnak, beleértve a háború utáni időszakot is, amelyet ne dolgoztak volna fel tapasztalattörténeti perspektívából. Ezek a kezdeményezések olyan pszichológiai területeket és megközelítéseket is felhasználnak, amelyek a tapasztalás fogalmát nemspecifikus, társadalmi vagy nemzedéki szempontból igyekeznek feltárni. A munka során két veszély merült fel: egyfelől a történeti dilettantizmus veszélye, amely megfelelnek arról, hogy a szóbeli vagy a szubjektív források – akár csak az egyéb források – sajátos forráskritikát igényelnek; másfelől a hiányos pszichológiai hozzáértés a pszichológiai kategóriák történettudományi alkalmazásában. Sokszor előfordult, hogy a szerzők politikai álláspontjuk szellemében moralizáltak és ideologizáltak.

Mindezen kockázatok ellenére: a mentalitástörténeti kutatások történetének vázlatos áttekintése is mutatja, milyen messzire ágaznak a vizsgálódások. Az is kide-

57 Dilthey 1979: 72.

58 Vö. Gradmann 1990, 1993 vagy Schubert 1986, Schuchardt 1993.

59 Vö. többek között Alheit, Fischer-Rosenthal és Hoerning 1990, Fuchs 1979, 1984, Heinritz 1988a, 1988b, Hoerning 1995, Kohli és Robert 1984, Ohly és Legnaro 1987, Krüger és Marotzki 1996, Rosenthal 1995a, Fritz Schütze 1976, 1984, 1987, 1989, Behrens-Cobet 1993, valamint Blossfeld és Huinink 2001, az életrajzelemzések inkább kvantitatív megközelítésű iskolája képviselőjében.

60 Siegfried 1995, Dittmer és Siegfried 1996, 1997.

61 Scharer 1988.

62 Ehhez az összefüggéshez lásd többek között Meyer és Schulze 1989, Dörr 1998.

rül, hogy igencsak szükséges, izgalmas és termékeny lenne a történetírás és a pszichológia együttműködése, mégpedig nem csupán olyan történészek számára, akik életrajzokkal, mentalitásokkal vagy a kollektív emlékezéssel és általában a szubjektív emlékezés dokumentumaival foglalkoznak.⁶³ E területeken a tudományágak közti együttműködés különösen jól megfigyelhető – és mégis, köztünk, történészek között a történettudomány említett területein ma is gyakori a szemellenzős magatartás. Legtöbbször popularizálódott és kiüresedett freudánius formulákhoz folyamodunk, és közülünk csak kevesen veszik a fáradságot, hogy elmélyedjenek a pszichológiai tudományok vizsgálódásaiban,⁶⁴ mégpedig nemcsak a pszichoanalízisben, hanem a különféle pszichológiai rész tudományokban, a szocializációs vizsgálatoktól kezdve az emlékezetkutatásig, a fejlődépszichológiától egészen a szociálpszichológiáig. A múlt rekonstrukcióit, a történetírásban zajló változásokat és a változások képviselőit elvi szempontból kellene történeti-pszichológiai kritika tárgyává tennünk, és nem csupán alkalmilag, amikor mondjuk élettörténeti kutatások a dialogikus kikerdezés módszereit veszik igénybe.

PSZICHOANALÍZIS ÉS ORAL HISTORY

Jóllehet Freud óta pszichológiai iskolák és rész tudományok egész sora jött létre, a pszichoanalízis – mint már utaltunk rá – mindmáig jelentős szerepet tölt be a hermeneutikai módszerekkel élő történészeknél. Ennek oka alighanem abban keresendő, hogy egyetlen más pszichológiai iskola sem terjedt el társadalmilag olyan népszerű formában, mint a pszichoanalízis – így volt ez a történészek körében is. A dolognak lehetnek azonban mélyebb okai is, főleg a mentalitástörténetileg tájékozódó tudósok esetében: ezek az okok a pszichoanalízis immanens történeti, de legalábbis élettörténeti megközelítésében rejlenek. Mindkettőnek – mind a pszichoanalízisnek, mind pedig a történetírás tapasztalattörténeti munkáinak – emlékekkel, az észlelés feltételeivel, a tapasztalatok raktározásával, emlékek felelevenítésével van dolga, sőt sokszor eltemetett emlékekkel és (ön)értelmezésekkel.⁶⁵

Egy teljes emberöltő telt el azóta, hogy Hans-Ulrich Wehler megjelentette a *Történelem és pszichoanalízis* című kötetet,⁶⁶ s a bevezetőben összefoglalta a hatvanas évek vitáit, amelyek során a német történetírás és a társadalomtudományok „újból

63 Ide tartoznak olyan témák, mint a szerepeknek, a nevelési stílusoknak és az értékeknek, a történelemképeknek, azok megjelenítésének, az egyetértési vagy nézeteltérési elemeknek a keletkezése és (nemzedéki) hagyományozása, vagy általában is a társadalmi előítéletek, a traumák és azok akár egyéni, akár kollektív feldolgozása, az áldozati történetek, vagy ellenkezőleg, a saját hajdani tevékenységgel és politikával kapcsolatos elhárítások, öniszólások és hasonlók.

64 Fordítva viszont, pszichoanalitikusok tollából kevés történelmi vizsgálódás született. Ezekre egy példa „Das Erbe der Napola” (Schneider, Stillke és Leineweber 1997). Lásd még Bohleber 1991, 1992.

65 Általában az oral history és annak módszere németországi fejlődéséhez: Niethammer 1980, 1985, 1994, Plato 1985, 1992, 1998a, 2000, Spuhler 1994; kritikusan: Schneider 1995, Welzer 2000; korai bibliográfiák Sygusch, Engel, Peter és Strack 1985 vagy Ohly és Legnaro 1987.

66 Wehler 1971 (az 1974-es kiadás alapján idézem). Lásd még Wehler 1972.

felfedezték” a maguk számára a pszichoanalízist. A bevezető tanulmányban Wehler a pszichoanalízis és a történettudomány közti belső hasonlóságokat hangsúlyozza:

„A pszichoanalízis maga is történeti tudomány volt, és ma is az abban az értelemben, hogy diagnózisának és terápiájának alapjait egyének élettörténetéből meríti. A történeszekben és a pszichoanalitikusokban közös, hogy valamiképpen ők maguk a megértésnek – akár egy-egy történeti individuum, akár egy-egy páciens megértésének – az instrumentumai. A pszichoanalízis megértésfogalma a legközelebbi rokonságot mutatja a historizmusnak a szándékolt cselekvés megragadására irányuló »megértésével«.”⁶⁷

Ezekben a közös vonásokban rejlik az ereje, de megítélésem szerint a problémája is a történetírásban alkalmazott pszichoanalitikai értelmezéseknek (lásd lentebb). Hasonló rokonság kimutatható lenne más pszichológiai iskolákkal is, így például a fejlődépszichológiával, a szociálpszichológiával vagy a szocializációs elméletekkel – nemcsak a pszichoanalízissel.

A „történelem és pszichoanalízis” témája ugyan sohasem tűnt el teljesen – sem Wehler publikációja előtt, sem utána – a tudományos diskurzusból, ám a pszichoanalízis hatvanas évekbeli újrafelfedezése és Wehler összefoglalója óta Németországban nemigen jelent meg fontos írás erről a kérdésről.⁶⁸ E téren is más utat járt a fejlődés Franciaországban, Angliában vagy az Egyesült Államokban, ahol már a hetvenes években két olyan folyóirat is született, amely kifejezetten a „psychohistory” kutatását írta a zászlajára, a pszichoanalitikai kategóriáknak pedig merőben más hangsúlyokat adott.⁶⁹

Feladatok

A pszichoanalízis elsősorban ott gyakorol érezhető hatást a történettudományra, ahol elméleti segítséget nyújt cselekvésünk észlelésével, tapasztalásával, feldolgozásával és elfojtásával, tudatos és tudattalan indítékaival kapcsolatban, az emlékezni akarás és tudás különböző fokozataival összhangban. A pszichoanalitikus szemében a pszichoanalízis elméleti jelentősége a történetírás szempontjából főként a tudattalan történelmi működésének vizsgálatában rejlik, egyes személyek és egész csoportok vagy társadalmak emlékezésének és cselekvési motívumainak kutatása kapcsán.

Látva a még ma is tomboló történeszi dilettantizmust a pszichoanalitikai ismeretek és eljárások terén, érdemes hangsúlyoznunk a pszichoanalitikai kérdésfeltevések és módszerek értékét a történettudomány számára a fentebb említett területeken. Már Wehler is látta, hogy a pszichoanalízis jelentősége nemcsak egyének vizsgálatában, hanem kollektív mentalitásoknak és társadalmi karaktereknek, különféle csoportok és elitek társadalmi

⁶⁷ Wehler 1974: 16.

⁶⁸ Mindazonáltal nemrég jelent meg Rüsen és Straub munkája (1998), amely bemutatja a pszichoanalízis történettudományi jelentősége körüli újabb vitákat. Az NDK-ban egyetlen olyan munka létezett, amely alapjaiban és kritikusan tárgyalta a pszichoanalízist, nevezetesen Kätzel 1987.

⁶⁹ *The Journal of Psychohistory* és *The Psychohistory Review*. Lásd ezenkívül Loewenberg 1995, 1996, vagy akár Thomas A. Kohut 1983, 1991 munkáit, amelyek explicit és programatikus módon használják ezt a fogalmat.

profiljának a kutatásában is megmutatkozik, de a biográfiában is kitűnik, bár ő nem annyira az „individualisztikus pszichoanalízisre” gondolt, hanem inkább a „történeti-szociálpszichológiai irányultságú pszichoanalízist” tartotta szem előtt.⁷⁰

Kézenfekvő, hogy a pszichoanalízis többek közt épp a történeti életrajz terén tett szert történettudományi jelentőségre, amely hőseit a maguk történeti környezetében írja le. Legismertebb ezek közül Erikson munkája a fiatal Lutherről és Gay tanulmánya Freudról, amelyek egész sor további művet ihlettek.⁷¹ Ugyanakkor a pszichoanalízis az autobiográfia- és a biográfiakutatásban inkább rejtett, mint kifejezett módon nyert teret.⁷² Az itt előtérben álló elemzések túlmutatnak az egyes személyek értelmezésén.

Egy további kutatási terület: egész csoportok, foglalkozások, nemzedékek stb.,⁷³ orientációjuk, stílusbeli, érzésbeli, ízlésbeli fejlődésük⁷⁴ leírása, ezenkívül kollektív mentalitások, kulturális emlékezetek⁷⁵ és változásaik feltárása. Itt az alapvető kérdés így hangzik: hogyan keletkeznek kollektív emlékezetek, vagy éppen kollektív emlékezési és megemlékezési kultúrák?⁷⁶ Többek között a nemzetiszocializmus és az újraegyesítés kapcsán a jelenkor történeti kutatásában élénk viták zajlanak a különféle emlékezési kultúrákról, kollektív mentalitásokról, egész népeiségek identitásairól, ez esetben a háború utáni NDK és a Szövetségi Köztársaság társadalmi körében (lásd fent, 21. sk. o.). Annál is meglepőbb, hogy a kollektív mentalitások feltárásának módszereiről, a pszichoanalitikai megközelítések történettudományi alkalmazásáról alig-alig bontakozott ki vita.

A történészek és analitikusok együttműködésének egyik fontos feladata a történetírók, illetve az élettörténeti interjúkban kifaggatott személyek témájukhoz való viszonyának vizsgálata, a múlt általuk alkotott konstrukciójának,⁷⁷ történelemszemléltüknek az elemzése, hiszen ezek függnek a saját motívumaiktól, a később született nemzedékek politikai tájékozódásától, „ízlésétől”, értékeitől és érdekeitől. A feladat az ő „projekcióik”, „áttételeik” és „ellenáttételeik” mértékének a meghatározása –

70 Wehler 1974: 5.

71 Erikson 1991, vagy akár ugyanő Gandhiról és az erőszakmentesség gyökereiről (1978), Gay 1986a, 1994, vagy ugyanő Voltaire-ről (Gay 1988). Lásd még Bernfeld 1981, Cemerius 1971 és a K. G. Saur Kiadónál megjelent monumentális sorozat: *Deutsches Biographisches Archiv* (1982–1985) (Fabian 1986), ill. *Deutsches Biographisches Archiv. Neue Folge* (1989–1993) (Gorzny 1997); az összprogramhoz lásd <http://www.saur.de/index.cfm?content=kurzanzeigen.cfm?show=0000001430&menu=catalog1>. Vö. még Wolf 1998.

72 Lásd mindenekelőtt Charlotte Heinritz bibliográfiáját (1988a, 1988b); Alheit, Fischer-Rosenthal és Hoerning 1990, Fischer-Rosenthal 1995, Hoerning 1991, 1995, vagy Krüger és Marotzki 1996, módszertanilag többek között Nassehi 1994, Rosenthal 1995a.

73 Lásd a 23. jegyzetben megadott irodalmat. A másik utat – meghatározott hivatáscsoportok vizsgálatát a pszichoanalízis bevonása nélkül – választotta pl. Durth 1972, Jarausch 1990 és Nagel 1997, valamint – egészen másként, tudósok kapcsán az újraegyesítés után – Kocka és Mayntz 1998, illetve Kocka (1998) az 1945 utáni kelet-német egyetemekre és elitekre. Lásd még Wehler (1990) a „harmadik birodalom” orvosairól.

74 Pszichoanalitikailag tájékozódik Peter Gay *Bourgeois Experience* című munkája (1986b, 1987), pszichoanalitikailag legalábbis tájékozott Schivelbusch 1980.

75 Vö. mindenekelőtt Aleida Assmann 1999, Aleida Assmann és Dietrich Harth 1991, valamint Jan Assmann és Tonio Hölscher 1988.

76 Vö. többek között Hoffmann és May 1995.

77 Loewenberg 1995, 1996, legélesebb megfogalmazásban Hayden White korai írásaiban 1990, 1991, 1994.

ezek megint csak gyakran tudatosan vagy tudattalanul használt pszichoanalitikai fogalmak, amelyek a legkülönfélébb érintett tudományok közkincsévé váltak. Ez a felzárkózás különösen a kortanúkat faggató vizsgálatokra vonatkozik.⁷⁸ Az ilyen vizsgálatok esetében az áttételek és ellenáttételek nem csupán veszélyeket hordoznak, hanem a forrásoknak, sőt magának a kutatásnak is a részét alkotják, és szakavatott értelmezést kívánnak,⁷⁹ akárcsak az értékek, a politikai magatartások bármilyen „kommunikatív hagyományozása”, például a kutatók egyes nemzedékei között.⁸⁰

Ebből fakad a történészek és a pszichológusok, illetve pszichoanalitikusok közti együttműködés egyik minimális követelménye: a felügyelet parancsa. Ez annyit jelent, hogy szükség van megfigyelésre, ellenőrzésre, tanácsadásra pszichológiailag, illetve pszichoanalitikailag képzett „szupervizorok” részéről, elsősorban a kikérdezésen alapuló kutatási projektek esetében. A szupervizor fő feladatai a következők: a tudósok ellátása tanácsokkal a kortanúk és a tudósok viszonyát illetően, tanácsadás a kérdőívek és a vezérfonalak kidolgozásakor, a kortanúk kiválasztásakor és az interjúk értelmezésekor. Az ilyen jellegű felügyelet élesítené a sajátos problémák tudatát, többek közt az áttételektől és ellenáttételektől különösen érintett nemzedékközi interjúk esetében, például a nemzetiszocializmus és annak bűnei kapcsán.⁸¹ Időközben egy egész sor történelmi kutatás zajlott le pszichológusok felügyelete alatt, mint például a „szabadnémet ifjúság (freideutsche Jugend)” „évszázados nemzedékéről”⁸² vagy a „Napola örökségéről”⁸³ folytatott vizsgálatok (lásd később).

A pszichoanalitikusok, illetve pszichiáterek és a történészek közti együttműködés – mint már utaltunk rá – jól bevált az egyének és társadalmak által elszenvedett traumák feldolgozásának és utóhatásainak kutatásában. Az Egyesült Államokban ez a kutatás a vietnami háború kapcsán ért tetőpontjára, Németországban pedig szorosan a nemzetiszocializmus áldozataihoz kapcsolódott, de ezen túlmenően kiterjedt a háború áldozatai és a menekültek által elszenvedett traumák vizsgálatára, sőt a traumát elszenvedők gyerekeinél és unokáinál, valamint az NDK állambiztonsági üldözötteinél jelentkező utóhatások vizsgálatára is.⁸⁴

78 Az a terapeutikus segítség azonban, melyet a kikérdezett kortanúk a történészekről várnak a traumatikus élményeiről szóló beszámolóik után, többnyire meghaladja azok képességeit.

79 Lásd ehhez pl. Jureit 1998, 1999.

80 Ez volt a címe az esseni Kultúratudományi Intézet egy 1998-as konferenciájának, amelynek eredményeit Elisabeth Domansky és Harald Welzer tették közzé (1999). Lásd még Welzer és mások 1997.

81 Ezt a kutatást nem jelentéktelen részben olyan szülők gyermekei végezték a hetvenes évektől kezdve, akik átérték a nemzetiszocializmust, és tevőlegesen részt is vettek abban.

82 Autsch, Lobinger, Reulecke és Seidel 1998, melyben Thomas A. Kohut volt a „szupervizor”. [Évszázados nemzedék: Az 1900–1912 közt született nemzedékből került ki a nemzetiszocialista rezsim középvezetése, később ugyanez a generáció jelentősen kivette a részét a Szövetségi Köztársaság felépítésében; javarészt az ún. „68-as nemzedék” szüleiről van szó. – A ford.]

83 Schneider, Stillke és Leineweber (1997), melyben Werner Bohleber és Ilany Kogan voltak a „szupervizorok”. [Napola: Nationalpolitische Erziehungsanstalt, hivatalos rövidítése NPEA, a köznyelvben Napola. 1933-ban egyfajta nemzetiszocialista elit kinevelésére alapított „nemzetpolitikai nevelőintézet” a schleswig-holsteini Plönben. – A ford.]

84 A náci áldozatait által elszenvedett traumákhoz lásd Müller-Hohagen 1988, az áldozatok és a menekültek utódai kapcsán: Universitt Wuppertal 1988, illetve Herzka, von Schumacher és Tyrangiel 1989. A Stasi üldözötteihez lásd pl. Morawe 1999, Stark 1991. Vö. még Rsen, Gottlob és Mittag 1998, Plato és Meinicke 1991.

Problémák

A pszichoanalitikai megközelítésű történeti munkákban több síkon jelentkeznek a problémák.⁸⁵ Az egyik alapvető kérdés a vallomások egyes egyéneken vagy kisebb csoportokon túlmutató általánosíthatósága. Ez általában is a kvalitatív társadalomtudományos kutatás neuralgikus pontja.⁸⁶ Léteznek azonban speciális problémák, ha mentalitásokról, tapasztalatok, szűkebben pedig traumatikus élmények stb. feldolgozásáról van szó. Ezért szokás az ilyen jellegű történeti munkák esetében a módszerek sokféleségére vagy olyan sajátos módszerekre törekedni, amelyek az általánosító kijelentéseket legalább valószínűsítik.

Mint említettük, a pszichológusokkal, illetve pszichoanalitikusokkal való együttműködéstől már Wehler is kollektív mentalitásoknak és társadalomkaraktereknek, meghatározott csoportok és elitek társadalmi profiljának a kidolgozását remélte: „Egy szó mint száz, a történeti kutatásnak nem az úgynevezett egyéni motívumokra, hanem a társadalmi, egyénfeletti motívumokra és hatásokra kellene irányulnia”.⁸⁷

Ez a megkülönböztetés – mint igyekeztem bemutatni – a 20. században egyre inkább megkérdőjeleződött, és maga Wehler sem kiélezett formában gondolta el. Mégis, aligha meglepő, hogy egyes bírálói éppen ezen a ponton kerestek fogást a munkáján. Ezzel a posztulátumával Wehler – hangzik egyes pszichoanalitikai irányultságú kutatók felháborodása – vitát kezdeményezett, majd nyomban be is reszketette azt, még mielőtt valóban láthatóvá tette volna az egyes tudományágak perspektíváit, s főleg mielőtt megkérdőjelezte volna a diszciplínák közti határokat és korlátaikat. Wehlernél a pszichoanalízis nem több – mondja figyelemreméltó írásaiban Christian Schneider (1997, 84. o. skk.) vagy éppen Jürgen Straub (1989)⁸⁸ –, mint pusztán segédtudomány egy olyan történettudomány mellett, amelynek elemzései igazából a társadalomgazdaságtanra, a politikai uralomra és a „társadalmi és politikai rendszer” szociálpszichikai hatásaira irányulnak. Ebben a konstrukcióban a tapasztalatnak nemigen jut tér, a pszichoanalízis pedig csekély értékkel bír. A történettudomány őrzi magasabbrendűségét.⁸⁹

A fenti bírálat a konkrét esetben számomra először is túlzónak tűnik, hiszen Wehler minden diszciplínának kijelöli a fő törekvéseit és területeit, ezek pedig a történet-

85 Ehhez általában pszichológiai nézőpontból vö. Braun 1985.

86 Lásd a *Forum Qualitativer Sozialforschung* oldalain folyó vitát a kvalitatív társadalomkutatás minőségi standardjairól. Különös módon a történészek gyakran olyankor hívják fel a figyelmet a „reprezentativitásra”, amikor szubjektív források általánosításáról van szó – félreismerve azt a tényt, hogy jóformán minden forrás esetében azok „szubjektív részének” és kontextusának az értelmezésére kell törekednünk (ennek behatóbb tárgyalásához a kvalitatív társadalomkutatás összefüggésében lásd az erről közzétett tematikus FQS-számokat, szerk. Mruck, Roth és Breuer 2002, ill. Roth, Breuer és Mruck 2003). Számos olyan történeti munka esetében is jelentkezik az általánosíthatóság problémája, amely klasszikus forrásokkal, mondjuk közigazgatási aktákkal dolgozik. Az ellenkező álláspontot kiélezett formában lásd Briesen és Gans (1993).

87 Wehler 1974: 22.

88 Hasonlóan Jürgen Straub 1998a: 13, vagy 1989, 1998b.

89 Wehler a pszichoanalízist csakugyan segédtudománynak minősíti történeti munkák számára, és a történetírásban döntőbb szerepet szán a fejlődépszichológiai és a szociálpszichológiai iskoláknak. Mindazonáltal Wehler időnként azzal a fogással él, hogy a pszichoanalízisen gyakorolt kritikával a pszichológia egészét veszi célba.

tudomány esetében elsősorban a gazdaság, a társadalom és az uralom összehasonlító elemzésének a keretei közt maradnak, ezért a történettudománynak szüksége van a közgazdaságtanra, a szociológiára és a politikatudományra. Másodsorban, Wehler „kívánatosnak” tartja a történeti-társadalompszichológiai irányultságú pszichoanalízis kidolgozását, amely ugyan egyelőre csupán csírájában létezik⁹⁰ és többnyire egyéni konfliktusok megoldására irányul, Wehler mégis látja a jelentőségét a történeti kutatás és értelmezés fentebb említett, merőben egyénfeletti területein. Ahelyett, hogy a történelem egyedi alakzataira szorítkoznánk, Wehler szerint – és ez az én szememben már kifogásolhatóbbnak tűnik – azt a „sokkal többet ígérő lehetőséget” kell keresnünk, hogy „elemzésnek vessük alá a valamiképpen átlagos személyiséget, a »modal personality«-t, kidolgozzuk az adott korra tipikusan jellemzőt, és intenzív összehasonlító tanulmányok révén fokozatosan lépünk át az analitikus szociálpszichológia terepére, így eredve nyomába a kollektív pszichikai jelenségek magyarázatának”.⁹¹

A probléma az én szememben csupán abban rejlik, hogyan jutunk el az egyes életrajzok vagy interjúértelmezések egymás mellé sorakoztatásától az általánosításig, az egyénfeletti tipikusig. S hogyan tehetjük ezt meg különösen kollektívumok vagy akár egész nemzedékek tapasztalatai esetében? E téren ugyan időközben kialakult az élettörténeti kutatás kritikailag felülvizsgálható eszköztára, amely eleget tesz Wehler igényeinek, ugyanakkor túl is mutat az „átlagos személyiség”-ről tett problematikusság megjegyzésein. Ez elsősorban a kortanúk kiválasztását illeti: sajátosságaiknak egy lehetőleg széles és ellentmondásos, sőt ellentétekben gazdag mezőt kell lefedniük.⁹² Csak ezáltal válik lehetségessé tipológiák felállítása és így a tapasztalatok feldolgozásainak elfogadható általánosítása. Reprezentativitást azonban ilyen módszertani finomításokkal sem érhetünk el – időközben túl sokan haltak meg, estek el vagy lettek gyilkosság áldozataivá, túlságosan csekély a történeti-társadalomtudományi kvalitatív kutatásokban megkérdendő személyek száma. Ezenkívül maguk a tanúk újra és újra elhárítják az ilyesféle faggatózásokat.

A reprezentativitás megteremtéséről szóló szociológiai elméletek ellenére eleve nem él az a feltevés, hogy adott csoportok kvalitatív vizsgálatakor a megkérdendő személyek bizonyos száma után elérünk egy „telítettségi fokot”: ezt követően kissé még tovább mélyíthetők vagy bővíthetők ugyan az eredmények, de gyökeresen új feldolgozási mintákra ebben a csoportban aligha fogunk bukkanni. Ez a „telítődési elmélet” összhangban van sok mentalitástörténész tapasztalatával, feltéve, hogy a lehető legellentmondóbb ismérveket vették figyelembe a kiválasztás során.⁹³ Lehet, hogy ez a jelenség az emberi agy képességeiből vagy észlelési korlátaiból, illetve saját kivetítéseinkből fakad, de az is lehet, hogy adott kollektívumok körében a tapasztalatok feldolgozásának jól áttekinthető alapmintái alakulnak ki. Ezért felme-

90 Wehler 1974: 5.

91 Wehler 1974: 19.

92 Plato 2000, az esetek kiválasztásának a „theoretical sampling” értelmében vett szisztematizálásához lásd Glaser és Strauss 1967.

93 Vö. ehhez a kvalitatív társadalomkutatást illetően a „theoretical sampling” és a „theoretical saturation” koncepcióit, az ún. „grounded theory” módszertani keretei között (Glaser és Strauss 1967, Strauss és Corbin 1996).

rül a kérdés, hogy vajon van-e különbség a reprezentativitás megteremtésében a kvalitatív és a kvantitatív kutatások között.⁹⁴

Pszichoanalitikai módszerek és kategóriák alkalmazása esetén még tovább éleződik a tipikus vagy éppen reprezentatív jelenségek kidolgozásának problémája. A pszichoanalízis, mint ismeretes, eredetileg nem társadalomelmélet, hanem egy olyan elmélet, amely beteg személyek terápiájából bontakozott ki, e terápia sajátos történelmi feltételek közt való megalapozására. Ebből több kérdés is adódik: először is felmerül az az alapvető kérdés, mi a viszonya egyes páciensek diagnózisának, illetve terápiájának a társadalomelmülethez. Az egyes személyek terápiájától a tranzitórius társadalom elmülethez való ugrás önmagában is problematikus; feltétele, hogy azok a körülmények, amelyek között ez az elmélet megszületett, összhangban maradjanak a társadalmi-történelmi fejlődéssel. Csakhogy az utóbbi száz évben olyannyira megváltoztak a történelmi vonatkoztatási keretek, hogy a terápiák és az alapjukban rejlő elmületek történetisége állandó vita tárgya kellene hogy legyen. Gondolhatunk itt először is Freud híres történelmi relatívumaira, így például a bécsi társadalomra, a századvég sajátos polgári családi viszonyaira, mindezekben a területeken és Freud elmületeiben is a „férfi dimenzió” túlsúlyára; a családok idöközben gyökeresen megváltoztak, a kora gyermekkori meghatározottságok túlereje megkérdőjeleződött, más szocializációs tényezők jelentősége felértékelődött, a nemzedékek tapasztalási összefüggései egyre gyorsabb ütemben váltják egymást stb.

Ha mindezeket a változásokat figyelmen kívül hagyjuk, ezen a ponton különösen nagy a veszély, hogy egy voltaképpen egyedi esetekből kiinduló megközelítés deduktív válik, majd egyre inkább megszilárdítja saját kategóriaépítmünyét, s ily módon merőben történetietlen társadalomelmületté merevedik. E veszély elkerülése érdekében az egyes esetek elemzésének és mindenfajta általánosításnak más megközelítésekkel összevetve is legalább valószínűnek kell tünnie, akárcsak minden más szisztematikus megközelítésnek.

Wehler felismerte, milyen veszély rejlik a pszichoanalitikai irányultságú történettudományi kísérletek e konzervatív vonásában: „az ismétlődés, nem az újszerű fejlődés áll a középpontban”.⁹⁵ Mindazonáltal egyes pszichoanalitikailag tájékozódó vagy tájékozott tudósok kísérletet tettek a freudi kategóriák historizálására és e veszélyek elkerülésére: ide tartoznak különösen Erikson, és Gay munkái, vagy éppen Fromm és Adornóék empirikus vizsgálata.⁹⁶

Abból az általános kérdésből, hogy lehetséges-e olyan társadalomelmüélet, amely egyes esetek diagnózisából és terápiájából keletkezett, egy további, különös kérdés is fakad: egy adott társadalom „patologikus” és „nem patologikus”, „normális” és „beteg” elemeinek a kérdése. Az ilyesfajta megkülönböztetések persze mindig bajosak,

94 Lásd pl. Legewie 1987, aki azt javasolja, hogy kommunikációelmületi alapokon fogalmazzuk újra a kvalitatív kutatás minőségi kritériumait; általánosabban pedig lásd az *FQS* oldalain 2000 óta zajló vitát a kvalitatív társadalomkutatás minőségi standardjairól.

95 Wehler 1974: 17.

96 Erikson 1971, 1987, Gay 1986a, 1994, Fromm 1990, Adorno–Frenkel-Brunswick–Levinson–Sanford–Nevitt 1950, Adorno 1997. Fromm egyik munkája kifejezetten hasonló kérdésekkel foglalkozik: *A társadalmi tudattalan felfedezése. A pszichoanalízis újradefiniálásához* címmel (1990).

ám ettől még kérdéses, hogy a pszichoanalízis mint terápiából született társadalomelmélet nem a társadalom „patologikus” elemeit hangsúlyozza-e, s nem a kórképeket helyezi-e a társadalomelmélet fundamentumába, elveszítve szem elől a „nem kórosat”.⁹⁷ Durva megfogalmazásban: lehet-e orvosi pácienseket és „kevésbé patologikus” történelmi személyeket ugyanazokkal a kategóriákkal értelmezni?

Hadd világítsam meg ezt a problémát egy másik oldalról is. Christian Schneider fejtegetései abból a kérdésből indulnak ki, hogyan festhetnek a megértési kísérletek, amikor egy olyan nemzedék megértéséről van szó, amely a nemzetiszocializmus bűneit hordozta vagy elszenvetde. Ebben az összefüggésben Marc Blochot idézi, aki bírálta a történészeket, amiért túlságosan könnyen ítélnék el korábbi nemzedékeket, a tőlük való különbségek miatt.

„Talán annyira biztosak vagyunk önmagunkban és saját korunkban, hogy képesek vagyunk apáinkat igazakra és kárhozottakra osztani?” Ezt Bloch 1944-ben, röviddel az előtt vetette papírra, hogy a Gestapo Lyonban letartóztatta és agyonlőtte volna. Christian Schneider megállapítása szerint „apáink nemzedékének németjei lőtték őt agyon. Vajon mit jelent mindez a róluk alkotott ítéletünk biztonságára nézve? Csakugyan annyira biztosak vagyunk önmagunkban és saját korunkban, hogy képesek vagyunk őket igazakra és kárhozottakra osztani? Bloch szerint »túl sok mindent ítélünk el, akár még cselekedeteinkben is. Milyen könnyű azt kiáltani: pelengérré! Az ember sohasem ért eleget.«” „Vajon”, teszi fel a kérdést Schneider, az iménti Bloch-idézethez kapcsolódva, „eleget értünk-e apáinkból? Sikerül-e »behatalnunk« a tudatukba? És vajon ez a tudat csakugyan idegen-e?”⁹⁸

Ezen a ponton nyilvánvalóvá válik a történelem és a pszichoanalízis körüli vita magva: hogyan határozzák meg értékítéleteink a megértési kísérleteinket? A nemzetiszocializmus átélőinek és hordozóinak a megértésére irányuló kísérletek⁹⁹ persze csupán különös esetei az általános problémának. Én ezt a Bloch-idézetet inkább úgy értelmezem, mint felszólítást egy olyan empíriára, amely önmagát kritikailag megkérdőjelezi, s amelynek az első értelmezésektől eltérő vagy azzal ellentétes tézisek felállításán kellene dolgoznia. Ide tartozik az a gondolat is, hogy az ember ennek során a lehető leginkább vetkőzze le saját énjét – ez az alig valóra váltható, mégis szükséges igény, hogy valamiképpen induktív módon a kortanúk beszámolóiban felbukkanó indítékokat és szándékokat, döntéseket és választásokat tegyük értelmezéseink kiindulópontjába.

Ezeket a sorokat egyúttal Schneider csendes önkritikájaként is értelmezem, hiszen *A Napola öröksége* című munka, amelyben jelentős része volt, számos ponton a megkérdozettek előzetes elítélését mutatja a következő nemzedékek részéről, és

97 Ilyesféle kérdések vetődtek fel azokban a beszélgetésekben, amelyeket 1998-ban folytattam a „kommunikatív hagyományozásról” szervezett esseni konferencia (Domansky és Welzer; lásd 81. jegyzet) előkészítése során Klaus Röckerath kölni pszichoanalitikussal, akit hasonló kétségek gyötörtek.

98 Az utóbbi kérdés az ellenkező irányba mutat: „Vajon csakugyan idegenek vagyunk-e apáinktól?” – ez mintha úgy fordítaná meg a szemrehányást, hogy a következő nemzedék is ugyanazoknak a szemrehányásoknak lehet kitéve, mint amelyeket ők szegeztek apáiknak.

99 Vö. többek között Sellschop és Vogel 1994 vagy Welzer és társai 1997.

a megkérdozettek önértelmezése alig kap benne hangot, mielőtt a következő nemzedék pszichoanalitikai értelmezésének tárgyává válna.

Az ilyen konstrukciókban és ezek értelmezésében mindig benne rejlik az a veszély, hogy az ember úgy fogja fel önmagát, mint aki úgyszólván objektíven kívül áll a tárgyalt nemzedékközi konfliktus összefüggésén, s így morális fennhatósággá lép elő korábbi nemzedékekkel szemben – például a kor minden egyes tanúját a nemzetiszocializmus tettestársává nyilvánítja, s így „a” németeket két csoportra, „tettesekre” és „áldozatokra” redukálja. A kortanúknak így nemigen van rá esélyük, hogy önmagukat másként értelmezzék: az ettől az értelmezéstől eltérő valamennyi saját magyarázat pszichoanalitikai eszközökkel könnyen magyarázható narcisztikus megbetegedés okozta exkulpációként vagy öngigazolásként, elfojtásként vagy elhárításként. Ily módon az efféle általánosítások bírálata máris beépíthető az elmélet igazolásába. Ha más tudományok képviselői a differenciált szemlélet mellett kardoskodnak, az pszichoanalitikailag úgy értelmezhető, mint az utódok nemzedékéhez tartozók szüleiket védő magatartásának kifejeződése, vagy az agresszonnal, azaz a „vétkes apákkal” való tudattalan azonosulás elhárítása. A bírálatoknak ez a fajta elutasítása, amely a saját elméletet hivatott igazolni, a hermeneutikai módszert hermetikus módszerré teszi. Itt kellene pl. működésbe lépnie egyfajta felügyeletnek, amely a kortanúk és értelmezőik viszonyára is kiterjed.

Két zárómegjegyzés: aggályaim a pszichoanalitikusok elsiertett általánosításaira vonatkoznak, s nem a pszichoanalízis mint mentalitástörténeti vagy biográfiai, illetve autobiográfiai vizsgálatok heurisztikai eszköze, mint az emlékezésről és az emlékezetéről vagy a tudattalan motívumok történelmi hatásáról szóló elmélet lehetősége ellen irányulnak. Sőt, a pszichoanalízis tapasztalatai segítségünkre lehetnek abban, hogy tudatosítsuk a „tapasztalattörténet” ilyen konstrukciójában játszott szerepünket. Csak-hogy a pszichoanalízis mint terápia hosszas dialogikus folyamat, ezzel szemben a mi faggatózásaink többnyire gyorsak és kevésbé dialogikusak, pszichoanalitikai értelmezéseinket pedig utólag kínáljuk s – a terápiával ellentétben – jobbra nem a megkérdozettekkel való beszélgetés közben. Az ilyen értelmezési összefüggésekben mindig az a veszély fenyeget, hogy a tudattalant kevésbé ellenőrzötten szegezzük szembe a tudatos indítékokkal, vagy éppen nehezen ellenőrizhető magyarázati eszközként vesszük igénybe, teret engedve a történészek saját projekcióinak.¹⁰⁰

Annál is nagyobb szükség van a pszichoanalitikailag általánosító értelmezésekben a körültekintő megközelítések kidolgozására. Minden esetben meg kellene vizsgálni, hogy mennyiben kínálnak ezek az eszközök plauzibilis általánosító magyarázatokat, hogy más alapokon nyugvó értelmezések indokoltak lehetnek-e, hogy más felfogású vizsgálatok ellentétes eredményre vezetnek-e, hogy nem csupán egy sajátos értelmezés folytán „ragadunk”-e meg valamilyen tendenciát a megkérdozettek körében stb.¹⁰¹

¹⁰⁰ A tudattalan magatartások és indítékok utólagos értelmezése könnyen válthat ki sérelmeket és vezethet a megkérdozettek visszavonulásához.

¹⁰¹ Például úgy látom, hogy a szociálpszichológus Harald Welzer és társai munkája „a történelem-tudat hagyományozásáról” (2001) elhamarkodottan általánosít egy tendenciát. Megállapításuk szerint az olyan családokban, amelyekben jellemző a kommunikatív hagyományozás, „kumulatív heroizálás” figyelhető meg, azaz „a következő nemzedékben felismerhető a tendencia, hogy szüle-

Éppen a kvalitatív történeti kutatásban van szükség egy olyan empiria kidolgozására, amelyben az ellenőrizhetőség összekapcsolódik a történelmi tapasztalatok és a történelemfeldolgozások ellentmondásaira, ambivalenciáira és sokféleségére való nyitottsággal, s amely nem valami dogmatikusan kimerevített eszméipitményt alkalmaz deduktív módon egyénekre – bármilyen eredetűek legyenek is ezek az eszmék.

Ráadásul deduktív eljárás esetén nagyra nyílik a „hermeneutikai csapda”: az ilyen megközelítés képviselői hajlanak rá, hogy a megkérdozettek kijelentéseit tekintsék „a” valóságnak, vagy saját előfeltevéseik jegyében olyannyira elegyengessék alanyaikat, hogy azok már csupán másutt nyert tézisek illusztrációiként szolgálnak, vagy a korszellem csontvázainak mutatkoznak, vagy esetleg a történészekről áhított „modal personality” prototípusai maradnak vissza belőlük.

A második befejező megjegyzés: ahogy a történelem nem redukálható tapasztalattörténetre, éppúgy nem kíván meg minden történeti kérdésfelvetés pszichológiai módszereket, és nem minden történeti-pszichológiai probléma követel pszichoanalízist. Nagyon pontosan meg kell vizsgálni, mely történelmi körülmények magyarázhatók nagy valószínűséggel pszichoanalitikai megközelítések segítségével, s ehhez milyen pszichológiai elméletekhez kell folyamodnunk: pszichoanalízishez, szociálpszichológiához, vagy éppen szocializációs és fejlődépszichológiai elméletekhez. Azt az ismeretelméleti alapvetet, hogy minden tárgy vizsgálata sajátos módszereket követel, itt sem szabad szem elől téveszteniünk.

Fordította: *Hidas Zoltán*

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Abels, Heinz 1991: *Annäherung an eine Vernichtung. Zur Struktur der biographischen Erzählung einer Überlebenden des Völkermordes an den Armenien. BIOS. Zeitschrift für Biographieforschung und Oral History* (4) 2. 159–190.
- Adorno, Theodor W. 1997: *Gesammelte Schriften*. (hrsg. von Rolf Tiedemann) Suhrkamp, Frankfurt a.M.
- Adorno, Theodor W. – Frenkel-Brunswick – Levinson, Daniel J. – Sanford, R. Nevitt 1950: *The Authoritarian Personality*. Harper & Rau, New York
- Albert, Hans 1994: *Kritik der reinen Hermeneutik. Der Antirealismus und das Problem des Verstehens*. Mohr, Tübingen

iknek és nagyszülőknek alapvetően nemzetiszocializmus-ellenes magatartást tulajdonítsanak” (Welzer és társai 1997, Welzer, Möller és Tschuggnall 2002; itt egy korábbi munkámra támaszkodom, Plato 2001: 64). Ez olyan családok körében volt megfigyelhető, ahol egyáltalán kommunikáltak egymással a nemzetiszocializmusról, míg az interjúk többségében a nemzedékek közti kommunikáció, igen különféle okokból ugyan, de megszakadt. A középső nemzedék nem akart többé szót váltani szüleivel a nemzetiszocializmusról és annak bűneiről. Ebben ugyanaz a probléma tükröződik, amelyet Schneider a Bloch-idézet alapján tárgyalt (vö. fent, 30. sk. o.) – és a dolog itt is a megelőző és a két következő, immár a szülőket, illetve a nagyszülőket értelmező nemzedéket érinti (vö. ehhez Welzer 2001, Welzer és társai 2002, Plato 2001).

- Alheit, Peter – Fischer-Rosenthal, Wolfram – Hoerning, Erika M. 1990: *Biographieforschung. Eine Zwischenbilanz in der deutschen Soziologie.* (Werkstattberichte des Forschungsschwerpunkts Arbeit und Bildung) Universität Bremen, Bremen
- Ansbacher, Heinz L. – Ansbacher, Rowena R. (Hrsg.) 1995 [1975]: *Alfred Adlers Individualpsychologie. Eine systematische Darstellung seiner Lehre in Auszügen aus seinen Schriften* (4., erg. Auflage). Verlag Reinhard Ernst, München
- Assmann, Aleida 1999: *Erinnerungsräume. Formen und Wandel des kulturellen Gedächtnisses.* Beck, München
- Assmann, Aleida – Harth, Dietrich (Hrsg.) 1991: *Mnemosyne.* Fischer, Frankfurt a.M.
- Assmann, Jan 1991: Die Katastrophe des Vergessens. Das Deuteronomium als Paradigma kultureller Mnemotechnik. In: Assmann, Aleida – Harth, Dietrich (Hrsg.) *Mnemosyne.* Fischer, Frankfurt a.M., 337–355.
- Assmann, Jan – Hölscher, Tonio (Hrsg.) 1988: *Kultur und Gedächtnis.* Suhrkamp, Frankfurt a.M.
- Autsch, Sabine – Lobinger, Babett – Reulecke, Jürgen – Seidel, Heinrich Ulrich 1998: *Abschlußbericht des Forschungsprojektes „Die Freideutschen: Seniorenkreise aus jugendbewegter Wurzel – ein Modell für sinnerfülltes Alter“.* Ms., Siegen
- Baacke, Dieter 1998: *Jugend und Jugendkulturen. Darstellung und Deutung.* (3. Aufl.): Juventa, Weinheim
- Baschwitz, Kurt 1938: *Du und die Masse. Studien zu einer exakten Massenpsychologie.* Feickella, Caarelsen & Co., Amsterdam
- Becker, Rolf (Hrsg.) 1997: *Generationen und sozialer Wandel. Generationsdynamik, Generationenbeziehungen und Differenzierung von Generationen.* Leske & Budrich, Opladen
- Behrens-Cobet, Heidi 1993: „Nutzen und Nachteil“ der biographischen Methode in der Erwachsenenbildung am Beispiel eines Projektes mit Teilnehmern aus Nordrhein-Westfalen und Brandenburg. *BIOS. Zeitschrift für Biographieforschung und Oral History* (6) 2. 267–276.
- Berg, Henk de (Hrsg.) 1997: *Systemtheorie und Hermeneutik.* Francke, Tübingen
- Bernfeld, Siegfried 1971: *Psychoanalyse und Marxismus. Dokumentation einer Kontroverse.* Suhrkamp, Frankfurt a.M.
- Bernfeld, Siegfried 1981: *Bausteine der Freud-Biographik.* Suhrkamp, Frankfurt a.M.
- Beyer, Hans-Joachim 1997: *Jugend in Ostdeutschland. Befinden, Wünsche, Probleme.* Deutscher Institutsverlag, Köln
- Bloch, Ernst 1973: *Erbschaft dieser Zeit.* Suhrkamp, Frankfurt a.M. Magyarul: *Korunk öröksége.* Budapest, Gondolat, 1989.
- Bloch, Marc 1992: *Apologie der Geschichte oder der Beruf des Historikers.* Klett-Cotta, Stuttgart
- Bloch, Marc – Braudel, Fernand – Febvre, Lucien 1977: *Schrift und Materie der Geschichte. Vorschläge zur systematischen Aneignung historischer Prozesse.* (hrsg. und eingeleitet von Claudia Honegger). Suhrkamp, Frankfurt a.M.
- Blossfeld, Hans-Peter – Huinink, Johannes 2001: Lebensverlaufsforschung als sozialwissenschaftliche Forschungsperspektive. Themen, Konzepte, Methoden und Probleme. *BIOS. Zeitschrift für Biographieforschung und Oral History* (14) 2. 5–31.
- Bohleber, Werner (Hrsg.) 1991: „Gift, das du unbewußt eintrinkst...“ *Der Nationalsozialismus und die deutsche Sprache.* Aisthesis, Bielefeld
- Bohleber, Werner (Hrsg.) 1992: *Antisemitismus.* Aisthesis, Bielefeld
- Bois-Reymond, Manuela du 1993: Kindheit in Dresden und der DDR. *BIOS. Zeitschrift für Biographieforschung und Oral History* (6) 2. 179–198.

- Boll, Friedhelm (Hrsg.) 1997: *Verfolgung und Lebensgeschichte*. Berliner Wissenschaftsverlag, Berlin
- Borries, Bodo v., Rösen, Jörn et al. 1994: *Geschichtsbewußtsein im interkulturellen Vergleich. Zwei empirische Pilotstudien*. Centaurus, Pfaffenweiler
- Bosch, Michael (Hrsg.) 1977: *Persönlichkeit und Struktur in der Geschichte. Bestandsaufnahme und didaktische Implikationen*. (Geschichtsdidaktik Band 1). Pädagogischer Verlag Schwann-Bagel, Düsseldorf
- Braun, Karl-Heinz (Hrsg.) 1985: *Geschichte und Kritik der Psychoanalyse. Bericht von der 3. Internationalen Ferienuniversität, Kritische Psychologie, 25. Februar – 2. März 1985 in Innsbruck*. Verlag Arbeiterbewegung und Gesellschaftswissenschaft, Marburg
- Briesen, Detlef – Gans, Rüdiger 1993: *Über den Wert von Zeitzeugen in der deutschen Historik*. (6) 1. 1–32.
- Brückner, Peter 1982: *Psychologie und Geschichte. Vorlesungen im „Club Voltaire“ 1980/81*. Wagenbach, Berlin
- Bude, Heinz 1987: *Deutsche Karrieren. Lebenskonstruktionen sozialer Aufsteiger aus der Flakhelfer-Generation*. Suhrkamp, Frankfurt a.M.
- Bühl, Walter L. (Hrsg.) 1972: *Verstehende Soziologie. Grundzüge und Entwicklungstendenzen (mit elf Aufsätzen von G. Simmel)*. Nymphenburger Verlag, München
- Cramer, Erich 1979: *Hitlers Antisemitismus und die Frankfurter Schule*. Droste, Düsseldorf
- Cremerius, Johannes (Hrsg.) 1971: *Neurose und Genialität. Psychoanalytische Biographien*. Fischer, Frankfurt a.M.
- Dabag, Mihran – Platt, Kristin (Hrsg.) 1993: *Identität in der Fremde*. Universitätsverlag Brockmeyer, Bochum
- Deppe, Wilfried 1982: *Drei Generationen Arbeiterleben. Eine soziobiographische Darstellung*. (Vorwort von Hans Paul Bahrdt). Campus, Frankfurt a.M.
- Dilthey, Wilhelm 1900: *Biographisch-literarischer Grundriss der allgemeinen Geschichte der Philosophie*. (4. umgearb. uverm. Aufl.) Maretzke & Martin, Trebnitz
- Dilthey, Wilhelm 1979 [1883]: *Der Aufbau der geschichtlichen Welt in den Geisteswissenschaften*, Band VII der *Gesammelten Schriften* (7. Auflage. hrsg. von Bernhard Groethuysen) Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen. Magyarul: *A történelmi világ felépítése a szellemtudományokban. Tanulmányok*. Budapest, Gondolat, 1974.
- Dilthey, Wilhelm 1991 [1905]: *Das Erlebnis und die Dichtung. Lessing, Goethe, Novalis, Hölderlin*. (2., durchges. Auflage). Reclam, Leipzig
- Dittmer, Lothar – Siegfried, Detlef (Hrsg.) 1996: *Ost-West-Geschichten. Schüler schreiben über Deutschland*. C.H. Beck, München
- Dittmer, Lothar – Siegfried, Detlef (Hrsg.) 1997: *Spurensucher. Ein Praxisbuch für historische Projektarbeit*. Beltz, Weinheim und Basel
- Dörr, Margarete 1998: *„Wer die Zeit nicht miterlebt hat...“ Frauenerfahrungen im Zweiten Weltkrieg und in den Jahren danach. Lebensgeschichten*. (3 Bände) Campus, Frankfurt a.M.
- Domansky, Elisabeth 1992: „Kristallnacht“, the Holocaust and German Unity. The Meaning of November 9 as an Anniversary in Germany. *History and Memory* (4) 1. 60–94.
- Domansky, Elisabeth 1993: Die gespaltene Erinnerung. In: Manuel Köppen (Hrsg.) *Kunst und Literatur nach Auschwitz*. Erich Schmidt Verlag, Berlin, 178–196.
- Domansky, Elisabeth 1997: A Lost War. World War II in Postwar German Memory. In: Rosenfeld, Alvin (Hrsg.) *Thinking About the Holocaust After Half a Century*. Indiana University Press, Bloomington, 233–272.
- Domansky, Elisabeth – Welzer, Harald 1999: *Eine offene Geschichte. Zur kommunikativen Tradierung der nationalsozialistischen Vergangenheit*. Ed. diskord., Tübingen

- Dreyfus, Hubert L. – Rabinow, Paul 1994: *Michel Foucault – jenseits von Strukturalismus und Hermeneutik*. (mit einem Nachwort von und einem Interview mit Michel Foucault, 2. Auflage) Beltz Athenäum, Weinheim
- Droysen, Johann Gustav 1972: *Texte zur Geschichtstheorie. Mit ungedruckten Materialien zur „Historik“* (hrsg. von Günter Birtsch und Jörn Rüsen). Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen
- Droysen, Johann Gustav 1974: *Historik. Vorlesungen über Enzyklopädie und Methodologie der Geschichte*. (Nachdruck der 7. Auflage, hrsg. von Rolf Hübner) Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt
- Durth, Werner 1972: *Deutsche Architekten. Biographische Verflechtungen 1900–1970*. DTV Wissenschaft, München
- Ehrenberg, Richard 1912: *Krupp'sche Arbeiter-Familien. Entwicklung und Entwicklungsfaktoren von drei Generationen deutscher Arbeiter*. Gustav Fischer Verlag, Jena
- Eissler, Kurt Robert 1992: *Todestrieb, Ambivalenz, Narzissmus*. Frankfurt a.M., Fischer
- Encyclopaedia Britannica* 2003. (CDs) London
- Erikson, Erik H. 1989 [1958]: *Der junge Mann Luther. Eine psychoanalytische und historische Studie*. Szczeny Verlag, München. Magyarul: *A fiatal Luther és más írások*. Budapest, Gondolat, 1991.
- Erikson, Erik H. 1971: *Einsicht und Verantwortung. Die Rolle des Ethischen in der Psychoanalyse*. Fischer, Frankfurt a.M.
- Erikson, Erik H. 1978: *Gandhis Wahrheit. Über die Ursprünge der Militanten Gewaltlosigkeit*. Insel, Frankfurt a.M.
- Erikson, Erik H. 1987: *Kindheit und Gesellschaft*. Klett, Stuttgart
- Fabian, Bernhard (Hrsg.) 1986: *Deutsches biographisches Archiv (1982–1985)* (Comp. von Willi Gorzny). München: K.G. Saur (<http://www.saur.de/index.cfm?content=kurzanzeige.cfm?show=0000001429&menu=catalog1>).
- Fischer-Rosenthal, Wolfram (Hrsg.) 1995: *Biographien in Deutschland. Soziologische Rekonstruktionen gelebter Gesellschaftsgeschichte*. Westdeutscher Verlag, Opladen
- Freud, Sigmund 1974: *Abriß der Psychoanalyse. Das Unbehagen an der Kultur*. (Mit einer Rede von Thomas Mann als Nachwort) Fischer, Frankfurt a.M.
- Freud, Sigmund 1984: *Massenpsychologie und Ich-Analyse. Die Zukunft einer Illusion*. Fischer, Frankfurt a.M. Magyarul: *Tömegpszichológia és én-analízis*. In: uő *Tömegpszichológia. Társadalomlélektani írások*. Budapest, Cserépfalvi, 1995.
- Fromm, Erich 1980: *Arbeiter und Angestellte am Vorabend des Dritten Reiches. Eine sozialpsychologische Untersuchung*. (bearbeitet und hrsg. von Wolfgang Bonß) Deutsche Verlagsanstalt, Stuttgart
- Fromm, Erich 1981: *Empirische Untersuchungen zum Gesellschaftscharakter*. (Gesamtausgabe Band 3). Deutsche Verlagsanstalt, Stuttgart
- Fromm, Erich 1984: *Märchen, Mythen, Träume. Eine Einführung in das Verständnis einer vergessenen Sprache*. Rowohlt, Reinbek bei Hamburg
- Fromm, Erich 1985: *Jenseits der Illusionen. Die Bedeutung von Marx und Freud*. Rowohlt, Reinbek bei Hamburg
- Fromm, Erich 1990: *Die Entdeckung des gesellschaftlichen Unbewußten. Zur Neubestimmung der Psychoanalyse*. (Schriften aus dem Nachlass. Band 3) Beltz, Weinheim
- Fuchs, Werner 1979: *Arbeiterleben nach 1945. Lebensgeschichten in der Geschichte der Arbeiterschaft in Offenbach am Main seit dem Zweiten Weltkrieg*. Guttandin, Marburg
- Fuchs, Werner 1984: *Biographische Forschung. Eine Einführung in Praxis und Methoden*. Westdeutscher Verlag, Opladen

- Gadamer, Hans-Georg 1993: *Hermeneutik 2: Wahrheit und Methode (Gesammelte Werke VII. 2. Auflage)*. Mohr, Tübingen. Magyarul: *Igazság és módszer. Egy filozófiai hermeneutika vázlata*. Budapest, Osiris, 2002.
- Gässler, Karin 1993: *Extremtraumatisierung in der Pubertät. Grundlagen spezifischer Erziehungs- und Bildungskonzeptionen für die nachfolgenden Generationen von jüdischen Verfolgten während des deutschen Nationalsozialismus*. (Europäische Hochschulschriften: Reihe Psychologie. Band 421). Peter Lang, Frankfurt a.M.
- Gay, Peter 1986a: *Freud. Juden und andere Deutsche. Herren und Opfer in der modernen Kultur*. Hoffmann und Campe, Hamburg
- Gay, Peter 1986b: *Erziehung der Sinne. Sexualität im bürgerlichen Zeitalter*. Beck, München
- Gay, Peter 1987: *Die zarte Leidenschaft. Liebe im bürgerlichen Zeitalter*. Beck, München
- Gay, Peter 1988: *Voltaire's Politics. The Poet as Realist*. Yale University Press, New Haven
- Gay, Peter 1994: *Freud für Historiker*. Mohr, Tübingen
- Gillis, John R. – Herrmann, Ulrich – Roth, Lutz 1985: *Geschichte der Jugend. Tradition und Wandel im Verhältnis der Altersgruppen und Generationen in Europa von der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts bis zur Gegenwart*. (unveränd. xerograph. Nachdr. der 2. Aufl.) Beltz, Weinheim
- Glaser, Barney G. – Strauss, Anselm L. 1967: *The Discovery of Grounded Theory. Strategies for Qualitative Research*. Aldine, New York
- Gorzny, Willi (Comp.) 1997: *Deutsches biographisches Archiv (1989–1993). Neue Folge bis Mitte des 20. Jahrhunderts: Eine Kumulation aus 284 der wichtigsten biographischen Nachschlagewerke für den deutschsprachigen Bereich*. K.G. Saur, München (<http://www.saur.de/index.cfm?content=kurzanzeige.cfm?show=0000001430&menu=catalog1>)
- Goux, Jean-Joseph 1975: *Freud, Marx. Ökonomie und Symbolik*. Ullstein, Frankfurt a.M.
- Gradmann, Christoph 1990: Historische Belletristik. *BIOS. Zeitschrift für Biographieforschung und Oral History* (3) 1. 95–112.
- Gradmann, Christoph 1993: *Historische Belletristik. Populäre historische Biographien in der Weimarer Republik*. (Diss., Universität Hannover 1991) Campus, Frankfurt a.M.
- Günther, Hans Richard Gerhard 1947: *Persönlichkeit und Geschichte*. Beyschlag, Augsburg
- Halbwachs, Maurice 1966 [1925]: *Das Gedächtnis und seine sozialen Bedingungen*. Luchterhand, Berlin
- Hartewig, Karin (Hrsg.) 1993: *Der lange Schatten. Widerspruchsvolle Erinnerungen an den Zweiten Weltkrieg und die Nachkriegszeit aus der Mitte Europas*. (Sonderheft der *BIOS. Zeitschrift für Biographieforschung und Oral History*, Band 6). Leske & Budrich, Opladen
- Haverkamp, Anselm – Lachmann, Renate (Hrsg.) 1991: *Gedächtniskunst. Raum – Bild – Schrift. Studien zur Mnemotechnik*. Suhrkamp, Frankfurt a.M.
- Heinritz, Charlotte 1988a: BIOLIT. Literaturüberblick aus der Biographieforschung und der Oral History 1978–1988. Teil 1. *BIOS. Zeitschrift für Biographieforschung und Oral History* (2) 1. 121–167.
- Heinritz, Charlotte 1988b: BIOLIT. Literaturüberblick aus der Biographieforschung und der Oral History 1978–1988. Teil 2. *BIOS. Zeitschrift für Biographieforschung und Oral History* (2) 2. 103–138.
- Heinze-Prause, Roswitha 1996: *Kulturwissenschaftliche Hermeneutik. Fallrekonstruktion der Kunst-, Medien- und Massenkultur*. Westdeutscher Verlag, Opladen
- Herbert, Ulrich 1985: *Fremdarbeiter. Politik und Praxis des „Ausländer-Einsatzes“ in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches*. Dietz, Berlin

- Herbert, Ulrich 1996: *Best. Biographische Studien über Radikalismus, Weltanschauung und Vernunft*. Dietz, Berlin
- Herzka, Hans Stefan – von Schumacher, A. – Tyrangiel, Silvie 1989: *Die Kinder der Verfolgten. Die Nachkommen der Naziopfer und Flüchtlingskinder heute*. (Beiheft zur Praxis der Kinderpsychologie und Kinderpsychiatrie) Verlag für Medizinische Psychologie im Verlag Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen
- Hitzler, Ronald – Honer, Anne (Hrsg.) 1997: *Sozialwissenschaftliche Hermeneutik. Eine Einführung*. Leske & Budrich, Opladen
- Hoerning, Erika M. 1991: *Biographieforschung und Erwachsenenbildung*. Klinkhardt, Bad Heilbrunn
- Hoerning, Erika M. (Hrsg.) 1995: *Institution und Biographie. Die Ordnung des Lebens*. (Tagung vom 21./22. September 1993 in Mainz). Centaurus, Pfaffenweiler
- Hoffmann, Detlef – May, Hans 1995: *Orte der Erinnerung oder: Wie ist heute sichtbar, was einmal war?* (Beiträge zur Tagung der evangelischen Akademie Loccum vom 03. bis 05. 06. 1994. Loccumer Protokolle Nr. 189). Evangelische Akademie Loccum, Rehburg-Loccum
- Hoffmann, Michael – Rink, Dieter 1993: Mütter und Töchter – Väter und Söhne. Mentalitätswandel in zwei DDR-Generationen. *BLOS. Zeitschrift für Biographieforschung und Oral History* (6) 2. 199–223.
- Hofstätter, Peter R. 1975: *Gruppendynamik. Kritik der Massenpsychologie*. (17. Auflage) Rowohlt, Reinbek bei Hamburg
- Honegger, Claudia 1977: Vorwort. In: Marc Bloch – Fernand Braudel – Lucien Febvre: *Schrift und Materie der Geschichte. Vorschläge zur systematischen Aneignung historischer Prozesse*. (herausgegeben und eingeleitet von Claudia Honegger) Suhrkamp, Frankfurt a.M. 7–44.
- Horkheimer, Max 1963: *Über das Vorurteil*. Westdeutscher Verlag, Köln
- Horkheimer, Max – Adorno, Theodor W. 1996: *Dialektik der Aufklärung. Philosophische Fragmente*. Suhrkamp, Frankfurt a.M. Magyarul: *A felvilágosodás dialektikája. Filozófiai töredékek*. Budapest, Gondolat-Atlantisz, 1990.
- Hügli, Anton & Lübecke, Poul (Hrsg.) 1992: *Phänomenologie, Hermeneutik, Existenzphilosophie und kritische Theorie*. (Philosophie im 20. Jahrhundert. Band 1). Rowohlt, Reinbek
- Huschke-Rhein, Rolf (Hrsg.) 1993: *Qualitative Forschungsmethoden – Hermeneutik – Handlungsforschung. (Systemisch-Ökologische Pädagogik: Ein Lehr- und Studienbuch für Erziehungs- und Sozialwissenschaften*. Band 2., 3. veränderte und erweiterte Auflage) Rhein-Verlag, Köln
- Iggers, Georg 1971: *Deutsche Geschichtswissenschaft*. Deutscher Taschenbuchverlag, München. Magyarul: *A német historizmus. A német történetfelfogás Herdertöl napjainkig*. Budapest, Gondolat, 1988.
- Iggers, Georg 1974: Die deutschen Historiker in der Emigration. In: Faulenbach, Bernd (Hrsg.) *Geschichtswissenschaft in Deutschland*. Beck, München, 97–111.
- Jaide, Waller 1988: *Generationen eines Jahrhunderts. Wechsel der Jugendgenerationen im Jahrhunderttrend. Zur Sozialgeschichte der Jugend in Deutschland 1871–1985*. Leske & Budrich, Opladen
- Jaraus, Konrad H. 1990: *The unfree professions: German Lawyers, Teachers, and Engineers 1900–1950*. Oxford University Press, New York
- Jung, Carl Gustav 1980: *Einführung in das Wesen der Mythologie*. (Nachdruck der 4. revidierten Auflage). Gerstenberg, Hildesheim

- Jung, Carl Gustav 1989: *Psychologische Typen*. (Gesammelte Werke Bd. 6., 16. Auflage) Walter, Olten. Magyarul: *A lélektani típusok általános leírása*. Budapest, Európa, 1989.
- Jung, Carl Gustav 1996: *Die Archetypen und das kollektive Unbewusste*. (9. Auflage) Walter, Zürich
- Jureit, Ulrike 1998: Flucht und Ergreifung. Übertragung und Gegenübertragung in einem lebensgeschichtlichen Interview. *BIOS. Zeitschrift für Biographieforschung und Oral History* (10) 2. 229–241.
- Jureit, Ulrike 1999: *Erinnerungsmuster: zur Methodik lebensgeschichtlicher Interviews mit Überlebenden der Konzentrations- und Vernichtungslager*. Ergebnisse, Hamburg
- Kätzel, Siegfried 1987: *Marxismus und Psychoanalyse. Eine ideologiegeschichtliche Studie zur Diskussion in Deutschland und der UdSSR 1919–1933*. Deutscher Verlag der Wissenschaften, Berlin
- Keller, Rolf – Otto, Reinhard 1998: Das Massensterben der sowjetischen Kriegsgefangenen und die Wehrmachtsbürokratie. *Militärgeschichtliche Mitteilungen* 57. (1) 149–180.
- Kenkmann, Alfons 1996: *Wilde Jugend. Lebenswelt großstädtischer Jugendlicher zwischen Weltwirtschaftskrise, Nationalsozialismus und Währungsreform*. Klartext, Essen
- Kersting, Franz-Werner (Hrsg.) 1998: *Jugend vor einer Welt in Trümmern. Erfahrungen und Verhältnisse der Jugend zwischen Hitler- und Nachkriegsdeutschland*. Juventa, Weinheim
- Kocka, Jürgen 1995: *Vereinigungskrise. Zur Geschichte der Gegenwart*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen
- Kocka, Jürgen (Hrsg.) 1998: Universitäten und Eliten im Osten nach 1945. *Geschichte und Gesellschaft* (24) 1.
- Kocka, Jürgen – Mayntz, Renate (Hrsg.) 1998: *Wissenschaft und Wiedervereinigung: Disziplinen im Umbruch*. (Berliner Akademie der Wissenschaften, Interdisziplinäre Arbeitsgruppe Wissenschaften und Wiedervereinigung; *Forschungsberichte der Berliner Akademie der Wissenschaften* Nr. 6) Akademie Verlag, Berlin
- Kohli, Martin – Robert, Günther (Hrsg.) 1984: *Biographie und soziale Wirklichkeit. Neue Beiträge und Forschungsperspektiven*. Metzler, Stuttgart
- Kohut, Thomas A. 1983: *The Politicization of Personality and the Personalization of Politics. A Psychohistorical Study of Kaiser Wilhelm II's Leadership of the Germans* (Ann Arbor, Univ. of Minnesota, Diss.)
- Kohut, Thomas A. 1991: *Wilhelm II and the Germans. A Study in Leadership*. Oxford University Press, New York
- Koselleck, Reinhart 1994: Nachwort. In: Charlotte Beradt: *Das Dritte Reich des Traums*. Suhrkamp, Frankfurt a.M. 117–132.
- Krüger, Heinz-Hermann – Marotzki, Winfried (Hrsg.) 1996: *Erziehungswissenschaftliche Biographieforschung* (2. Auflage). Leske & Budrich, Opladen
- Lamprecht, Karl 1891–1901: „*Deutsche Geschichte*“. Weidmann, u.a. Berlin u.a. (A hely és a kiadók változtak.)
- Lamprecht, Karl 1900: Die historische Methode in Deutschland. *Revue de Synthèse historique* (1) 1. 21–27.
- LeBon, Gustave 1982 [1889]: *Psychologie der Massen*. (15. Auflage). Kröner, Stuttgart
- Legewie, Heiner 1987: Interpretation und Validierung biographischer Interviews. In: Jüttemann, Gerd – Thomae, Hans (Hrsg.) *Biographie und Psychologie*. Springer, Berlin, 138–150.
- Leh, Almut 1997: Der DGB und seine Frauen. Gewerkschaftspolitisches Engagement von Frauen in der Nachkriegszeit. In: Barbian, Jan-Pieter – Heil, Ludger (Hrsg.) *Die Entdeckung des Ruhrgebiets. Das Ruhrgebiet in Nordrhein-Westfalen 1946–1996* Klartext, Essen, 285–305.

- Leh, Almut 1998: „Die andere Hälfte der Wahrheit“. Was Zeitzeugen in der „Wehrmachtausstellung“ vermissen. *BIOS. Zeitschrift für Biographieforschung und Oral History*. (11.) 1. 24–41.
- Lehmann, Albrecht 1978: Erzählen eigener Erlebnisse im Alltag. Tatbestände, Situationen, Funktionen. *Zeitschrift für Volkskunde* (74) 198–215.
- Lehmann, Albrecht 1983: *Erzählstruktur und Lebenslauf. Autobiographische Untersuchungen*. Campus, Frankfurt a.M.
- Lepenes, Wolf (Hrsg.) 1986: Wissenschaften im Nationalsozialismus. *Geschichte und Gesellschaft* (12) 3.
- Lepenes, Wolf – Nolte, Helmut 1971: *Kritik der Anthropologie. Marx und Freud. Gehlen und Habermas über Aggression*. Hanser, München
- Loewenberg, Peter 1995: *Fantasy and Reality in History*. Oxford University Press, New York
- Loewenberg, Peter 1996: *Decoding the Past. The Psychohistorical Approach*. Transaction Publishers, New Brunswick
- Mählert, Ulrich – Gerd-Rüdiger, Stephan 1996: *Blaue Hemden – rote Fahnen. Die Geschichte der Freien Deutschen Jugend*. Leske & Budrich, Opladen
- Mannheim, Karl 1964 [1928]: Das Problem der Generationen. In: uö *Wissenssoziologie. Auswahl aus dem Werk*. (eingeleitet und hrsg. von Kurt H. Wolff – 2. Auflage) Luchterhand, Neuwied, 509–565. Magyarul: A nemzedékek problémája. In: uó *Tudásszociológiai tanulmányok*. Budapest, Osiris, 2000.
- Mansel, Jürgen – Rosenthal, Gabriele – Tölke, Angelika (Hrsg.) 1997: *Generationen-Beziehungen, Austausch und Tradierung*. Westdeutscher Verlag, Opladen
- Mead, Margaret 1972: *Der Konflikt der Generationen. Jugend ohne Vorbild*. (3. Auflage). Walter, Olten
- Meyer, Sibylle – Schulze, Eva 1989: *Kurzfristige und langfristige Auswirkungen des II. Weltkriegs auf vollständige und unvollständige Familien. Ein Beitrag zum Wandel der Familie in Deutschland*. Institut für Soziologie der Technischen Universität Berlin, Berlin
- Michelet, Jules (1847–1853). *L'Histoire de la Révolution française*. 1–7. Paris
- Mitscherlich, Alexander – Mitscherlich, Margarethe 1967: *Die Unfähigkeit zu trauern. Grundlagen kollektiven Verhaltens*. Piper, München
- Möde, Walther 1920: *Experimentelle Massenpsychologie. Beiträge zur Experimentalpsychologie der Gruppe*. Hirzel, Leipzig
- Möding, Nori 1985: „Ich muß irgendwo engagiert sein. Fragen Sie mich bloß nicht, warum.“ Überlegungen zu Sozialisationserfahrungen von Mädchen in NS-Organisationen. In: Niethammer, Lutz – Plato, Alexander v. (Hrsg.) „*Wir kriegen jetzt andere Zeiten.*“ *Auf der Suche nach der Erfahrung des Volkes in nachfaschistischen Ländern*. (Lebensgeschichte und Sozialkultur im Ruhrgebiet, Band 3) Dietz, Berlin, 256–304.
- Möding, Nori – Plato, Alexander v. 1986: Siegernadeln. Jugendkarrieren in HJ und BDM. In: Deutscher Werkbund e.V. – Württembergischer Kunstverein Stuttgart (Hrsg.) *Schock und Schöpfung. Jugendästhetik im 20. Jahrhundert*. Luchterhand, Darmstadt, 292–301.
- Möding, Nori – Plato, Alexander v. 1989: Nachkriegspublizisten. Eine erfahrungsgeschichtliche Untersuchung. In: Alheit, Peter – Hoerning M., Erika (Hrsg.) *Biographisches Wissen. Beiträge zu einer Theorie lebensgeschichtlicher Erfahrung*. Campus, Frankfurt a.M., 38–69.
- Morawe, Petra 1999: Untersuchungshaft bei der Staatssicherheit der DDR. Realitätsdiffusion infolge psychischer Folter. *BIOS. Zeitschrift für Biographieforschung und Oral History* (12) 2. 191–208.
- Mruck, Katja – Roth, Wolff-Michael – Breuer, Franz (Hrsg.) 2002: Subjektivität und Selbstreflexivität im qualitativen Forschungsprozess 1. Forum Qualitative Sozial-

- forschung 1. (Forum: *Qualitative Social Research* [On-line Journal], (3) 3. elérés: <http://www.qualitative-research.net/fqs/fqs-d/inhalt3-02-d.htm>)
- Müller-Hohagen, Jürgen 1988: *Verleugnet, verdrängt, verschwiegen. Die seelischen Auswirkungen der Nazizeit*. Kösel, München
- Nagel, Ulrike 1997: *Engagierte Rollendistanz. Professionalität in biographischer Perspektive*. Leske & Budrich, Opladen
- Nassehi, Armin 1994: Die Form der Biographie. Theoretische Überlegungen zur Biographieforschung in methodologischer Absicht. *BIOS. Zeitschrift für Biographieforschung und Oral History* (7) 2. 46–63.
- Niethammer, Lutz (Hrsg.) 1980: *Lebenserfahrung und kollektives Gedächtnis. Die Praxis der Oral History*. Syndikat, Frankfurt a.M.
- Niethammer, Lutz (Hrsg.) 1983a: „Die Jahre weiß man nicht, wo man die heute hinsetzen soll“. *Faschismus-Erfahrungen im Ruhrgebiet*. (Lebensgeschichte und Sozialkultur im Ruhrgebiet, Band 1.) Dietz, Berlin–Bonn
- Niethammer, Lutz (Hrsg.) 1983b: „Hinterher weiß man, daß es richtig war, daß es schief gegangen ist“. *Nachkriegserfahrungen im Ruhrgebiet*. (Lebensgeschichte und Sozialkultur im Ruhrgebiet, Band 2.) Dietz, Berlin
- Niethammer, Lutz 1985: Fragen – Antworten – Fragen. Methodische Erfahrungen und Erwägungen zur Oral History. In: Niethammer, Lutz & Plato, Alexander v. (Hrsg.) „Wir kriegen jetzt andere Zeiten.“ *Auf der Suche nach der Erfahrung des Volkes in nachfaschistischen Ländern*. Dietz, Berlin 392–445.
- Niethammer, Lutz 1990: Juden und Russen im Gedächtnis der Deutschen. In: Walter H. Pehle (Hrsg.) *Der historische Ort des Nationalsozialismus*. Fischer, Frankfurt a.M., 114–134.
- Niethammer, Lutz 1994: Oral History. In: Kowalczuk, Ilko-Sascha (Hrsg.) *Paradigmen deutscher Geschichtswissenschaft*. Berliner Debatte Verlag, Berlin, 189–210.
- Niethammer, Lutz – Plato, Alexander v. (Hrsg.) 1985: „Wir kriegen jetzt andere Zeiten.“ *Auf der Suche nach der Erfahrung des Volkes in nachfaschistischen Ländern*. (Lebensgeschichte und Sozialkultur im Ruhrgebiet, Band 3.) Dietz, Berlin
- Niethammer, Lutz – Plato, Alexander v. – Wierling, Dorothee 1991: *Die volkseigene Erfahrung. Eine Archäologie des Lebens in der Industrieprovinz der DDR. 30 biographische Eröffnungen*. Rowohlt, Berlin
- Nolte, Ernst (Hrsg.) 1967: *Theorien über den Faschismus*. Kiepenheuer & Witsch, Köln
- Nolte, Ernst 1968: *Die Krise des liberalen Systems und die faschistischen Bewegungen*. Piper, München
- Nora, Pierre 1990: *Zwischen Geschichte und Gedächtnis*. Wagenbach, Berlin
- Oevermann, Ulrich – Allert, Tilmann – Konau, Elisabeth – Krambeck, Jürgen 1979: Die Methodologie einer „objektiven Hermeneutik“ und ihre allgemeine forschungslogische Bedeutung in den Sozialwissenschaften. In: Soeffner, Hans Georg (Hrsg.) *Interpretative Verfahren in den Sozial- und Textwissenschaften*. Metzler, Stuttgart, 352–434.
- Ohly, Peter – Ado, Legnaro (Bearbeiter) 1987: *Analyse von Lebensverläufen. Biographieforschung – Kohortenanalyse – Life-Event-Daten – Forschungs- und Literaturdokumentation 1984 bis 1986*. Informationszentrum Sozialwissenschaften, Bonn
- Ortega y Gasset, Jose 1974: *Der Aufstand der Massen*. Rowohlt, Reinbek bei Hamburg
- Magyarul: *A tömegek lázadása*. Budapest, Nagyvilág, 2003.
- Plato, Alexander v. 1984: „Der Verlierer geht nicht leer aus.“ Betriebsräte geben zu Protokoll. Dietz, Berlin
- Plato, Alexander v. 1985: Wer schoß auf Robert R. – Oder was kann Oral History leisten? In: Heer, Hannes – Ulrich, Volker (Hrsg.) *Geschichte entdecken. Erfahrungen und Projekte der neueren Geschichtsbewegung*. Rowohlt, Reinbek, 266–280.

- Plato, Alexander v. 1991: Eine zweite „Entnazifizierung“? In: Eckert, Rainer – Plato, Alexander v. – Schüttrumpf, Jörn (Hrsg.) *Wendezeiten – Zeitenwände. Zur „Entnazifizierung“ und „Entstalinisierung“*. Ergebnisse, Hamburg, 7–32.
- Plato, Alexander v. 1992: Oral History als Erfahrungswissenschaft. Zum Stand der „mündlichen Geschichte“ in Deutschland. In: Jarausch, Konrad H. – Rösen, Jörn – Schleier, Hans (Hrsg.) *Geschichtswissenschaft vor 2000. Perspektiven der Historiographieggeschichte, Geschichtstheorie, Sozialgeschichte. Festschrift für Georg Iggers*. Rottmann Medienverlag, Hagen
- Plato, Alexander v. 1995a: The Hitler Youth Generation and its role in the post-war Germany States. In: Roseman, Mark (Ed.) *Generations in Conflict. Youth Rebellion and Generation Formation in Modern Germany 1770–1968*. Cambridge University Press, Cambridge, 210–226.
- Plato, Alexander v. 1995b: Von deutscher Schuld und Unschuld. Persönliche Umorientierungen in Zeiten politischer Umbrüche. In: Lay, Conrad & Potting, Christoph (Hrsg.) *Gemeinsam sind wir unterschiedlich. Deutsch–deutsche Annäherungen*. Bundeszentrale für politische Bildung, Bonn, 13–18.
- Plato, Alexander v. 1998a: Erfahrungsgeschichte – von der Etablierung der Oral History. In: Jüttemann, Gerd – Thomae, Hans (Hrsg.) *Biographische Methoden in den Humanwissenschaften*. Beltz, Weinheim, 60–74.
- Plato, Alexander v. 1998b: Erfahrungen junger Soldaten im Zweiten Weltkrieg. *BIOS. Zeitschrift für Biographieforschung und Oral History* (11) 1. 15–23.
- Plato, Alexander v. 2000: Zeitzeugen und die historische Zunft. *BIOS. Zeitschrift für Biographieforschung und Oral History* (13) 1. 5–29.
- Plato, Alexander v. 2001: Wo sind die ungläubigen Kinder geblieben? Kritik einiger Thesen des Projektes Tradierung von Geschichtsbewusstsein. *Werkstatt Geschichte* 30. 64–68.
- Plato, Alexander v. 2002: *Die Vereinigung Deutschlands – ein weltpolitisches Machtspiel. Bush, Kohl, Gorbatschow und die geheimen Moskauer Protokolle*. Ch. Links, Berlin
- Plato, Alexander v. (2004/in Vorb.): Erinnerungen junger Soldaten an den Zweiten Weltkrieg und deren Bedeutung für die Nachkriegszeit. In: Ulrich Herrmann (Hrsg.)
- Plato, Alexander v. – Almut, Leh 1997: *„Ein unglaublicher Frühling. Erfahrene Geschichte im Nachkriegsdeutschland (Dokumente und Analysen)“* Bundeszentrale für politische Bildung, Bonn
- Plato, Alexander v. – Meinicke, Wolfgang 1991: *Alte Heimat – neue Zeit. Flüchtlinge, Vertriebene, Umgesiedelte in der SBZ und DDR*. Union, Berlin
- Plato, Alice v. 2001: *Präsentierte Geschichte. Ausstellungskultur und Massenpublikum im Frankreich des 19. Jahrhunderts*. Campus, Frankfurt a.M.
- Platt, Kristin – Dabag, Mihran (Hrsg.) 1995: *Generation und Gedächtnis. Erinnerungen und kollektive Identitäten*. Leske & Budrich, Opladen
- Plechanow, Georgi Walentinowitsch 1945 [1898]: *Über die Rolle der Persönlichkeit in der Geschichte*. Neuer Weg, Berlin. Magyarul: Plechanov: *A személyiség történelmi szerepének kérdéséhez*. 1949.
- Pöggeler, Otto (Hrsg.) 1972: *Hermeneutische Philosophie. Zehn Aufsätze*. Nymphenburger Verlagshandlung, München
- Reich, Wilhelm 1974: *Die Massenpsychologie des Faschismus*. Fischer, Frankfurt a.M.
- Reiwalde, Paul 1946: *Vom Geist der Massen. Handbuch der Massenpsychologie*. (2. Auflage) (Internationale Bibliothek für Psychologie und Soziologie). Pan, Zürich
- Reulecke, Jürgen (Hrsg.) 1997: *Rückkehr in die Ferne. Die deutsche Jugend in der Nachkriegszeit und das Ausland*. Juventa, Weinheim
- Reulecke, Jürgen (Hrsg.) 2003: *Generationlität und Lebensgeschichte im 20. Jahrhundert*. Oldenbourg, München

- Rosenthal, Gabriele 1993: Erzählbarkeit, biographische Notwendigkeit und soziale Funktion von Kriegserzählungen. Zur Frage: Was wird gerne und leicht erzählt. In: Hartewig, Karin (Hrsg.) *Der lange Schatten: widerspruchsvolle Erinnerungen an den Zweiten Weltkrieg und die Nachkriegszeit aus der Mitte Europas; 1939–1989* (Sonderheft BIOS. Zeitschrift für Biographieforschung und Oral History) Leske & Budrich, Opladen, 5–24.
- Rosenthal, Gabriele 1994: Zur Konstitution von Generationen in familienbiographischen Prozessen. Krieg, Nationalsozialismus und Genozid in Familiengeschichte und Biographie. *Österreichische Zeitschrift für Geschichtswissenschaften*. (5) 4. 489–516.
- Rosenthal, Gabriele 1995a: *Erlebte und erzählte Lebensgeschichte*. Campus, Frankfurt a.M.
- Rosenthal, Gabriele 1995b: Zerstörtes Leben – Fragmentierte Lebensgeschichten von Überlebenden der Shoah. In: Fischer-Rosenthal, Wolfram – Alheit, Peter (Hrsg) *Biographien in Deutschland*. Westdeutscher Verlag, Opladen, 452–476.
- Rosenthal, Gabriele (Hrsg.) 1997: *Der Holocaust im Leben von drei Generationen: Familien von Überlebenden der Shoah und von Nazi-Tätern*. (2. korrigierte Auflage) Psycho-sozial Verlag, Gießen
- Roth, Wolff Michael – Breuer, Franz – Mruck, Katja (Hrsg.) 2003: Subjektivität und Selbstreflexivität im qualitativen Forschungsprozess 11. Forum Qualitative Sozialforschung / Forum: *Qualitative Social Research* [On-line Journal], (3) 3. elérhető: <http://www.qualitative-research.net/fqs/fqsd/inhalt2-03-d.htm>
- Rüsen, Jörn 1993: *Konfigurationen des Historismus. Studien zur deutschen Wissenschaftskultur*. Suhrkamp, Frankfurt a.M.
- Rüsen, Jörn & Straub, Jürgen (Hrsg.) 1998: *Die dunkle Spur der Vergangenheit. Psychoanalytische Zugänge zum Geschichtsbewusstsein*. (Erinnerung, Geschichte, Identität Band 2). Suhrkamp, Frankfurt a.M.
- Rüsen, Jörn – Gottlob, Michael – Mittag, Achim (Hrsg.) 1998: *Die Vielfalt der Kulturen*. (Erinnerung, Identität, Geschichte Band 4). Suhrkamp, Frankfurt a.M.
- Scharrer, Manfred 1988: *Macht Geschichte von unten. Handbuch für gewerkschaftliche Geschichte vor Ort*. Bund, Köln
- Schivelbusch, Wolfgang 1980: *Das Paradies, der Geschmack und die Vernunft. Eine Geschichte der Genussmittel*. Hanser, München
- Schmidt-Hellerau, Cordelia 1995: *Lebenstrieb & Todestrieb. Ein formalisiertes konsistentes Modell der psychoanalytischen Trieb- und Strukturtheorie*. Verlag Internationale Psychoanalyse, Stuttgart
- Schneider, Christian 1995: Geschichtliches zu einem methodischen Modeartikel. Das Interview als sozialwissenschaftliches Forschungsmittel und der historische Ort des Interpretieren (Teil 2). *Mittelweg* 36 6. 73–89.
- Schneider, Christian 1997: Noch einmal Geschichte und Psychologie. Generationengeschichte als Modell psychohistorischer Forschung. *Mittelweg* 36 2. und 3.; 83–92. bzw. 45–56.
- Schneider, Christian – Stillke, Cordelia – Leineweber, Bernd 1997: „Das Erbe der Napola“. (2. Auflage). Hamburger Edition, Hamburg
- Schröder, Hans Joachim 1992: *Die gestohlenen Jahre. Erzählgeschichten und Geschichtserzählung im Interview. Der Zweite Weltkrieg aus der Sicht ehemaliger Mannschaftssoldaten*. Niemeyer, Tübingen
- Schubert, Ulrich 1986: *Die empirisch-psychologische Untersuchung von Biographien*. Diss. Universität Essen.
- Schuchardt, Erika 1993: *Biographische Erfahrung und wissenschaftliche Theorie. Studien zur Integrations-Pädagogik*. (Soziale Integration Band 1) Mit Bibliographie der Biographien seit 1900 von Menschen in Krisen wie Krankheit, Behinderung, Sterben und Tod, Partnerverlust (5. durchges. u. maßgeblich erweiterte Auflage). Klinkhardt, Bad Heilbrunn

- Schütze, Fritz 1976: Zur Hervorlockung und Analyse von Erzählungen thematisch relevanter Geschichten im Rahmen soziologischer Feldforschung. In: Arbeitsgruppe Bielefelder Soziologen (Hrsg.) *Kommunikative Sozialforschung*. Fink, München, 159–260.
- Schütze, Fritz 1984: Kognitive Figuren des autobiographischen Stegreiferzählens. In: Kohli, Martin – Robert, Günther (Hrsg.) *Biographie und soziale Wirklichkeit. Neue Beiträge und Forschungsperspektiven*. Metzler, Stuttgart, 78–117.
- Schütze, Fritz 1987: Das narrative Interview in Interaktionsfeldstudien: Erzähltheoretische Grundlagen. Teil 1. Merkmale von Alltagserzählungen und was wir mit ihrer Hilfe erkennen können. *Studienbrief der Fernuniversität Hagen* Fachbereich Erziehungs- und Sozialwissenschaften, Hagen
- Schütze, Fritz 1989: Kollektive Verlaufskurve oder kollektiver Wandlungsprozeß. Dimensionen des Vergleichs von Kriegserfahrungen amerikanischer und deutscher Soldaten im Zweiten Weltkrieg. *BIOS. Zeitschrift für Biographieforschung und Oral History* (2) 1. 31–109.
- Schütze, Ivonne 1997: Warum Deutschland und nicht Israel. Begründungen russischer Juden für die Migration nach Deutschland. *BIOS. Zeitschrift für Biographieforschung und Oral History* (10) 2. 186–208.
- Schulz, Andres – Grebner, Gundula 2003: *Generationswechsel und historischer Wandel*. Oldenbourg, München
- Seiffert, Helmut 1992: *Einführung in die Hermeneutik. Die Lehre von der Interpretation in den Fachwissenschaften*. UTB, Tübingen
- Sellschopp, Almuth – Vogel, Beatrix 1994: *Auf-Brüche. Interviews über Werte und Wertewandel im Rückblick auf die nationalsozialistische Zeit*. Kovac, Hamburg
- Siegfried, Detlef 1995: Der Reiz des Unmittelbaren. Oral-History-Erfahrungen im Schülerwettbewerb Deutsche Geschichte. *BIOS. Zeitschrift für Biographieforschung und Oral History* (8) 1. 107–128.
- Simmel, Georg 1907 [1892]: *Die Probleme der Geschichtsphilosophie. Eine erkenntnistheoretische Studie*. (3., erweiterte Auflage). Duncker und Humblot, Leipzig
- Simmel, Georg 1998 [1922]: *Philosophische Kultur. Über das Abenteuer, die Geschlechter und die Krise der Moderne. Gesammelte Essays*. Suhrkamp, Frankfurt a.M.
- Simon, Anette 1993: Über die Blindheit im Beruf: Psychotherapeutin in der DDR. *BIOS. Zeitschrift für Biographieforschung und Oral History* (6) 2. 171–198.
- Soeffner, Hans-Georg (Hrsg.) 1979: *Interpretative Verfahren in den Sozial- und Textwissenschaften*. Metzler, Stuttgart
- Soeffner, Hans-Georg 1984: *Prämissen einer sozialwissenschaftlichen Hermeneutik. Kurseinheit 1+2*. Fernuniversität Hagen, Fachbereich Erziehungs- und Sozialwissenschaften, Hagen
- Spet, Gustav Gustavovic 1993: *Die Hermeneutik und ihre Probleme* (hrsg. von Alexander Haardt). Alber, Freiburg i. Br. (eredeti megjelenés: Moszkva, 1918)
- Spies, Bernhard 1992: *Politische Kritik, psychologische Hermeneutik, ästhetischer Blick. Die Entwicklung bürgerlicher Subjektivität im Roman des 18. Jahrhunderts*. Metzler, Stuttgart (Habil. Schrift Universität Mainz)
- Spoerer, Mark 2001: *Zwangsarbeit unter dem Hakenkreuz*. Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart
- Spuhler, Gregor (Hrsg.) 1994: *Vielstimmiges Gedächtnis. Beiträge zur Oral History*. Chronos, Zürich
- Stark, Meinhard (Hrsg.) 1991: „Wenn Du willst Deine Ruhe haben, schweige“. *Deutsche Frauenbiographien des Stalinismus*. Klartext, Essen
- Steinbach, Lothar 1995: Bewußtseinsgeschichte und Geschichtsbewußtsein. *BIOS. Zeitschrift für Biographieforschung und Oral History* (8) 1. 89–106.
- Stieler, Georg 1929: *Person und Masse. Untersuchungen zur Grundlegung einer Massenpsychologie*. Meiner, Leipzig

- Stiksrud, Hans A. 1994: *Jugend im Generationen-Kontext. Sozial- und entwicklungspsychologische Perspektiven*. Westdeutscher Verlag, Opladen
- Straub, Jürgen 1989: *Historisch-psychologische Biographieforschung. Theoretische, methodologische und methodische Argumentationen in systematischer Absicht*. Asanger, Heidelberg
- Straub, Jürgen 1998a: Einleitung. In: Rüsen, Jörn – Straub, Jürgen (Hrsg.) *Die dunkle Spur der Vergangenheit. Psychoanalytische Zugänge zum Geschichtsbewusstsein*. (Erinnerung, Geschichte, Identität, Band 2.) Suhrkamp, Frankfurt a.M., 12–32.
- Straub, Jürgen (Hrsg.) 1998b: *Erzählung, Identität und historisches Bewußtsein. Die psychologische Konstruktion von Zeit und Geschichte*. (Erinnerung, Geschichte, Identität, Band 1.) Suhrkamp, Frankfurt a.M.
- Strauss, Anselm L. – Corbin, Juliet 1996: *Grounded Theory: Grundlagen qualitativer Sozialforschung*. Psychologie Verlags Union, Weinheim
- Streit, Christian 1978: *Keine Kameraden. Die Wehrmacht und die sowjetischen Kriegsgefangenen 1941–1945*. DVA, Stuttgart
- Sutter, Tilmann (Hrsg.) 1997: *Beobachtung verstehen, Verstehen beobachten. Perspektiven einer konstruktivistischen Hermeneutik*. Westdeutscher Verlag, Opladen
- Syugusch, Frank – Engel, Peter – Peter, Marianne – Strack, Hans-Jürgen 1985: *Das Problem der sozialen Konstruktion dokumentierter Wirklichkeit. Eine Auswahlbibliographie zu einer Sozialwissenschaft der Interpretation unter besonderer Berücksichtigung der Biographieforschung, Ethnomethodologie und Praxis der „Oral History“ (Mündliche Geschichtsschreibung)*. Selbstverlag, Linden
- Syring, Gerald 1988: *Biographien als Zugang zur deutschen Problematik*. Ost-Akademie, Lüneburg
- Teichert, Dieter 1991: *Erfahrung, Erinnerung, Erkenntnis. Untersuchungen zum Wahrheitsbegriff der Hermeneutik Gadamers*. Metzler, Stuttgart
- Thalheimer, August 1926: *Die Auflösung des Austromarxismus. Unter dem Banner des Marxismus*.
- Troeltsch, Ernst 1977 [1922]: *Der Historismus und seine Probleme*. (Bd. 3 der *Gesammelten Schriften*) Mohr, Tübingen
- Universität Wuppertal (Hrsg.) 1988: *Der Holocaust – familiäre und gesellschaftliche Folgen – Aufarbeitung in Wissenschaft und Erziehung*. Universität Wuppertal, Wuppertal
- Värting, Mathilde 1928: *Die Macht der Massen*. Pfeiffer, Berlin
- Vester, Michael (Hrsg.) 1995: *Soziale Milieus in Ostdeutschland. Gesellschaftliche Strukturen zwischen Zerfall und Neubildung*. Bund, Köln
- Weber, Max 1982 [1922]: *Wissenschaft als Beruf. Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*. (hrsg. von Johannes Winckelmann, 5. Auflage) Mohr, Tübingen. Magyarul: A tudomány mint hivatás. In: *uő Tanulmányok*. Budapest, Osiris, 1998.
- Weber, Max 1996: *Die protestantische Ethik und der „Geist“ des Kapitalismus*. Textausgabe auf der Grundlage der ersten Fassung von 1904–1905 mit einem Verzeichnis der wichtigsten Zusätze und Veränderungen aus der zweiten Fassung von 1920 (hrsg. und eingeleitet von Klaus Lichtblau) (2. Auflage). Beltz, Weinheim. Magyarul: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Budapest, Cserépfalvi, 1995.
- Wehler, Hans-Ulrich (Hrsg.) 1972: *Soziologie und Psychoanalyse*. Kohlhammer, Stuttgart
- Wehler, Hans-Ulrich (Hrsg.) 1974: *Geschichte und Psychoanalyse*. Ulstein, Frankfurt a.M.
- Wehler, Hans-Ulrich 1976: *Bibliographie zur modernen deutschen Sozialgeschichte*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen
- Wehler, Hans-Ulrich (Hrsg.) 1990: *Mediziner im „Dritten Reich“*. *Geschichte und Gesellschaft* (16) 4.
- Wehler, Hans-Ulrich 1998: *Die Herausforderung der Kulturgeschichte*. Beck, München

- Welzer, Harald 2000: Das Interview als Artefakt. *BIOS. Zeitschrift für Biographieforschung und Oral History* (13) 1. 51–63.
- Welzer, Harald 2001: Kumulative Heroisierung. Nationalsozialismus und Krieg im Gespräch zwischen den Generationen. *Mittelweg* 36, (10) 2. 57–73.
- Welzer, Harald – Moller, Sabine – Tschuggnall, Karoline (unter Mitarbeit von Olaf Jensen und Torsten Koch) 2002: *Opa war kein Nazi. Nationalsozialismus und Holocaust im Familiengedächtnis*. Fischer, Frankfurt a.M.
- Welzer, Harald – Montau, Robert – Plaß, Christine 1997: „Was wir für böse Menschen sind!“ *Der Nationalsozialismus im Gespräch zwischen den Generationen*. Ed. diskord., Tübingen
- Wensierski, Hans-Jürgen v. 1993: Als die Stasi bei uns vor der Tür stand, da bin ich erwachsen geworden, also mit 10 Jahren. Zur Notwendigkeit einer sozialwissenschaftlichen Aufarbeitung des ‚Stasi-Komplexes‘. *BIOS. Zeitschrift für Biographieforschung und Oral History* (6) 2. 151–170.
- Wensierski, Hans-Jürgen v. 1994: *Mit uns zieht die alte Zeit. Biographie und Lebenswelt junger DDR-Bürger im gesellschaftlichen Umbruch*. (Biographie und Gesellschaft, 21). Leske & Budrich, Opladen
- White, Hayden V. 1990: *Die Bedeutung der Form. Erzählstrukturen in der Geschichtsschreibung*. Fischer, Frankfurt a.M.
- White, Hayden V. 1991: *Auch Klio dichtet oder die Fiktion des Faktischen. Studien zur Tropologie des historischen Diskurses*. Klett-Cotta, Stuttgart
- White, Hayden V. 1994: *Metahistory. Die historische Einbildungskraft im 19. Jahrhundert in Europa*. Fischer, Frankfurt a.M.
- Wierling, Dorothee – Brüggemeier, Franz-Josef 1986: *Oral History*. Studienbriefe der Fernuniversität Hagen. Hagen
- Wieser Harald 1981: *Sozialphilosophische Reflexionen zum politischen Verhältnis von Psychoanalyse und Marxismus: Exkurse zur Dialektik des blinden Bewußtseins und der beschädigten Identität*. Diss. Universität Kassel
- Wildt, Michael 2002: *Generation des Unbedingten. Das Führungskorps des Reichssicherungshauptamtes*. Hamburger Edition, Hamburg
- Wolf, Ernest S. 1998: *Theorie und Praxis der psychoanalytischen Selbstpsychologie*. Suhrkamp, Frankfurt a.M.
- Wyss, Dieter 1969: *Marx und Freud. Ihr Verhältnis zur modern Anthropologie*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen
- Yates, Francis 1966: *The Art of Memory*. Routledge and Kegan Paul, London
- Zapf, Wolfgang 1965: *Wandlungen der deutschen Elite. Ein Zirkulationsmodell deutscher Führungsgruppen 1919 bis 1961*. Piper, München
- Zimmermann, Michael 1989: *Verfolgt, vertrieben, vernichtet. Die nationalsozialistische Vernichtungspolitik gegen Sinti und Roma*. Klartext, Essen
- Zimmermann, Michael 1991: Jetzt und „Damals“ als imaginäre Einheit. Erfahrungen in einem lebensgeschichtlichen Projekt über die nationalsozialistische Verfolgung von Sinti und Roma. *BIOS. Zeitschrift für Biographieforschung und Oral History* (4) 2. 225–242.
- Zimmermann, Michael 1993: *Jüdisches Leben in Essen 1800–1933*. Klartext, Essen

Lafferton Emese

Halált hozó hipnózis

*Egy 1894-es eset és a tudomány mentális földrajza**

Aznap nagyon rosszul alakultak a dolgok. Az esemény a szokásos módon kezdődött: a Forgách család több tagja is megérkezett már a tuzséri Salamon kastélyba; Szirmay grófnő, Jungfeld báró és neje is jelen voltak, és mindenkit növekvő izgalom és várakozás töltött el. Az asztalt elegánsan terítették a vacsorához, ám a jelenlevőket nem valami ígéretes kulináris élmény kilátása, sokkal inkább a közelgő előadás hozta izgalomba. A földbirtokos Salamon Tódor 22 éves lánya, Ella számára azonban ez az 1894. szeptemberi nap más volt, mint a többi. Ő különösen zaklatott volt, mivel Dr. Vragassy, a bécsi önkéntes mentőegyesület főorvosa csakis az ő kedvéért utazott Tuzsérra, hogy szemtanúja lehessen az eseményeknek. Vragassy végül is igazi szakértő volt, aki méltán mondhatott véleményt Ella előadásáról, és egyúttal lehetséges „megtéritendő hívőnek” is számított, aki a határon túl is növelhette volna Ella már amúgy is számottevő hírnevét.¹

A tizenöt fős közönség 7 óra 40 perckor elfoglalta helyét és megkezdődött a produkció. Mindössze 12 perc elteltével Ella hipnotikus álomba merült. A verseci Neukomm Ferenc, sikeres német gépgyártulajdonos és artézi kútfúró, a mélyre hatoló tekintetű, sötét, dús hajú és üstökű, karizmatikus magnetizőr, akit országszerte ismertek csodálatos gyógyításairól és telepatikus szeánszairól, ekkor kijelentette, hogy aznap különösen furcsa kísérlettel fog próbálkozni.

Nem mintha a különös demonstrációk hiányoztak volna Neukomm repertoárjából. Ugyanazon év februárjában hasonló, arisztokrata családtagokból és barátokból álló közönség előtt Neukomm arra utasította Ellát, hogy keressen meg egy értékes melltűt, amit Forgách Elza grófnő korábban elveszített. A parancsot követve az engedelmes lélek elhagyta a lány testét, és a kertben majd a kastélyban hosszasan bolyongva kereste az ékszert, amit végül a lépcsőfeljáró repedésébe szorulva talált meg. Máskor elveszített vagy ellopott órákat, eldugott rulettgolyókat kutatott fel.² Egy hasonló, a mándoki kastélyban tartott szeánsz alkalmával a lány lelke a mándoki kastélyból utazott át a tuzséri kastélyba, hogy ott felkutasson valamit, amikor Ella egyszer csak felsikoltott és elkezdte mesélni azokat az elképesztő eseményeket, amelyeket a távoli kastélyban „látott” éppen megtörténni:

* Az eset iránt mutatott érdeklődésük és hasznos tanácsaikért Simon Schaffernek, John Forresternek és Hubertus Jahn-nak tartozom köszönettel.

1 Ella esetét elsősorban az alábbi források alapján rekonstruáltam: a *Pesti Napló*, a *Budapesti Hírlap*, a *Debreczeni Ellenőr*, a *Nyíregyházi Hírlap* és a *Szabolcsi Szabadsajtó* 1894. szeptemberi és októberi számai. Ezen kívül az esetet tárgyalja: Szilvek 1900: 192–209; Jósa 1906.

2 Lásd például *Pesti Napló* 1894. 09. 19.

„[M]ost belopózik a tolvaj a kastély ebédlőjébe,³ óvatos léptekkel azon szekrényhez közelít, ahol ezüstneműek állanak; látja, hogy az alak az udvaron keletkezett zajra össze-
rezen, és ijedt mozdulattal egy ágy alá bújik, pár percz múlva pedig előjő onnan, s az ezüstneműekből néhány darabot magához véve lefut a szobából, s áthaladva a kerten-
ken, egy a mezőn levő szénaboglyába rejti a lopott tárgyakat.”⁴

Minderről a lány úgy számolt be, ahogyan azokat megtörténni látta a távoli helyszínen. A csodálatos beszámolót hallva a főúri közönség gyorsan befogatott és átkocsizott Tuzsérra, ahol valóban hűlt helyét találták az ezüstnek, ami végül a szénaboglyából került elő.⁵ Más szeánszok alkalmával Ella állítólag információval szolgált egy, a rendőrséget már régóta foglalkoztató gyilkosság elkövetőiről.⁶ Megint más alkalommal, hipnotikus álmában Ella képes volt megmondani, hogy a budapesti Nemzeti Színházban abban az órában milyen műsorváltozás történt, amit a jelenlévők másnap ellenőrizhettek.⁷ Nem csoda hát, ha az embereket legalább annyira lenyűgözte a magnetizőr mester különleges hatalma a lány felett, mint a lány csodálatos képességei.

De azon a bizonyos szeptemberi napon 1894-ben Neukomm egy másfajta telepatikus kísérletre készült. Egyik Versecen élő testvére már hosszú ideje vért hányt. Orvosai képtelenek voltak biztos diagnózist felállítani, tüdőbaj és gyomorvérzés között hezitáltak. Neukomm az előbbiről volt meggyőződve, és most megerősítést várt Ellától. Határozott hangon azt mondta a lánynak, hogy Versecen vannak, majd hogy megfelelő segítséget adjon a lány kereső lelkének, pontosan elmagyarázta, melyik házban lakott az öccse és éppen akkor melyik szobában tartózkodott. Mikor Ella „mély meggyőződéssel” kijelentette, hogy „Itt vagyunk!”, Neukomm megkérdezte tőle, hogy van a testvére, és kérte, pontosan írja le az állapotát.⁸ Ella nagybetegen találta a férfit. Később az egyetlen igazán megbízhatónak tartott szemtanú, Vragassy doktor szavaival:

„És most következik a misztikum. Salamon Ella, aki soha orvosi dolgokkal nem foglalkozott, elkezdte magyarázgatni Neukomm testvéérének a baját, olyan szakértelemmel, aminőt [...] kitűnő orvosok is legkevesebb tíz esztendei gyakorlat után sajátíthatnak el. Úgy beszélt a száz és száz mérföldnyire levő beteg tüdejéről, mintha az tányéron feküdnék előtte, használta az összes orvosi műszavakat, amelyekről eddig fogalma sem volt, s pontosan megmondta, milyen állapotban van Neukomm testvéérének tüdeje, mennyire roncsolta meg azt a pusztító kórság, a mellbetegség.

3 *Pesti Napló* 1894. 09. 19.

4 Lásd *Szabolcsi Szabadsajtó* 1894. 03. 18. Ugyanez az eset kissé más formában: *Pesti Napló* 1894. 09. 19. és *Budapesti Hírlap* 1894. 09. 19.

5 *Szabolcsi Szabadsajtó* 1894. 03. 18.

6 Lásd például: *Debreczeni Ellenőr* 1894. 09. 25., *Budapesti Hírlap* 1894. 09. 26. Neukomm kísérleteihez lásd még *Nyíregyházi Hírlap* 1892. 07. 21. „Hypnoticus estély a kaszárnyában” *Nyíregyházi Hírlap* 1892. 10. 20., illetve „A hipnózis csodái” *Pesti Napló* 1894. 10. 11.

7 Lásd: *Pesti Napló* 1894. 09. 21.

8 „The Fatal Hypnotic Case” *The Times* 1894. 09. 22. Lásd még: *Pesti Napló* 1894. 09. 20., 21., 22.

Az irtózatossá váló fáradtság rettenetesen kimerítette a hipnotikus álomban alvó leányt. Halálos sápadtság terjedt el arcán. Neukomm még csak egy kérdést akart tenni: – Mondja meg hát, ön mit vél e betegségről? A médium csak nehezen tudta szótagolni: – Legyünk elkészülve a legrosszabbra! Végezetül pedig szószerint a következőket mondta: – A betegség oedema pulmonum acutum hydropicum suffocativum-mal végződik.”⁹

Miután e szavak elhagyták száját, Ella élesen felsikoltott majd összeesett. Sikertelennek bizonyult minden orvosi kísérlet a felélesztésére: a lány halott volt.

Ella történetének híre a távoli magyarországi kastélyból hamar elérte Európa (sőt Amerika) főbb városait, felkavarva a közhangulatot és megzavarva az orvosi szakmai vizeket a hipnózis csodálatos – és talán túlságosan is veszélyes – jelenségét illetően. Budapesti és bécsi tudósítói segítségével a fontosabb európai napilapok részletekbe menően tárgyalták a hírt, és a hipnózis legnevesebb európai szakértői nyilatkoztak a tragikus eseményről és annak jelentőségéről.¹⁰ A nagy érdeklődést részben az eset csodálatos és borzongató részletei váltották ki, részben pedig egyedülálló jellege: sokak szerint ez volt az első haláleset, amit közvetlenül a hipnózis okozott.

Ami a magyar sajtóban ezután következett, az különösen árulkodó a századforduló társadalmáról és kultúrájáról. A szenzációhajhász napilapok ügyesen táltálták az esetet, közfogyasztásra szánt sokatmondó címekkel ragadva meg az olvasók tekintetét, mint: *Halálos hipnózis, Játék az agyvelővel* és *Gyilkos hipnózis*. Az eset napról-napra, fokozatosan bontakozott ki a meglepő fordulatokról és új információkról beszámoló újságok hasábjain (a fiatal Krúdy Gyula ezzel az esettel debütált újságírói pályáján!). A hatóságok – és nem a család, amely a végsőkig kiállt Neukomm mellett – indítványára törvényszéki nyomozás indult, hogy kiderítsék Neukomm felelősségét a lány halálát illetően. Az eset felerősítette az országban virágzó spiritizista szeánszokat övező aggodalmakat. Nagynevű orvosok, jogi szakértők és társadalomkritikusok fejtették ki szerteágazó nézeteiket, érzékeltetve a hipnózissal kapcsolatos kérdések összetettségét és bonyolult társadalmi elágazásait.

Az eset közvetlen következményeként, két hónapon belül a belügyminisztérium – az Országos Egészségügyi Tanács ajánlására – olyan határozatot hozott, amely nagy mértékben korlátozta a hipnózis alkalmazását. E határozat megtiltotta a hipnózis használatát annak, aki nem rendelkezett orvosi diplomával, és egyben szigorúan leszűkítette az orvosi hipnózis lehetőségeit is. Európában példátlan módon, a határozat csakis *gyógyítás céljára* engedélyezte a hipnózist.¹¹ Ez lehetetlenné tette a hipnózis terén folytatott egyetemi kutatási kísérleteket.¹²

Ella története olyan korszakban esett meg, amikor a hipnózis intenzív kulturális cserét generált a századfordulós intellektuális és társadalmi élet különböző réte-

9 *Pesti Napló* 1894. 09. 21. Dr. Vragassyt a *Times* is idézi (*The Times* 1894. 09. 22.)

10 Számátalan újság beszámolt az esetről, például a *The Times*, a *Pester Lloyd*, a *Neues Wiener Abendblatt*, a *Neue Freie Presse*, és a *l'Eclair*.

11 103.816. sz. belügyminisztériumi rendelet (1894. december 19.), Chyzer 1894: 752.

12 Több jogi kísérlet is volt arra Európában, hogy betiltsák a hipnotikus szeánszokat és a hipnózis laikus gyakorlatát (lásd például Moll 1909: 439–443), ám az 1894-es magyar rendeletnek az a különlegessége, hogy – elméletben legalábbis – a tudományos kísérleteket is lehetetlenné tette.

gei között. Bizonyos értelemben a hipnózis mindenütt jelen volt a társadalomban. Lenyűgöző erejének köszönhetően a hipnózis éppen úgy bebocsátást nyert a provinciális falusi háztartásokba, mint az arisztokrata kastélyokba, a városi pszichiátriai klinikákra és az orvosi társaságokba, a szórakoztatás nyilvános helyszíneire és a törvényszéki tárgyalásokra. Európa szerte tudományos folyóiratokat alapítottak a hipnózis tudományos kutatására, felszakmai és laikus társaságok alakultak a psziché vizsgálatára. Napilapok szenzációs esetekről számoltak be és számos hipnózissal foglalkozó irodalmi munkát olvasott a széles közönség, például George du Maurier *Trilby* című bestsellere – melynek gonosz főhőse, a zenész és magnetizőr Svengali hipnotikus hatalmát felhasználva rabjává teszi és kihasználja a fiatal hősnőt, Trilbyt – hihetetlen példányszámban kelt el Európában és Amerikában. A könyv Ella történetével egyidőben, 1894-ben jelent meg, és Svengali, a romlott magnetizőr magyar származású zsidó!

Tanulmányom célja, hogy Ella esetét és a századfordulós hipnózis gyakorlatát az azokat beágyazó tágabb társadalmi és kulturális környezetben mutassam be. A hipnózis jelensége nem érthető meg az azt körülvevő társadalmi félelmek, a törvényhozás, a tömegmédia, a törvényszéki gyakorlat, és az orvosi hipnóziskutatás nemzeti és nemzetközi kontextusa nélkül. Mindehhez kulcsfontosságúnak tartom a *valós és szimbolikus „földrajz”* figyelembevételét (utóbbin a társadalmi és kulturális teret finoman behálózó, szövevényes kapcsolatrendszerek összességét értem). A magyar provincián álló Salamon kastély volt a telepatikus események és az eset által keltett hullámok epicentruma. A sajtó az esetet felkapva pár napon belül a különböző társadalmi csoportokat, sőt nemzeteket elválasztó határokon át röpítette annak hírét, és arra készítette a legjelesebb pszichiátriai és jogi szakértőket, hogy jelentős közfigyelem mellett nyilvánítsák ki véleményüket a hipnózisról és annak társadalmi jelentőségéről. Az eset kihatásainak rekonstrukciója segít abban, hogy újraértelmezzük a centrum és periféria kérdéseit a 19. századi Európában, és hogy láthatóvá tegyük az állam és tudomány, szakértelem és laikus gyakorlat, központi és helyi érdekek földrajzi és szimbolikus kapcsolatrendszerét.

Annak érdekében, hogy feltárjam a hipnózis által generált és az Elléhez hasonló esetek által felerősített mély társadalmi és szakmai félelmeket, először megvizsgálom az orvosi hipnóziskutatás, a laikus hipnotikus gyakorlat, és a sajtó által felkapott törvényszéki esetek közti bonyolult összefonódásokat. Az egyszerre lenyűgöző és ellentmondásos magyar és európai „laboratórium” hipnóziskutatás bizonyos aspektusainak vizsgálata után azt elemzem, miként játszottak szerepet e kutató pszichiáterek híres törvényszéki esetekben, és miként alkalmazták kísérleti tapasztalataikat és tudásukat. Mindez láthatóvá teszi egyrészt a tudományos és laikus hipnotikus gyakorlatnak a korszakban aggasztónak tartott összefonódását, másrészt a pszichiátria szakmai egységének fájó hiányát olyan területeken, ahol a pszichiátria társadalmi hasznossága érvényesülhetett volna.

Tanulmányom végén visszatérek Ella esetéhez, és az európai illetve budapesti szakvéleményeket az eset helyi (nyíregyházi) bírósági tárgyalásával összevetve az orvosi-törvényszéki szakértelem *státuszát* és társadalmi megvalósulásának *terepét* vizsgálom.

A helyi bírósági döntés sokat elárul az európai – nemzeti – helyi tudás és érdekek bonyolult hálójáról. A hipnózisnak Ella halálában játszott szerepéről kialakított európai szakértői spekulációk tarkasága, illetve a budapesti központi szakértői vélemény erőtlensége, hogyan befolyásolja a tárgyalás kimenetelét, megkérdőjelezhetetlen centralitást és fontosságot kölcsönöz az eset lokális/provinciális megoldásának.

ECET, EGÉR ÉS CSIRKECOMB. ORVOSI HIPNÓZISKUTATÁS

Az Ella esete körül kibontakozó vita középpontjában az a kérdés állt, milyen felelősség terheli a magnetizőrt a lány halálában. Ez elválaszthatatlan volt a hipnózis testre és erkölcsre egyaránt veszélyes, romboló erejének és lehetséges rosszindulatú vagy felelőtlen alkalmazásának kérdéseitől. Mekkora az elme hatalma a test és annak működése felett? Hol van az emberi elme hatalmának határa egy másik ember tudata felett? Mennyire manipulálható és rendelhető alá más akaratának az egyén? Ezek a kérdések komoly törvényszéki következményekkel jártak. Mi történik akkor, ha valaki bűnt követ el hipnózis hatása alatt? Teljesen ki van szolgáltatva a hipnotizált ember a hipnotizőrnek? Bármilyen sugallatot elfogad ítélet és bírálathoz nélkül? Van olyan nagy a szuggesztív hatalma, hogy teljesen lerombolja az erkölcsi cselekvés alapjait azáltal, hogy aláássa a szabad akaratot?

Pontosan ezeket a kérdéseket vizsgálták több korabeli pszichiátriai laboratóriumban is az 1880–90-es években, amikor a hipnózis igen divatos kutatási területnek számított európai orvosi körökben. Számtalan angol, francia, német, orosz és magyar nyelven írott munka foglalkozott a hipnózis természetével, jelentőségével és lehetséges orvosi alkalmazásával. A tekintélyesebb kutatóhelyek, mint például Charcot pszichiátriai osztálya Párizsban vagy Bernheimé Nancyban, egész Európából, sőt Amerikából is vonzották a medikusokat és orvosokat, akik azért látogattak e központokba, hogy saját szemükkel is meggyőződjhessenek a sokszor elképesztő hipnotikus jelenségek létezéséről és lényegéről.

Magyarországon a hipnózis területén folytatott rendszeres tudományos pszichiátriai kutatás a budapesti tudományegyetem 1882-ben megalapított Elmegyógy- és Kórtani Tanszékének kis idegkórtani (a továbbiakban: pszichiátriai) klinikáján kezdődött, Laufenauer Károly (1848–1901) vezetésével.¹³ A hipnotikus kísérletek eredményeit Laufenauer fiatal asszisztense, a később híressé váló neuropatológus Schaffer Károly (1864–1939) rendezte átfogó rendszerbe és publikálta 1895-ben a hipnózisról írott első magyarnyelvű tudományos könyv formájában.¹⁴ A pszichiátriai klinika falain kívül e témában kutató orvosok közül az orvosi fakultás Belklinikáján dolgozó belgyógyász és neuropatológus Jendrassik Ernő (1858–1921) munkája volt a legfigyelemreméltóbb.

A pszichiátriai klinikán folytatott első kísérletek elsősorban fiziológiai jelenségekre koncentráltak, ahol a laboratóriumi környezetben a hipnózis egyfajta *eszközként*

¹³ A budapesti Elmegyógy- és Kórtani Tanszék és Klinika történetéhez lásd: Lafferton 2004.

¹⁴ Schaffer 1895.

funkcionált az idegrendszer, az érzékszervek és izomreflexek működésének és összetett kapcsolatának kutatásában.¹⁵ A kutatók az emberi testet nyitottnak találták a szuggesztió hatása előtt, a test engedelmesen és csodálatosan felfedte belső mechanizmusait: a reflex funkciók, a teljes érzékelő kör, a mozgási funkciók és a magasabb asszociációs funkciók mind befolyásolhatóknak bizonyultak hipnotikus sugallat által, csodálatos változásokat hozva létre a szervezetben. Ilyenek voltak például a benu-lások, izom-összehúzódasok, görcsök, vérzések, izzadás, érzéki csalódások, vakság, sükettség, hallucinációk, téveszmék, káprázatok, és hangulatváltozások.¹⁶

Érzéki illúziókat és hallucinációkat például úgy hoztak létre a kísérleti környezetben, hogy a kísérletező orvos egyszerűen azt mondta a betegnek, hogy a szobában egy madár énekelt. A beteg arcán mosoly jelent meg; dicsérte a madár gyönyörű hangját és színes tollazatát. Ha egy ceruzát adtak a kezébe azzal az egyszerű kijelentéssel, hogy az rózsza, a beteg a legnagyobb gyönyörűséggel kezdte szaglászni. A hipnotizált betegek úgy itták az ecetet, mintha a legnemesebb tokaji bor lett volna, és úgy fogyasztották el a nyers étket, mint valami királyi lakomát. Embereket és tárgyakat lehetett „láthatatlanná tenni” a hipnotizált számára. Sok orvos hitte, hogy hipnózissal olyan fokú érzéstelenség érhető el, amely mellett a foghúzás vagy a gyermekszülés teljesen fájdalommentes volt. A test hihetetlen képességgel reagált a hipnózisra: a szívet le lehetett lassítani, a gyomorműködést felgyorsítani, nők menstruációját hetekkel késleltetni, vagy akár a beteg feje tetején vérizzadást előidézni.¹⁷

A Belklinikán 1887–1892 között végzett hipnózis kutatásai során Jendrássik Ernő is vizsgálta a fiziológiai jelenségeket és a hipnózissal kiváltott testi változásokat, ám őt elsősorban a szuggesztió hatalmának kérdése ejtette rabul. Cikkekben számolt be kutatásairól, köztük egyik hisztero-epileptikus¹⁸ betegén, Ilmán végzett „égetési” kísérleteiről.¹⁹ Ezek során megérintette a nő bőrét egy hideg, hétköznapi tárggyal, amiről korábban kijelentette, hogy tűzforró, minekutána hólyagok és súlyos, gennyel és váladékozással járó égési sérülések jelentek meg a nő bőrén. Az orvos ezeket az „égetési kísérleteket” tartotta a „legizgalmasabbnak”, noha beszámolt a kísérletek okozta súlyos fájdalmakról, és arról, hogy a hegek hetek múltán is láthatóak voltak.²⁰

Jendrássik sikerrel szuggesztált egész testre kiterjedő teljes érzéstelenséget egy másik betegének, Sz. D. I.-nek.²¹ Ezután a beteg a legcsekélyebb reakciót sem mutatta, még a különösen fájdalmas behatásokra sem. Hipnózis segítségével az orvos képes volt testhőmérséklet emelkedést előidézni (amit hőmérővel igazoltak), égési sebeket,

15 E témában Högyes Endre, Laufenauer Károly és Schaffer Károly sok cikket publikált orvosi és természettudományi folyóiratokban 1884 és 1892 között. Kutatási szemléletüket és eredményeiket jól tükrözi Schaffer: 1895.

16 Lásd Schaffer 1895: 17–36.

17 Lásd Schaffer 1895: 17–36.

18 A hisztero-epilepszia a hisztéria egy súlyosabb testi tünetekkel járó válfaja volt, a betegség gyakran járt az epilepsziához hasonlatos, rángásos rohamokkal.

19 Ilma esetének részletes elemzését lásd Lafferton 2002.

20 Jendrássik 1888, különösen 748; Jendrássik 1887.

21 Az esetet lásd Jendrássik 1892.

hányást, csuklást, és gyomorműködési zavarokat okozni.²² Ezek a kísérletek azt voltak hivatva bemutatni, milyen mértékben volt lehetséges testi változásokat létrehozni pszichés behatás segítségével. Jendrássiknak bonyolult és igen látványos kísérletekre volt szüksége, amelyek kétségbevonhatatlan és jól látható jegyeket hagytak a beteg testén: égési sebeket, amelyek heteken át nem gyógyultak be, stigmákat, amelyek csakis a hipnotikus szuggesztíó lenyűgöző erejével voltak magyarázhatók.

Jendrássik kísérleteinek másik csoportjába az úgynevezett viselkedésbeli jelenségek tartoztak, melyek a szabad akarat korlátait és annak törvényszéki jelentőségét vizsgálták. Annak bizonyítására, hogy hipnózis alatt az egyén szabad akaratának töredékét sem birtokolta, Jendrássik azt szuggerálta Ilmának, hogy kutya, mire a nő négykézlábra ereszkedett és ugatni kezdett.²³ Sz. D. I.-vel nyers krumplit etetett, amiről azt állította, hogy sült csirke, amit aztán a beteg „nagy étvágygal” fogyasztott el. Süketséget szuggerált a betegnek, ennek hitelességét pedig az „bizonyította”, hogy a nő sehogyan sem reagált, amikor Jendrássik hazugnak nevezte. Másik alkalommal egy üveget helyezett a nő elé, amiben két fehér egér lapult. Amikor azt szuggerálta a betegnek, hogy az egerek megszöktek az üvegből, Sz. D. I. sztereotip női reakcióval, sikítva ugrott fel.²⁴ Hipnózis alatt Ilmának szerelmes levelet kellett írnia az egyik doktornak, akiről Jendrássik azt állította a nőnek, hogy az megölte Ilma édesapját. Ilma gondolkodás nélkül megírta a levelet.²⁵ Egy másik kísérlet során Jendrássik azt szuggerálta a nőnek, hogy ölje meg az egyik jelenlevő orvost, mire Ilma az orvos mögé lopózott és megpróbálta leszúrni egy kezébe adott papírtekerccsel.²⁶ Feltételezvé, hogy öntudatánál levő személy soha nem tenne ilyeneket, Jendrássik azt a következtetést vonta le, hogy ezek a kísérletek a szabad akarat teljes hiányát bizonyították a hipnotikus állapotban: a kísérletező mindent fölülíró akaratú volt az, ami a hipnotizált beteg cselekedeteit irányította.

Szemben azokkal a kísérletekkel, amelyek látható, mérhető vagy igazolható testi elváltozásokat eredményeztek, ezek a viselkedésbeli kísérletek komolyan felvetették a tudományos hihetőség és az objektív bizonyítékok kérdéseit. A közönségben sok orvos megkérdőjelezte e viselkedésbeli kísérletek autentikusságát, néhányan egészen odáig mentek, hogy azt állították: manipulációikkal és szimulálásukkal a dörzsölt és igen kétes erkölcsű hisztérikus betegek egyszerűen bolondot csináltak a kísérletezőből.²⁷ Azok a pszichiáterek azonban, akik Magyarországon és Európában sikerrel végeztek hasonló kísérleteket, meg voltak győződve a kísérletek hitelessége felől. Ők úgy vélték, az ilyen kísérletek tudományos bizonyítékokkal szolgáltak arról, hogy a hipnotizőr korlátlan hatalmat birtokolt a hipnotizált személy felett, és mindennek fontos törvényszéki jelentősége volt.

22 Jendrássik 1892: 538–539.

23 Jendrássik 1887.

24 Jendrássik 1892: 538.

25 Jendrássik 1888.

26 Jendrássik 1887.

27 Az Ilmával folytatott 1887-es kísérletek bemutatását követő vitához lásd: Jendrássik 1887; az Sz. D. I.-vel folytatott 1892-es kísérletek kritikáját pedig: *Eszmeccsere a hypnosis felett* 1892.

A hipnózissal folytatott tudományos kísérletezés ellentmondásos aspektusai közül érdemes itt legalább kettőt megemlíteni. Noha a kísérletező orvosok folyamatosan hangsúlyozták kísérleteik objektív státuszát és kontrollált körülményeit, ezek sok esetben zavarbaejtően hasonlatosak voltak a laikusok által tartott magnetikus szeánszokhoz. Neukomm például sikerrel hozott létre Ella testén izommerevedéseket, bénulásokat, érzéstelenséget, egy alkalommal pedig hideg hajtűvel nagy égetett sebet ejtett a karján. Ezen kívül elfeledtette vele és egy másik fiatal lánnyal az anyanyelvüket, és visszahelyezte őket korábbi gyermekkorukba.²⁸ Ezek átlagosnak mondható kísérletek voltak számos európai orvosi intézetben. Hasonlóan az orvosokhoz, Neukomm is alkalmazta a hipnózist gyógyításra, és nem csupán Ella esetében: állítólag kigyógyított egy férfit morfiumfüggőségéből, egy másikat pedig süketnemaságából.²⁹ Bármennyire hasonlóak is voltak ezek a kísérletek és a hipnózis terápia alkalmazása, az orvosok ennek ellenére próbálták megerősíteni a határvonalat a legitim tudományos kísérletezés és az illegitim hipnotikus gyakorlat között.

Hasonlóan érdekes, mennyire megosztott volt az európai pszichiátriai szakma abban a tekintetben, miként alkalmazhatóak kísérleti eredményeik és tudásuk a laboratórium falain kívül, a tágabb közsférában, különösen a törvényszékeken, ahol sokszor szakértőként jelentek meg. Sok orvos, mint például a Nancy-iskola követői, Ambroise Liébeault, Hyppolite Bernheim, Jules Liégeois és Henri-Étienne Beaunis, vagy a magyar Schaffer, a német Albert von Schrenck-Notzing és a svájci August Forel, úgy vélték, kísérleti tapasztalatuk alátámasztja, hogy „minden elképzelhető bűntett elkövethető egy hipnotizált személlyel szemben,” illetve „egy jól szuggerálható egyén komoly bűntetteket követhet el hipnotikus álomban szuggesztív hatására, és [...] később mindezekből semmire sem emlékszik.”³⁰ A párizsi Charcot-iskolához közeli orvosok, Georges Gilles de la Tourette, a belga Joseph Delboeuf, a francia Pierre Janet, vagy az osztrák Moriz Benedikt azonban tagadták, hogy a hipnózis teljesen kizárta volna a szabad akaratot, és szigorúan megkülönböztették a valóságos eseteket a klinikai laboratóriumban végzett kísérletektől. Ez utóbbiak, mint állították, mindössze „fictiv bűntények elkövethetését” igazolták, melyekben igazi kés helyett papírostór, mérge helyett pedig ártalmatlan por játszott szerepet. Hangsúlyozták, hogy valóságos helyzetekben „bizonyos halvány tudat mindig fennáll.”³¹ A hipnotikus kísérleti eredmények alkalmazásának lehetősége valódi bűnügyekben tehát már azon orvosok körében is vitatott volt, akik maguk végezték e kísérleteket, és amúgy hittek azok hitelességében, tudományos színvonalában.

28 *Budapesti Hírlap* 1894. 09. 19., *Pesti Napló* 1894. 09. 19.

29 *Budapesti Hírlap* 1894. 09. 19. A Laufenauer klinikáján dolgozó pszichiáter, Moravcsik Ernő megjegyezte, hogy a Neukomm által állítólag meggyógyított süketnéma személy feltehetően nem valami szervi betegségben szenvedett, hanem hystero-epilepsiás volt (*Budapesti Hírlap* 1894. 09. 20.).

30 Forel 1906: 320, 329. Lásd még Schaffer 1895: 30; Moll 1909: 415.

31 Schaffer 1895: 73, Szilvek 1900: 239–240, Moll 1909: 415. A Salpêtrière- és a Nancy-iskolák követői közti orvosi-jogi vitákhoz lásd Harris 1989: 171–193.

SZAKMAI ÉS TÁRSADALMI FÉLELMEK

A szakmai vélemény megosztottsága ellenére a hipnózis (és a pszichiátriai szakértő) fontos szerepet játszott számtalan bűnesetben, amelyek megragadták mind a laikus közönség, mind pedig az orvosi társadalom képzeletvilágát, amelyeket törvényszéki tárgyalásokon vitattak meg nagy médiafigyelem mellett, és amelyeket újra és újra, részletesen tárgyaltak a tudományos cikkek és szakkönyvek. A pszichiátriai szakértelem, a bűncselekmény és a tömegkommunikáció eme összetalálkozásánál ezek az esetek valójában mély társadalmi félelmeket tükröztek.³²

Úgy tartották, hogy a könnyen hipnotizálható személyek különösen ki voltak téve magnetizőrök és bűnözők rosszindulatú szándékainak, olyannyira, hogy Liégeois komolyan javasolt egyfajta „preventív erkölcsi oltást”.³³ Ez alapján először tesztelték volna az emberek mély-hipnózisra való fogékonyságát, majd az arra leghajlamosabbnak hipnózis alatt azt szuggerálták volna, hogy soha többé, senki sem lesz képes hipnotizálni őket.³⁴ Az ilyen megelőző intézkedések azonban gyakorlatilag kivihetetlenek voltak, és számtalan példa bizonyította, hogy sok büntényt követtek el, illetve szenvedtek el hipnotizált alanyok.

Híres és aggasztó tárgyalások bizonyították, hogy különösen a nők voltak az „erkölcs elleni támadások” potenciális áldozata, olyan támadásoknak, amelyeket a nők „akarata ellenére és öntudatának hiányában” vittek véghez.³⁵ Jó példa erre egy, Ella esetével párhuzamosan tárgyalt, nagy nemzetközi érdeklődést kiváltó müncheni eset. Czesaw Lubicz-Czynski eredetileg a francia nyelv magántanítója volt Krakkóban, 1893-tól pedig Drezdában tartott népszerű nyilvános előadásokat a hipnózisról, és napilapokban hirdette terápiás célú hipnotikus kezeléseit. A 38 éves hajadon, érnyes, mélyen vallásos és lenyűgözően gazdag Hedwig Zedlitz bárónő hozzá fordult segítségért, hogy enyhítse ideges gyomorproblémáját és fejfájását. A hipnotikus kezelés során azonban Czynski szerelmével kezdte ostromolni a bárónőt. A „kalandor kiváló pszichológiai jártasságát” bizonyította, hogy ügyesen appellálva a bárónő „mély vallásosságára és rajongó lelkére”, a spiritizmus és okkultizmus iránti „nagy hajlamára,” Czynski ravasz módon válogatta meg módszereit: kifinomult irodalmi és vallásos jelképekkel igyekezett a lehető legnagyobb hatást tenni a nőre. Végül olyan hatalomra tett szert a nő felett, hogy az „neki ellentállni nem tudott s magát teljesen átengedte.”³⁶ Czynski még egy ál-esküvőt is megrendezett az ügy érdekében. Végül a bárónő atya és fivére jelentették fel Czynskit, a bárónő pedig még a bírósági tárgyalás kezdeti szakaszában is erős érzelmeket mutatott a hipnotizőr iránt.

Az esettel kapcsolatos szakvélemények megoszlottak. Forel „hipnotizáló beteges csalónak”³⁷ nevezte Czynskit, Schrenck-Notzing és Preyer pedig meg voltak győződve arról, hogy a bárónő szerelme nem valódi, hanem hipnotikus szerelem

32 Ennek a francia kontextusban történt remek tárgyalását lásd: Harris 1989.

33 Liégeois-t idézi Moll 1909: 403.

34 Moll 1909: 403. Forel hasonlóan hitt az efféle szuggesztiók preventív erejében, lásd Forel 1906: 331.

35 Moll 1909: 402–403.

36 Schaffer 1895: 71–72. Az esetet lásd még: von Schrenck-Notzing 1894/95: 176–185.

37 Forel 1906: 332.

volt, és így a nő nem lehetett szabad akaratának birtokában. Hirt és Albert Moll ezzel szemben úgy vélték, a hipnózis nem játszott szerepet az esetben, a nő valóban beleszeretett Czynskibe.³⁸ Czynski-t végül felmentették az erkölcs elleni vétség vádjától, ám három év börtönbüntetést kapott az ál-házasságért.³⁹ Czynski esetében (csakúgy, mint a híres hipnotizáló koldus, Castellan esetében⁴⁰) a férfi bűnelkövető alacsonyabb társadalmi helyzete még aggasztóbbá tette a helyzetet, hiszen nem csupán az erkölcsököt ásta alá a csaló, kihasználva a női szuggesztibilitást, hanem cselekedetével a társadalmi rendet is veszélybe sodorta.

Más esetek azt bizonyítják, hogy bármely férfi, legyen bár koldus, bicikligyártó, vagy fotográfus, aki kicsit is tehetséges volt, vagy egyszerűen csak tisztában volt a hipnózis előidézésének technikai módszereivel, potenciális veszélyt jelentett a női erényre.⁴¹ Ám a legkézenfekvőbb gyanúsítottak a különféle gyógyítók, magnetizőrök, természetgyógyászok és sarlatánok népes soraiból kerültek ki, akik napilapokban és magazinokban hirdették gyógyszolgáltatásaikat. A napilapok és a tudományos sajtó egyaránt beszámolt az ilyen módon praktizáló személyek által elkövetett visszaélésekről.⁴² A legriasztóbb az volt, amikor képesített gyógyászok, illetve orvosok kerültek a hipnózissal való visszaélés gyanújába. A Rouen-i Lévy 1879-es, híres és pikáns esetében például a fogorvos Lévyt egy hipnotizált lány ellen elkövetett szexuális támadással vádolták, ahol az „erkölcstelen merénylet”⁴³ alatt a lány anyja is a szobában tartózkodott, állítólag mit sem észelve abból, ami az orra előtt folyt. Lévy „beismerte a nemi kapcsolatot,” de tagadta, hogy hipnózist alkalmazott volna; az ő verziójában a lány nagyon is hajlandónak mutatkozott az aktusra. Egyes szakvéleményekre alapozva a fogorvos több mint tíz évre börtönbe került, míg más szakértők egyáltalán nem találták meggyőzőnek a tárgyalást és a döntést. A nem megfelelően végzett nyomozás vádjára még sokáig nyomon követhető a korabeli szakirodalomban.⁴⁴

Ezen és hasonló esetekben a hipnózis a polgári társadalom egész erkölcsi és szerződéses alapjait veszélyeztető erőként jelenik meg. Megátalkodott hipnotizőrök arra használták hatalmukat, hogy ártatlan fiatal lányokat csábítsanak el, tisztességes feleségeket vegyenek rá, rúgják fel házassági ígéreteiket, árulják el és hagyják el férjeiket, vagy akár, hogy teherbe ejtsenek egy unokahúgot, majd – hogy a bűnös kapcsolatot leplezzék és a következményektől megszabaduljanak – szuggesztíóval abortuszt idézzenek elő.⁴⁵ A hipnotikus állapotot fel lehetett használni arra is, hogy az ember „illegálisan tulajdonhoz jusson”, valakivel „kötelezvényt, ajándékozási levelet írasson alá”,⁴⁶ vagy ellopja

38 Schaffer 1895: 72, Moll 1909: 406–407, von Schrenck-Notzing 1894/95: 176–185.

39 Moll 1909: 406.

40 Castellan történetéhez lásd Schaffer 1895: 70, Bernheim 1957: 160–163, Moll 1909: 403.

41 Moll példáit 1909: 403–404.

42 Moll 1909: 404–405.

43 Schaffer 1895: 70–71.

44 Moll 1909: 403; Schaffer 1895: 70–71.

45 A szuggesztív abortusz esetét lásd Forel 1906: 340. Harris szintén hangsúlyozza, hogy a hipnózis veszélyt jelentett a társadalom szerződéses rendszerére. (Harris 1989: 170.)

46 Moll kísérleti úton még be is azonosított egy úgynevezett „végrendelkező diszpozíciót”, amelyet szerinte lehetséges volt befolyásolni hipnózissal. (Moll 1909: 412–413.)

más intellektuális tulajdonát.⁴⁷ De a hipnózis akkor is potenciálisan törvényszegést jelentett, amikor kiskorúakat hipnotizáltak szülői beleegyezés nélkül.⁴⁸

Még a jogi eljárás tisztasága is veszélyben forgott, állították pszichiáter szakemberek, amikor felhívták a figyelmet arra, hogy a tanúk emlékezetét nem csupán laikus gonosztevők manipulálhatták. Tudatos vagy tudattalan kihallgatási módszereikkel a törvényszéki nyomozók és kérdezők maguk is hajlamosak voltak befolyásolni, illetve akár egyenesen meghamisítani a vádlottak és tanúk emlékezetét. Az orvosi hipnózis francia guruja, Bernheim legjobb példája erre az 1882-es tiszaezlári rituális vád volt. A vádlók kulcsfontosságú szemtanúja, egy 15 éves zsidó fiú, Scharf Móricz azt állította, hogy saját szemével látta, amint a zsidóközösség tagjai közül páran elvágják a lány torkát, sőt még saját apját is bűnrészességgel vádolta meg. Bernheim bizonyos volt benne, hogy az információt a fiútól igen megkérdőjelezhető kihallgatás során szerezte a csendőr, a „vallomás kikényszerítésének szakembere,” és ezért véleménye szerint az eset tökéletesen igazolta az elme szuggesztíóval szembeni fogékonyágát és annak lehetséges kiaknázását a jog területén.⁴⁹ A tiszaezlári eset közvetlenül inspirálta Bernheimet, hogy széleskörű klinikai hipnotikus kísérleteket végezzen e területen: különböző tényeket és bűnök elkövetését szuggesztálta betegeinek, akik teljesen magukévá tették és felvállalták még az erkölcsileg legelfogadhatatlanabb gondolatokat és tetteket is. Schaffer, Forel, és mások követték Bernheimet a kísérletezésben, aki a jelenséget „retroaktív hallucinációnak” nevezte el.⁵⁰

Ezek az esetek megragadták a publikum képzeletét. A napilapokban és magazinokban közölt részletes tudósítások, a nagyszámban megjelenő laikus és szakmai kommentárok bizonyosan elősegítették, hogy a hipnózis körül egyfajta örület alakuljon ki. A müncheni doktor, egyben a korszak hipnózisról szóló egyik legátfogóbb és szintetizáló könyvének szerzője, Albert Moll megállapította, hogy „a laikusok mindent a hipnózisnak próbálnak betudni, amit nagyon különösnek vagy kellemetlennek találnak, [...] vagy amit képtelenek teljesen megérteni”.⁵¹ Moll számtalan példája azt sugallja, hogy sokan hipnózist sejtettek minden olyan eset mögött, amely az elmének rejtély maradt, vagy ami a társadalmi rendet fenyegető színben tűnt fel: „a csábítás egy esete, egy titokzatos szerelmi viszony,” „egy végakarát kitételei, vagy valamely üzleti vállalkozás kiaknázása”. A hipnózis lett a kulcs olyan rejtélyekhez, amikor például egy nő „furcsa vonzódást mutatott egy férfi idegen külseje, tört beszéde, és különleges arcszíne iránt”, vagy amikor „sok nő szerelmes lett torreadorokba és oroszlánszelídítőkbe”.⁵² Moll a közgondolkodás zavarát tette felelőssé, amikor kijelentette: „ahogyan korábban az erős parfümöt tartották a vonaton elkövetett bűntényeknél használt ellenállhatatlan szernek, úgy manapság a hip-

47 Moll utal egy 1890-es esetre, amely szerint egy híres angol szerző állítólag „ellopta egy általa hipnotizált irodalmár társának munkáját, melyet később sajátjaként publikált.” (Moll 1909: 415.)

48 Moll 1909: 413.

49 A tiszaezlári esethez lásd Bernheim 1957: 167–178, különösen 167–169 és 176, illetve Bernheim 1888: 231–240.

50 Bernheim 1957: 167–178, Bernheim 1888: 231–240, Schaffer 1895: 75, Forel 1906: 335–337, Moll 1909: 428–431.

51 Moll 1909: 414.

52 Moll 1909: 414.

nóvizist vádolják igaztalanul, noha azt is be kell vallanunk, hogy – mint azt sok példa bizonyítja, ilyen bűncselekmények lehetségesek hipnózis alatt”.⁵³

A sajtó fontos szerepet játszott a hipnózis körüli örület táplálásában. Amikor az 1890-es évek közepén Johann Berchthold, a müncheni hármasyilkossággal vádolt férfi bíróság elé került, a sajtó egy része már a bűnügyi vizsgálat korai szakaszában „saját kezébe” vette a nyomozást. Az egyik napilap felkérte olvasóit, hogy bárki, aki valamilyen információval szolgálhat az ügygel kapcsolatban, számoljon be arról a lap szerkesztőségének, „a legszigorúbb titoktartást” ígérve.⁵⁴ Az ily módon beszerzett információkra alapozva a napilap „kijelentette, még mielőtt a hatóságok lezárták volna az előzetes nyomozást, hogy »gyakorlatilag semmi kétség nem fér ahhoz, hogy Berchthold a gyilkos«”.⁵⁵ Hamarosan további tanúk jelentkeztek és tettek ellentmondásos vallomásokat eskü alatt, és heten (!) vállalták magukra egyik vagy másik, Berchtholdnak tulajdonított gyilkosságot. Forel ezt a jelenséget „az emlékezet meghamisításaként” jellemezte. Míg egyes szakértők, Grashey és von Schrenck-Notzing megkísérelték megtisztítani a büntetőeljárást az ilyen hamis „hallucinációktól” és felkutatni a „hiba forrását az emlékezetben”,⁵⁶ az eset mindenképpen figyelmeztetőül szolgált a jogi esetek során is felmerülő szuggesztívós tényezőre. Maga a sajtó bizonyult a hipnotikus erő legtökéletesebb megtestesülésének, amely képes volt társadalmi méretű „pszichés járványt”⁵⁷ elindítani.

Azon híres bűnesetek, amelyekben laikus magnetizőrök vagy orvosok voltak az elkövetők, az orvos és a beteg közti szerződés alapjait is veszélyeztették. Potenciálisan aláásták a betegnek a szakemberbe vetett hitét, aki felelősségteljesen nyújt orvosi kezelést. A folyamatosan erősödő pszichiátriai szakma javarészt középosztálybeli képviselői fontosnak tartották, hogy jól körülbástyázzák és védelmezzék szakterületüket a laikus gyógyászok és sarlatánok szigorú kizárásával. Az orvosokat elborzasztotta az a lehetőség, hogy egy kalap alá veszik őket a felelőtlen hipnotizőrökkel, nem beszélve az általuk okozott orvosi műhibákról. Másrészt pedig gyakorlatilag minden orvos, aki gyógyításra használta a hipnóvizist, hangsúlyozta az orvosi képzettség és kiterjedt szakmai gyakorlat szükségességét a hipnóvizis veszélytelen alkalmazása érdekében, és így egyöntetűen és hevesen elutasították, hogy laikusok kisajátítsák annak terápiás alkalmazását.

A hipnóvizis laikusok által való terápiás alkalmazásának elutasítása orvosi körökben talán kevésbé meglepő, mint az a tény, hogy a hipnóvizis „tisztán” tudományos és terápiás használata is komoly vita tárgyát képezte: a pszichiátriai és a tágabb orvosi társadalom élesen megosztott volt e kérdésben. Az 1880-as évek végére az orvosi hipnóvizis hasznosságát és potenciális veszélyeit széles körben vitatták magyar és nemzetközi fórumokon egyaránt.⁵⁸ Neurológusok és neuropatológusok, mint pél-

53 Moll 1909: 407.

54 Forel 1906: 341.

55 Forel 1906: 341.

56 Forel 1906: 341–342. Az eset részletes tárgyalását lásd von Schrenck-Notzing 1897.

57 Forel kifejezése (1906: 342).

58 Az 1889-es párizsi Nemzetközi Pszichiátriai Kongresszust a hipnóvizis kísérleti és terápiás alkalmazása megvitatásának szentelték. Ezen a laikus hipnotikus szeánszok betiltását és a hipnóvizis alkal-

dául Laufenauer, Schaffer és Jendrássik, akik rendszeresen alkalmazták a hipnózist mind tudományos, mind pedig terápiás célokra, határozottan azon a véleményen voltak, hogy a kísérletek nem veszélyesek a beteg számára, mivel, mint ahogyan Jendrássik érvelt, „egy szakember sohasem megy olyan messzire”.⁵⁹ (Ennek ellenére Ilma esetében Jendrássik oly messzire ment a hipnotikus kísérletekkel, hogy azok arra készítették Ilmát, hogy megszökjön Jendrássik osztályáról miután a fizikai és pszichikai állapota súlyosan leromlott – 15 kilót hízott, különösen nyugtalan lett, és naponta átlagosan 13 hisztériás rohama volt – és gyakorlatilag nem volt hajlandó tovább részt venni a kísérletekben.⁶⁰) Más orvosok azonban azon a véleményen voltak, hogy éppen „ezen túlzott kísérletezésnek köszönhető, hogy ezek a szerencsétlen emberek hamarosan a bolondokházában találják magukat”.⁶¹

Magyarországon az elmeegógyintézeti orvosok köréből indult erőteljes támadás a hipnózis ellen. Olyan elismert tébolydai orvosok, mint Blum Ödön vagy Salgó Jakab például úgy tartották, hogy a hipnózis előfeltételezte és negatívan befolyásolta a már amúgy is beteg és egyensúlyát veszített idegrendszert, annak további izgatása nagyon káros volt a beteg számára. A hipnózis csak tetézte a beteg már amúgy is meglévő problémáit: az étvágytalanságot, a fejfájásokat, a felgyorsult szív működést, nagyfokú nyugtalanságot, a rohamokat és görcsöket,⁶² így a hipnózis alkalmazásával az orvos csak rontott a beteg állapotán.⁶³ Azok az orvosok, akik egyetértettek Salgóval, miszerint a hipnózis aláásta az orvos hagyományos, gyógyító szerepét, és „a hipnotikus kísérletek és kezelések a tudományra nézve nem olyan fontosak, hogy azért az embereket tengeri nyulak értékére leszállítsák”,⁶⁴ mind úgy gondolták, hogy nemcsak a laikusok által végzett hipnózist, hanem annak tudományos alkalmazását is korlátozni kellene.⁶⁵ Feltételezhetően tehát éppen ez a pszichiátriai közösséget jellemző megosztottság magyarázza azt, hogy a közvetlenül Ella esete által inspirált 1894-es belügyminiszteri határozat nemcsak a hipnózis laikus használatát tiltotta be, hanem gyakorlatilag a hipnózis terén folytatott tudományos kutatásokat is. Érdekes módon azonban úgy tűnik, a rendelet nem bizonyult különösebben hatékonynak, legalábbis ami a tudományos körökön kívüli szférát illeti. Egyes pszichiáterek még 1903-ban is arról panaszkodtak, hogy míg a rendelet „megkötötte a kutató orvos kezeit”, „az országban a hipnózis titkos összejöveteleken virágzott”, rossz hírű hipnotizőrök továbbra is úgy folytatták „üzemeiket”, mintha semmilyen tilalom sem létezett volna.⁶⁶

mazásának hatósági szabályozását tárgyalták. (*Beszámoló az 1889-es párizsi Nemzetközi Pszichiátriai Kongresszusról*, 1889.)

59 „Eszmecsere a hypnosis felett.” 1892. *Orvosi Hetilap* 20. 254–60.

60 Lafferton 2002.

61 „Eszmecsere a hypnosis felett.” 1892. *Orvosi Hetilap* 19. 228–229; 20. 254–260.

62 Blum 1889: 361–362.

63 Salgó 1896: 1–17, különösen 10–11.

64 Salgó 1896: 13, 17.

65 Salgó 1896, Blum 1889: 361–362.

66 Lásd Donáth és Ranschburg írásait a spiritizmusról, Epstein 1903: 222–229.

KONSPIRÁCIÓ ÉS KARIZMA. AZ ESET HELYI RENDEZÉSE

Amíg a Salamon család és az arisztokrata rokonok továbbra is kitartóan hittek a köreikben generált csodálatos telepatikus és látnoki jelenségekben,⁶⁷ addig több cikk is megjelent a napilapokban, amelyek gúnyt űztek az Ella által véghezvitt telepatikus csodákból.⁶⁸ A sajtó még Ella hegedűtanárát is megtalálta a fővárosban, aki az esettel szemben hitetlenkedő olvasónak maximálisan kielégítő információkkal szolgálhatott: Ellának már serdülő lányként „megvolt az az ártatlan gyöngéje, hogy szerette környezetét bámulatba ejteni frappáns dolgokkal”. A hegedűtanár, aki öt évvel az esetet megelőzően tanította a lányt, meg volt róla győződve, hogy Ella ugyanúgy összejátszott Neukomm-mal, mint annak idején vele.⁶⁹

Szinte minden pszichiátriai szakértő, aki az eset kapcsán megszólalt, egyértelműen elutasította annak telepatikus aspektusát, mint komoly tudós számára megfontolásra méltatlan dolgot. A bécsi Moriz Benedikt például úgy vélte, hogy „épesű ember nem képzelheti, hogy [Ella] hipnózis alatt olyan orvosi tudásról tett tanúbizonyságot, amelynek éber állapotban nem volt birtokában.”⁷⁰ Benedikt meg volt győződve arról, hogy a tüdő szerkezetének és betegségének tudományos leírásához Ellának szüksége volt előzetes felkészülésre valamilyen orvosi tankönyvből, továbbá hogy az ellopott tárgyak csodás megtalálásakor Ella egyszerűen bolondot csinált a közönségből: ő maga dugta el azokat.⁷¹ Benedikt a főúri társaságot sem kímélte, mikor azzal vádolta őket, hogy a társaság „ilyen ostobaságokkal tudományosan érdekesse akarta magát tenni.”⁷² Az általános szkepticizmus légkörében meglepetésként hatott, amikor az eminens Laufenauer professzor kifejtette meglepő véleményét, miszerint a telepatikus jelenségek, amelyeket a szeánsról jelentettek, „faktumok,” mely vélemény éles kritikát váltott ki a napilap egyik következő számában.⁷³

A szakvélemények megoszlottak a hipnózis Ella halálában betöltött szerepéről. Az első sajtóbeszámoló (többek között) egy fontos téves információt is tartalmaztak, nevezetesen hogy Neukomm *magát a tuberkulózist* sugallta a fiatal Ellának (és

67 Két héten belül olyan hírek keltek szárnyra, hogy Salamon Tódor a Neukomm által a Salamon kastélyban tartott hipnotikus és telepatikus jelenségek részletes publikálásán fáradozik. Tervét sokan találhatták visszatetsző vállalkozásnak egy gyógyszerész apától, míg mások joggal értelmezheték azt egyfajta védekező igazolási kísérletnek. Lásd Krúdy Gyula cikkét: *Debreczeni Ellenőr* 1894. 09. 29., ezenkívül: *Pesti Napló* 1894. 10. 25., *Pesti Napló* 1894. 10. 31., *Nyíregyházi Hírlap* 1894. 11. 01.

68 Lásd például: *Budapesti Hírlap* 1894. 09. 25. és 26.

69 Mint kiderült, Ella kéthetes hegedűtanulás után „avval állt elő, hogy atyja nem engedi kottából tanulni, mert a szeme gyöngje és az orvos a kottából való hegedűlést megtiltotta”. Ella szövetkezésre bírta a zenetanárt, aki mindig előre elárulta a lánynak, milyen zenedarab kerül terítékre a következő héten, amit a lány otthon kottából betanulhatott, majd a zeneórán, melyen apja is jelen volt, első hallásra lejátszott. „Az atya nem tudott hova lenni bámulatában, hogy leánya az etűdöket egyszeri hallásra eljátsza.” „A thuzséri csodatevések” *Budapesti Hírlap* 1894. 09. 27.

70 Benediktet idézi: „The Fatal Hypnotic Case” *The Times* 1894. 09. 24., lásd még *Budapesti Hírlap* 1894. 09. 24. Bernheim és Forel ugyanezen az állásponton voltak, lásd *Pesti Napló* 1894. 09. 28. Forelhez: „Játék az agyvelővel” *Budapesti Hírlap* 1894. 09. 29., *Pesti Napló* 1894. 09. 28. és 29., továbbá Forel 1906: 334–335.

71 *Budapesti Hírlap* 1894. 09. 24.

72 *Budapesti Hírlap* 1894. 09. 24.

73 Laufenauert idézi: *Budapesti Hírlap* 1894. 09. 20., kritikáját lásd *Budapesti Hírlap* 1894. 09. 25.

nem csupán azt kérte, írja le a testvér állapotát), aki ezek után feltehetően magán produkálta az igen előrehaladott tüdőbaj halálos szimptomáit, majd meghalt.⁷⁴ Egy nappal azután, hogy az esetről először írtak a napilapokban, Laufenauer valószínűnek tartotta, hogy a tüdőbaj szuggesztiója az „oly rendkívül érzékeny” Ellából előhozta a tüdővész minden patológikus szimptomáját: „légzése alászállt, szív működése gyöngült, [és] valószínű, hogy a szuggesztió folytán szellemileg a tüdővész betegnél mutatkozó esetleges halálfélelmet is végigélte”. Így aztán Laufenauer feltehetőnek vélte, hogy Ella közvetlenül a szuggesztió következményeként halt meg. „Lehetséges, – állította Laufenauer professzor – ha én ilyen érzékeny egyénnek azt mondom: Te meg fogsz halni! az meghal.”⁷⁵

Még ha azonban nem is magát a betegséget szuggesztálták a lánynak, mint ahogyan azt később tisztázták, a betegség pusztja „képe” is halálos lehetett, amennyiben a beteg azt teljesen magáévá tette. „Okozhatta-e a halált a beteg tüdő rémisztő képze, amelyet a szomnambul [hipnotikus állapotban levő – L.E.] egyén abban a pillanatban a sajátjának képzelhetett? [...] Én úgy hiszem, ez lehetséges.” – jelentette ki Forel, a svájci pszichiáter.⁷⁶ Ha figyelembe vesszük az elme hihetetlen befolyását a testre, a fentebb tárgyalt, laboratóriumi hipnózis kísérletek során szuggesztióval elért elképesztő testi változásokat, akkor nem meglepő, hogy azok az orvosok, akik ilyen kísérleteket folytattak, teljesen elképzelhetőnek vélték, hogy a halál közvetlenül a szuggesztió következménye volt.

Néhány szakértő egyfajta mentális sokkot feltételezett a halál okaként. A bécsi Krafft-Ebing először úgy találta, hogy Ella hirtelen halálát a súlyos orvosi diagnózis bejelentése okozta: a Neukomm bátyja felett kimondott halálos ítélet kiváltotta „érzelmi pszichikai sokk” adott magyarázatot „az agytevékenység hirtelen megszűnésére”.⁷⁷ (Az első boncolási eredmény szerint, amelyet a család kérésére csak az agyon végeztek el, a hivatalos diagnózis az agy vértelensége és ödémája – anaemia oedema cerebri – volt.⁷⁸) Máshol Krafft-Ebing kijelentette, „nem szenved kétséget, hogy a halál agy-anémia következtében állott be,” azt igazi vagy „ideges” agyszéllhűdés okozta.⁷⁹ Bármilyen volt is az igazi ok, ő és Benedikt egyetértettek abban, hogy a hipnózisnak potenciálisan „gyilkos” hatása volt.⁸⁰

A müncheni orvos, von Schrenck-Notzing és Laufenauer fiatal kollégája a budapesti pszichiátriai klinikán, Moravcsik Ernő Ella hisztero-epilepsziájának, ideges disz-

74 Kezdetben több külföldi hozzászóló is ezt a verziót követte, míg végül a sajtó tisztázta e fontos részletet.

75 Laufenauer idézi: *Budapesti Hírlap* 1894. 09. 20., 5.

76 Forel 1906: 334–335. Lásd még Forel: „Játék az agyvelővel” *Budapesti Hírlap* 1894. 09. 29., szintén lásd *Pesti Napló* 1894. 09. 28. és 29.

77 Richard von Krafft-Ebinget idézi „The Fatal Hypnotic Case” *The Times* 1894. 09. 24.

78 A boncolás a koponya megvastagodását, az agy nagymértékű vértelenségét és jelentős agyvize nyót mutatott ki. Jóna szakvéleményét idézi: *Budapesti Hírlap* 1894. 09. 24. Pár nappal a temetés után a bíróság exhumálást és a test teljes boncolását rendelte el, mely azonban az érrendszert és a tüdőt, illetve a légzőrendszert teljesen normálisnak találta. Lásd még von Schrenck-Notzing 1902a: 131–134. Forel szerint azonban ezek a szimptomák nem szolgálták megfelelő magyarázattal a lány halálára. (Forel 1906: 334–35.)

79 Krafft-Ebinget idézi: *Pesti Napló* 1894. 09. 22., 2 és *Pesti Napló* 1894. 09. 23.

80 Krafft-Ebinghez lásd: *Budapesti Hírlap* 1894. 09. 23., *The Times* 1894. 09. 24., Benedikthez: *Budapesti Hírlap* 1894. 09. 24.

pozíciójának és végletes izgatottságának szerepét hangsúlyozták. Ám míg az első úgy látta, a nagyfokú izgalom okozhatott rohamot, ami aztán halálhoz vezetett,⁸¹ Moravcsik tagadta, hogy direkt kapcsolat állt volna fenn hipnózis és halál között.⁸²

Érdekes módon a tekintélyes francia pszichiáterek az eset kapcsán egyöntetűen tagadták, hogy bármilyen közvetlen kapcsolat is fennállt volna a hipnózis és a halál között. Ehelyett inkább azt hangsúlyozták, milyen hatalmas tapasztalatot halmoztak fel a hipnózissal való kísérletezés és gyógyítás terén, és hogy a tapasztalt kísérletező által megfelelően folytatott hipnózis egyetlen esetben sem volt veszélyes. A párizsi Salpêtrière orvosai, illetve a nagytekintélyű, nancybeli Bernheim, egyértelműen felmentették a hipnózist a gyanú alól, miszerint az okozta volna a lány halálát.⁸³ „Mindössze annyit állíthatunk, hogy egy szívelégtelenségben szenvedő, ideges egyén igen erős érzelmi izgalmat élt át, amely okozhatta halálát.” Mindez azonban hipnózis nélkül is bekövetkezett volna – állította Bernheim.⁸⁴

Érdeemes pár szót vesztegetni Bernheim meggyőződésére, mely szerint semmilyen kapcsolat nem létezett hipnózis és halál között. Mint azt Forel is röviden megemlítette egyik interjújában, Ella halála nem az első és egyetlen haláleset volt, amely hipnózis során – és feltehetően annak hatására – következett be: ez Bernheim praxisában, Nancyban is előfordult.⁸⁵ Forel egyetlen, nem elhanyagolható részlet tekintetében azonban tévedett: Bernheim betege valójában három órával a hipnózisból való ébredés után halt meg, miután szörnyű nyugtalanságban szenvedett. A haláleset szakmailag így is igen kínos volt Bernheim számára, akinek a betege röviddel a vég előtt kijelentette: „a hipnózis megöl engem”.⁸⁶

Úgy tűnik, az angol szakembereket nem hozta igazán lázba az eset. Noha a *Lancet* részletesebben is beszámolt róla, felhasználva arra, hogy a laikus hipnózis betiltását szorgalmazza,⁸⁷ a *British Medical Journal* – viccet űzve az esetből – mindössze pár sort szentelt az ügynek, s azt is a következő mondattal indította: „Az év ezen tájékán a tengeri szörny és az idegen hipnotizőr évente megújuló erővel teszik látogatósukat.”⁸⁸ Annak ellenére, hogy nagy eltérések mutatkoztak annak értékelésében, mennyiben állt fenn közvetlen kapcsolat a hipnózis és a halál között, gyakorlatilag az összes fent idézett orvos egyetértett a következőkben: Neukomm hibát követett el, amikor egy ennyire ideges természetű és izgatott betegen végzett kísérleteket; Ella különösen izgatott lett és kimerült a szeánsz alatt; Neukomm megszakította volna, sőt, el sem kezdte volna a kísérletezést, ha lett volna megfelelő orvosi képzett-

81 Von Schrenck-Notzing 1902a: 132. Lásd még von Schrenck-Notzing 1902b: 121–131, különösen 125.

82 Moravcsikot idézi: *Budapesti Hírlap* 1894. 09. 20.

83 A francia Felix Regnault-al és a Salpêtrière orvosaival a *l'Eclair* készített interjút, ennek összefoglalását lásd *Un cas de mort dans l'état d'hypnotisme* 1894–1895. A francia orvosok véleményét lásd még: *Pesti Napló* 1894. 10. 06.

84 Bernheimet idézi *Pesti Napló* 1894. 10. 28.

85 Forel idézi: *Budapesti Hírlap* 1894. 09. 29. és *Pesti Napló* 1894. 09. 28.

86 von Schrenck-Notzing 1902a: 132; lásd még *Sur un cas d'ypnotisme mortel*. 1894/95: 347.

87 „The Fatal Result of Hypnotism” *Lancet* 1894. 09. 22. 701 és 1894. 09. 29., 749–750.

88 „Autumnal Sensations” *British Medical Journal* 1894. 09. 29. 719.

sége és tapasztalata. Teljes volt tehát az orvosi összhang annak megítélésében, hogy laikusnak tilos hipnotizálnia.⁸⁹

Kezetben úgy tűnt, Neukomm sorsa meg volt pecsételve. Kézenfekvőnek látszott, hogy Neukommot majd elítélik – ha nem is gyilkosságért, – legalább vétkes gondatlanságból elkövetett emberölésért. Jeles jogi szakértők azonban hamar világossá tették, milyen összetett volt az eset jogi megítélése. Először orvosi szakértőknek kellett megállapítaniuk a hipnózis és a halál közötti kapcsolatot, aztán Neukomm gondatlanságát kellett bizonyítani. Ez utóbbi különösen nehéz feladatnak tűnt. Látható-e előre Neukomm a hipnózis veszélyes, illetve halálos következményeit? Csökkentette-e Neukomm felelősségét egy jeles orvos, Vragassy jelenléte? A jogi szakértők ezen és hasonló releváns kérdésekben mélyen megosztottak voltak.⁹⁰

Az ügyben a nyíregyházi királyi törvényszék indított nyomozást. A királyi ügyész kikérte az Igazságügyi Orvosi Tanács szakvéleményét (erre általában akkor került sor, ha felmerült az orvosi mulasztás gyanúja, vagy ha szükségessé vált az ismételt orvosi vizsgálat). A Tanács a bekövetkezett halál okát a hipnózisban állapította meg, és így Neukomm felelősnek bizonyult Ella halálában. A magnetizórt azonban végül felmentették.⁹¹ Magyar és nemzetközi pszichiáterek, orvosi és jogi guruk véleményével szemben volt valami, ami jóval nagyobb hatásúnak bizonyult az eset kimenetelét illetően.

Jósa András, Szabolcs megye befolyásos és karizmatikus megyei főorvosa, aki személyesen is jelen volt a boncolásnál, az egész ügy során védelmezte Neukommot, és úgy tűnik, alapvetően befolyásolta a bírósági ítéletet. Jósa jól ismerte Ellát. Ő már korábban is járt a Salamon kastélyban, ahova azért hívták, hogy a lány ideges szimptomáin enyhítsen.⁹² Beszámolójában, melyet a Belügyminisztérium kérésére írt pár nappal a tragédia után, Jósa kijelentette, hogy ő már egy évvel korábban jelezte a családnak: Ella egyre súlyosbodó ideges betegsége és rossz állapotban lévő érrendszere miatt „rögtöni” halála „bármely percben, minden külső ok nélkül is” bekövetkezhetett.⁹³ Vagy, mint máshol fogalmazott: „ha abban a pillanatban, amikor Salamon Ella halála történt, egy légy repül el a lány arca előtt, még attól is meghalt volna.”⁹⁴

Jósa ismételen hangsúlyozta, hogy Ella esetében Neukomm sikeresen alkalmazta a hipnózist gyógyítás céljából. 1894-ben, miközben artézi kutatát ásott a környéken, Neukomm legalább hat alkalommal hipnotizálta Ellát, hogy enyhítse ideges szimptomáit, a sokszor elviselhetetlen fejfájásait, álmatlanságát és étvágytalansá-

89 Egy eminens magyar orvos még messzebbre ment. Kéty Károly, a Budapesti Orvosi Fakultás belgyógyász professzora arra használta az esetet, hogy vad támadást intézzen a hipnózis orvosi alkalmazása ellen, kijelentvén, hogy azt minden orvosnak meg kellene tiltani. Kétyt idézi *Budapesti Hírlap* 1894. 09. 20.

90 Jogi szakértők véleményét lásd *Budapesti Hírlap* 1894. 09. 21.

91 Az 1895-ös törvényszéki döntést és magyarázatot idézi *Pesti Napló* 1895. 11. 04. A magyarázat egyértelműen utal a Tanácsnak a döntéssel eltérő véleményére.

92 Jósát idézi *Budapesti Hírlap* és *Pesti Napló* 1894. 09. 24. Lásd még Jósa 1906, 1916 és Szilvek 1900: 192–209.

93 Jósa beszámolóját idézi *Budapesti Hírlap* és *Pesti Napló* 1894. 09. 24.

94 Jósát idézi: *Pesti Napló* 1894. 10. 25.

gát.⁹⁵ Úgy tűnik, a nyomozás során egyfajta stratégiaként Neukomm egyre inkább a gyógyítás szándékára helyezte át a hangsúlyt,⁹⁶ ami az egy évvel későbbi ítéletben jól látszik. A bíróság mindössze véletlen, „alkalmi” összefüggést talált a hipnózis és a halál között, szinte szó szerint idézve Jósa véleményét, miszerint a halál hirtelen, bármely pillanatban bekövetkezhetett volna. Mintha Neukomm 1894-ben Ellával végzett és a sajtóban büszkén és részletesen tált telepátikus kísérleteinek még az emlékéit is kitörölték volna a bíróság emlékezetéből, az ítélet kimondta, hogy a hipnotizálás „orvosilag volt elrendelve, [...] Neukomm tehát nem kísérletezés céljából hipnotizálta Salamon Ellát, hanem egyenesen az ő [Ella] határozott kívánságára, amely kívánság annyira erős volt, hogy pusztá megtagadása is, az orvosi szakvélemény szerint is, végzetessé válhatott volna.”⁹⁷

A döntés továbbá rámutatott arra, hogy Ella esetét megelőzően semmilyen hatósági intézkedés nem szabott korlátot a hipnózis gyakorlásának, így Neukomm nem követett el jogsértést.⁹⁸ (Ahhoz, hogy kihágást kövessen el, Neukommnak „kuruzslást” kellett volna folytatnia, annak a büntető törvény szerinti kitétele azonban az volt, hogy pénzt vagy valamilyen jutalmat fogadjon el szolgáltatásáért, amit Neukomm a jelek szerint nem tett.⁹⁹) Feltehetően azon pszichiáterek nagy bosszúságára, akik a fővárosi prominens intézetekben már lassan 15 éve tanulmányozták a hipnotizist, a törvényszéki döntés azt is kimondta, hogy „a hipnotizálás bekövetkező hatása s az emberi szervezetre való befolyása [...] a tudomány mai állásában még teljesen kiderítetlen.” A törvényszék mindezek után teljesen kizártnak találta, hogy Neukomm „a hipnotikus szuggesztió káros, még kevésbé végzetes hatását” előre láthatta volna. Ilyen körülmények mellett a vétkes gondatlanság nem volt megállapítható.¹⁰⁰

Az újságokban közölt információmozaikok összeillesztgetése azt a gyanút kelti az emberben, hogy a Salamon kastélyban a szeánszon jelenlévők kezdetben valami módon konspirálni próbáltak. Kiderül ugyanis, hogy a telepátia és hipnózis lelkes arisztokrata követői a tragédiát követően hosszasan „tanácskoztak azon, miképp hozzák nyilvánosságra” a történeteket.¹⁰¹ Ezen túl az is elgondolkodtató, hogy Dr. Lovrich Józseffel, a pesti Rókus Kórház egyetemi kórbonctani tanársegédével – akit azért hívtak Pestről az Ella halálát követő napon, hogy a helyi orvosi autoritás, Jósa doktor jelenlétében a boncolást elvégezze – senki sem közölte, hogy Ella hipnózis közben halt meg. A boncolás előtt neki azt mondták, hogy Ella „hisztero-epilepsziában szenvedett és görcsös roham közben halt meg”.¹⁰² A fiatal doktor azt is

95 „A hipnotikus emberölés” *Budapesti Hírlap* 1894. 09. 19.

96 Egy Neukomm-mal októberben készült interjú különösen árulkodó. Ebben a magnetizőr, aki korábban oly büszke volt az Ellával végzett telepátikus kísérleteire, egyértelműen kijelentette: *minden* szeánsz célja az volt, hogy Ella fejfájásait és betegségének egyéb szimptomáit gyógyítás céljából kezelje. (*Budapesti Hírlap* 1894. 10. 04.)

97 A törvényszéki döntést lásd *Pesti Napló* 1895. 11. 04. Továbbá *Nyíregyházi Hírlap* 1895. 11. 07.

98 *Pesti Napló* 1895. 11. 04. *Nyíregyházi Hírlap* 1895. 11. 07.

99 A jogi szakértők véleményét lásd *Budapesti Hírlap* 1894. 09. 21.

100 *Pesti Napló* 1895. 11. 04. A királyi ügyész fellebbezett a döntés ellen, lásd *Pesti Napló* 1895. 11. 03.

101 *Pesti Napló* 1894. 09. 25.

102 Az első boncolást végző orvos, Dr. Lovrich József beszámolóját lásd: *Pesti Napló* 1894. 09. 25. és *Budapesti Hírlap* 1894. 09. 25.

hangsúlyozta, hogy noha ő maga a teljes boncolás szükségességét látta indokoltnak, „a család e kívánságomat nem teljesítette, és a közigazgatás hivatalos közegei a család álláspontját látszottak támogatni, mert hiszen hivatalból a rendőri boncolást el nem rendelték”, s mivel azt a fiatal orvos csak „kierőszakolni” tudta volna, be kellett érnie az agyboncolással. (Később a törvényszéki nyomozók egy második, teljes boncolást is elrendeltek.) Végül pedig még azt is fontosnak tartotta hozzátenni, hogy „az agyboncolás eredményét nem olyan alakban írtam le, mint az dr. Józsa úrnak a belügyminiszter úrhoz tett jelentésében [...] foglaltatik”, s jóindulatúan hozzáfűzte: „fel kell tennem, hogy itt emlékezetből vett téves idézés forog fenn”.¹⁰³

Az is figyelemre méltó, hogy két nappal a tragédia után, de még annak nyilvánosságra kerülése előtt Versecre, családjához írt levelében Neukomm azt állította, hogy Ella hirtelen, a hipnotikus szeánsz *előtt* halt meg. „Még szerencse, hogy így történt és nem a hipnózis közben vagy utána, mert különben még azt mondták volna, hogy a hipnózis az oka a szerencsétlenségnek.”¹⁰⁴ Ezt a levelet az ügy kirobbanása után egy újságíró megszerezte a családtól és több napilap is közölte. Többen is fellejtőbb gyanúsnak találták a levél megírása mögötti szándékot, és pár nappal később Neukommnak mentegetőzve kellett beismernie az állítás valótlanágát.¹⁰⁵ Több tény is utal tehát arra, hogy a szeánszon jelenlévők eleinte leplezni akarták a történeteket. Csak találgathatunk, vajon Neukomm és a kiterjedt arisztokrata Salamon család hírnevét, vagy az általuk annyira csodált hipnózis és telepátia reputációját akarták védelmezni.

Hasonlóan említésre méltó Jósa doktor kiállása Neukomm mellett. Távol a tekintélyes fővárosi egyetemi pszichiátriai klinika laboratóriumától, az elismert vidéki orvos, aki a betegek iránti önzetlen odaadásáról és a szülőföldje iránti hóbortos szeretetéről volt híres az egész megyében,¹⁰⁶ és aki nagyszerű kapcsolatokat ápolt a környék befolyásos családjaival, kétségtelenül tekintélyes autoritásnak számított. Minden bizonnyal őszinte hitével és közvetlen érdekeivel is egybeesett az, hogy kiálljon Neukomm (és az őt mindvégig támogató úri família) mellett. Az Ella halálát megelőző pár évben Jósa lelkesen és sikeresen alkalmazta a hipnózist a társadalom különböző csoportjaiból származó betegek kezelésére. Ella esetében nemcsak nagyon hatékonynak ítélte meg a terápiás hipnózist, hanem először ő *maga* javasolta (amit eleinte a családi orvos végzett a lányon sikerrel).¹⁰⁷ S mint az az idős korban megírt visszaemlékezéseiből kiderül, Jósa maga is azok után lett a hipnózis – sőt, részben a telepátia – híve, miután szemtanúja volt Neukomm Nyíregyházán (első alkalommal a tiszti kaszinóban) tartott hipnotikus előadásainak, és a hipnotizálás módszerét egyenesen a magnetizőrtől tanulta.¹⁰⁸ Ella története tehát jól demonstrálja, hogy a vidéki Magyarországon a helyi érdekek és lokális szakmai meggyőződés

103 *Pesti Napló* 1894. 09. 25. és *Budapesti Hírlap* 1894. 09. 25.

104 Neukomm levelét lásd: *Pesti Napló* 1894. 09. 22. és *Budapesti Hírlap* 1894. 09. 23.

105 *Budapesti Hírlap* 1894. 09. 26.

106 Jósa lelkes amatőr régész volt, aki a régióban megalapozta a régészeti és etnográfiai kutatásokat és megalapította a helyi megyei múzeumot, amely a mai napig a nevét viseli.

107 Jósa 1906, 1916 és Szilvek 1900: 192–209.

108 Jósa 1916: 5. és 1906: 66.

miként tudták érvényteleníteni, illetve „föülírni” a tekintélyes fővárosi, európai kutatóközpontokból eredő orvosi szakértelem autoritását. A vidéki/provinciális környezetben a szeretett és különc megyei főorvos nagyobb befolyással bírt, mint bármilyen nemzeti vagy nemzetközi szakértői hatalom.

A hagyományos történetírás rendszerint azonosul azzal a látásmóddal, amely a „központ” és a „periféria” szembeállításánál elsősorban az elsőnek tulajdonít fontosságot, hatalmat és befolyást. A tudomány- és intézménytörténet-írás legrosszabb megnyilvánulásaiban a tudás és gyakorlatok központja sokszor mint a monolitikus hatalom elzárt tárháza jelenik meg, mely mind az azt körülvevő társadalmi tértől, mind pedig más – távoli vagy perifériális – helyszínektől elszigetelve létezik. Ha a periféria érdekes egyáltalán, az csak azért van, mert az a feltételezett elmaradottság és alulfejlettség nagyszerű kontrasztját szolgáltatva még inkább növeli a központ jelentőségét.

Hajlamosak vagyunk úgy érzékelni a hatalom térbeli működését vagy befolyását, hogy az mindig a központból a periféria felé fejt ki hatását. A hatalom és a központ azonban mindig szituált és relatív jelenségek, és semmi értelmük sincs önnön izolációjukban, mély beágyazottságuk és dinamikus kapcsolódásaik-összefüggéseik nélkül. Ráadásul a távoli, periférikus, vagy lokális befolyással lehet jelenségekre oly módon, ami nem egyezik konvencionális felfogásunkkal. Esetünkben azáltal, hogy az események „központja” (ahol a telepatikus szeánsz, a nyomozás és az eset végső megoldása történik) áthelyeződik oda, ami általában perifériának számít – a Magyar Királyság – északkeleti régiójában levő vidéki kastély és város), felvázolható a tudományos és társadalmi kulturális csere bonyolult térképe, a tudományos gyakorlatok társadalmi dinamikájának összefüggésrendszere.

Ella esetének és az általa keltett, messze ható rezgéseknek a rekonstruálásánál tehát fontos szerepet kapott a valós és szimbolikus földrajz. Tanulmányomban bemutatam, miként kötődik a vidéki magyar hipnotikus szeánsz az orvosi törvényhozáshoz a budapesti kormányban (1894-es belügyminiszteri határozat), az európai tudós intézményekben tekintélyes pszichiáterek és orvosok által végzett kísérleti kutatásokhoz, és a törvényszéki tárgyalóteremhez, ahonnan a törvényszéki esetek a média segítségével még az otthonokba is behatoltak. Egyben azt is érzékeltettem, hogy egy perifériáról származó eset miként képes újságolvasók millióit lenyűgözni, távoli szakértőket mobilizálni, és végül miként kerül át orvosi szakkönyvekbe, más szavakkal, miként nyer jelentőséget és erőt kapcsolódásainak rendszerében.

Ebből az új, ideiglenesen a perifériára helyezett „központból” tekintve a tekintélyes nyugati intézmények is új perspektívába kerülnek, és egyben láthatóvá válik az azok falain belül létrehozott orvosi szaktudás törekénysége is. Esetünk segít aláásnia a 19. századi pszichiátria szakmai egységének képét és az általa kitermelt tudás

hatalmát és centralitását, melyet a nyugati történészek sokszor túlértékeltek. Noha a legtöbb pszichiáter és orvos, aki hipnotikus kutatásokat végzett, arra törekedett, hogy kizárólagos ellenőrzést és jogot szerezzen egy olyan területen, amely korábban a spiritiszták és mindenféle gyógyászok birodalma volt, az egység hiánya szembevető a laboratóriumban, a klinikán és a tágabb társadalmi térben egyaránt. Nem értettek egyet a laboratóriumi közegben létrehozott hipnotikus jelenségek értelmezését illetően, nem értettek egyet az ily módon nyert eredmények törvényszerű esetei során való felhasználhatóságában, nem értettek egyet lehetséges klinikai és térbolydai terápiás alkalmazásait illetően, és konkrét esetekben, mint azt Ella története bizonyítja, egymásnak élesen ellentmondó véleményeket gyártottak, melyeket sokszor intézményi és személyes érdekeik formáltak.

Ella esete tehát felveti azon kérdéseket, mi számít központnak és milyen hatalmat tulajdonítanak neki, egyben demonstrálja, miként ágyazódott a hipnózis a társadalmi és földrajzi teret finoman behálózó, bonyolult kapcsolatrendszerekbe. De azután, hogy bemutattuk, milyen összetett módon lehet képes a „távoli” hatást kifejteni, vagy a „helyi” fölülbírálni a „központ” követeléseit, nem elégedhetünk meg egy új mentális térképpel, melyen a hatás irányai ellenkező irányba is mutatnak. A hatás és befolyás vizsgálatánál nem csupán földrajzi-térbeli érzékelésünket kell újraértékelnünk, hanem annak „fizikáját” is, hiszen esetünkben a hatás minőségei is új fényben, variáltabban és összetettebben jelennek meg és így elkerülhetetlené válik a hatás térbeli mechanizmusairól kialakított hallgatólagos, konvencionális tudásunk teljes felülbírálata.

FORRÁSOK

A *Pesti Napló*, a *Budapesti Hírlap*, a *Debreczeni Ellenőr*, a *Nyíregyházi Hírlap*, a *Szabolcsi Szabadsajtó* és a *The Times* 1894. szeptemberi és októberi számai.

Autumnal Sensations. *British Medical Journal* 1894. 09. 29., 719.

Beszámoló az 1889-es párizsi Nemzetközi Pszichiátriai Kongresszusról. 1889. *Gyógyászat* 36. 429–430.

Eszmecsere a hypnosis felett. 1892. *Orvosi Hetilap* 19. 228–229, 20. 254–260

Eszmecsere a hypnosis felett. 1892. *Gyógyászat* 21. 250–253, 22. 263–265.

Sur un cas d’hypnotisme mortel. 1894/95. *Revue de l’hypnotisme expérimental et thérapeutique*. 347.

The Fatal Result of Hypnotism. *Lancet* 1894. 09. 22., 701 és 1894. 09. 29., 749–750.

Un cas de mort dans l’état d’hypnotisme. 1894/95. *Revue de l’hypnotisme expérimental et thérapeutique*. 122–123.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bernheim, Hyppolite 1888: *De la suggestion et de ses applications à la thérapeutique*. Második kiadás. Paris
- Bernheim, Hyppolite 1957: *Suggestive Therapeutics. A Treatise on the Nature and Uses of Hypnotism*. Westport, Conn
- Blum Ödön 1889: Szabad-e hypnotizálni? *Gyógyászat* 31. 361–362.
- Chyzer Kornél 1894: *Az egészségügyre vonatkozó törvények és rendeletek gyűjteménye. 1854–1894*. Budapest
- Epstein László (szerk.) 1903: *Második Elmeorvosi Értekezlet Munkálatai*. Budapest
- Forel, August 1906: *Hypnotism or Suggestion and Psychotherapy. A Study of the Psychological, Psycho-Physiological and Therapeutic Aspects of Hypnotism*. Az 5. német kiadásból fordította H.W. Armit. New York, London
- Harris, Ruth 1989: *Murders and Madness. Medicine, Law, and Society in the Fin de Siècle*. Oxford
- Jendrássik Ernő 1887: Hypnoticus suggestio kísérletek. *Gyógyászat* 11. 140–142.
- Jendrássik Ernő 1888: A suggestióról. *Orvosi Hetilap* 23. 746–749, 781–785.
- Jendrássik Ernő 1892: A hysteriás suggerálhatóságról. *Orvosi Hetilap* 42. 508–510, 43. 523–525, 44. 537–539, 45. 551–553.
- Jósa András 1906: *Barangolás Németországba és visszaemlékezések*. Nyíregyháza
- Jósa András 1916: *Előadás a hypnózisról*. Nyíregyháza
- Lafferton Emese 2002: Hypnosis and Hysteria as Ongoing Processes of Negotiation. Ilma's Case from the Austro-Hungarian Monarchy. *History of Psychiatry* 3. 177–197, 4. 305–327.
- Lafferton Emese 2004: A magántéboldjától az egyetemi klinikáig. A magyar pszichiátria történetének vázlata európai kontextusban, 1850–1908. In: Békés Vera (szerk.) *A kreativitás mintázatai*. Budapest, 34–73.
- Moll, Albert 1909: *Hypnotism. Including a Study of the Chief Points of Psycho-Therapeutics and Occultism*. London
- Salgó Jakab 1896: A hypnotismus tudományos és gyógyértéke. *Klinikai Füzetek* 5. 1–17.
- Schaffer Károly 1895: *A hypnotismus élettani, gyógytani és törvényszéki szempontból*. Budapest
- von Schrenck-Notzing, Albert 1894/95: Zum Fall Czynski. Eine Entgegnung. *Zeitschrift für Hypnotismus* 3. 176–185.
- von Schrenck-Notzing, Albert 1897: *Über Suggestion und Erinnerungsfälschung im Berthold-Process*. Leipzig
- von Schrenck-Notzing, Albert 1902a: *Kriminalpsychologische und psychopathologische Studien*. Leipzig
- von Schrenck-Notzing, Albert 1902b: La suggestion et l'hypnotisme dans leurs rapports avec la jurisprudence. In: Edgar Bérillon és Paul Farez (szerk.) 1902: *Deuxième Congrès international de l'hypnotisme expérimental et thérapeutique: Paris 12–16 Août 1902*. Paris, 121–131.
- Szilvek Lajos 1900: *Hypnotismus lélektani, orvostudományi, történeti és törvényszéki szempontból*. Budapest

Kövér György

Hysteriától a tébolyodottságig

Klára és Emma párhuzamos esettörténete

A Figdor-család nem ismeretlen a 19. századi Habsburg Birodalom társadalomtörténetében. Az Esterházyak által kiváltságolt hét hitközség egyikében, Boldogasszonyban (Frauenkirchen) született Figdor Izsák (1768–1850) számos gyermeke közül az egyik ág Bécsben, a másik Pesten vált a pénzügyi és kereskedelmi elit fontos szereplőjévé.¹ Ezúttal azonban nem a neves nagykereskedők és bankárok nyomába szegődünk, hanem Figdor Izsák legidősebb fiának, a korán elhunyt Michaelnek (1790–1830) leányait kívánjuk életútjukon figyelemmel kísérni. Kettejük sorsában közös, hogy mindketten elmeorvosintézetben fejezték be szerencsétlen életüket. Az idősebbik, Klára (1823–1888) gondnokság alá helyezésének története már felhívta magára a történetírás figyelmét, amikor Tóth Zoltán felvázolta azokat a mozzanatokat, amelyek működésbe léptek a vagyonnal bíró, egyedülálló nő szabadságának korlátozása érdekében.² A vonatkozó árvaszéki iratanyagból azonban az is kiderül, hogy a férjnél levő fiatalabbik leány, Emma (1828–1900) sorsa hasonlóképpen alakult, még ha őt nem is a nagybácsi Alsó-Ausztriában, hanem az – egyébként orvos – férj, itt, Pesten záratta tébolydába.³ E férj, mellesleg egy másik hírneves család sarja, dr. Goldberger Simon révén a két történet sajátosan össze is kapcsolódik, amennyiben a bécsi unokabáty halála után Klára magyarországi gondnokául is őt nevezték ki. S míg egyikőjük esetében csak a gondnokság alá helyezés különös történetét ismerhetjük meg az árvaszéki dokumentumokból, másikuknál mindezt az orvosi iratok kutatásával is kiegészíthettük, s így Emma életének (kórle)folyása is tanulmányozhatóvá vált.⁴ Pedig az elmeorvosintézet vastag falai mögé – szereplőinket vagy inkább magunkat kímélve – már nem szoktuk elkísérni a történeti alakokat.⁵ Bár a család-történet már publikált darabjai az anonimizálást értelmetlenné teszik, mégis a továbbiakban történetünk szereplőit egyszerűen Kláráként és Emmaként említjük.

1 A pesti Figdor-fíú és vő terménykereskedői működéséről Bácskai 1989: 83–84. A családfát lásd Kövér 2002: 61.

2 Tóth 1995: 342–344.

3 Budapest Főváros Levéltára (BFL) Árvaszéki iratok, 1411/b. 2321/ 1892 (Goldberger Imre Róbert hagyatéka)

4 Ezúton köszönöm az Országos Pszichiátriai és Neurológiai Intézet (OPNI) vezetőjének és könyvtárosainak, hogy lehetővé tették számomra a kórlaptári kutatást.

5 A történetírásban ritka kivétel Frank Tibor tanulmánya (Frank 1978: 239–247).

HYSTERIA – MELANCHOLIA – TÉBOLY

A 19. században, amikor esettörténeteink játszódnak, nagy átalakuláson ment át az elmeorvosászat. A „pszichisták” és „szomatisták” párharcában a pozitivizmus jegyében – átmenetileg – ismét az utóbbiak látszottak felülkerekedni. Vagyis az az irányzat, amely a különböző testi (elsősorban agyilag lokalizálható) állapotokban kereste az elmebetegségek természeti okait. Ez a neurológiailag megalapozandó ideg- és elmeorvosászat nagy korszaka.⁶ A hagyományosnak tekinthető felosztást (melancholia, vagyis búskomorság, mania, vagyis dühösség, idiotizmus, dementia, vagyis butaság) a század elejétől új betegségfajták kialakítása bontotta meg (így született például a monómánia), hogy aztán a század második felében a kórtérkép egész rendszere át rajzolódjék. Voltak persze olyan kóriszmék is, amelyek „szívósan kitarítottak”, mégis a 19. század nagy klasszifikációs kedve újabb és újabb alfajokat választott le az egyes formákon belül, hogy aztán a tünetcsoportok átrendezésével új betegségegységeket alkosson. Michel Foucault egyenesen azt tartotta: „úgy néz ki, mintha ez az egész osztályozási tevékenység üresen forogna: minden eredmény nélkül fejtik ki, folyton újrazkezdik és korrigálják anélkül, hogy valamire jutnának, s e szakadatlan iparkodás sohasem szolgál tényleges munka kiindulási pontjául. Az osztályozások majdnem mindig csak képek gyanánt funkcionálnak az általuk hordozott növényteni mítosz révén.”⁷ A többek között Emil Kraepelin (1856–1926) nevével fémjelzett szimptomatológia, amely a tünetcsoportok kombinációja révén igyekezett eljutni az egyes betegségek lényegéhez, illetve a pszichiátriai noszográfia, amely a kórformákat fejlődési szakaszaiban írta le, akkor is meghatározta a 20. század pszichiátriáját, ha megalkotójuk élete vége felé fokozatosan elbizonytalanodott saját rendszerében.⁸

Nem lévén pszichiáter, természetesen nem vállalkozhattam arra, hogy a korabeli kórleírásokból megkíséreljem a 20. század rendszereinek keretében újradiagnosztizálni a betegségeket. Ezt egyébként még az ezzel kísérletező szakemberek is elég kockázatos vállalkozásnak tekintik, épp a kórtörténeti leíró részek bizonytalanságai miatt.⁹ Azoknak a kórformáknak az értelmezésbeli változását, „rendszerani helyzetváltoztató mozgásait” azonban, amelyek az általunk tárgyalt esetekben felbukkantak, mégis legalább nagy vonásokban nyomon kell kísérnünk. S erre nemcsak az elmeorvosintézetbe kerülés megítélése, hanem a benti történések megértése miatt is szükségünk lesz. Három kategória rövid áttekintése indokolt: a hysteriáé, a melancholiáé és

6 Porter 2002: 135–169, Shorter 2003: 113–173.

7 Foucault, 2004: 274. Az üresnek tűnő körforgás magyarázatául Foucault a probléma korabeli szemléleti megoldhatatlanságára utal: „Létezett egy »orvosi analitika« és egy »intézeti szemlélet«, amelyek sohasem feleltek meg teljesen egymásnak; s a múlt század pszichiátereinek osztályozási mániája valószínűleg a pszichiátriai tapasztalat eme két forrása és összeegyeztetése lehetetlensége előtt folyvást kiújuló zavarról árulkodik.” (Foucault 2004: 545.).

8 Foucault, 2000: 11–17, Porter 2002: 196–198, Böszörményi 1968: 62–66, Földényi 1992: 231–234.

9 Már csak azért is, mert a kóriszmézést meghatározta, hogy az elmeorvosintézetbe kerülést, tehát az elmebaj tényét kellett indokolni, és nem a betegség fajtájának elkülönítése állt a középpontban. Lásd Böszörményi-Solti-Kardos 1968: 147–148, Pisztor 1980: 72–73, 78–81.

a tébolyé. Ezeknél felvázoljuk a korabeli magyar pszichiátria fogalmi rendszerének alakulási irányait is.¹⁰

A *hysteria* – Hippokrateszig visszavezethetően –, amint régi magyar neve, a méhszenv is mutatja, kifejezetten női betegségnek számított. A 19. század közepén dőlt meg ez a felfogás, amikor férfiakon is leírták ezt a tünetcsoportot. Az első magyar pszichiátriai kézikönyv rendszerében mindenesetre nem fordult elő.¹¹ A hetvenes évek pszichiátriájában még két, jellegzetesen pozitivistá vélemény áll egymással szemben a hysteriát illetően: az egyik „a nemi szervek izgatásából származó visszahajlás tünetének” tekintette, a másik viszont „úgy a központi, mint a környi idegrendszer rendellenes vérvegyület okozta táplálkozási bántalmaként” magyarázta.¹² A nemek (gender) történetével kapcsolatos legújabb kutatások szemléletesen tárták fel, hogy miként is folyt a *hysteria* „konstruálása” a korabeli társadalmi és orvosi diskurzusban.¹³ Szekulics Ilma esete kapcsán, akit végső soron Laufenuer Károly a „hystero-epilepsia” diagnózisával a büntetőjogi felelősségre vonástól próbált megkímélni (hogy orvosként ő maga kísérletezhessen rajta), már 1885-ben meglehetősen érzékletes képet rajzolt a (női) *hysteria* kórrajzáról: „...a méhszenves nő, a legegyszerűbb tény kivételénél is folytonosan beteg agyvelejének hamis kórosan beállított vagy egyenesen abba terelő befolyása alatt áll: szabad belátása nincs, az akarat feszélye kóros irányú, az indulatok és szenvedélyek fékező mechanizmusa szünetel; egy kis felindulás, érdesebb szó vagy válságosabb lépés az életben, úgyszólván összekuszálja egy csapásra azt az élettani működést, mit szabad akaratnak nevezünk.”¹⁴ A századvég pszichiátriai szakmunkáiban mindenesetre a „*hysteria*, *hysteriás elmezavar*” már önálló kórformaként szerepelt. A Bécsben doktorált, majd M. Leidesdorfnál¹⁵ tanáregédkedett Salgó Jakab 1884-től lett a lipótmezei intézet főorvosa, mellesleg Laufenuer vitapartnere volt többek közt épp a *hysteria* kérdé-

10 A magyar pszichiátria intézmény- és elmélettörténeti folyamatait legújabban áttekintette: Lafferton 2004.

11 Schwartzter 1858. Schwartzter Ferencre (1818–1889) és intézetére legújabban: Horánszky 2000. Schwartzter, aki alapjában a J. Guislain (1797–1860) rendszerét követte, egy elejtett megjegyzéséből tudhatjuk, hogy a méhgörcsösöket (*hystericus*) ugyanúgy nem tartotta elmekórosoknak – „*noha ezekhez közel állnak*” –, mint „a kicsapongó férfiakat és nőket” (kiemelés tőlem – K. Gy.) (Schwartzter 1858: 24).

12 Roth 1876. december 23.: 781. Roth, aki Ammon munkáját ismerteti, s veti össze saját praxisával, arra a minden újjal dacoló, jellemző következtetésre jut, hogy „ha van baj, melyet nemhez kötünk lehet, úgy az a *hysteria*, mely csaknem kivétel nélkül női baj.” Ennek két okát látja: egyrészt szerinte „a nő egész ideglete [...] kevésbé ellenálló a behatásokra”, másrészt azzal magyarázza, hogy „a nő valóban nő, azaz női ivarszervvel bír.” Roth 1876. dec. 23.: 782. Ehhez – történeteink nézőpontjából – kommentárt legfeljebb annyiban érdemes fűznünk, hogy eszerint a felfogás szerint a nőiségnek és női befolyásolhatóságnak mindegy, hogy valaki egyedülálló vagy házas, egyszer ezéért, mászor meg azért nem önálló (kiszolgáltatott).

13 Lafferton 1998. 75–99, Vári 1999: 174–184. Laufenuer Károly (Székesfehérvár 1848 – Budapest 1901), akinek oroszlánrésze volt a magyarországi *hysteria*-kutatásokban, maga is arról írt, hogy „a *hysteria* és vele kapcsolatos *hystero-epilepsia*” olyasvalamik, „minők a közelmúltban megjelent tankönyvekben még névleg is alig vannak felemlítve.” Hozzátette, hogy „az úgynevezett *hystericus* neurózis kórtani mezején még nagyon sok a kutatni és felderíteni való.” (Laufenuer 1885: 65). Laufenuerre lásd Szinnyei VIII. 1900: 866–870, Vári 1999: 182.

14 Laufenuer 1885: 75.

15 Maximilian Leidesdorffra (1816–1889) lásd Österreichisches Biographisches Lexikon (ÖBL) 22. 1970: 104–105.

sében, tankönyvében maga is a hysteriát, mint kóros elmeállapotot, önálló fejezetben tárgyalta, bár hangsúlyozta, hogy „a hysteria tudományos fogalmának megállapításától még messze vagyunk.” A praxisból kiindulva kiemelte a nagyszámú és folyton ingadozó tünetek „tisztán psychikus”, illetve „psychotikus” eredetét. Mai szemmel a legérdekesebb azonban Salgónál, ahogy a pszichiátria ismeretelméleti problémáit megközelítette. Megkülönböztette ugyanis a „hysteria kórképének messterséges úton létrehozott tüneteit”, s ide sorolta „a hypnosis és suggestió befolyása alatt” létrejöttet, miközben a hipnotikus és suggestionális „észlelési tények” létét kétségbe vonhatatlannak tartotta. Ugyanakkor hangsúlyozta, hogy a „fokozott psychikus hozzáférhetőség és befolyásoltatási képesség” révén „a betegek környezetük meg nem felelő eljárása vagy befolyása által új meg új kórtüneteket produkálnak.” Üdítő praktizáló elmeorvos szájából hallani a mondatokat: „Majdnem azt lehet állítani, hogy mennyivel kevesebbet vizsgálják a beteget, annál egyszerűbb marad a kórkép, és mennyivel kevesebbet gyógyítgatják, annál gyorsabban gyógyul a hysteria.” Ezzel együtt is a sikeres gyógyulás első feltételének azt tartotta, hogy „a hysterikus beteg szokott családi környezetéből kivétessék”, s „avatott és biztos orvosi kezek közé” jusson.¹⁶ Salgó ugyan a férfiosztály főorvosa volt korszakunkban a Lipótmezőn, mégsem tévedhetünk nagyot, ha azt állítjuk, hogy nézetei az intézmény egészének ekkori szellemét reprezentálták. Történeteink valójában még Freud hysteria-elméletének megalkotása előtt játszódnak, abban a ködös korszakban, amikor a hysteria még csak úton volt afelé, hogy önálló pszichiátriai kórképpé váljon.¹⁷ Végül azonban a neurózisok tünettaniilag elkülönített alcsoportjából is kihullva utóbb az elmekörtanok perifériájára szorult s megszűnt önálló betegségegység lenni.

A *melancholia* szintén a klasszikus ókor hagyatéka, a kora-újkori nedvtanok a fekete epe szerepét hangsúlyozták ennél a betegségnél. S bár az organikus fordulattal a pszichiátria nem mondott le erről a kórformáról, maga a tünetcsoport fokozatosan feldarabolódott. Egy része a monomániába különült el, majd a maradékot a depresszióval azonosították.¹⁸ A mániás depresszió cirkuláris formájának felfedezésével fokozatosan a pszichózisok egyik fázisává vált. Komorkór elnevezéssel („részleges rögzött örültségként”) nálunk Schwartzter Ferenc is szerepeltette,

16 Zsákó 1962: 87–90, Salgó 1890: 280–281, 283, 285, 296–298. A szöveg egészéből nem nehéz kihallani a nyílt Laufenauer elleni polémiát, ami a részletekben is tetten érhető: „Az elfogulatlan klinikai észlelés előtt azonban a »hystero-epilepsia« külön diagnózisra meg nem állhat...” Salgó 1890: 292. Salgóra (Pest 1848 – Budapest 1918) lásd Szinnyei X., Ujvári 1929: 763. A klinikai és intézeti elmeorvosok, konkrétan Laufenauer és Salgó vitájáról Lafferton 2004: 69–70.

17 A hysteria kórképének „fejlődésére” lásd Shorter 1993: 102–128, 175–200. A hysteria kórképén belül megkülönböztették a „heveny” (mülékony) és az „idült” alakot. Érdemes megfigyelni, hogy a feltáró, analitikus munkákban is elsősorban jelzős szerkezetben fordult elő. A Laufenauer iskola egyik kiváló tanítványa, Moravcsik E. Ernő (Bér 1858 – Budapest 1924) szerint például a „mülékony elmezavar érdemelne meg leginkább a speciális »hysteria« nevet, mint lefolyás, tartam és alak tekintetében. Az idült hysteriás elmezavar esetei már, tekintet nélkül az aetiologikus alapra inkább beilleszthetők más hasonlóságtípusú kórkép keretébe, jóllehet egynémely vonás mégis elárulja az általános neurotikus eredetet. Ez lefolyhat búskomorság, mánia, stupor és tébolyodottság képében. Ha azonban jól szemügyre vesszük a hysteriások három első kórformáját, látni fogjuk, hogy azok az illető nem neurotikus természetű kórképnek [...] halványabb utánpotjai.” (Moravcsik 1891. ápr. 19.: 190).

18 Jackson 1986: 147–188, Földényi 1992: 210. sköv.

s a századforduló pszichiátriai kézikönyveiben szintén önálló kórformaként (bú-kór, búskomorság) találjuk. A melancholia tehát bár sokáig és egyre redukáltabb formában megőrizte önállóságát, hamarosan alárendelődött a megváltozott rendszer új betegségegységeinek, miközben köznapi értelemben ugyanúgy általános ke-délyleírássá szelődött, mint a hisztéria.¹⁹

A fentieknél is nehezebb a *tébolyodottság* kategóriáját nyomon követni, annál is inkább, mert eleve többféle elnevezés torlódott benne egymásra. Most csak Schwartzter kézikönyvének „nevezéktanából” idézünk: ebben az „egyes téboly vagy részletes örültség” (monomania, fixer, partieller Wahnsinn) mellett felbukkant a „tévelygő érzés vagy örülés” (Wahnsinn), valamint a „tébolyodottság vagy zavarodási örültség” (Verwirrtheit), amelyek magyar elnevezésű diagnózisa mögött számos egymásba mosódó kórforma bújhatott meg. Megjegyzéseiből ítélve maga Schwartzter is bizonytalanul érezhette a praktikus alkalmazni kívánt betegség-egységek körülhatárolhatóságát, amikor megállapította, hogy „az egyes téboly néha dühöngésbe megy át, vagy komorkórral váltakozik, vagy néha, különösen ha tovább tart, tébolyodásba, avagy némi közép állapotba csap át”. A tévelygő érzés, örülés érzécsalódási tünetei kapcsán viszont azt szűrte le, hogy „oly egyének is bírnak káprázatokkal, ki sohasem őrjöngtek; de különben jobbra mindig őrjöngéssel van kapcsolódva, leggyakrabban találjuk a dühösségnél, komorkórnál, egyes téboly-nál, méhkór- és lázas őrjöngésnél”. Az örülés „kórjeltenéről” (sic!) szólva pedig a fo-lyamatok dinamikáját így jellemezte: „az átmenetelt az örültségből a butaságba job-bára mindig a tébolyodottság képezi”.²⁰ Húsz év elteltével a Schwartzter-tanítvány Niedermann Gyula, aki előbb a Lipótmező főorvosa, majd igazgatója lett, már vilá-gosan levonta az elmúlt évtizedek fejleményeiből a következtetéseket:²¹ „A tébolyo-dottság (Verrücktheit) csak úgy mint a búkór, mania, vagy hűdéses butaság elsőle-ges elmekóralak, a mely már mint tébolyodottság kezdődik, azaz nem másod idő-szaka a búkórnak, vagy maniának, a minek ez még nemrég tekintve volt.” A kor jellemző irányultságára világít rá, hogy abból, hogy tapasztalata szerint „a téboly kórboctana idáig meddőnek mondható”, egyetlen felvetést tart levonhatónak: „a téboly [...] alapját az agykéreg zavart táplálkozásában, zavart chemismusában kell keresnünk”.²² Niedermann ugyanakkor igen élesen exponálta a „téboly diagnó-zisának jelentékeny nehézségeit”: „a nagy részben megtartott értelmesség és helyes

19 Salgó szerint „meg kell különböztetnünk a melancholikus hangulatváltozást, mint egyszerű kóros *tünetet* a melancholikus *állapottól*” (kiemelés az eredetiben) (Salgó 1890: 263).

20 Schwartzter 1858: 130, 173, 177. A tébolyodottságról szólva ugyanakkor igyekszik éles határt vonni egyfelől mind a dühöngéstől és különösen az egyes tébolytól, mind másfelől a butaságtól és hülyeségtől: „az elmebetegségnek létezik egy egészen különváltó neme, melyet az eszmék, hajlamok s határozatok zavara, gyöngesége, az értelmi s akaratképesség többé-kevésbé nyilvános meg-semmisülése jellemez, – és ez a tébolyodottság” (Schwartzter 1858: 187–188).

21 Niedermann (Esztergom 1839 – Budapest 1910) lásd Szinyei IX. 1903: 1049–1050, Gulyás XIX. 2002: 547, Fekete 1968: 77.

22 Niedermann 1879. jún. 1.: 477. Niedermannál az „alakkülönfélésegek” rendszerezése egyértel-műen a gyógyíthatóság prognózisához is kapcsolódott. A „kedvezőtlen jóslatú alakok” között tar-totta számon mind a „hipochondriából és mélyebb hysteriából fejlődött”, mind a „tisztán üldözte-tési tébolyt, melyhez nagysági eszmék nem járulnak, hanem súlyos másodlagos melancholiával tár-sul” (Niedermann 1879. jún. 8.: 505).

logica segélyével a beteg nyugalmasabb időszakaiban téveszméit speculativ takarni képes, olyannyira, hogy a legszorgosabb vizsgálat sem tudja azokat kideríteni”.²³

A tébolyodottság differenciált fajaiból ekkoriban még nem vált ki a Kraepelin-nél dementia praecoxként, majd később a zürichi Eugen Bleulernél (1857–1939) schizophreniaként elkülönített betegség egység, ám a „későbbi maradékból” egy ideje már formálódott a személyiség egészét károsító pszichózisok sorában a paranoia, amelyet legfontosabb tünetként a téveszmékkal tartottak leírhatónak.²⁴ A századforduló honi rendszereiben mindenesetre a tébolyodottságot hol paranoiaként, hol régről ittmaradt kifejezéssel vesaniaként szerepelt.

KLÁRA ESETE

Klára a kiegyezés évében, 1867 nyarán, 44 éves korában bukkan elő a levéltárak homályából, majd mintegy fél éves meghurcoltatás után gyakorlatilag el is tűnik a szemünk elől.

Pesti orvosok előtt

1867. június 15-én 11 órakor Flór Ferenc Pest városi tisztii főorvos és kórházigazgató vezetésével háromtagú szakértői bizottság jelent meg a budai Schwartzter-tébolydában, hogy megvizsgálja az ideiglenesen ott elhelyezett Vigtor (sic!) Klára hajadont. A helyszínen tartózkodott még az intézet tulajdonos-igazgatója dr. Schwartzter Ferenc és Buda Főváros hivatalos kiküldöttje is. A vizsgálatot – az anya megkeresésére – Pest város törvényésze előző nap rendelte el, s az írott jelentés június 17-én készült.²⁵

Az orvosok a 45 (számításaink szerint csak 44) éves hajadont, akinek nevét a németes kiejtés után hallomásból „fauval” és „t-vel” írták, „korával ellenkezőleg agg, előre hajlott, szűk mellű, halvány, beteges” kinézésűnek találták. Arcvonásaiban és

23 Niedermann 1879. jún. 8.: 505. Konkrétan is felsorolta, hogy melancholia, mania, hűdések butaság mely eseteivel könnyű a tébolyt összetéveszteni. Salgó még ennél is tovább ment, amikor a téboly intézeti diagnosztizálásának kognitív problémáit vetette fel: „A dissimulatio azonban csak az intézeti internálásnak kifolyása és a betegség minden tünete ismét azonnal mutatkozik, a mint a betegek az intézeti tartózkodás nyomása alól felszabadulnak.” (Salgó 1890: 226).

24 Az ifjabb generációhoz tartozó Konrád Jenő (Veszprém 1854 – Budapest 1919) már nagyobb biztonságérzettel mozgott a más kórformáktól történő elkülönítéskor. Szerinte „a tébolyodottsági téveszmét a többi kórformáknál előforduló téveszméktől” a „téveszme konszolidációja” különbözteti meg. „Itt ugyanis a téves asszociáció a hevesebb kedélymozgalomtól ment nyugalmas időszakban, logikus reflexió mellett nem hogy feloldatnék, hanem ellenkezőleg a beteg azt további kiépítés és rendszerítés által megerősíti.” (Konrád 1896: 5). A schizophreniáról lásd Bruncker-Harrach 1968: 158–163, a századfordulós rendszertanról általában Foucault 2000: 15–16.

25 Flór Ferenc, dr. Kovács Sebestyén Endre, dr. Hoffmann Károly (1867. jún. 17.) BFL 1411/b. 2321/1892. Flór Ferencre (Várpalota 1809 – Pest 1871), Pest 1867-es tisztii főorvosára, Hoffmann Károlyra (Pest 1808 k. – Budapest, 1878), a Rókus kórház főorvosára és Kovács Sebestyén Endrére (Garamvezekény 1814 – Budapest 1878), a Rókus sebészfőorvosára, az Országos Közegészségügyi Tanács ekkori alelnökére lásd Szinyei IV. 1896: 958; VI. 1899: 1383–1387; Jantsits 1990: 58, 70.

szemeiben „fénkséget és aggodalmat” figyeltek meg. Megtudták tőle a kórelőzmények kikérdezése során, hogy súlyos „hagymázon” [tífusz] ment keresztül, s hogy előbb a Batizfalvi-intézetbe, majd testvérehez, végül onnan Schwartzner magán-elmegyógyintézetébe került. A tífusz utáni „lábadozás” útvonalából egész kis családi szociometriai körkép rajzolódik ki: „Nagybátyja és sógora ellen nagy ellenszenvet tanúsít, anyja iránt ugyan kevesebb, de nővére és különösen annak gyermekei iránt legtöbb rokonszenvet érez...” A nagybácsi a pesti Figdor-ág feje, Figdor Zsigmond (de ezt nem az orvosi jelentésből, hanem a későbbi iratokból tudjuk), a sógor pedig, egyetlen nővére férje dr. Goldberger Simon, akihez lábadozni került. Az ellenszenv mértékéből érezhető, hogy nekik tulajdonítja a magán-elmegyógyintézetbe szállíttatását. A beteg „gyengeségről, étvágytalanságról, álmatlanságról, jobb oldali és homloktáji fejfájásról és kedély nyugtalanságról panaszkodik.” „Havadzása” [menstruációja] fél év óta rendetlen, érütése gyenge (80). „Jobb tüdője felső karéjában érdes, bizonytalan zörejek hallhatók, s a kop[og]tatási hang – ennek megfelelőleg – tompa.” Elmebeli állapotát illetően megállapítják, hogy „ismerőseit rögtön felismeri, – minden dologról, még a legrégebben történekről is tisztán és tökéletesen emlékezik, – a kitűzött kérdésekre határozottan, helyesen és összefüggőleg válaszol, – s szintén hely[zetmeg]ítelő tehetséggel bír.” A fentiek alapján megalkotott orvosi vélemény nemcsak a szomatikus diszpozíciókkal hozta összefüggésbe a paciens gyengeségét, kimerültségét, hanem egyenesen azt prognosztizálta, hogy benntartása esetén állapota további romlására is számítani lehet. A diagnózis célja egyértelmű, de az érvelés igen jellegzetes: „A jobb tüdőben fölfedezett idült lerakódások az agyban székelő vérpangások okozta fejfájással oki viszonyban látszanak állni, s kedély elhangoltságát, álmatlanságát is okozhatják, sőt [sic!] jövőben nagyobb agyizgatást is idézhetnek elő.” Elmeállapotát tehát testi gyengeségével összhangban levőnek találják, s „tévelygőnek teljességgel nem” mondhatónak minősítik. S ezért az orvosi felügyeletet és ápolást – „már a testileg beteg nőnek óhajtása szerint is” – intézetben kívül ítélik számára kellemesebbnek. Az orvosi vélemény alapján a pesti törvényszék már június 18-án átiratot intéz a budai törvényszékhez, s elrendeli az ápolt „intézetből leendő azonnali kivételét” és anyja, szül. Heller Sarolta „gondjai alá” helyezését. Az orvosi érvelést még tovább feszítve, a döntés egyenesen arra hivatkozik, hogy az illető „különben is gyenge egészségi állapotára igen káros befolyással lehet” a tébolydai elhelyezés.

Az elmeagyógyintézetből való elbocsátás azonban nem a határozat szerint történt. Amint az anya panaszából kiderül, képviselője, Kövesdy Mór ügyvéd egyik segéde kijátszotta megbízóját: „...a tébolydából kivett beteg leányomat kocsira ültetvén, engem pedig a kocsitól ellökvén nevezett leányomat ellenfelemhez, Goldberger Simonhoz szállította, a kinek bűnös merénylete elleni föllépésem miatt a házából kitiltatván, a leányomrai [sic!] felügyeletet nem gyakorolhatom.”²⁶ Anyós és vő elmérgesedett viszonya eszerint épp Klára első elmeagyógyintézetbe csukatása miatt következett volna be, bár a kifejezések bejáratódottsága („ellenfelem”, „bűnös merénylet”) régebbi konfliktusokat sejtet. A városi törvényszék megpróbált érvényt szerezni saját határozatának, de a kiküldöttnek azt kellett tapasztalnia, hogy

26 Figdor Sarolta a pesti törvényszékhez (1867. jún. 25.).

a leány nem akar anyja felügyelete alá kerülni. Az anya saját bevallása szerint azért, mert a „jóakaró rokonok” azt hitték el vele, hogy anyja újból a Schwartzer-intézetbe akarja záratni, s vagyona után áhítozik. Az anya szerint ezzel a gyanúval épp a rokonok illelhetők. Mindenesetre számára nem marad más választás, „minthogy nem szándékom erőszak lépésekkel gyermekem nyugalmát megzavarni [...] a végzés foganatosítását nem szorgalmazom tovább, – egyelőre megelégedve avval, hogy leányom minden tetteit és lépteit, habár távolról is figyelemmel kísérve, vagyona után leskelődő egynéhány rokonokat ártalmas befolyásától tehetőség szerint megóvjam”. Ebből a beadványból az is kiderül, hogy közben épp Figdor Zsigmond nyújtott be folyamodást, amellyel Klárát „elmebetegnek állítván, [...] örültek házába elhelyeztetését sürgeti”. Ez elleni tiltakozásában nemcsak a júniusban már elvégzett orvosi vizsgálatra, hanem leánya mindennapi életterének szereplőire hivatkozik (vendég-lős, pincér, fűszeres, kereskedő stb.), akik meghallgatása révén bizonyítottnak tekinthető, hogy „az elmebetegség legparányabb jelét sem fedezhették fel rajta”. A Figdor Zsigmond sürgetésére jövő hétfőre előrehozott újabb orvosi vizsgálatot pedig – mint amely leányát csak felizgatná – „abba hagyatni kéri”.²⁷ Ezt azonban láthatóan nem sikerült elérnie.

1867. augusztus 22-én Klára ritka nagy orvosforgalmat bonyolított le: két orvoscsoporthoz is megvizsgálta. A két konzílium közös vonása talán az volt, hogy mindkettőből hiányzott a vérbeli elmeorvos, az előbbiben a közigazgatási orvosok, az utóbbiban a nőgyógyászok domináltak. Az első társaság két tagja számára az eset nem volt ismeretlen. A tisztí főorvos, Flór Ferenc vezette újabb bizottság, egy augusztus 10-i törvényszéki végzés alapján 11 órakor kezdte meg munkáját, ezúttal a Széchenyi téri lakásban, s jelentését augusztus 28-án foglalta írásba.²⁸ A másik konzílium dr. Diescher János szülész egyetemi tanárral az élen, az édesanya augusztus 21-i kérésére 22-én délben jelent meg a lakáson. Bizonyára lehetett abban valami különös, hogy a helyszínen találta a városi törvényszék által kiküldött orvosi grémi-umot, de békésen megvárta, míg az befejezi munkáját, és csak a kollegák távozása után látott hozzá a vizithez. Alapos munkát akarván végezni, ez utóbbi csoport még augusztus 24-én és 27-én is visszatért, hogy folytassa a megkezdett vizsgálatot, míg végül szeptember 5-én megszövegezte véleményét.²⁹

A törvényszék által kiküldött újabb bizottság – nyilván egy alaposabb kikérdezés eredményeként – az előzményekről most további részleteket hozott a felszínre. Megtudhatjuk, hogy kanyarón kívül más gyermekkori baja Klárának állítólag nem volt, viszont serdülőkorban (13-14 év körül) „sápkórba [vészes vérszegénység] esett, amelyben éveken át szenvedett, ez idő tájt vette eredetét időszakonként

27 Figdor Sarolta a pesti törvényszékhez (1867. aug. 16.).

28 Flór Ferenc, dr. Hoffmann Károly és dr. Fromm Pál (1867. aug. 28.). Fromm Pálra (Várpalota 1812 – Budapest 1898) 1860 és 1885 között fővárosi kerületi főorvosra lásd Szinnyi III. 1894: 796–797; Gulyás IX. 1992: 790. A Flór Ferenc vezette újabb bizottsághoz a törvényszék Rajkovich Márk tanácsost is delegálta. BFL 1411/b. 2321/ 1892.

29 Dr. Diescher János és dr. Nobl József (1867. szept. 5.) BFL 1411/b. 2321/ 1892. Diescher János (Pest 1813 – Budapest 1883). 1866 óta – Semmelweis utódként – a pesti egyetem szülészeti tanzénekek professzora volt. Nobl József (Felsőíreg 1824 – Budapest 1874) szintén a kor elismert nőorvosa (Szinnyi II. 1893: 872–873, IX. 1903: 1071–1072; Győry 1936: 559).

föllépő rohamos fejfájdalma, mely 1850ik évtől kissé alábbhagyott”. A hagymázt ezúttal pontosabban is datálják: 1867 februárjára. A menstruációról viszont azt is feljegyzésre méltónak találják, hogy „rendesen, de többnyire görcsökkel kapta”. Értelmi képességeinek mindenkori tisztasága és élessége mellett most azt is megállapítják, hogy „akadályok ellenében ingerlékeny volt”. Ezt azután egy olyan tényállítás követi, amely sem korábbi, sem későbbi iratokban nem fordul elő, pedig a történet értelmezése szempontjából – az orvosi diagnózis számára – akár kulcsfontosságúnak is számíthatott volna: „Egy nővére elméleti bántalomban félévig szenvedett, jelenleg pedig magasfokú méhszenvben sínlődik, atyja állítólag fejszédülésekben szenvedett és bárgyú volt; anyján ideges izgultság észlelhető.”³⁰

A jelen állapotot illetően a bizottság a külső leírásában nem tár elénk újabb vonásokat, pulzusa viszont most alacsonyabb (68), mint a júniusi vizsgálatkor. Elmeállapotát tekintve azonban ellentmondásosabbá vált a kép. „Maga viselete nyugtalan, többször izgékony, tevékeny, ellenben házi körében, lakában, ruházatában valami föltűnőt észlelni nem lehet.” Mint a bizottság írja: „első pillanatra az egyén nem teszi a szakértőkre azon sajátos benyomást, melyet elmebetegnek tenni szoktak...” A kérdésekre gyorsan és szabatosan válaszol, az ismerősöket felismeri, „emlékező tehetsége ritkán hagyja el” (tehát időnként elhagyja?!). Viszont „vagyonának állása felett sokat nyugtalanodik, de a szemle alkalmából félbehagyott leveléből, melyben couponjai után járó pénzét nem lakására, hanem »post restante« kéri küldetni, gyanú s bizalmatlanságon kívül szellemi eltérést nem lehet következtetni”. Ami a családtagok megítélését illeti, itt is változtak a hangsúlyok. „Anyját, ki őt szereti, üldözőjének tartja, neki tulajdonítja, hogy a tébolydába vitetett, holott ez őtet onnan kiszabadította, neki tulajdonít továbbá minden rosszat, ami őt érte, nagybátyja, sógora iránt szinte [értsd: szintén] ellenszenvvel viseltetik, azon rögeszméből, hogy ezek vagyona után sóvárogván, élete után törekszenek és ivó poharait belől méreggel kikenik stb.” S magatartásában további változásként bukkan fel annak megállapítása, hogy „azelőtt igen takarékos volt, azonban újabb időben pénzét könnyen kiadja, és többször elegendő alap nélkül indulatos, sőt bántalmazó is lesz”.

Mindebből azután szorosan következik a vélemény: „1. Klára alhasi pangásokban, ideges izgatottságban és méhszenvben (:hysteriasis:) szenved; mindezek és az utolsó időkben bekövetkezett clymactericus évek (maradozó tisztulás), az előzményekben érintett családi hajlam, különösen pedig vagyona feletti nyugtalanokodása elégséges okul szolgálhatott 2. Klára bizonyos rögeszméinek előidézésére [következtetnek], melyek úgy a felfogó tehetség, mint a hajlam és akaratnak részletes zavarában nyilvánulnak. Az egyén jól következtetett [sic!] ugyan, de bizalmatlanság, gyanakodás, ferde meggyőződés őt tévelygésekre vezetik...” Mindezek alapján a vélemény – a korábbi nézetek felülvizsgálatával – bár nem nyilvánítja „rendőri tekintetben közveszélyességi őrizet alá tartozó betegnek”, de mint olyannak, aki nincs „megfontoló tehetségének mindenkor teljes birtokában”, „egy humánus érzelmű *férfit* kinevezése által” (kiemelés tőlem – K. Gy.) gondnokság alá helyezését javasolja.

30 Flór és tsai (1867. aug. 28.) BFL 1411/b. 2321/ 1892.

Az anya által felkért második bizottság az elmeállapot vizsgálata során ugyanarra a két kérdésre kereste a választ: „a. bír é beszámítási képességgel vagyónának tulajdon kezelésére? b. vajon valamely gyógyintézetbeni elhelyezése tanácsos volna é vagy nem?” Klára az első bizottság eltávozása után „minden habozás nélkül” még további másfél órán keresztül a gyermekkorától a jelenkorig (nevelésére, foglalatosságára, hajlamára, utazásaira, családi viszonyaira, pesti körülményeire) vonatkozó kérdésekre „szabatosan s találóan válaszolt”. Ezek során „középszerű fokon túlhaladó műveltséget” és „jeles emlékezetet” tanúsított. A „pénzviszonyaira, névszerint szelvényekre vonatkozó levelét átolvassa, annak némely a nőnemnek betudható párányibb hiányokat betudva” „gyakorlott kézírást” és „nyelvtani és írályi szabatosságot” észlelték. Az augusztus 24-én és 27-én folytatott vizsgálatokkor is „helyes nézetek és megfelelő ítélőképesség” tanújeleit nyújtotta, de „eltérő irányt követett, valahányszor némely közeli rokonairól, különösen pedig édes anyjáról [sic!] (:mint a tébolydába lett elhelyezésének állítólagos okozójáról:) megemlékezett, mely alkalommal láthatólag fokozódott ingerültségének kíméletlen szavakbani kifakadás által adván kifejezést, ismételten kiemelé, miszerint tőlök [sic!] lehetendő menekülés tekintetéből habár alárendelt – névszerint Porgesz orvos-tudornál gazdaasszonyi – szolgálatot elvállalni kész volna.” A vizsgált testi állapotát, étvágyát és emésztését is rendben levőnek találták, ugyanazokat a betegségeket és rendellenességeket sorolták fel, mint a korábbi bizottság (sápkór, hagymáz, fejfájás, utolsó évben kimaradó menstruáció). Külséjeről viszont ezúttal azt tudjuk meg, hogy „korához mért kinézésű, halvány barna arca már számos évek óta jelenlevő kancsalság hozzájárultával idegenszerű kifejezésű.”

Mindezek alapján az a vélemény summázódik, hogy nevezett „különben minden irányban rendes gondolkodási- érzelmi- akarati- s ennélfogva beszámítási képessége csak ott szenved módosítást, midőn – mint kételkedni nem lehet – a sajátsgos családi helyzete és viszonyai folytán lelkében költött és folytonosan táplált bizalmatlanság és gyanú szülte küzdelmének árja némely rokonai felé irányul; mely küzdelem a múlt időnek kedélyét elkészerítő emlékeiből merített táplálék által a természeti kötelmek rovására csakugyan természet ellenes irányban fokozódva tulajdon édes anynya [sic!] iránt is legyőzhetetlen bizalmatlanságban, gyanúban, sőt gyűlöletben nyilvánul”. Mindezek alapján a kiindulásként feltett kérdésre egyértelműen azt válaszolják, hogy Klára „1. polgári jogainak gyakorlására és következőleg vagyónának önkezelésére is képes és alkalmas”, 2. „bárminő közgyógyintézetbeni elhelyezése nem csak nem tanácsos, sőt – a multnak eseményeit és káros befolyását szem előtt tartva – lelki állapotára minden esetre káros hatással leend.”³¹

A fent idézett orvosi véleményeket Rajkovicz Márk tanácsos szeptember 12-én „sürgős és rögtön” jelzettel terjesztette Pest város törvényszéke elé. A sürgösséget nyomatékosította, hogy közben a Széchenyi tér 1. számú ház tulajdonosa is kérvénnyel fordult a törvényszékhez, amelyben Klára gondnokság alá helyezését és „ki szállásoltatását” kérte. Az ok, amely a felmondásra ösztönözte, tulajdonosi szem-

31 Diescher és társa (1867. szept. 5.) BFL 1411/b. 2321/ 1892.

pontból egyszerű: Klára ugyanis „magaviseletében elmeháborodottságának napon-ta oly kétségtelen jeleit adván, hogy többi lakóimra nézve a vele való érintkezés immár kellemetlenné, sőt sokszor elviselhetetlenné vált oly anyira [sic!], hogy azok házambóli kiköltözési szándékukat nyilvánítanak”.³²

1867. szeptember 28-án Pest városi törvényszéke, Popovics Sándor elnöklete alatt maga elé idézte és „megvizsgálta” Klárát. A tanácsnokokon kívül jelen voltak a már említett Porgesz Lajos (mint kiderül, Klára háziorvosa) és Nobl József doktorkok. Az elnök 15 kérdést intézett a személyesen megjelent Klárához, amelyekre az rendszeren válaszolt.³³ Ismét próbára tették emlékezetét, érdeklődtek egészségi állapota felől, kifaggták vagyoni állásáról. Ez utóbbival kapcsolatban azt is pontosan elmondta, hogy 10 000 forintnyi vagyona Dunagőzhajózási társulati (DGT) részvényekben van, s a legutóbbi, szeptemberi kamatokat csak második reklamáló levele után kapta kézhez Bécsből. Arra a kérdésre, hogy nem volna-e célszerű anyjához vagy rokonaihoz költözni, a leghatározottabban elutasítólag válaszolt, továbbra is anyjának tulajdonítva, hogy elmegyógyintézetbe zárták. Amikor az elnök ebben elmentmondott neki („Nem áll, mert anyja a törvényszéki iratok szerint a körül fáradozott, hogy kivétsék a gyógyintézetből”), hajthatatlan maradt („Meglehet, hogy utóbb lépéseket tett az én kiszabadításomért, de iparkodott is, hogy én oda bejuszak...”). Ezen a meghallgatáson bukkan fel először egy új megoldás gondolata: „...úgy is itt hagyom én Pestet nem sokára; Párizsba is mehetek nagybátyámhoz, kit Bergernek hívnak”. A pesti törvényszék mindenesetre épelméjűnek minősítette, mivel „az elmebetegnek meggyőződését előidézni épen képes nem volt”.

Klára megpróbáltatásai azonban a látszólag megnyugvást hozó törvényszéki határozattal az 1867-es évre távolról sem értek véget.

Bécsi út (az elmegyógyintézetbe)

Azt nem tudni, hogy a korábban tervezett párizsi út első állomásaként-e, vagy egyszerűen csak Pest elhagyása okán, Klára még 1867. október végén – gőzhajóval, Kalmár János ügyvédbojtár kíséretében – Bécsbe érkezett. Először a leopoldstadti „Zum schwarzen Adler” hotelben szálltak meg (Taborstrasse). Az akkor 26 éves, lipótszentmiklósi születésű Kalmár Jánost, aki dr. Baroch Benedek megbízásából utazott Klárával – az anya kérésére – november 20-án, a pesti főkapitányságon kihallgatták a Bécsbe érkezés körülményeiről.³⁴ Azt vallotta, hogy a szállodából ő kereste fel az unokatestvért, Figdor Gusztáv nagykereskedőt (Leopoldstadt, Café Fetter-féle ház), hogy tájékoztassa jövetelük céljáról, s segítségét kérte, hogy a kisaszonyt egy rendes családnál elszállásolják. Az unokabátya egy alkalmazottján keresztül egy özvegyasszonyt kért meg Klára elhelyezésére, aki azonban nem egykönnyen állt kötélnek, míg végül – Klárával személyesen is beszélve – befogadta.

32 Kövér János háztulajdonos a pesti törvényszékhez (1867. szept. 14.) BFL 1411/b. 2321/ 1892.

33 BFL 1411/b. 2321/1892 A kérdéseket és válaszokat teljes terjedelmükben idézi Tóth 1995: 342.

34 BFL 1411/b. 2321/1892 Protokoll (1867. nov. 20.).

A bécsi meghallgatásokkor, dr. Wilhelm Schlesinger, Klára ismerőse és rokona azt vallotta, hogy Klára az ő segítségével költözött Kramer asszonysághoz (Novaragasse 2.). Schlesinger – mint mondta – nemcsak a február óta tartó pesti előzményekkel volt tisztában, hanem egy bizonyos dr. Riedel nevű tanácsostól, akit mint elme-egyházintézeti igazgatót említ, arról is hallott, hogy Klára húga, Emma már évek óta öngyilkossági kísérletekben manifesztálódó melancholiában szenved.³⁵

Kalmár arra is emlékezett, hogy amikor az unokabáty, még a szállodában meglátogatta Klárát, az nyugta ellenében átadta neki 3-4 darab, 1000 forintos címletű értékpapírjait, illetve a nála levő 5-6 ezer forintnyi személyesen kezelt vagyont, pesti kulcsait, pecsétjét és 55 forint készpénzt, ez utóbbiakról azonban – a tanú tudomása szerint – nem kért elismervényt. Figdor Gusztáv decemberi meghallgatásakor szintén elismerte, hogy amikor Klarával november elején az ügyvédbojtár társaságában találkozott, mivel – a pesti rokonokkal ellentétben – benne megbízott, iratait, útlevelét, pesti lakása kulcsait, úgyszintén 3000 forintot meghaladó értékpapírjait és az útiköltségből megmaradt 70 forintját nyugta ellenében nála helyezte el.³⁶

Klára, a bécsi meghallgatások alapján ítélve, Kramer asszonynál mintegy nyolc napot tartózkodott. November elején – környezete szerint – furcsán kezdett viselkedni. Volt, amikor jobban volt, de aztán meghökkenítő dolgokat mondott otthoni rokonairól: pesti nagybátyját, Figdor Zsigmondot, valamint annak vejét, Kohen Ignác Izidort üldözésével, sőt megmérgezésének kísérletével vádolta. Gyanakvó és időnként összeférhetetlen viselkedése miatt már Kramerné sem látta szívesen, s ezt a Klárát látogató dr. Schlesingernek világosan a tudtára adta. Kramerné noszogatására Figdor Gusztáv és dr. Schlesinger november 11-én megvizsgáltatták Klára elmeállapotát dr. Ludwig Schlager professzorral, s szakvéleménye alapján elhatározták, hogy a Terézia Pabst-féle magán-elmeegyházintézetbe szállítják.³⁷ Klárát ez a vizit végleg kihozta a sodrából, valószínűleg megsejtve, hogy a dolgok milyen fordulatot vesznek, ekkor már Krameréket is a pesti rokonok összeesküvő-társaihoz sorolta, s minden holmiját hátrahagyva elszökött a házból. A Stierböck kávéházban bukkant fel, ahol sírva kiabálta, hogy Rothschildhoz akar menni (akit egyébként nem ismert). A vendégek közül egy rendőrségi megbízott („Polizeivertrauter”) kísérte aztán be a leopoldsdadi őrszobára, ahol törvényszéki orvossal kivizsgáltatták és elmeegyházintézetbe akarták viteni. Ekkor avatkozott közbe az unokabáty, aki dr. Schlager szakvélemé-

35 Riedel, Josef Gottfried (Friedland, Csehország 1803 – Bécs, 1870) pszichiáter, bécsi elmeegyházintézeti igazgató, királyi tanácsos a Monarchia tébolyda-építkezéseinek (Buda, Nagyszében stb.) tanácsadója, az elmeegyházintézet reformátora. Schlesinger Vilmos (Tinnye 1839 – Vöslau 1896) magyarországi származású, Bécsben 1864-ben doktori címet szerzett nőgyógyász. ÖBL, 42. 1985. 137–138; 48. 1992. 200.

36 Kalmár az átadott értékpapírok fajtáját illetően földtehermentesítési kötvényekről beszélt, Figdor Gusztáv viszont 5 1/2 százalékos Magyar Földhitelintézeti záloglevelekről. Az árvaszéki iratok között fennmaradt, I. Figdor & Söhne cég által, 1867. november 4-én kiállított elismervény csak a 3000 forint névértékű záloglevelekről szól, amelyeket a november 1-jén esedékes szelvények behajtása végett vettek át.

37 Schlager, Ludwig (St. Florian 1828 – Bad Gastein 1885) Riedel J. G. tanítványa, 1865-től a pszichiátria professzora, 1860 és 1872 között törvényszéki orvos, 1873-tól az Alsó-Ausztriai Elmeegyházintézet igazgatója. Az elmebetegekkel kapcsolatban ún. humánus-pszichológiai irányzat egyik élharcosa. ÖBL, 47. 1991. 168–169; *Biographisches lexikon der herforragenden Ärzte* V. 1962: 80.

nyére hivatkozva, aki szerint Klára „érezkcsalódásokbam és téveseszmékben” („Sinn-täuschungen und Wahnvorstellungen”), valamint „üldözési és mérgezési téveszmékben” mint tünetekben szenved, november 14-én, havi 80 forintos ellátással az említett magánintézetbe szállította (Erdberger Hauptstrasse 14.).

Intézetbeli kezelőorvosa, dr. Zimmermann elmondta, hogy a behozatalkor Klára még nyugodt volt, de már az első éjszakát nyugtalanul és álmatlanul töltötte. Reggel pedig kijelentette, hogy ő teljesen egészséges, reggelizni viszont nem akart. Kávét helyett tejet kért, de aztán a tejet sem itta meg. Néhány nap múlva azzal utasította vissza az ételt, hogy van benne valami. Később azt állította, hogy ugyanúgy „rovarporral” mérgezik, mint Pesten a rokonai tették. Az éjszakák nyugtalanul teltek, hangokat hallott, többnyire az anyja hangját, ami rendkívül felzaklatta. Azt állította, hogy sem dr. Schlager, sem dr. Zimmermann voltaképpen nem is orvosok.

A törvényszéki bizottsági jegyzőkönyvek szerint a december 11-i tanúmeghallgatások után, 12-én és 16-án újabb orvosi konzíliumok következtek. A tagok, dr. Pfeifferer rendőrségi körzeti orvos, dr. Haller és dr. Flechner törvényszéki orvosok megismerték az eddigi meghallgatások dokumentumait, beleértve az intézeti felvételi szakvéleményt is.³⁸ A vizsgálatok során Klárát kétszer is kikérdezték. A kórelőzményeket nagyjából hasonló módon adta elő, mint ahogy azt a pesti vizsgálatokból ismerjük (sápkór, hagymáz). Élénk mimikával és izgatott hangon ecsetelte, hogy Pesten nagybátyja (Figdor Zsigmond), annak veje (Kohen I.), nagynénje (Boskovitz Regina) és anyja, sőt ekkor már saját húga is összefogott vele szemben. Kohen végrendeletet akart vele íratni, a nagynéni erkölcstelen könyvet adott a kezébe és az anyjánál áskálódta ellene. Anyját, aki pénz akart tőle, hogy fürdőhelyekre mehessen, nemcsak azzal vádolta, hogy hűgát is ellene hergelte, hanem azzal is, hogy az orvosokkal szándékosan „félrekezelte”. Hogy egy kétségtelenül zavart ember „vádjaiból” mi igaz és mi nem, azt nem könnyű kideríteni. A bizottságnak sem lehetett az. A pesti vizsgálatok alapján mindenesetre tudjuk, hogy a pesti nagybácsi és az anyja ekkor már régóta nem álltak közös platformon. Goldberger, aki itt említésre sem kerül, szintén ellentétben állt az anyával, s Klára húgával a Schwarzerből való kiszabadulásakor még egyértelműen jó viszonyban volt.

Forrástani szempontból különösen fontosnak tűnik, hogy ezekben a jegyzőkönyvekben időnként maga Klára is megszólalt, amikor idézőjelben közölte egyes kijelentéseit. Azt mondta például: „Sok orvos megölt már.” S mikor rákérdeztek, hogy ezt miként érti, azt válaszolta, hogy „a szó igazi értelmében”. Azt is hozzátette: „Nem akarok az anyámhoz menni, nem akarok alkalmat adni neki, hogy tényleg megöljön.” Kramerékről kellemes emlékeket őrzött: „Jól bántak velem, de bizonyos arcok és gonosz emberek ott is felbukkantak”. A bécsi unokatestvéréről is inkább azt jegyezte meg, hogy „úgy tűnik, Figdor Gusztáv még nem felejtette el iránta érzett haragját”. Arra a kérdésre, hogy miért ment a kávéházba, azt válaszolta, hogy abban reménykedett, hogy nagyapja (aki 18 éve halott) ismerőseit ott találja. A kávéházzal kapcsolatban tette az egyetlen belátásos észrevételt. Nagy felindultsággal

38 BFL 1411/b. 2321/ 1892 Comissions-Protokoll (1867. dec. 11.; dec. 12.; dec. 16.).

mondta: „Ich hatte damals einen Paroxismus!” („Rohamom volt!”) Az intézettől nem tartott, bár ellenségeket ott is talált. Úgy vélte, mivel „nagyon elővigyázatos, nem fogják tudni megmérgezni”.

A december 12-i vizsgálat ismét felzaklatta. Azt már dr. Zimmermanntól tudjuk, hogy éjszaka idegeneket képzelt a szobájába, s másnap reggel már azt állította, hogy Zsigmond nagybátyja az intézeti ápolót – akit éjszaka magához hívatott – szintén megvesztegette. A 16-i meghallgatás előtti éjjel pedig ismét hallucinált és vizionált (szobájában egy fehér nőt látott, valamint katonák masírozását és az anyja hangját hallotta). December 16-án már a bizottság egyes tagjait sem ismerte fel, egyiküket pesti házi orvosával, dr. Porgessel tévesztette össze. Ok nélkül nevetett, sőt a lélek halhatatlanságáról is viccelődött. Egyértelműen kijelentette, hogy jogtalanul tartják az intézetben. A bizottság szerint a beszélgetés tárgyától teljesen elrugaszkodott kijelentéseket tett.

Mindezek alapján, végül december 18-i dátummal elkészült a „definitív szakvélemény” is, amely többféle hallucináción alapuló tévképzeteket, különösen „üldözési és mérgezési téveszméket” („Verfolgungs- und Vergiftungswahn”) állapított meg, s „melancholikus tébolyt” („melancholischen Wahnsinn”) diagnosztizált. Zavart beszéde és cselekedetei következtében az adott viszonyok felismerésére képtelennek nyilvánították. A tébolyultság kórképével a bécsi bíróság a pestivel teljesen ellentétes határozatra jutott: Klára nem képes magáról gondoskodni, és ezért gondnokság alá kell helyezni, amit az unokatestvér, Gustav Figdor, vonakodva, de el is vállalt. (Csak emlékeztünk rá, hogy a Flór-féle pesti orvosi bizottság, nem nyilvánította ugyan elmebetegnek, mégis „egy humánus érzemű férfiú” gondnoki kirendelését javasolta!)

A Bécsben történeteknek létezett egy másfajta értelmezése is, amellyel az egyébként az elmebeteggé nyilvánítástól következetesen távortartott anya, Figdor, született Heller Sarolta ostromolta a hatóságokat. Az özvegynek nem most kezdődött a konfliktusa a Figdorokkal. Már a nagyapa, Figdor Izsák kikötötte, hogy évjáradékra csak akkor tarthat igényt, ha leányaival egy városban lakik, ami mindjárt érthetőbbé teszi a felnőtt leányai iránti fokozott ragaszkodást. Az anya a bécsi eseményekről a következőket állította: „leányomat ál okok és ürügyek alatt Bécsbe, egy idegen állam területére csalták, s ott a későbbi gondnokául kinevezett Figdor Gusztáv először az összes nála lévő vagyonát vette el tőle, azután midőn őt leányom nyilvános helyen elvett vagyonának nyugtatványozására vagy visszaadására szólította fel, leányomat Figdor Gusztáv örültnek nyilvánította ki, egy magány tébolydába záratta, s midőn én anyai aggodalmak közt leányom keresésére indultam és őt feltaláltam, azon valóban középkori vadsággal kellett találkoznom, hogy saját gyermekemhez nem bocsájtattam be, és megtiltatott vele még csak találkoznom is.”³⁹ A magyar törvényszék előtt az anya hangsúlyosan azt kifogásolta, hogy a bécsi okiratokban és végzésben (6945/868) polnai születésűként (Csehország) feltüntetett leánya „mint anyának s természetes és törvényes gyámnak mellőzésével egy magyar polgárnőnek idegen gondnok nevezetettel [ki] s idegen állam területén tartatik elzárva és gond-

39 BFL 1411/b. 2321/ 1892 Figdor Sarolta Pest város törvényszékéhez (1868. jún. 18.).

nokság alatt”.⁴⁰ A hazai bizonyítványok szerint Klára Köpcsényben (Moson megye) látta meg a napvilágot, Polnába valósi pedig az anyja volt, bár – hozzátehetjük – akkoriban gyakran előfordult, hogy a leány hazatért a szülői házba szülni. Az anyai érvelés tartalmilag sokkal gyengébb pontjának bizonyult azonban, ahogy a bécsi orvosi diagnózist próbálta kétségbe vonni. Másra ugyanis nem tudott hivatkozni, mint a korábban ismertetett pesti vizsgálatokra: „leányom egészségi állapota iránt több rendbeli vizsgálat tartatott, és mindannyiszor egyhangúlag épelméjűnek mondatott. Ezen vizsgálatok alapján joggal kétségbe vonhatom a Bécsben tartott legutóbbi vizsgálat hitelét s ki merem mondani, hogy leányom *nem lehet örült*, hanem a személye és vagyona ellen intézett műveleteknek lett áldozatává” (kiemelés tőlem – K.Gy.).⁴¹ Klára viszont, bár a bécsi rokonságban is csalódott, egyetlen rossz szót sem szólt a bécsi unokatestvérre, sőt beállításában inkább az haragudott órá. Az anya egyébként még dr. Schlagert is felkereste, aki kijelentette, hogy az előzményekkel és a körülményekkel nem volt tisztában, s ő csak Klára „pillanatnyi állapotát” („momentanen Zustand”) vizsgálta.⁴² Mivel azonban az anya Bécsben nem találkozhatott leányával (aki nem is akart vele érintkezni!), a korábbi, távolról sem egyhangú vizsgálati eredményekkel egy későbbi törvényszéki (és intézeti) diagnózist nem lehetett hatástalanítani. A betegségeknek is meg van a maguk – ha nem is lineáris, de ciklikus – története. Ráadásul a pesti bizottságoknak nem volt elmegyógyász tagja, a későbbi bécsi diagnózis viszont reformszelleműnek számító pszichiáter szakvéleményére támaszkodott.

A m. kir. Igazságügyminisztérium határozata el is utasította a felfolyamodást, mivel a legutóbbi vizsgálatokból „kétségtelenül kitűnik, hogy Klára elmebeteg”, s az anya „kirendelt gondnok [...] ellen tett kifogásai, mint nem törvényesek és pusztán vélelmeken alapulók, figyelembe vehetők nem voltak”.⁴³ Bár a későbbiekben mintha Pest város tanácsa is meg akart volna szabadulni az ügytől, az igazságügy-minisztériumnak mégsem ez lett a végleges álláspontja. Elismerve ugyan, hogy a Bécsben gondnokolt Klarához a bécsi gondnok és járásbíróság áll legközelebb, ám mivel az intézkedés „magának a gyámoltnak honosságát is, ha talán meg nem is szünteti, de mindenesetre kérdésessé és kétséssé teszi”, a gondnoki hatóság javasolt Bécsre ruházását nem tartotta teljesíthetőnek.⁴⁴ Végül ugyan a gondnok a bécsi unokatestvér maradt, de megbízta helyettesítésével Pesten a sógort, (Emma férjét), dr. Goldberger Sámuel, aki Figdor Gusztáv 1879-es halála után a teljes jogú gondnoki címet is megörökölte.

40 Az osztrák polgári törvénykönyv és az 1877: XX. tc. magyar törvény gondnoklásának különbségeire Tóth Zoltán hívta fel a figyelmet (Tóth 1995: 344).

41 BFL 1411/b. 2321/ 1892 Figdor Sarolta Pest város törvényszékéhez (1868. júl. 14.).

42 BFL 1411/b. 2321/ 1892 Figdor Sarolta (ekkor: Schwarzen Adler, Wien, Leopoldstadt, Taborstraße) – Landesgericht, Wien (1867. dec. 6.). Amennyire a fennmaradt iratokból meg lehet ítélni, dr. Schlager valóban nem készített a kórelőzményekre is kiterő teljes diagnózist, hanem a tünetek leírására szorítkozott. A kórkép felállítása a befogadó intézet (és a bíróság) feladata volt.

43 BFL 1411/b. 2321/ 1892 Szabó Sámuel miniszteri tanácsos (1868. szept. 5.).

44 BFL 1411/b. 2321/ 1892 (1871. febr. 5.).

A bécsi elmeógyógyintézetbe kerülés után Klára sorsát már csak az árvaszéki elszámolások számsoraiban követhetjük nyomon. Ezek az adatok azonban róla magáról nem szóltak, legfeljebb az érte (?) folyó csatározások költségeit tartalmazták. Pontosabban azért a vele történetekre is következtethetünk, ha a főkönyvi kivonatokban azt vesszük észre, hogy 1873 márciusában még a Pabst intézetnek fizették az ellátásért a szokásos 80 forintot, aztán április közepén már az Alsó-Ausztriai Örültek Intézete (Niederösterreichische Irrenanstalt) kapja a gondozási díjat, egy hónapra mindössze 48 forintot. A következő évben ugyan az ápolási költség már napi két forintra rúgott és a pótlékokkal együtt még magasabbra is kúszott, de nehéz lenne a nagy krach évében nem észrevenni, hogy Klára eltartásán spórolni igyekeztek az állami intézetbe szállítással. Pedig a kilábalással ismét volt miből költeni: az I. Figdor & Söhne könyveiben Klára értékpapírjainak jövedelme 1875-ben már az utána fizetendő kiadásoknak háromszorosát tette ki.⁴⁵

Ebben az intézetben töltötte napjait Klára egészen 1888 karácsonyán bekövetkezett haláláig. Természetes oldalági örököse testvére, Emma (közvetve pedig annak vagyonkezelő gondnoka: Goldberger Sámuel) lett. A hátrahagyott vagyon készpénzben és értékpapírban érintetlenül az a mintegy 24.000 forint volt, amit gondnokságba vételekor regisztráltak. Amit ezek szerint nem raboltak tehát el, de megőriztek – tőle.

EMMA ESETE

Amikor 1867 nyarán Klárát először, rövid ideig elmeógyógyintézetben ápolták, akkor a pesti vizsgálatok egy megjegyzése szerint öt évvel fiatalabb húga, Emma már fél esztendőnyi „idegbeli bánatalmat” tudott maga mögött, és orvosi megállapítás szerint „magasfokú méhszenyben sínlődött”. Arról, amit Klára bécsi vizsgálatakor – mintegy hallomásból – említettek (öngyilkossági melancholia), nem szóltak a honi doktorok írásai. A betegség kezdeti időpontját pontosan egyik forrásból sem ismerjük, de azt tudjuk, hogy az 1828-ban született Emma élete egészen másként alakult, mint pártában maradt nővéréé. Az 1848. március 1-jén kötött házassági szerződést a menyasszony nagyapja, Figdor Izsák, valamint a vőlegény apja, Goldberger F. Sámuel látták el első helyen kézjegyükkel, bevett szokás szerint csak ezután következett az ifjú mátkapár aláírása. Emma ugyanúgy 20.000 pengő forintot örökölt a házassági szerződés szerint nagyapjától, mint Klára nővére, s ennek első felét a pár az esküvő után öt évvel vehette fel, a további részletekhez – a gyermekek számától függően – a leányok kiházásításakor juthattak az örökösök. A házasságból öt gyermek élte meg a felnőtt kort. Közülük 1873-ig egy, Anna kiházásítására került sor, így a bécsi számlán még 8000 forint várta gazdáját.⁴⁶

⁴⁵ BFL 1411/b. 2321/ 1892 (1876. febr. 24.).

⁴⁶ BFL 1411/b. 2321/1892 Rösler Adolf gyámügyész jelentése az elmebeteg Emma vagyonának biztosítása tárgyában (1873. ápr. 8.). Az apa 1894-es elhunytakor egyébként a 40 éves Róbert recte Samuel, a 26 éves Lajos, valamint a lányok: Róza (férjezett Reiner Józsefné), valamint Erna (férje-

Kívül és belül

A gyermekek anyjának gondnokság alá helyeztetése a törvényszéki iratok szerint 1872 végén vetődött fel (először?). Amikor 1873. január 17-én a végrehajtó megjelent dr. Goldberger Simon „2 Sas” utcai lakásán, hogy az országos tébolydában tartózkodó Emma asszony vagyonát felleltározza, a férj azt a választ adta, hogy ne jenek az intézetben levő ruháin kívül semmije sincs, a 24 éve kapott bútor és ruhane-mű mára teljesen elhasználódott.⁴⁷ Mire a gyámhatósági tárgyalásra került a sor, ott a férj ügyvédje azt közölte, hogy „időközben elmebeteg Goldberger [...] Emma egészségét visszanyerte, s mint kigyógyult az országos tébolydából ki is jött s családja körében él”, ezért az egész procedúra okafogottá vált.⁴⁸

Amire 1877. szeptember 1-jével ismét napirendre került a gondnokság alá helyezés, többszörösen új jogi helyzet lépett életbe Magyarországon. Egyrészt az 1876: XIV. tc. a közegészségügyről kiemelte az eddig rendeleti úton szabályozott körből az elmebetegségek ügyét (71–76. §), másrészt szentesítést nyert a gyámságról és gondnokságról szóló 1877: XX. tc. is.⁴⁹ Számunkra most az előbbi szabályozás tűnik fontosnak, amennyiben immár törvényes rendelkezés született, hogy állami elmeegógyintézetbe csakis közveszélyes elmebeteg, orvosi bizonyítvánnyal, átmeneti megfigyelés után vehetők fel. Magántébolydákba való végleges felvételhez viszont az elmebetegséget (és nem pusztán a közveszélyességet!) bíróságnak kellett megállapítani. Ugyancsak ellentmondást tartalmazott a tébolydából való szabadulás szabályozása, ugyanis a 76. § a „felgyógyult, úgyszintén a megfigyelés folytán elemekórosnak nem bizonyult egyének” azonnal elbocsátásáról rendelkezett (tehát ismét nem a közveszélyességről szólt!).

1877 szeptemberében az árvaszék – a férjjel való érdekellentét miatt – nem Goldberget (mint egyébként természetes gondviselőjét), hanem dr. Ullmann Sándor ügyvédet bízta meg a gondnoki tiszttel. Goldberger Simon a leghatározottabban tiltakozott jogainak ilyenén csorbítása ellen. Arra hivatkozott, hogy az előző (1873-as) gondnokság idején fel sem vetődött, hogy tőle a címet elvonják.⁵⁰ 1877-ben sor került a nej vagyonának leltározására (azt a férj közreműködésével és aláírásával hajtották végre), igaz ugyan, hogy aláírását dr. Goldberger Simon „mint a magyar nyelvet egyáltalán nem bíró” a tárgyaláson megpróbálta visszavonni és annak különböző tételeit – például a női hozományt – vitatni. Ekkor már egy másik leányuk is férjhez ment, így Bécsben csak 6000 forint hevert a számlán, viszont a gondnok az 1853-ban felvett 10.000 forintot is a feleség hozományaként tartotta számon. Érvelése szerint: „Hazai törvényeink értelmében a női hozomány mindig

zett Kelemen, korábban Königsberger Sándorné) voltak életben. Anna (férjezett Wolfner Józsefné) ekkor már nem, mert 1893-ban elhunyt.

47 BFL 1411/b. 2321/ 1892 Leltár (1873. jan. 17.).

48 BFL 1411/b. 2321/ 1892 Pest város tanácsi jegyzőkönyv (1873. nov. 14.).

49 Babarcai Schwarzer 1906: 17, Pálvölgyi 2003: 44–48.

50 Dr. budai Goldberger Simon nagykereskedő (sic!) elmebeteg neje gondnoksági ügyében Bp. főváros Árvaszékének (1877. dec. 15.). 1871 után néhány évig az egyébként orvos Simont testvérei bevették a családi cégbe.

a nő tulajdona marad, habár a kezelés rendszerint a férjet illeti, de így van ez az osztrák polg. törvény szerint is. A 10.000 forint tehát, habár a házas felek azt közösen fel is vették volna, soha dr. Goldberger Simon úr tulajdonává nem lett. A nőnek hozomány iránti tulajdoni jogát hazai jogunk annyira védi s az említett elvet oly következetesen viszi keresztül, hogy még az esetre, ha a hozománynak elköltése igazoltatnék is, a nőnek férje ellen mindig fennmarad hozománya iránti követelési joga.”⁵¹

1880-ban a férj mint elmebeteg felesége gondnoka bukkan fel az árvaszéki iratokban. Felesége „tökéletesen ugyan meg nem gyógyult, állapota azonban annyira mégis megjavult, hogy 1878. március 1-én az orvosok beleegyezésével” a tébolydából hazavitette. 1878-ban és 1879-ben is részére nyaralót bérelt, azonban „állapota ismét annyira hanyatlott”, hogy kényszerült „1879. október 1-én ismét a tébolydába adni”. Bár „tökéletesen most sem gyógyult meg”, 1880. június 20-án orvosi beleegyezéssel ismét hazavitte, ismét nyaralót bérelt számára, mivel azonban „elmebeli állapota napról napra ismét rosszabb lett”, kénytelen volt – mint írja október 10-én – ismét az országos tébolydába adni. Előtérbe kerülnek az anyagiak is, ugyanis felrója, hogy a letétbe helyezett tőke javára évente 315 frt javadalmat húz, ám ennek hatáskörét is elviszi feleségének gondozása. Lipótmezőn ugyanis naponta 1 frt 50 xrt, tehát 365 napra 547 frt 50 xrt és havonként 5 frt, tehát egy évre 60 frt pótlékot fizet, ezen felül „hogy kellően figyelemmel legyenek irányában, úgy az orvosokat, mint az ápolókat” külön jutalmazza „illedelemesen”. Mindezekon kívül „fehérműire, ruházatára és egyéb szükségleteire” is „tetemes összeget” kell fordítania.⁵²

„Intra muros” I. Lipótmező

A nyolcvanas évek elején valószínűleg a fent leírt „kétlaki” rendszer működött tovább, ugyanis Emmát az elmebetegintézet kórlaptárában fennmaradt iratok szerint 1883. március 31-én fogadták be ismét. Dr. Rott orvosi bizonyítványával érkezett, miszerint „régii elmebaja néhány hét óta oly aggasztó mérveket öltött, hogy az intézetbe való felvétel elkerülhetetlenné vált”. A beutaló orvos fontosnak tartotta megemlíteni, hogy a beteg „diabetes mellitusban [cukorbetegségben] és kéthegyű billentyű elégtelenségben” szenved.⁵³

Az akkor 54 éves orvosfeleség ekkor már „tébolyodottság” kórismével került felvételre. A *status praesens*et író orvos régóta ismerhette a beteget, mert szájkás beütéssel csak a legszükségesebbeket jegyezte fel róla: „középtermétű, elég jól táplált, hajzata őszbe vegyült”. Majd: „Beteg arrogáns. Ő nem beteg, hozzátartozói rosszul bántak vele, őt vezálták”. „Üldöztetési téveszméket” produkál.

A *kórlefolycs* szerint – két hónap múlva – állapotát tovább romlani látjuk:

51 BFL 1411/b. 2321/1892 Tárgyalási jegyzőkönyv (1878. jan. 7.). A jegyzőkönyv külzetén – téve sen – Klára neve szerepel.

52 BFL 1411/b. 2321/1892 dr. Goldberger Simon az árvaszékhez (n. d. 1880. okt. 10. után).

53 OPNI, 4355/1883 (1883. márc. 31.). Nem tudható, hogy a beutaló dr. Rott nem azonos-e a méhszenvről Ammon munkáját ismertető „specialistával”, dr. Roth-tal.

1883. máj. 25. „Beteg téveszméket külöl [manifesztál], beszél, hogy leánya puerperalis [gyermekágyi] láz folytán meghalt; s hogy egy másik leánya a kórszobában betegen fekszik. Különben nyugtalan magaviseletű, bőbeszédű, civakodó.”

1883. nov. 7. A következő bejegyzés a kórlapon – ezúttal egy másik kézírással – csak fél év múlva következik. „A beteg igen nyugtalan, csúfondáros, civakodó magaviseletű, beteg társaira perel, azokkal nem érintkezik, magát azoknál különbnek tartja.” A bejegyzésekben ismét hosszabb szünet következik (nincs nyoma, hogy közben átmenetileg kiadták volna otthonra). 1884. márc. 10. „Beteg többé-kevésbé folyton izgatott, betegtársaival nem igen érintkezik, olykor igen durva, goromba.”

1884. jún. 12. „Status idem” (Ismét a felvételező orvos írásával.)

1884. dec. 13. „Beteg állapotában javulás nem észlelhető.”

Az első másfél esztendő kórlapjának krónikaszerű ismertetése után hasonló bejegyzések, hasonló ütemezésben következnek. Semmi sem indokolja ezek teljes terjedelemben való közlését. Legfeljebb arra tehetünk kísérletet, hogy a mintegy évtizednyi, tulajdonképpen jelenidejű megállapításokból a változástendenciákat megpróbáljuk kiszűrni. Hiszen ritkán lehet arra módunk, hogy az „intramurális” kórtörténeteket egyéni élettörténetté alkothassuk. Emma története révén talán valamelyest párhuzamként arra is következtetni tudunk, vajon milyen folyamatok játszódtak le a nővér, Klára esetében az Alsó-Ausztriai elmeógyógyintézetben.

A kórrajz, mint történeti forrás

A krónika keretei közül kilépve meg kell vizsgálnunk a pszichiátriai kórrajzok történeti forrásértékét.⁵⁴ Ilyen jellegű módszertani kérdéseket – tudomásunk szerint először a magyar történetírásban – Frank Tibor vetett fel úttörő tanulmányában.⁵⁵ Társadalomtörténeti nézőpontjából következően elsősorban a szociálpszichiátriai (vagy ahogy ő nevezte: történeti „szocio-kultúrepidemiológiai”) vonatkozásokat vizsgálta, de igen fontos problémákat exponált a kórrajz szerkezetére és a benne alkalmazott elmeorvosi terminológiára nézvést. Egy egyéni kórlap (és kórtörténet) szempontjából azonban most a forrás kapcsán tovább kell lépnünk: először talán a „ki beszél és miről” kérdését kell megvizsgálnunk. Fontos ugyanis kijelentenünk, hogy miközben a forrás kétségtelenül a paciensről szól, csak a legritkábban fordul elő, hogy a kórrajzban maga a beteg ténylegesen megszólal. Az önálló megnyilvánulás lehetősége leginkább akkor fordul elő, ha a kórlap mellékleteként ún. „elaborátumot” találunk, amely valóban a beteg kezétől származik.⁵⁶ Esetünkben ilyen nem bukkant elő. Akkor hát miről is szólnak a kórrajz bejegyzései: mindenek előtt a paciensnek az orvoshoz (az ápolókhöz), illetve a betegtársaihoz való viszonyáról, az

54 Az elmebetegek kórrajzának korabeli készítési módjáról lásd: Bolyó 1862. A diagnóziskészítés időhorizontjára jellemző Schwartz megállapítása: „...egy nap, vagy hét történetéből képesek leszünk megítélni az elmekóros állapotát...” (Schwartz 1858: 21).

55 Frank 1978: 239–247.

56 Frank 1978: 242.

orvos megvilágításában. A feljegyzések nem folyamatos napi kontinuitással rögzítik a kórfejlődés történetét, hanem hol negyedévi, hol havi rendszerességgel mintegy dokumentálják a közben eltelt idő változásait vagy változatlanóságát („status idem”). Nem az előző nap tényleges történéseihez, hanem az előző bejegyzéshez képest viszonyítanak. Ezalól kivételt csak az jelent, ha közben valami rendkívüli esemény fordult elő. Természetesen feljegyzéseket találunk a terápiára vonatkozóan, az azonban szinte biztos, hogy nem minden terapeutikus cselekedet került rögzítésre. Amit rutinszerűen alkalmaznak, az – a kórlapvezetés szakaszosságának megfelelően – csak alkalomszerűen fordul elő, de az is lehetséges, hogy feljegyzésre sem érdemesül. A kórlapon az orvos saját viselkedésének, cselekedeteinek indokoltságát dokumentálja, amikor a beteg magatartásáról ír. Azt nem tudhatjuk, hogy egyidejűleg vagy bizonyos időközönként utólag teszi-e ezt. Viszont saját szavait a pácienssel történt beszélgetésből szinte sohasem idézi.

„Intra muros.” II. Lipótmező

A Lipótmező orvosai közül a kórlapon három név fordul elő: dr. Bolyó Károly (az elbocsátáskor), aki a női osztály első orvosa, s akinek kórlapkészítési javallataira az imént hivatkoztunk, dr. Grósz (az elbocsátáskor), mint másodorvos, valamint közben többször is dr. Niedermann Gyula, az elsődleges tébolyról idézett írás szerzője, aki 1884-ben lett az intézet igazgatója.⁵⁷ Az orvos tehát ugyan személytelenül van jelen a kórrajzban, mégis név szerint azonosítható kulcsszereplő. A beteghez fűződő viszonyát jól jellemzi, amikor ilyen bejegyzésre kényszerül: „Beteg magaviselete izgatott, folyton lármázik, hogy ő nem beteg. A hozzájövő orvost kiutasítja és füleit bedugja, hogy ne hallja szavát.” (1885. jún. 26.) Az ehhez hasonló beírások gyakoriak az elkövetkező évek kórlapjain (1885. szept. 18., 1886. júl. 10.). Akad azonban ennél még kirívóbb, lejegyzésre érdemes eset is: „Beteg folyton izgult és nyugtalan. Az orvost magához hívja, hogy neki egy szava van az orvoshoz, és az abban áll, hogy »az orvos gazember.«” (1886. okt. 9.) Annak ellenére, hogy tudjuk, hogy mind Niedermann (ő szüntette meg például igazgatóvá válásakor a kényszerzubbony alkalmazását), mind Bolyó a humánus elmeorvoslás híve volt, aligha kétséges, hogy az ilyen magatartás hatása alól az orvos sem tudja kivonni magát. Ez igen tanulságosan keveredik olyan esetben, amikor a tünetek az orvos-beteg viszonyon keresztül értelmeződnek: „Nagyási téveszméi hatása alatt kerüli betegtársait, az orvosokat lenézi, könnyen szitkozódásba keveredik, köpköd.” (1889. júl. 6.) Az orvosokkal kapcsolatos szidalmak egyébként a továbbiakban is a kórlap egyik leggyakrabban visszatérő elemeiként szerepelnek (1889. nov. 5., 1892. jún. 22., 1892. nov. 5.).

Feljegyzés csak ritkán tanúsítja, hogy nyugtató gyanánt chloralt kap, amitől általában nyugodtan alszik (1885. máj. 25., 1890. máj. 1., 1892. nov. 5.), ez azonban nem zárja ki, hogy ebből máskor is nem adtak neki. Mivel semmilyen más gyógy-

⁵⁷ Bolyóról (Kunszentmiklós 1833 – Budapest 1906) lásd Gulyás III. 1941: 854; Szirtes 1968: 83. sköv.

szer adagolásának nincs nyoma, azt is vélelmezhetjük, hogy ez a szer volt az, aminek rendeléséhez orvosi utasításra volt szükség.

Izolálásáról három ízben történik említés: először, amikor „betegtársait szidalmazza, reájuk köp” (1885. júl. 25.), másodszor másfél év múlva, amikor „izgatottságában két ablakot tört be” (1887. jan. 20.).⁵⁸ A kórlap szerint izolálására még egyszer sor került, amikor izgatottságában „brutális volt betegtársaival szemben” (1892. dec. 7.). Míg az első esetben nem tudjuk, meddig nyúlt a cellában tartás, és nem is jegyzik fel a következményeit, addig a második után még aznap rögzíti az orvos, hogy „csendesebb, nyugodtabb lett”. A harmadik esetben pedig két nap múlva következik a megjegyzés, hogy „nyugodtabb lett, visszahelyeztetett a II-ra”.

Szintén gyakran szereplő téma a betegtársakhoz való viszony. Mivel felvételekor orvosi javaslatra a II. osztályon (az I. és II. osztály is az I. emeleten volt) helyezték el, ez a kérdés gyakran napirenden volt. A férj elbeszélése szerint erre azért került sor, mert „midőn nejét a tébolydába első ízben felvétette, az első osztályba akarta helyezettetni, tekintettel azonban nyugtalan állapotára mely időnként a kényszer alkalmazását is szükségessé teszi, maga az akkori igazgató Schnirch s a [áthúzva: jelenlegi igazgató dr. Niedermann] női osztály első orvosa Bolyó azt ajánlották neki, hogy csak a második osztályú ellátásba helyeztesse, mert az első osztályú elszigeteltség állapotára csak hátrányos...”⁵⁹ Mivel egyágyas szobák csak az első emeleti első osztályon voltak, az elhelyezési dilemma elmeorvosi szempontból láthatóan az volt (bár ennek a kórlapon semmi nyoma), hogy külön szobában nagyobb az elszigeteltség, s korlátozottabb a felügyeleti lehetőség, míg kétágyas szobákban, másokkal összezárva, ugyan csekélyebb az izolálódás veszélye, viszont állandó és kiélezett a konfliktusfelület. Emma – Klára kapcsán szerzett korai információk szerint – melancholiája miatt önvészélyes volt (erről azonban vele kapcsolatban a tébolydai iratokban nem esik szó), most viszont láthatóan queruláns (perlekedő) ápoltnak számított, aki nemcsak az orvossal, hanem betegtársaival is gyakran összeütközésbe került. Hol az volt vele a baj, hogy betegtársaival perelt (1883. nov. 7.), hol az, hogy velük nem érintkezett (1884. márc. 10.). Az első feljegyzett izolálás is betegtársai szidalmazása miatt következett be (1885. júl. 25). A későbbiekben azonban a betegtársakkal kapcsolatos megjegyzések megritkultak a kórlapon, s tömegesen csak 1892 nyarától bukkant fel vele szemben ismét ez a kifogás: „Teljesen zavart, nyugtalan, mindenkivel kikezdz, betegtársait leköpdösi, az orvosokat szidalmazza.” (1892. jún. 22.) Hasonló bejegyzést találunk 1892. november 5-éről is. Ezután, s hasonló okból került sor a harmadik elkülönítésre (1892. dec. 7.). A társakkal való veszekedéseknek azonban visszahatása is lett. 1893

58 A „dühöngők izolálására” a férfi és női osztályokon 32-32 ún. cella állt rendelkezésre az épület hegyoldal felőli részére eső egyemeletes épületrészben. A cellákban lámpavilágítás nem volt, keskeny szellőzőablakkal volt csak ellátva, előtte és mögötte folyosó szigetelte el a külvilágtól, hogy az ápolat hangja ne hallatsszon ki onnan. A cellarendszer 1906-ig állt fenn, akkor megszüntették, illetve átépítették (Fekete 1968: 73.). (Az intézet elrendezésében manifesztálódó térhasználati stratégiára lásd az 1968-as kötet végén az épület földszinti alaprajzát.)

59 BFL 1411/b. 2321/1892 Jegyzőkönyv (1890. ápr. 9.). Schnirch Emilre (Buda 1822 – Budapest 1884), az intézet első igazgatójára lásd Zsakó 1956: 91–93, 103; Fekete 1968: 74–76. Az elhelyezési osztálynak anyagi konzekvenciái is voltak: a század vége felé az I. osztálybeliek naponta 3 forintot, a II. osztályon levők naponta 1 forint 50 krajcárt fizettek (Fekete 1968: 73, 78).

tavaszán egy betegtársa úgy fellökte, hogy combnyaktörést szenvedett (1893. ápr. 8.). Külső szakértővel (a család megbízására dr. Báron egyetemi magántanárral) együttesen tartott konzílium után egy hónapig Cooper-féle 3 szögű vánkos alkalmazása mellett döntöttek [tudniillik erre a három csúcánál felfüggesztett alkalmazosságra fektették]. Május végén már felkelt és két bottal járni kezdett. Veszekedő hajlamaival a kórlap szerint továbbra sem hagyott fel, de komolyabb konfliktust társaival kezelőorvosa már nem örökített meg.

Arról, hogy tulajdonképpen mi is játszódhatott le közben Emma lelkében, végképp alig tudunk meg valamit: nem csodálkozhatunk, ha vágyai között leggyakrabban a hazamenetel szerepelt. Ez is legtöbbször az izgult beteg modorára való utalásként kerül a kórlapra: „...parancsolóan követeli hazabocsátását, mivel ő nem beteg, beszélve hozzá füleit bedugja, s mondja »haza, haza, haza, fiakker, konfortable, ferdebaku«” (1886. jan. 15.). Ezek kétségtelenül az ő szavai.

A második izolálás után bukkan fel először olyan bejegyzés, miszerint a „beteg csendes, nyugodt, elég illedelmes magaviseletű, hazabocsájtását kéri”, viszont rögtön ezzel együtt az is: „elméje nagy fokban gyengült” (1887. febr. 20.). S a hasonló – bár ellentmondásos – bejegyzések mind gyakrabban fordulnak elő: „Sokkal nyugodtabb, de egész nap tétlen, értelmisége azonban javult, belátása nincs, álma, étvágya jó” (1887. ápr. 11.). Az egész 1887-es év tulajdonképpen ezt ismétlő status idemekkel van kitöltve. Majd az új év kezdetén is ez folytatódik, de most a gesztusokra is kiterjedő utalással: „Elég nyugodt, folytonosan haza menni vágyik és ezt nagy gesztussal és nagyon pathetikus hangon mondja.” (1888. jan. 17.) Honvágának drámaibb módon is kifejezést ad, tavasszal ugyanis orvosa ezt jegyzi fel róla: „Elég nyugodt, csendes, folyton haza menni vágy ebből a pokolból. Belátása nincs.” (1888. ápr. 12.). Mivel a hely szellemére való utalás nincs idézőjelben, csak valószínűsíthetjük, hogy ez kivételesen szintén Emma asszony szájából hangozhatott el, de megérzésünk azt súgja, hogy a paciens véleménye az orvosétól sem állt túlságosan messze. A belátás hiányára való utalás nyilván a betegségtudat hiányát jelenti. A progresszív folyamat ősszel újabb elemekkel bővül: „Elég nyugodt, barátságos, munkával is foglalkozik, nagy honvágy, belátása kevés.” (1888. okt. 13.) Az év végén azután erre a megállapításra bukkanunk: „A javulás folyton tart.” Minden különösebb kommentár nélkül. 1889 elején meglepetésünk folytatódik: „Beteg nyugodt, csendes, szorgalmas, értelmes, álma jó.” (1889. jan. 1.) Az orvos által felállított tendencia azonban január közepén visszajára fordul, amikor a beteg ismét nyugtalan és goromba kezd lenni, a kérdésekre nem felel, köpköd stb. Az egész esztendőt az ilyen típusú perlekedő magatartásra utaló bejegyzések uralják. Nincs érdemi változás a következő esztendőben sem, bár a nyugtalanság feljegyzései mintha ritkábbak lennének. 1891 ismét békésebb évnek ígérkezik: „Nyugodt, csendes, szerény, folyton haza vágyik.” (1891. jan. 17.) S azután olyan is következik, amilyenre még nem volt példa, bár a rejtett motívum is előbukkan: „Nyugodt, csekély biztatásokra válasz lesz, mert azt hiszi, pár nap múlva érte jön az echipege.” (1891. márc. 3.) Nyáron már „újabbban zongorához is ül és játszik, illedelmes, szerény, nyugodt, elméje gyengült, jól alszik.” (1891. jún. 27.) Dr. Niedermann az év második felében

már ehhez az állapothoz fűzi a „változatlan” bejegyzéseket. 1892 folyamán azután ismét nyugtalan, szitkozódó szakasz következik, amibe valószínűleg az elmaradt habzabocsátás is belejátszik, erről azonban nem esik szó a bejegyzésekben.

A harmadik izolálást (1892. december) és a combnyaktörést (1893. április) követően az év végén módosult hangsúllyal rögzítődik az orvos ellentmondásos véleménye: „Általában nyugodt, de querulál.” Majd a következő év elején a javuló tendenciát a külvilág látogatóinak felbukkanása a kórlapon (látogatók első említése!) is felerősíti: „Nyugodt, csendes, barátságos, sőt kedélyes; gyermekei látogatása után rendszerint derültebb; nagy honvágyat érez.” (1894. jan. 10.) Majd jó egy hónappal később az utolsó érdemi bejegyzés: „Változatlanul nyugodt, csendes, derült, elméje azonban hanyatlott.” Nehéz szabadulni a gondolattól, hogy a bejegyzés ambivalenciája mögött némi összefüggés mutatkozik: a nyugodtság és az elme elhalványulása ugyanannak a folyamatnak két oldala.⁶⁰ Mindezek után némi meglepetéssel érinthet bennünket a kórlap záróbejegyzése: „Ma javultan t[ünet] m[entesen] távozott.” (1894. febr. 28.)⁶¹

Az elbocsátás magyarázata azonban egyszerűbb, mint gondolnánk, még ha önmagában a kórlapból az események háttere nem is fejthető meg. Szó sincs ugyanis arról, hogy Emma hirtelen meggyógyult volna. Amint az árvaszéki iratokból kiderül, nem történt más, mint hogy a család úgy határozott, hogy kiveszik a Lipótmezei Állami Tébolydából és a könnyebben megközelíthető, de szintén Budán fekvő Schwartzer-féle magán-elmegyógyintézetbe viszik át. A történethez hozzátartozik, hogy ott első osztályon kívánták elhelyezni, s hogy mindez nem sokkal a férj halála előtt történt. Goldberger Simon indoklásából az is kiderül, hogy ezt a döntést nem egyedül hozta meg, hanem gyermekeivel együtt, s ehhez hivatkozással szolgált a tény, miszerint neje „állapota az utóbbi időben kedvezőbbre” fordult. Az intézet igazgatója és a gyámhatóság gyorsan beleegyezett az átszállításba, s talán mondanunk sem kell, maga az ápolit is „rendkívül megörült” a változásnak, s talán leginkább csak attól kellett tartani, hogy az örömtől ismét izgatott állapotba kerül.⁶² Ennek a veszélynek a feltüntetését azonban a lipótmezei kórlapon a kezelőorvos már nem tartotta szükségesnek feljegyezni.

„Intra muros” III. A Schwartzer

A férj halála után Emma gondnokává az árvaszék dr. budai Goldberger Lajost nevezte ki.⁶³ Az ekkor már Babarcsi-Schwartzer Ottó (1853 – 1913) egészségügyi tanácsos által vezetett exkluzív intézetben egy negyedévre 600 forintot kellett fizetni a gondo-

60 Niedermann korábban idézett cikkében az ún. „eredeti téboly” jóslatát – saját tapasztalatai alapján – kedvezőtlennek találta, ugyanis a „végstádiumban [...] elbutuláshoz vezet” (Niedermann 1879. jún. 1.: 479).

61 OPNI, 4355/1883

62 BFL 1411/b. 2321/1892 Jegyzőkönyv (1894. febr. 28.).

63 BFL 1411/b. 2321/1892 Halálesetfelvétel. A férj 80 éves korában, 1894. április 21-én, Andrassy u. 52. szám alatti lakásán hunyt el.

zásért, ehhez járult még a többletkiadások fedezésére felszámított összeg: ilyenek mint sörre havonta 4 forint 50 (a sörnek a korabeli praxisban nyugtató funkciója is volt), gyümölcsre nyáron 2 frt és más apróságok. Már maga a számla is mennyivel előkelőbbben hangzott, amikor Nagyságos Özv. Goldberger Simonné úrnőre állították ki.⁶⁴ Ehhez járult még, hogy az ekkor már hetven fölött járó beteg legszívesebben Erna nevű leányát (Kelemen Sándorné) látta maga körül, aki „hetenkint több ízben is” meglátogatta.⁶⁵ A kiadások részletezése ugyan – a kocspénz elszámolása alapján – inkább heti-kétheti látogatásokról tanúskodik, de a gondoskodás jelei szembeötlőek: 1898. március 20-i látogatásakor a kedvenc leány például 10 frt 60 xr értékben vitt „déli gyümölcsöt San Remóból”, vagy március 27-én „menyegzője 50 éves évfordulója alkalmából” 12 forintért virágot. Rendszeresen hozott magával valamilyen süteményt, gyümölcsöt, csokoládét. Természetesen nem maradhatott el a személyzetnek való hála kifejezése sem: 1898. október 16-án például az ápolónő 5 frt, a portás 50xr borraivalót kapott. Karácsony előtt pedig az intézet tulajdonos-igazgatója 25 frt értékű bonboniere-t, az orvos, dr. Fischer Ignác pedig – külön ajándékként – 25 frt-os szivartárcát és bele 4 frt 32xr értékű szivart kapott.⁶⁶

Az árvaszéknél őrzött összegből azonban nemcsak a beteg ellátására költöttek bőkezűen. A gyermekek például együttes nyilatkozattal hagyták jóvá, „szegény anyánk intencióinak megfelelni óhajtván”, hogy Róza részére (férjzett Reiner Józsefné) 25. házassági évfordulójára 150 forintot utalványozzanak, hogy nevezett „ezen összegből saját tetszése szerint emléktárgyat vehessen – mint édesanyjától eredő ajándékot”.⁶⁷

Emma 1900. január 6-án végezte be a magánintézeti ápoló életét. Még 1899 karácsonyára is megkapta lányától kedvenc benediktinerjét, rizlingjét és konyakját, s a Gerbaud-ból is megérkezett a szokásos bonbon és a piskóta. Az utolsó napokban gondnoka napi háromszori látogatást számolt el (egy kocsiút 3 forintba került). 1900. január 11-én még Schwarzer Ottó intézete is kapott végső járandóság gyanánt 878 K 10 fillért, amiből 30 koronát az ápolónőnek kértek kiszolgáltatni. A gondnok végelszámolása után az árvaszék is megadta a felmentvényt, és az örökösök sem emeltek kifogást.⁶⁸

KONKLÚZIÓK

A párhuzamos esettörténeteknek többféle értelmezési lehetősége kínálkozik. Ha az értelmezőkből indulunk ki, manapság – élesen fogalmazva – az alábbi elméleti

64 BFL 1411/b. 2321/1892 Lásd pl. 1898. okt. 27-i elszámolás, illetve 1898. nov. 4-i nyugta.

65 BFL 1411/b. 2321/1892 dr. Goldberger Lajos képviselőtében dr. Kelemen Lajos ügyvéd Bp. árvaszékéhez (1899. márc. 4.)

66 BFL 1411/b. 2321/1892 Számadás (1898. dec. 31.). Fischer Ignácra (1868 k. – Bécs 1926) lásd Gulyás IX. 1992: 171–172.

67 BFL 1411/b. 2321/1892 Nyilatkozat és nyugta (d. n.).

68 BFL 1411/b. 2321/1892 (1900. ápr. 6.).

választási lehetőség adódik: társadalmi struktúratörténészek legyünk, avagy diszkurzív konstrukcionista?

A deviációt medikalizáló mikrotársadalmat, a marginalizált személyt környezetéből kiragadó és kezelő intézményeket, az ezeket mozgató érdekeket tekintsük meghatározónak? Vagy a folyton alakulóban levő intézményesült diszkurzív orvosi rendszert, amely valamilyen névvel illeti a betegséget, s a diagnózishoz kapcsolva véleményezi a javulás esélyeit, vagy éppen kilátástalanságát?

Az első megközelítésben a család, a szűkebb társadalom teszi tönkre saját sebezhető tagjait, a jog, az orvosok csak asszisztálnak ehhez a művelethez.⁶⁹ A második változatban maga a pszichiátria „teremti” a mentális betegséget, a tudományos osztályozás köntösébe rejti a társadalom előítéleteit, s mellesleg kóroktana gyengeségeit és terápiás tehetetlenségét. Mivel a betegséget sem magyarázni, sem igazán gyógyítani nem tudja, a pácienset intézetben (őrizetben) tartja, ha másért nem, hogy megfigyelje. Indoklasként – tetszés szerint – persze lehet hivatkozni a kinti társadalom védelmére vagy akár a paciens büntetőjogi felelősségre vonásától való megkímélésére.⁷⁰ Mindkét nézőpontból különös jelentőséget szokás tulajdonítani annak, hogy a paciensek nők, s a marginalizáló, medikalizáló környezet pedig férfiakból áll.⁷¹

Az elvi dilemma konkrét eseteinkben, a következő gondolatmenetekben foglalható össze:

Az egyik értelmezési keret a társadalmi meghatározottságokra épít: milyen mechanizmusokat használt a szűkebb társadalom, a család, a csoport az egyedülálló magányos nő vagyonának megszerzésére (Klára), vagy ugyanez másként, miként tört a férj felesége hozománya eltulajdonítására (Emma). Ebben a megközelítésben a főszereplő mindig valamelyik (esetleg több) családtag, az üldözői listára azonban gyakorlatilag bármely hozzátartozó (nagybácsi, sógor, unokatestvér, anya, férj, gyermek stb.) egyénileg vagy koalícióban rákerülhet. A tágabb társadalom legitímált intézményrendszere, bár eredeti rendeltetése az egyén védelme lenne, valójában tevékenyen segíti az „összeesküvőket” tervük végrehajtásában (gondnokság alá helyezés, elmeagyógyintézetbe zárás).

A másik megközelítés alapja a korabeli orvosi diskurzus, ami lényegét tekintve organikus (még a pszichistáknál is): többnyire már a felmenők, a rokonság tagjai között kimutatható valamilyen terheltség (apa), de legalábbis hisztériára (anya, nővér)

69 Figdor Klára ügye leírásánál így találjuk: „A polgári normák jobbkézsabálya, az atyai hatalom alól kicsúszott hajadon női személy környezete szemében rendezetlen helyzetének, deviációjának korrekciójáról szól, amely ez esetben a deviáns személy kizorításával, marginalizálásával történik meg.” (Tóth 1995: 343).

70 Laufenaer és Ilma esete kapcsán olvashatjuk: „A hisztéria orvosi-pszichiátriai fogalmát áthatotta a nők természetéről, a női testről és deviáns viselkedésről kialakított hétköznapi gondolkodás. Az elmebetegségekről kiadott korabeli tankönyvek nem győzték hangsúlyozni a női testi folyamatoknak a női elmére és erkölcsökre kifejtett mérhetetlen hatását. Ugyanakkor a társadalom által deviánsnak minősített viselkedésformák alkották a hisztéria orvosi leírásának központi elemét. [...] Ezt a deviáns viselkedést medikalizálja az orvosi diskurzus: a pszichiáter szocioorvosi érvelést használ; s nem pusztán azért, hogy erkölcsileg és jogilag felmentse betegét, hanem azért is, hogy orvosi pszichiátriai szempontból mint megfigyelésre méltó és leírandó problémát ragadhassa meg, azaz problematizálja az esetet.” (Lafferton 2004: 65–66).

71 Vári 1999: 180–183.

vagy melancholiára (húg) való hajlam. Az első tünetek még az éppen vizsgálat alatt álló delikvensnél legfeljebb hysteriáról vagy melancholiáról adnak hírt (Klára esetében Pesten méhszenvről, Bécsben már inkább melancholiáról), az okok ebben a látószögben szintén természetiek. A 19. századra vonatkozó diszkurzív elemzések – nem véletlenül – elsősorban a „normalitás” mozgó határvonalán „billegő” hysteria „megkonstruálásáról” szólnak.⁷² Eseteinkben azonban végül a két nővér sorsát az elmeógyógyintézetbe kerüléskor nem az „előtörténet”, hanem a kórlapjukra került „tébolyodottság” diagnózis pecsételte meg. Bár a szó szoros értelmében egyikük sem volt ön- vagy közveszélyes, mégis az elmeógyógyintézetbe zárás lett a sorsuk. A korabeli elmeógyógyászat a gyógyíthatónak ítélt melancholiás, de a tébolyodottság heveny és idült formáival diagnosztizált beteget is – legalábbis a tartós megfigyelés végett – egyöntetűen tébolydai elhelyezésre javasolta.⁷³

Ha a fentiekben arra tettünk kísérletet, hogy a társadalom intézményrendszerei (árvaszék, elmeógyógyintézet) által előállított forrásokból a „karjaik/karmaik” közé került egyének élettörténeteit rekonstruáljuk, már amennyire ez egyáltalán lehetséges, úgy tűnik, a személyes sorsok szempontjából a fenti elvi értelmezési alternatíva veszít kielemezhetőségéből és talán jelentőségéből is. Úgy is feltehetjük a kérdést: valóban előzetesen deviánsként kell viselkednünk, vagy akár helyzetünkben adódóan egyszerűen lennünk, hogy a betegségek „konstruktorai” medikalizálják „tüneteinket”? Címbeli kérdésünket és a párhuzamos esetek (kór)fejlődéstörténeti ívét szem előtt tartva nem feledkezhetünk meg továbbá arról sem, hogy a korabeli orvosi diszkurzus is számolt a környezet, sőt az orvosi kísérletek által bonyolított, „mesterséges” tünetekkel (hysteria), s az intézeti tartás körülményei közti dissimulációval, a tünetek rejtésével, takarásával (téboly). S ehhez egyébként nőnek sem kellett lennie egyik paciensnek sem.

Azt tehát nem tudjuk megmondani, hogy az apa „bárgyúsága” vagy az anya „ideges izgultsága” [valószínűleg neuraszténia] mennyiben örökített elmebetegségre való hajlamot a két nőverre (ezekről amúgy is visszamenőleges orvosi kijelentések és nem diagnózis tanúskodott), s azt sem, hogy a testvérek lelki betegségei összefüggtek-e egymással. Azon az alapon, hogy Klára a Schwartzerből való kibocsátása után 1867-ben rövid ideig húgáékhoz ment, az egymásra hatás akár közvetlenül is felvethető, de kettejük viszonyáról csak annyit találtunk, hogy kijövelekor még jó viszonyban voltak, Bécsből visszatekintve viszont Klára már anyja szövetségését vizionálta Emmában. Az azonban a korabeli, egymásnak ellentmondó orvosi diagnózisokból is kihámozható, hogy míg a házasságban élő és fiatalabb Emmán korábban (s öngyilkossági kísérletekben) mutatkoztak meg a melancholia (másutt méhszenv) tünetei, addig az egyedül élő Klára kezdeti hysteriája téveseszmékben (üldözés, mér-

72 A hysteria tünetcsoportjának alakulása azonban – mint láttuk – igen bonyolult és ellentmondásos. Salgó például, miközben hangsúlyozta a hysteria „tisztán psychikus eredetét”, nem mulasztotta el az „öröklési momentumot” a „talán legfontosabb” okok közé sorolni. Miközben a legjobb esélyt a gyógyulásra a hysteria diagnózisa esetén is a környezetből való radikális kiszakításkor adta, a mennél kevesebb kezelés, annál jobb a beteg számára elvét is megfogalmazta. A hysteriát ugyanakkor nem tekintette speciálisan női betegségnek (Salgó 1890: 281, 294, 297–298).

73 Oláh 1889: 70.

gezés), a szűkebb környezetével szembeni konfliktusokban jött a felszínre, s csak a bécsi vizsgálatok mutattak először (másodlagos) melancholiás jegyeket. Az elmegyógyintézeti kórlap alapján azonban úgy tűnik, Emmánál eltűntek a melankolikus suicid vonások, s mintha a „téboly” diagnózishoz idomulva, az egymástól immár teljesen elszigetelt nővérek betegsége hasonult volna egymáshoz (megőrizve a tüneti különbségeket: mérgezőes téveseszméknek például Emmánál semmi nyomát nem találjuk). Az elmekórtani diagnózissal mintha a biográfia-írás lehetőségei is beszűkülneek: „Ha a fejlődés a kritikus pontokon teljesen elakad, a páciens elveszíti individualitását. A tragikus vereség megfogalmazódik és ki is mondatik: ezt nevezzük »téveseszmének«. Minél erőteljesebb a pszichotikus törés vagy az egyéb személyiségfejlődési zavar, annál uniformizáltabbá válnak a képek. Míg az ideálisan egészséges emberek mind különböznek egymástól, hisz szabadon irányítják sorsukat, addig a pszichotikusok, individualitásukat elvesztvén, személyiségfejlődésükben végleg elakadnak. Hasonlóvá válnak egymáshoz, néhány típusra redukálódnak, és szinte elakadt hanglemezként ismétlik önmagukat. E típusú elidegenedett tragikus sorsokat megtaláljuk a pszichiátriai tankönyvek klasszifikációs listáin.”⁷⁴ Az eseti bejegyzésekből kihámozhatóan Emmánál nyugodtabb és perlekedő, derűsebb és viharosabb szakaszok váltakoztak, míg végül az elme tompulása egyértelműen felismerhető lett (ezt nevezték javulásnak). Természetesen Klára bécsi kórlapjának ismerete hiányában érdemben ekkorra már semmilyen párhuzamot nem vonhatunk. Hacsak a gondozás kiadásai alapján azt nem, hogy Klára útja a drágább Pabst-féle magánintézetből az olcsóbb állami tébolydába vezetett, míg Emma élete utolsó éveit Lipótmezőről kikerülve a jóval exkluzívabb Schwartzerberben tölthette. S ebben végző soron nővére halála (és öröksége), valamint a közös gondnok (sógor és férj) elhunyt pozitív szerepet játszott. Emma sorsát végül az a budai magánintézet fordította jobbra, amelyből annak idején Klára kiszabadulása után, különböző stációkon át elindult Bécsbe, míg végül az alsó-ausztriai elmegyógyintézetben kötött ki. Sovány vigasz, de úgy tűnik, végül a hűg lett (természetesen örökösével együtt) a haszonélvezője annak a vagyonnak, amelynek megszerzéséért és elköltéséért az egész árvaszéki és pszichiátriai procedúra zajlott.

Megállapíthatjuk tehát: a társadalomtörténet gender változata és a pszichohistoria diszkurzív szemlélete menthetetlenül egymásra utaltak, ám a tényleges összekapcsolás kísérlete a primer források között esettörténeti szintű mélyebb elemzését nem nélkülözheti.

FORRÁSOK

Budapest Főváros Levéltára (BFL) Árvaszék, 1411/b. 2321/1892
Országos Pszichiátriai és Neurológiai Intézet (OPNI) Kórlaptár, 4355/1883

⁷⁴ Paneth 1985: 145.

- Biographisches lexikon der herforragenden Ärzte aller Zeiten und Völker* (Hg. Hirsch, August) 3. Aufl. München – Berlin, 1962.
- Gulyás Pál: *Magyar írók élete és munkái*. I–XIX. Budapest, 1939–2002.
- Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950*. (ÖBL) 1–57. Wien, 1957–2004.
- Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*. I–XIV. Budapest, 1891–1914.
- Ujvári Péter (szerk.) *Zsidó lexikon*. Budapest, 1929.
- Zsakó István: *Magyar Orvostörténeti Tabellák. I–IV*. 1962. Gépírat a Semmelweis Orvostörténeti Könyvtárban.

Gyógyászat
Orvosi Hetilap

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Babarczi Schwartzter Ottó 1906: Az elmebetegügyi törvényhozás fejlődése hazánkban az utolsó ötven év alatt. *Orvosi Hetilap* 1906. 1. 17–19.
- Bácskai Vera 1989: *A vállalkozók előfutárai. Nagykereskedők a reformkori Pesten*. Budapest
- Bolyó Károly 1862: Az örüldébe utasított elmebetegek kórrajzának készítési módja. *Gyógyászat* 1862. 676–678.
- Böszörményi Zoltán 1968: A pszichiátriai nosologia fejlődése a XIX. század második felében. In: Böszörményi Zoltán (szerk.) *Az Országos Ideg- és Elmegyógyintézet 100 éve*. Budapest, 55–65.
- Böszörményi Zoltán – Solti Gyöngyi – Kardos Ilona 1968: A pszichoózis maniaco-depressiva és a hasonló kórképek felfogásának, továbbá megnyilvánulásainak alakulása az elmúlt száz évben. In: Böszörményi Zoltán (szerk.) *Az Országos Ideg- és Elmegyógyintézet 100 éve*. Budapest, 143–153.
- Brunecker Györgyi – Harrach Andor 1968: A schizophrénia diagnosizálásának és szemléletének alakulása száz év kórrajzai alapján. In: Böszörményi Zoltán (szerk.) *Az Országos Ideg- és Elmegyógyintézet 100 éve*. Budapest, 153–166.
- Fekete János 1968: Intézetünk megalapítása és működése 1900-ig. In: Böszörményi Zoltán (szerk.) *Az Országos Ideg- és Elmegyógyintézet 100 éve*. Budapest, 67–83.
- Frank Tibor 1978: A pszichiátriai kórrajz mint történeti forrás. *Világosság* 4. 239–247.
- Foucault, Michel 2000: *Elmebetegség és pszichológia. A klinikai orvoslás születése*. H. n.
- Foucault, Michel 2004: *A bolondság története a klasszicizmus korában*. Budapest
- Földényi F. László 1992: *Melankólia*. 2. bővített kiadás. Budapest
- Győry Tibor 1936: *Az Orvostudományi Kar története 1770–1935*. Budapest
- Horánszky Nándor 2000: *A Schwartzter-család a magyar tudományos életben. Biobibliográfia*. Budapest
- Jackson, Stanley W. 1986: *Melancholia and Depression. From Hippocratic Times to Modern Times*. Yale UP. New Haven London
- Jantsits Gabriella 1990: *Magyar orvosok arcképei*. Budapest
- Konrád Jenő 1896: A tébolyodottság (paranoia) klinikai formáiról. *Klinikai Füzetek* 12. 1896. dec. 1–26.
- Kövér György 2002 [Eredetileg: 1987]: Egy kereskedő-bankár kapcsolatrendszere. Kohen I. I. 1869-es csődperének tanulságai. In: uő. *A felhalmozás éve. Társadalom- és gazdaságtörténeti tanulmányok*. Budapest, 53–62.

- Lafferton Emese 1998: Hysteria and Deviance in Fin-de Siècle Hungary. Ilma's Case. In: Hadas Miklós, Kovács Katalin, Lafferton Emese (eds.) Central European Hysteria. *Replika* Special Issue 75–99.
- Lafferton Emese 2004: A magántébolydától az egyetemi klinikáig. A magyar pszichiátria történetének vázlata európai kontextusban, 1850-1908. In: Békés Vera (szerk.) *A kreativitás mintázatai. Magyar tudósok, magyar intézmények a modernitás kihívásában*. Budapest, 34–73.
- Laufenauer Károly 1885: Hystero-epilepsia; lopás és okmányhamisítás. *Közegészségügy és törvényszéki orvostan* 4. Melléklet az *Orvosi Hetilap* 31. számához. (1885. aug. 2.) 65–75.
- Moravcsik Ernő Emil 1891: A hysteriás elmezavarról. *Orvosi Hetilap* 1891. ápr. 5. 164–165, ápr. 12. 177–178, ápr. 19. 190–191.
- Niedermann Gyula 1879: Az elsőleges tébolyodottság. *Orvosi Hetilap* 1879. jún. 1. 477–479, jún. 8. 501–505.
- Oláh Gusztáv 1889: *Az elmebetegápolás különös tekintettel Magyarország elmebetegügyére. Közalkalmazásban levő orvosok számára*. Budapest
- Paneth Gábor 1985: *A labirintus járataiban. Pszichiátria, kultúra, klinikum*. Budapest
- Pálvölgyi Balázs 2003: Tervek, szándékok és a gyakorlat. Az Országos Tébolyda a magyar közegészségügyi közigazgatás rendszerében (1868–1900). *Jogtörténeti Szemle* 2. 40–48.
- Pisztora Ferenc 1980: A schizoprenia és a paranoid kórformák gyógyítási kísérletei a Monarchia korabeli Magyarország különféle pszichiátriai intézményeiben. *Orvostörténeti Közlemények* 4. (92.) 53–89.
- Porter, Roy é. n. [2002]: *A téboly. A boszorkányperektől a pszichoterápiáig*. h. n.
- Roth Ferenc 1876: Ammon a méhszenvről. *Gyógyászat* 1876. dec. 2.: 748–751, dec. 9. 761–764, dec. 16. 769–771, dec. 23. 780–783.
- Salgó Jakab 1890: *Az elemekórtan tankönyve orvosok, bírák és ügyvédek számára*. Budapest
- Shorter, Edward 1993: *From Paralysis to Fatigue. A History of Psychosomatic Illness in the Modern Era*. Free Press, New York Toronto
- Shorter, Edward 2003: *Geschichte der Psychiatrie*. Aus dem Amerikanischen von Badal, Yvonne. Rowohlt, Reinbeck bei Hamburg
- Schwartz Ferencz 1858: *A lelkibetegségek általános kór- és gyógytana, törvényszéki lélektan*. Pest
- Szirtes Gyula 1968: Lipótmező fejlődése 1900–1945 között. In: Böszörményi Zoltán (szerk.) *Az Országos Ideg- és Elmegyógyintézet 100 éve*. Budapest, 83–97.
- Tóth Zoltán 1995: Szegény gazdag nők Pesten. (Három nagypolgári asszony sorsa a századfordulón) (Esettanulmányok.) In: Á. Varga László (szerk.) *Vera (nem csak) a városban. Tanulmányok a 65 éves Bácskai Vera tiszteletére*. Rendi társadalom – Polgári társadalom, Supplementum. HIK, Debrecen, 341–351.
- Vári Sándor 1999: A női hisztéria Budapesten az 1880-as években. *BUKSZ* 2. 174–184.
- Zsakó István 1956: Az egykori országos tébolyda keletkezésének története. *Orvostörténeti Közlemények* 4. 84–105.

K. Horváth Zsolt

A lélek segédigéi*

A munkaszolgálat tapasztalata és elaborációja: Mérei Ferenc

„la vie-dans-l’histoire et non le discours-sur-l’histoire”¹

Paul Ricœur

Amikor a második világháború minden addigi háborút felülmúló pusztításáról, genocídiumáról, sőt tágabban a felvilágosodás Európájának kulturális és morális eszkalációjáról beszélünk, a legkevésbé sem meglepő módon elbeszéléseink tragikus hangvételűvé válnak. Amikor e tapasztalatot megkíséreljük szavakba foglalni, majd azokat mondatokká szervezni, evidens módon szembe kell néznünk azzal a tragikus, elsősorban irreverzibilis emberi értékvesztéssel, melyet judeocídiumnak, tágabban holocaustnak nevezünk. Az utóbbi néhány évtized elméleti – széles értelemben vett – társadalomtudományi irodalma épp a megfogalmazás, a nyelvi megjelenítés tekintetében bizonytalanodott el; mint Saul Friedländer – Jürgen Habermas nyomán – rámutatott: Auschwitz megváltoztatta a folytatás lehetőségeit, a történelemmel való együttélés feltételeit, kontinuitásának alapjait.² A kulturális folytathatóság nehézsége természetesen felvetette a bennünket körülvevő világot szervező, teremtő nyelv folytathatóságának kérdését is. Paul Ricœur elfogadja ugyan George Steiner állítását, ti. hogy „Auschwitz világa kívül van a diskurzuson, mert kívül van az értelmén is”, ugyanakkor felteszi a kérdést is: „honnan származhat az elmondhatatlan és a reprezentálhatatlan értelme?”³ Ez az írás nem elméleti jellegű. Ám ha a holocaust tapasztalatáról és másodlagos, emlékezeti megmunkálásáról és jelentéséről beszélünk, minduntalan szembetaláljuk magunkat e kérdéskörrel, mely gyakran olyan önreferenciális elméleti szövegeket termel, melyek – megítélésem szerint – mélységében már csak korlátozottan szolgálják a történeti megértést.⁴ Ha a tapasztalat retrospektív homogenitását

* Jelen írás egy Mérei Ferencről készülő, ún. dinamikus életrajzhoz készült előtanulmány. A tanulmány elkészítéséhez felhasznált gépiratos forrásokért Mérei Verának, Forgács Péternek és Litván Györgynek, szóbeli információkért Biró Gáborné Horváth Klárának, Pataki Ferencnek, Ravasz Jánosnak és Szilágyi János Györgynek tartozom köszönettel. A kutatás anyagi ösztönzését a Soros Alapítvány és a Collegium Budapest Institute for Advanced Study biztosította, nagyvonalú támogatásukat ezúton is köszönöm.

1 Ricœur 2000: 330.

2 Lásd Friedländer 1992: 3.

3 Ricœur 2000: 332.

4 A historizálás, történeti feldolgozás és a moralitás kérdése ma már szinte könyvtári irodalmat tesz ki; ennek nemhogy áttekintése, de érintése sem képezi jelen írásnak a tárgyát. A klasszikus szembenállás még Saul Friedländer és Martin Broszat között alakult ki az 1980-as években, s az egyik vitapont épp az volt, hogy morális értékek univerzális tétele, s egy adott történeti kontextusba, vagyis a nemzetiszocialista Németországba, való visszavetítése nem állítja-e meg a történeti

és univerzalizmusát hirdetjük, akkor azt kockáztatjuk, hogy a történeti elbeszéléseinkben megjelenő személyek csupán jelentéshordozó kulturális, történeti „egységek” lesznek, és nem a társas konfigurációkban mozgó, „utazó”, egyszeri és megismételhetetlen individuumok, megannyi különös élménnyel, sajátos élettörténettel, mint mindennapi jelentéstörténettel. Ebben a tanulmányban inkább megfordítanám a kérdésfeltevés irányát: ha nem abból indulunk ki, hogy mit lehet kimondani, leírni, azaz mi illeszkedik a reprezentációs kánonba, hanem kortárs tapasztalatok írásos vagy hangzóanyagát vizsgáljuk meg, egészen más, a vártnál lényegesen sokszínűbb, sűrűbb élménnyel találjuk magunkat szemben. Nem foglalkozom itt a holocausttagadók és revizionisták embertelen, tisztességtelen, sőt egyes országokban jogsértő (vö. Auschwitz-Lüge) állításaival,⁵ már csak azért sem, mert nem kétséges, hogy a holocaust (ideértve a munkaszolgálat sajátos intézményét) tapasztalata, a szegregáció és diszkrimináció, az erőszakos kriminalizáció és a teljes megsemmisítés lehetősége, ördögi eszméje abszolút rossz és negatív. Ebben az elemzésben inkább arra szeretnék összpontosítani, hogy miképpen élhető meg és túl, hogyan fogalmazható meg ez a rossz? Más képpen: miféle médiumai vannak a rossz átélésének, milyen nyelveken és miféle agendákkal beszélnek róla emberek? Sőt, szűkítve: miért beszélnek olykor pozitív kontextusban róla, miért beszélnek olykor humorosan vagy komikusan a munkaszolgálat tapasztalatáról? Úgy vélem, hogy ezek az élmény – részben lélektani háttérű – társadalomtörténeti problémáit célzó, első benyomásra talán szokatlan kérdések közelebb visznek bennünket ahhoz, hogy belássuk, mit jelent az, ami munkaszolgálat címen magyar emberekkel történt.

Ez a dolgozat az Ukrajnában munkaszolgálatot teljesített Mérei Ferenc élményét tárgyalja: hogyan fogalmazta meg szóban és írásban saját tapasztalatait, s hogyan ütközött – főként, ahogy azt az interjúhelyzetben előadta – ez az elsőre meghökkentő, sőt provokatívnak tetsző élménybeszámoló más generációk elképzeléseivel. Látni fogjuk azonban azt is, hogyan illeszkedik mindez a Mérei „kognitív szótárában” oly fontos eszméhez, mint a „jó és rossz ökonómiaja”. A szövegek (intim jellegű kéziratok, publikált interjúszövegek) és különböző levéltárakban feltárt Mérei Ferencsel kapcsolatos dokumentumainak vizsgálata mellett ki fogok térni más beállítódásokra; itt elsősorban Örkény István láger-írásait fogom felhasználni. Célom azonban nem az összevetés, hanem az átélés, a tapasztalat sűrűségének, sokszínűségének feltárása, megmutatása, s a hasonló élethelyzetekre adott, funkcionálisan olykor hasonlóan tetsző, de még az önmegfigyelésben igen jártas embereknél is a lényegét tekintve mégis különböző átdolgozás bemutatása.⁶

megértés felhajtóerejét. Broszat a mindennapok történetét kívánta feldolgozni, míg Friedländer ennek morális lehetetlensége mellett érvelt. Az elmúlt húsz év és az azóta felnőtt nemzedékek perze már más agenda szerint (is) tárgyalják a kérdést (lásd Broszat–Fröhlich 1987). A nemzetiszocialista múlt *politikai agendáira* összpontosít Frei 1996, továbbá Houdsen 1997. A vitát alaposan áttekinti Rüsen 1997.

5 A revizionizmus ellen, történeti-etikai összefüggésben lásd Vidal-Naquet 1987.

6 Vö. Gross 2000.

MUNKASZOLGÁLAT: NOCH-NICHT-SEIN ÉS A POLITIKAI LEHETŐSÉG TELEOLÓGIÁJA

Mérei Ferencel, főként az 1970-es években, számos interjú készült. Ezek mind a készítők személyében, mind az interjú típusában meglehetősen eltérők voltak. Található közöttük több, az értelmiségi közönségnek szánt „mesterbeszélgetés”, a szélesebb publikum számára készült rádióinterjú ugyanúgy, mint saját tanítványai által kezdeményezett, tehát bensőségesebb eszmecsere.⁷ Az egyik utolsó – a Magyar Rádió számára készített, de végül dobozban maradt – beszélgetést Rádai Eszter készítette 1984-ben.⁸ A riportot többé-kevésbé élettörténetinek lehet nevezni, hiszen az életút jelentősebb fázisain mint kulcspontokon mentek végig: Mérei ebben az interjúban – egy gyermekpszichológiával foglalkozó kutatótól némileg meglepő, más-különben „beszédes módon” – elzárkózott gyermekkorának felelevenítésétől, röviden érintette a párizsi tartózkodását és ottani egyetemi tanulmányait (megszakításokkal 1928 és 1936 között), majd hosszasan beszélt radikálisan baloldali politikai beállítódásáról. Mivel számos kulcsfontosságú állítás hangzik el, fontosnak tetszik szó szerinti felelevenítésük:

„Mérei Ferenc: – Akkor [1936-ban] visszakérültem Magyarországra. Merthogy én úgy éreztem, hogy én Magyarországon vagyok otthon, ez az én hazám, itt az én dolgom. Pontosabban az én forradalmi tevékenységemnek, mert az volt számomra a legfontosabb, annak ez a színtere. És akkor sokáig vártam erre az alkalomra, aztán jött a világháború, vagyis Magyarország bekapcsolódott '41-ben, akkor bejutottam, mármint hogy bejutottam a háborúba, vagyis bejutottam a forradalmi lehetőségbe...

Rádai Eszter: – Na de ez kezdetben munkaszolgálatot jelentett...

M.F.: – Persze, de számomra nem volt munkaszolgálat. Számomra az egy szemináriumi lehetőség volt, és ezt meg is tartottam. [...]

R.E.: – Akkor Tanár úr már nem volt annyira fiatal ember...

M.F.: – 34 éves voltam akkor. Nagyon jó formában voltam, nagyon jó formában.

R.E.: – Ennyi munkaszolgálat és ennyi katonáskodás után...

M.F.: – Sőt azért! Azért, attól...

R.E.: – Ezt hogy értsem?

M.F.: – Azt úgy értse, hogy megerősödtem a zsákok cipelésével. Az nagy dolog, 80–100–120 kilót cipelni, sokkal többet, mint a saját súlyom. Azt vinni a hátamon, attól megerősödik az ember.”

Az interjúrészletben legalább két olyan kitétel hangzik el, mely a háború és a munkaszolgálat tapasztalatának megértésénél különlegesen fontosnak tetszik. Az egyik, melyre fentebb már utaltam, a politikai beállítódás, sőt a politikai cselek-

7 A teljesség igénye nélkül lásd: Forgács 1988, Győri 1977, Hernádi 1975, 1987, Salamon 1970, Mérei–Somogyi Tóth 1979, Bagdy 1985.

8 Rádai 1984. A beszélgetés az 1956-os forradalomról szóló rész miatt dobozban maradt, egy részlete megjelent a rendszerváltás forгатagában (Rádai 1989). Köszönöm Rádai Eszternek és Litván Györgynek, hogy a teljes beszélgetés hangfelvételét a rendelkezésemre bocsátották.

vés fontosságának kiemelése, a másik pedig a munkaszolgálatban szerzett tapasztalatok értelmező, pozitív színezetű beépítése az elbeszélte élettörténetbe.

Az első elem megértéséhez tudnunk kell, hogy Mérei Ferenc dacára annak, hogy korán, tizenennyolc éves kora körül Párizsba távozott, már némi Kommunista Ifjúság Magyarországi Szövetségebéli (KIMSZ-es) múlttal rendelkezett: „Gémeskút. A Hűvösvölgy dombocskája – írja Román József memoárjában – és a Hármashatár-hegy között húzódó lankás völgyet mély, szeszélyes árkok szabdalják [...] A mozgalom régi, kedves kirándulólhelye. A diákok az erdőszegély közelében telepednek le, a beszélgetés kezdete előtt megjelenik a kommunista párt két megbízottja, a pszichológusnak készülő Mérei Ferenc és a későbbi – ki tudja minek is készülő – Kelemen Imre. Rövid tanácskozás után megalakítják a diákcsoportot. A csoport elvben a szociáldemokrata párt ifjúsági mozgalmának része [...]”⁹ A Pesten töltött rövid felnőtt-lét (és a források szűkössége) vélelmezi, hogy a szokásos minimális szervezőmunkánál több tevékenységet nem fejtett ki. Franciaországban azonban – Ember (Fried) Sándor és Kasowitz Félix javaslatára¹⁰ – szinte rögtön aktívan bekapcsolódik a mozgalomba, előbb az Union Fédérale des Étudiants-ba (UFE), majd a Francia Kommunista Párt magyar szekciójába, aktív tevékenységet pedig leginkább az 1924-től betiltásáig, 1929-ig működő *Párisi Munkás* című, hivatalosan a CGTU (Confédération Générale du Travail Unitaire) kötelékébe tartozó Magyar Szakmaközi Bizottság magyar nyelvű lapjánál fejtett ki.¹¹ Nem klasszikus újságírói munkára kell itt gondolnunk persze, hanem komplex, az alkalmankénti anonim cikkírást, korrektúrázást, levonat-szállítást is magában foglaló különféle konspirációs ügyletekre.¹² Annyit még érdemes megjegyezni, hogy a kommunista vagy kommunista érzelmű franciaországi magyar emigránsokat természetesen nemcsak a hivatalos, rendszerhű magyar sajtó bélyegezte meg,¹³ hanem szemmel tartotta, üldözte, s ha tehette, nyomban ki is utasította az ország területéről a francia rendőr-

9 Román 1990: 74. „Mérei és Kelemen a mozgalom felvilágosultabb szárnyához tartozik, 1930 még határvonal a forradalmi dinamizmus és a csalhatatlanságot hirdető fanatizmus között. Sztálin nevére még nem csattannak ritmikusan a tenyerek, a bokák és a »gondolatok«.” 1930 több okból is választóvíz: a szeptember elsejei nagy tüntetés miatt, de ebben a generációban főként a Munka-körből kiszakadó oppozíció miatt. Az oppozíciót és az ebből kinövő Törzset részletesen tárgyalom (K. Horváth megjelenés előtt). Az oppozícióról szóló vizuális forrásokhoz: Román 2004. A baloldali mozgalmakra a teljesség igénye nélkül: Borsányi 1983, Konok 2004, Svéd 2003.

10 Vö. Bajomi 1986.

11 Archives de la Préfecture de Police (APP), BA 2182 – 163.301 (1929. augusztus 5.): A párizsi rendőrprekfectus levele, melyben értesíti a minisztert, hogy a belügyminiszternél közben járt a *Párisi Munkás* című magyar kommunista lap terjesztésének és árusításának betiltásáért.

12 Lásd Aranyossi 1978: 144–154; 1961: 59–85. Az emigrációról és főként a magyar nyelvű lapokról ad átfogó képet: Löffler é. n.

13 Szemléletes példája lehet ennek Mályusz Elemér *A vörös emigráció* című cikksorozata. „Az emigránsoknak – írja Mályusz –, amikor menekülés közben átlépték a magyar határt, nem szorult el a szívük. Nem éreztek fájdalmat, amely elfog mindenkit szeretteitől való elváláskor. Nekik senkitől sem kellett elválniuk; ők nem a hazát hagyták el. Ezt már rég megtagadták, kigúnyolták, sárba taposták. Már rég elszakították azokat a láthatatlan szálakat, amelyek mindenkit hozzáfűznek a fajhoz, amelyből származott, a földhöz, amelyen bölcsője ringott, a családhoz, a környezethez, amelyben felnövekedett. Magyarország csak a vadászterületet jelentette számukra, ahol eddig jól folyt életük és megtalálták az áhított élvezeteket.” (Mályusz 1931: 10). A *Napkelet* 1931. decemberi, 12. számának *Szemle* rovata (1044–1047) pedig ismertetés formájában számol be Mályusz cikksorozatának 440 oldalas, dokumentumokkal ellátott angol nyelvű kiadásáról (*The fugitive Bolsheviks*), illetve a külföldi pozitív visszhangokról. Az első világháború előtti emigráció beállítódásairól éles, de szellemes (és nem rosszindulatú) publicisztikát közölt Szabó 1912: 230. Lásd még Litván 1984.

ség is. (Az egyik ilyen legátfogóbb lebukás-sorozat 1935-ben volt, midőn a magyarok jelentős részétől megvonta a rendőrség a tartózkodási engedélyt. Méreit már korábban, 1930-ban kiutasították, ekkor hazajött, s utána illegálisan ment vissza.¹⁴) Nem meglepő tehát, hogy számos (ma már szabadon kutatható) dossziét fektettek fel a magyar kommunistákról a rendőrség munkatársai; cselekményeik súlya és jellege leginkább az akciókat követő esetleges letartóztatások fényében követhető. Ezek jellegüket tekintve elsősorban felforgató (megzavarni a Trianon-megemlékezést), rendzavaró (kövekkel megdobálni a Magyar Királyi Legátus épületét, ablakait betörni), szolidaritásbizottság-szervező (Karikás-bizottság, Rákosi-bizottság, Szeptember elseje-bizottság stb.), felirat-elhelyező (pl. Libérez Car!), röpcédulaszóró, azaz az utcai szimbolikus politizálás számos klasszikus jegyét magukon hordozó tettek voltak, melyeknek nem effektív, mint inkább identitás-fenntartó szerepük volt. Valódi kárt nem okoztak, tüntető megjelenésük *in concreto* ártalmatlan volt; igaz, hogy a francia rendőrség a rendzavarás megfékezése címén lépett fel, valójában az akcióban letartóztatottakat minden lehetséges módon igyekezett kitiltani az ország területéről.¹⁵

Méreit 1933-ban frakciózás vádjával kizárták a pártból. Sajnos erről eredeti irat nem volt fellelhető, ám egy későbbi beható, a Magyar Dolgozók Pártja káderosztálya által véghezvitt nyomozás megállapítása szerint „a párisi pártbizottság felfüggesztette a párttagságát, majd az Ellenőrző Bizottság kizárta a Pártból. Kizárásáról ő [azaz Mérei] azt írja, [...] hogy olyan álláspontot képviselt, amely szerint a kinnlévő magyaroknak nem kell részt venni a francia munkásosztály harcában[,] hanem *tartogatni kell magukat, és ha majd hazajönnek Magyarországra, itt kell dolgozniok.*” (kiemelés tőlem – K. H. Zs.).¹⁶ A kizárást, illetve e ténynek az MDP-be való belépésekor a káderosztállal szemben való elhallgatását maga Mérei is elismerte később.¹⁷ A Prefektúra levéltárában végzett kutatás hallgatólagosan alátámasztja Méreinek ezt a beállítódását; számos akcióról, illetve az akciót követő letartóztatásokról van részletes leírásunk, ám ő egyetlen iraton sem szerepel, noha több ismerőse (Kassowitz Félix, Varga Jean), akikkel nap mint nap találkozott, feltűnnek ezekben a nyilvántartásokban. Nem zárhatjuk ki tehát, hogy Mérei valóban csak előtanulmányának tekintette az emigrációt, s amint a fentebbi interjúban fogalmaz: valódi forradalmi aktivitását Magyarországra tartogatta.

14 Annyi bizonyos, hogy Mérei 1930. október 18-án ismét Párizsban volt, ezt tanúsítja a Sorbonne-ra való iratkozási lapjának 4. szemesztere mellett álló bejegyzés és aláírás. Lásd Archives Nationales, *Académie de Paris Faculté des Lettres (1823–1953)*, AJ 16 5004: Fichiers individuels des étudiants nés entre 1880–1925: François Mérei kartonja.

15 APP, BA 2182; BA 1681; BA 1939; BA 1938 számú dossziék (pagináció nélküli) ügyiratai számolnak be ezekről az eseményekről. Az emigráció aktivitását részletesebben nem tárgyalom itt. Vö. Rosenberg 2004 és Baker 1978.

16 Magyar Országos Levéltár (MOL), M–KS–276–53–47. ó.e., pp. 16–17., 1950. március 9.

17 Rádai 1984. A dolog súlyát megértendő hozzá kell azonban tennünk, hogy a kizárás korántsem volt egyedi, rendkívüli esemény. Aranyossi plasztikusan írja le a párizsi magyar emigrációt bomlasztó kisszerű, mindennapos vitákat, melyek nagy részét, szerinte, Gerő Ernő és felesége – a Mérei életében is többször „kulcsszerepet” játszó – Fazekas Erzsébet gerjesztették. Aranyossi Magdát például, aki Gerő gépírónője volt, szintén kizárták. Erről a számára még a lejegyzés pillanatában is érthetetlen mozzanatról ír Aranyossi 1978: 193–194.

Azt hiszem, ennyi előzmény ismeretében kezd érthetővé válni az az első hallásra furcsa, fentebb citált megjegyzése, miszerint „bejutottam a háborúba, vagyis bejutottam a forradalmi lehetőségbe”. Egyfelől az európai civilizációs folyamatban a korlátozott háborúk korát követően, nagyjából a 19. századtól, a fizikai erőszak tompításával, majd a diskurzusból való kiszorulásával és a mindennapi életben versengéssé, kompetícióvá alakulásával, az erőszak egyetlen legális helye a háború lesz, másfelől a klasszikus, clausewitzi megfogalmazásban a háború a politika más eszközökkel való folytatása.¹⁸ A forradalmat kiobbantani óhajtó meggyőződéses marxisták, baloldali radikálisok – noha elhatárolták magukat az imperialista háború fogalmától és céljaitól – a háborúban mégis egy effektív lehetőséget láttak a politikai-társadalmi változtatásra: az erőszak *helye* a politikai változtatás lehetőségének *helye* is volt egyben. „Marx számára – írja Hannah Arendt egyik tanulmányában – az erőszak vagy az erőszak eszközeinek birtoklása minden kormányzási forma lényeges alkotóeleme; az állam az uralkodó osztály eszköze, melynek révén az elnyomást és a kizsákmányolást megvalósítja, és a politikai cselekvés egész szféráját az erőszak alkalmazása jellemzi.”¹⁹ A clausewitzi gondolatmenetet éppen az a hagyományos meggyőződés hajtja, hogy az ember – mint Arendt mondja – „olyan lény, ki legvégső lehetőségeit a beszéd képességével és a poliszbéli élettel valósítja meg”.²⁰ Így a politika, mint a poliszbéli ügyei intézésének legfontosabb eszköze, Arisztotelész óta, a beszéd, s ennek „más eszközökkel való folytatása” csak a megbomlott egyensúly helyreállítása okán jogosult. Arendt szerint ezzel a hagyományos beállítódással szakít Marx: „erőszakdicsőítése – írja – a logos, a beszéd sajátos tagadását, a hagyományosan legemberibbnek tartott érintkezési forma szöges ellentétét tartalmazza. Marx ideológiai felépítményekről szóló elmélete végső soron a beszéddel szembeni hagyománytagadó ellenségességen és az erőszak ezzel együtt járó felmagasztalásán nyugszik.”²¹ Ebben a tekintetben tehát az erőszak a történelem felhajtóereje, „bábája”, mely a kívánatos változást napvilágra segíti, s ekképpen „minden emberi cselekvés legnemesebb formája”.²² Ez persze nyilván az erőszak mint politikai, forradalmi eszköz teoretikus megértéséhez enged közelebb bennünket, de ebből nem lehet egyenesen arra következtetni, hogy minden egyes baloldali radikális az erőszak imperatívusza alatt élte mindennapjait; azt kívánja sugallni, hogy közülük egyesek, bizonyosan nem mindenki, a háborút, s vele szükségszerűen a munkaszolgálatot mint a *politikai változtatásra való lehetőséget* élték meg.

Erre – Mérei esetében – az adott esélyt, hogy mintegy két évig Ukrajnában teljesített szolgálatot. A 2870/1941 ME sz. rendeletet kodifikáló 1942: XVI. tc., a honvédelmi törvényt módosító ún. „honvédelmi novella” alapján definiálható a zsidó-

18 Nincs itt lehetőség a háború mint legitím és legális erőszakgyakorlás komplex kultúra- és politikaelméleti kérdés bővebb kifejtésére. Lásd Aron 1969, Clausewitz 1961, Elías 1987, Gallie 1978, Hadas 2003, Perjés 1988. A háború elméletének radikális-baloldali újraértékeléséhez pedig Hahlgweg 1954, Schmitt 2002, különösen a „Clausewitztól Leninig” és a „Lenintől Mao Ce-tungig” című fejezet (133–141).

19 Arendt 1995: 30.

20 Arendt 1995: 30.

21 Arendt 1995: 31.

22 Arendt 1995: 32.

nak minősülő személyek kisegítő munkaszolgálatra történő felhasználása. Ez „ki- mondta – foglalja össze Szita Szabolcs –, hogy a munkaszolgálat »sem magyar emberhez, sem keresztény gondolkodásban felnőtt fiatalokhoz nem méltó«, hogy zsidók levontképzésben nem részesülhetnek, zsidó hadkötelesek sem a honvédség, sem a csendőrség kötelékében fegyveres szolgálatot nem teljesíthetnek. A zsidókat, levontkötelezettség helyett, a kisegítő szolgálatra való előképzés kötelezettsége terheli, a zsidó hadkötelesek pedig szolgálati kötelezettségüknek a honvédség kötelékében, kisegítő szolgálat teljesítésében tesznek eleget. Rendfokozatot, karpaszománnyt nem viselhetnek, s ha korábban ilyennel rendelkeztek is, azt elveszítették.”²³ A munkaszolgálatra behívottakat különböző kategóriák szerint (nemzetiségi, zsidó, szervezett munkás, politikailag „megbízhatatlan”) izolálták, továbbá számjellel különböztették meg őket: a 100-asok a zsidószázadok, a 400-asok a „politikaiak” voltak. Alapvető feladataik közé tartozott a hadtápszolgálatban a szállítási munka, továbbá utak, hidak, vasutak javítása, építése, vonatszerelvények kirakása, az arcvonalban pedig lövészárók-ásás, akadályok létesítése, rosszabb esetben aknaszedés vagy aknásítás stb.²⁴ Mérei Ferencet 1942-ben a Veszprém megyei Szentkirályszabadjára vonultatták be, majd a 109/41-es munkásszázaddal Ukrajnába vezényelték. Ennek oka, hogy – dacára az egyes leírásokban található viszonylag kedvező tábori körülményeknek²⁵ – egyesek panaszt tettek, miszerint „itt ölik a munkaszolgálatosokat”. Mivel az előállított kétszáz „muszosból” senki nem lépett elő, így – mondja Mérei – ő kilépett és elmondta, „milyen itt az élet. Utána még néhányan kiléptek és elmondták.”²⁶ Ezután büntetőszázaddal vitték Ukrajnába, egy időre arcvonalba is került. Feleségének előre megmondta, hogy a pártutasítás nyomán, amint lehet, megkísérel átszökni a szovjetekhez. „Harmadszorra sikerült – így Mérei –, végre sikerült átmenni. Akkor megszakadt a front [...] és akkor az összes kommunisták elindultak”, azaz Hont Ferencsel, Lévai Bélával és még két párttaggal átjutottak a szovjet alakulatokhoz.²⁷

A fentiek alapján érthető tehát Mérei idézett mondata, amely szerint számára a munkaszolgálat csupán „egy szemináriumi lehetőség” volt; a maga módján, a maga képességeinek, affinitásának megfelelően kívánta kamatoztatni forradalmi hivatását: agitációval, politikai helyzetértékeléssel. Az ismert, kitűnő ókortudós, művészettörténész Szilágyi János György látta és hallotta Méreit ebben a helyzetben, s azt Méreihez igen hasonlóan írta le. „Ott találkoztam én Méreivel, nem ismertem azelőtt. Nagyon jól emlékszem a jelenetre. Egy kis szobában volt [...] s körülvette, ő a sarokban ült, egy lelkes csapat volt körülötte. Én akkor nem ismertem. [...] Egy ilyen kinyilatkoztatásszerű előadás volt. Körülötte ültek meg álltak az

23 Szita 1989: 15–16, rövid összefoglalót ad Szita 1993.

24 Szita 1989: 17–18.

25 Karsai 1969: 51–56. „Az erdő szélén laktunk és az erdőben állandóan pilóta járőrök cirkáltak, akik súlyosan megbüntették azt, akit az erdőben találtak. Ezeket és azokat a szerencsétleneket, akik nem nyerték meg a parancsnok tetszését, novemberben menetszázadba tették és kiküldték Ukrajnába.” Karsai 1969: 52.

26 Szilágyi 1972: 2.

27 Politikatörténeti Intézet Levéltára (PIL), fonszám nélküli sajtóanyag, *Mérei Ferenc–interjú* 1986: 6.

emberek. És nekem fogalmam nem volt, hogy mi az a Szovjetunió, meg marxizmus, és ő meg egy politikai helyzetértékelést adott, megfelelően az akkori elképzeléseinek. [...] Ez egy ilyen elosztótábor volt, és ott megjelent a Vas Zoltán, és beszédet tartott, hát partizánokat toboroztak.”²⁸ A forradalmi képzelet bűvöletében élő és hívó „baloldali forradalmár, akár marxista-szocialista, akár anarchista, az akciója által megteremtett *jövő* foglya: a jövő fogja eldönteni, hogy cselekedete olyan mértékben helyes-é, mint a bármiféle autoritással alátámasztott. Minden *józan* terv csak extrapoláció, és már meglévőre kell hivatkoznia – a forradalmár közege a Noch-Nicht-Sein, a blochi még-nem-lét, amellyel szemben [...] minden adott, minden előleges, minden létező csakis lényegtelennek minősülhet.”²⁹ Sok forrásból tudható, hogy a hadifogolytáborokban a kommunisták agitációt folytattak, az azonban, hogy a kommunista, vagy csak kommunistaszimpatizáns hadifoglyok közül ki hitt – a láger mindennapos életkörülményei között – az ideológiai beszéd retorikájának, vagy ki volt szkeptikus vele szemben, nehezen formalizálható kérdés. Örkény szerint a hadifoglyok „általában nem hittek. Sem az *Igaz Szó*-nak, sem a gyűlések szónokainak.”³⁰ Ha azonban a zárt ideológiai rendszer elemeihez való affinitást közelebről, egyes példákon szemléljük, akkor érdekes magatartásmátrixot kapunk. A források túlnyomó többsége szerint Mérei Ferenc ekkor még szilárdan hitt abban, amit csinált és mondott,³¹ Örkény István azonban, formálódó kommunista elkötelezettsége dacára, több humorral kezelte a kérdést.³² Az íróat körülvevő gazdag legendárium olyan, a hadifogolytáborból származó anekdotákat is megőrzött, melyek erre a dilemmára reflektálnak. „Hadifogolynak lenni – magyarázza fiának egy „mese” keretében Ungvári Tamás – nem jó. Bárki a fogoly, és bárkinek a fogságában van. Oroszországban valamiben mégis különbözött a hadifogság a többitől: ugyanis a jobb érzésű hadifoglyok első kedvezményként szemináriumra is járhattak. [...] Örkény Pista bácsi szerencséje az volt, hogy olyanok tanították, akik, ha

28 K. Horváth 2002. Friedrich József visszaemlékezése így festi le a szónok Vas Zoltánt: „A magyarokat félrevezetett, ártatlan báránnyként mutatta be. Nagyon aljasul viselkedett, mert nyugodtan tehetett antiszemita fízü kijelentéseket, hiszen ő is zsidó volt.” (Braham 1996: 127).

29 Tamás 1990: 199. A samizdat *Napló*ban egyébként Mérei is publikált.

30 Örkény 1981: 117.

31 Kun Miklós pszichiáter emlékirata szerint azonban Mérei már 1945-ben is szkeptikus, sőt csaldott volt. „Amikor először találkoztam Méreivel a felszabadulás után, szovjet katonai egyenruhát viselt. [...] Amikor odajött hozzám, kifejtette, hogy ő látta, mi van a Szovjetunióban, és hogy az egész szovjetrendszer rothad. Soha többé nem fog politikával foglalkozni, csak a tudományt él ezentúl.” (Kun 2004: 53.) Az élettörténet 1945 utáni időszakának forrásai azonban ellentmondani látszanak Kun beállítódásának, s itt is ellentmondásos, zavaros, hogy miért hordana valaki büszkén szovjet egyenruhát, ha egyszer rothad a „mögötte lévő” rendszer, arról nem is beszélve, hogy az egyenruha viselését többször is a szemére lobbantották. Úgy tűnik, Mérei ezzel tartott fenn magának némi függetlenséget az MKP-vel szemben. Egy jelentés ki is emeli Mérei foghegyről odavetett mondatát, miszerint „»ez [vagyis az MKP-be való belépés] nem áll módomban, mert a Vörös Hadsereg tagja vagyok«. Ennek következtében Mérei Ferenc csak 1947-ben lett tagja a Pártnak”. (Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, CS-604, „Hunagricus”-dosszié, O-10986, p. 2.). Az egyenruhás történetet kiemeli még: Litván–K. Horváth 2002.

32 A humoros átfordítások ellenére a szocializmus ügyében való hitét részletesen kifejti nemrégiben közzétett leveleiben. Amikor az író Nagy Angélikának, későbbi második feleségének udvarolt, a kapcsolat korai megszakadásának veszélye is fennállt Örkény politikai elkötelezettsége, kommunistasága okán (lásd Örkény 2002).

személyesen nem is, de könyvekből ismerték Lenint. Ilyen volt például [...] Gerő Ernő bácsi. Egyik napon a Gerő Ernő bácsi odaadott Pista bácsinak egy könyvet, amit nem Lenin írt, hanem Leninből kivonatolta valaki. [...] A következő szemináriumon Ernő bácsi csillogó szemekkel megkérdezte Pista bácsitól, hogy ugyan mi a véleménye a könyvről, amit odaadott neki. Tetszik? Mire Pista bácsi azt felelte: – *Már hogyne tetszenék! Már meg is írtam a paródiáját.*³³

A történész persze, szakmájából fakadóan, még a visszaemlékezésnél is gyakran inkább tekint az anekdotára, mert a múltbéli eset „mögött” valamifajta erősen kikerekített, csattanóval ellátott narratív formát gyanít. Tudomásul kell azonban vennünk, hogy a tréfás anekdota éppúgy, de talán még inkább része a kommunikatív emlékezet szervezésének, mint mondjuk egy memoár; nem feltétlenül a történeti igazságot várjuk tőle (mint ahogyan az írott dokumentumtól sem), inkább az egykori beállítódások jellemzését.³⁴ Örkény életében – sok forrásból tudható – döntő mozzanat, sorsesemény volt a háború, a munkaszolgálat és a hadifogolytábor. Valóban olyan jelenné, tapasztalattá vált, mely nemcsak hogy nem volt eltervezve, de az életkörülményeket tekintve egyenesen elképzelhetetlen, elgondolhatatlan volt. Az asszimilált családban, elegáns nagypolgári körülmények között felnőtt Örkény számára a háború egyfelől a rákényszerített *zsidóság tapasztalatával* (konkrétan a kirekesztéssel és kriminalizálással) való szembesülést,³⁵ másfelől a számára evidensnek, a polgári életvilághoz szervesen hozzátartozó – eliasi értelemben vett – *civilizációs életkörülmények* esetlegességét, törekenységét, valamint az erőszak és a fizikai szenvedés, illetve az emberhalál testközeli, látható, hallható, tapintható, szagolható tapasztalatát jelentette.

„Hát nézze – fogalmaz Örkény egy beszélgetésben –, én sokat voltam katona, mert mint gyógyszerészt behívtak. Lassan mentem fölfelé az önkéntesi ranglétrán, utoljára zászlós voltam. Családunk zsidó származású. De ezt valahogy nem vettük tudomásul, ez nem volt téma. Én magam szerzetesi iskolába jártam, katolikus voltam. Egy nap megkaptam a SAS-behívót, hogy jelentkezem Nagykátán. Tavasz volt, felvettem a nagyon szép fehér extra egyenruhám, fekete lakkcipővel, fekete parolival. Felültem a vonatra, és ott még gyorsan megismerkedtem egy fiatalasszonnyal, mert abban az időben nagyon sokat udvaroltam, nagyon sok szerelmem volt, és gyorsan megbeszéltem egy

33 Ungvári 1995: 278.

34 Arról nem is beszélve, hogy néhány anekdota – eredeti iratok, beadványok nyomán – nagyon is valószínűsnek bizonyult: Örkénynek a Gerővel való konfliktusai más történeteket is megőriztek; ebből az egyik legismertebb a tizenhárom jugoszláv partizánról szóló anekdota. Noha ezt is gondolhatnánk ügyesen kikerekített, utólagosan feltupírozott történetnek, tény, hogy Gerő – a Rajk-pert követően – beadvánnyal fordult Révaihoz, melyben épp az Örkény által „megölt” partizánokra hivatkozó történet alapján javasolta az író likvidálását. A korábban Szalai András által vezetett káderosztály utána is nyomozott, s kiderítette, hogy Örkény a bácskai gyilkosságok idején nem lehetett a helyszínen, mert csapattestével máshol tartózkodott. Ekkor merült fel – Szalai kivégzése után – a „jugoszláv konspiráció” vádjának lehetősége. Szerencsére Révai *ad acta* tette az ügyet. Az anekdota: Ungvári 1995: 279–280, az Országos Levéltár őrizetében lévő Gerő-beadványra pedig lásd Püskösti 1995: 284–285, illetve Passerini 1988: 1–30.

35 „(É)s éppen ezekben a nehéz esztendőkből – írja Füst Milánnak egy levelében –, amikor *ismét-zsidó-létemre* a magányosság úgy szaporodik és gyarapodik körülöttem, mint az Arktikumban a jég.” (Kiemelés tőlem – K. H. Zs.) (Örkény 1996).

randevút, hogy mindjárt, ha a háborúnak vége lesz, összejövünk. Megérkeztem Nagykátára, elmentem egy kertbe, ott egy vadállat ült, a Muray nevű alezredes.³⁶ Megnézte a behívómat. Én is akkor vettem észre, hogy a nevem mellől a zászlós szó hiányzott. [...] Kiderült, hogy engem munkaszolgálatra hívtak be. Hát ez elég váratlanul ért, annál is inkább, mert ez a Muray az én egyenruhámat szemtelenségnek, provokációnak minősítette, és kikötetett. Kikötni úgy kell, hogy az ember kezét hátracsavarva összekötik, és a csuklójára kötözött kötéllal felfüggesztik. A szolgálati szabályzat szerint ezt csak orvos jelenlétében szabad csinálni, mert addig kell húzni, hogy csak a lábujj érje a földet. Orvos persze nem volt jelen, de Muray odajött hozzám, és a bicskájával levagdosta rólam a csillagokat, leszedte a karpaszományt, és utána egy jó nagy pofont kaptam, ami elég szokatlan volt, mert addig engem nem pofoztak. [...] Valóban nekem a háború volt életem legnagyobb élménye. Sorsdöntő élmény volt, bármilyen furcsán hangzik is, ott lettem emberré. Nézd, mi voltam én? Egy elkényeztetett, többé-kevésbé, de inkább kevésbé művelt fiatalember, aki megírt néhány novellát, megjelent egy vékony kis kötetecskéje...³⁷

A fizikai és lelki megpróbáltatásokat ismerve, a deportálások és a munkaszolgálat kontextusában talán irrelevánsnak vagy súlytalannak tűnhet a ruhaprobléma kiemelése, ám számos esetből tudható, hogy ez kulcsmozzanat volt. A deportáltakat rögtön a háború után gyógyítani kezdő Székács István pszichiáter egy korai, ám fontos cikkében így fogalmaz: „sok deportálásból visszatért férfit és nőt kérdeztem meg arról, hogy szerintük milyen jelentősége van annak, hogy az embertől elveszik a ruháit. Mindenkinék az volt a véleménye, hogy *még azok is, akik elég jól túrték a borzalmakat, ennél a pillanatnál összeomlottak.*” (Kiemelés tőlem – K. H. Zs.).³⁸ Világos, hogy a saját ruhától való megfosztás és a rendfokozatoktól való megfosztás nem ugyanaz, mégis úgy hiszem annyi közös bennük, hogy az emberi méltóság megtagadásának sajátosan adekvát eszközei. A „muszosok” ruházatának kérdése, illetve stigmatizáló, karszalaggal való megkülönböztetésük – Ungváry Krisztián kutatásai szerint – már 1940 óta napirenden volt a honvédségen belül. Mivel nem minden munkaszolgálatos kapott egyenruhát, így megkülönböztetésül nemzetiszín karszalag viselésére kötelezték őket, melyet azonban az antiszemita attitűdökkel bíró katonai vezetés nem tolerált. Így, a ruházat magyar nemzeti jellegétől (sapkarózsa, gom-

36 Muray (Metzl) Lipót hírhedt volt kegyetlenségéről. Nagykátai tevékenységére és ennek népbíró-sági folyamányaira lásd Karsai 1962: 155–180, 183–201.

37 Vitray 1981: 17–18. Talán fontos lehet megjegyezni, hogy ennél a részletnél az író egy váratlan fordulattal inni kért, majd kisvártatva megkérdezte, hogy rágyújthat-e. Örkenyhez sok tekintetben hasonló Kornai János tapasztalata, a jómódú, tágas belvárosi lakással bíró, szintén asszimilálódott családból származó ifjú számára ismeretlen volt a testi fenytés. „Amíg 1944-ben szemtől-szembe nem kerültem az emberi kegyetlenséggel, nem tapasztaltam és nem is láttam a saját szemmel szántszándékkal okozott testi fájdalmat, nem hallottam dühös ordítást, ‘letolást’. A hangos szótól, kiabálástól, s még inkább mások fizikai megalázásától, verésétől, kínzásától való irtózás mélyen belém rögződött.” (Kornai 2005: 25). (Különösen fontos még – a jómód kontrasztjaként – a szegénység tapasztalatával való szembesülése: lásd Kornai 2005: 34, 51–52).

38 Székács 1991: 181–190.

bok) történő megfosztásával egyidőben a zsidó munkásszázadok sárga, a kikeresztelkedettek fehér karszalagot kaptak.³⁹

Mérei Ferenc már az életkörülmények tekintetében is igen eltérő utat járt be. 1909. november 24-én a budapesti Csikágóban született, azaz a hetedik kerület Thököly út, Aréna út, Damjanich utca és Rottenbiller utca által határolt területén, az anyakönyvi bejegyzés laccímül a Thököly út 36. számot jelöli meg.⁴⁰ Szülei, Mérei Gáspár Géza (sz. 1877) és Klein Valéria (sz. 1884) fényképészek voltak, akik 1904-től a Thököly (Csömöri) út 28. alatti ún. Garay-bazárban tartottak fenn – többnyire „enyveshátúak”, azaz igazolványképek készítésére alkalmas – üzletet, Mérei és Tsa. fényképészeti és festészeti műterem néven.⁴¹ A hetedik kerületi előljárósnál az iparügyi és egyesületi nyilvántartásban bevezetett „Mérei és Tsa.” cég mint közkereseti társaság hivatalosan 1904. szeptember 24-én került bejegyzésre, effektíve október 17-től működött: a cégalapító Mérei Géza és társa (a már a korszakban is elismert portré- és városfényképésznek számító) Erdélyi Mór volt.⁴² Az édesapa korán, 1914. augusztus 9-én végrendelet hátrahagyása nélkül elhalt, s ez nemcsak anyagilag, de érzelmileg is jelentősen érintette a családot.⁴³ Fontos mozzanat, ahogyan egy interjújában e hiányt és a belőle fakadó keresést mintázza: „(e)gy fekete kendőből kirepült hol az anyám, hol az apám, hol mindkettő, hol egyik se. Ez egy nagyon érdekes és fontos élményem, később is az életemnek, és az egész pszichológiai mondanivalómnak tulajdonképpen a magvát adta meg, hogy egy ilyen bizonytalan ember voltam mindig, merthogy mindig kerestem, mert mindig eltűnt az, akit kerestem.”⁴⁴ Beszámolói alapján e gyermekkori környezet alapélményei egyfelől a bizonytalanság (édesanyja gyakori, noha kényszerű társcsere),⁴⁵

39 Ungváry 2005: 118. Lásd még Braham 1997: 306–311. Megítélésem szerint ebben a tekintetben valószínűleg az az életrajzi tény, lélektani ellentételezés, melyről Mérei több helyen nagy büszkeséggel számol be: *szovjet katonai egyenruhában* érkezett vissza Magyarország területére. Mérei zsidó háttérű baráti társaságában, a Törzsben, az első „szarkallag”-ként említették a karszalagot. Lásd Lux 1969: 296: „Aki most is feltakarva, eligazodva, szarkallaggal, mely felvarrva, vagy feltűzve bent áll a sorban, annak a legutóbbi bevonulás óta úgyszólván minden sejtje hétszer is kicserelődött.”

40 Budapest Főváros Levéltára (BFL), XXXIII.1.a, VII. kerületi születési anyakönyvek (1909), 1936. kötet, 3021. sz. bejegyzés alatt található Mérei Ferenc.

41 Persze a lakóhely és a cég többször változott, ám ennek társadalomtörténeti rekonstrukcióját nem ebben a tanulmányban végzem el. Lásd BFL, VII.2.e, Budapesti Kir. Törvényszék Cégbírósi Irtak 1976/1915: Mérei és Tsa. cég; valamint BFL, VII.2.e Társas cégek jegyzéke 38Bk 253. lap, továbbá *Budapesti Czim- és Lakjegyzék* 1905. május – 1906. április, *Törvényileg bejegyzett cégek*: „Mérei és társa, társt. Mérei Géza és Erdélyi Mór, fényképészek. A cég a társtagok által együttesen képviseltetik s olyképp jegyeztetik, hogy az előírt vagy előnyomott czégszöveg alá Mérey (sic!) Géza teljes nevét, Erdélyi Mór vezetéknevét írja, VII., Csömöri út 28.” A korszak műtermeit alaposan áttekinti: Szakács 1984: 5–96 (Erdélyire különösen 16–17, Méreit a 30. lapon említi).

42 BFL, IV.1476.b, Budapest Székesfőváros VII. Kerületi Előljáróságának iratai, Iparügyi és egyesületi nyilvántartások, E iparlajstrom, 45. kötet, 230. sorszám. (Erdélyi Mór mindössze egy évig volt a cégben, hivatalosan 1905. október 25-én kilépett. BFL, VII.2.e, 1976/1915.)

43 Lásd BFL, VII.2.e, 1976/1915. Mérei Endre és Ferenc kiskorú örökösök ügygondnokaként az apa legidősebb testvérét, Mérei Emilt jelölték ki. Mérei Géza halála után egy ideig az özvegy, Klein Valéria volt cégtulajdonos, majd 1929. április 15-től hivatalosan megszüntette az üzletet. (Sajnos a lajstromhoz szerelt, 39.615/1929 sz. irat a levéltárban nem volt fellelhető.)

44 PIL, fondszám nélküli sajtóanyag: *Mérei Ferenc–interjú* 1986: 2–3.

45 A cégbírósi iratanyag számos értékes aprósággal szolgál erre nézve is. Noha fentebb említettük, hogy özv. Mérei Gézáné Klein Valéria 1929 tavaszán az ipartestület felé jelezte a cég megszüntét,

a fizikai fenyegetettség (gyenge fizikuma miatt gyakran alaposan megverték a vele egykorú pajtásai), másfelől a szellemi képességiben való megkapaszkodása voltak. Az önazonosságát gyorsan ehhez a mozzanathoz kötötte, s egészen fiatal korától, többé-kevésbé tudatosan, műveltség kiépítésére törekedett; ezt nevezi megnyilvánulásaiában olvasási láznak. A Csikágó ekkor nem proletár, inkább kispolgári negyed volt. Erdős László – kívül Mérei a KIMSZ-ben elvben találkozhatott – emlékiratában rekonstruált „kognitív Csikágója” szerint ez a terrénum „a nehéz fiúk tanója volt. Híres bicskások, mackósok, betörők laktak. Ezek azután lassanként elköltöztek innen, de hátrahagyták a hírüket, úgyhogy a Csikágó még akkor is veszélyes helynek számított, amikor már csak a Garay tér környékén és a Nefejejs utca egyes részein maradt némi nyoma a hajdani vagányságnak. A[z első] háború utánra kispolgári negyeddé változott, amely azonban paradox módon munkásmozgalmáról volt nevezetes.”⁴⁶ Mérei gyermekkori családi körülményei, anyagi viszonyai, baráti hálózatából leszűrt élettapasztalata alapján tehát döntően különbözött a fentebb érintőlegesen ismertetett példáktól. Az erőszakkal kapcsolatos élményei tekintetében két sorsdöntő periódust említ: *az iskolát* („olyan pofonokat kaptam tanítóktól, tanároktól egészen 18 éves koromig, olyan pofonokat és olyan veréseket, amik ma elképzelhetetlenek”) és a *munkaszolgálatot* („két év volt az Ukrajna, meg a doni hadsereg, mert ott a keretlegények ugyanúgy vertek, mint a tanítók az iskolában, tehát ami verés még hátravolt az életemben, azt ott megkaptam, de bőven”).⁴⁷ A család az ő esetében is asszimilált; sem a családi életben, sem iskolai kapcsán nem kapott vallásos neveltetést.⁴⁸

ám ezt elmulasztotta bejelenteni a cégbíróságon. Ezt nem tudván, ez utóbbi 1936 szeptemberében megkereste a magyar kir. államrendőrséget Klein Valéria és műhelye hollétének felderítése ügyében, ám a kirendelt Balogh Ferenc detektív mindössze annyit tudott meg, hogy nevezett elköltözött, és egy Hegedűs Gyula nevű kereskedőhöz ment feleségül, aki rövid időn belül szintén elhalálozott. Utóbb újabb házasságot kötött, ám erről bővebbet nem tudott meg. BFL, VII.2.e, 1976/1915: 400/2097. sz. (1936). Az 1930-as választási névjegyzék tanúsága szerint Klein Valéria valóban nem lakott a fenti lakhelyen, viszont Mérei Rezső kegydíjas magántisztviselő (szül. 1842, Esztergom, apja: Mellinger Mór, anyja: Jankisz Júlia) – Mérei Emil, Jenő, Géza, Hugó és Lujza édesapja, Mérei Ferenc nagyapja – feltehetően feleségével lakott ott. Lásd *A Budapesti Székesfővárosi Törvényhatósági választók 1930. évi végleges jegyzéke*, VII. választókerület 130. szavazókör.

46 Erdős 1984: 6. Fontos azonban megjegyeznünk, hogy Erdős mindvégig doktriner kommunista maradt, Méreivel, de főleg a már akkor is antisztálinista oppozícióval tehát eléggé messze kerültek egymástól. Az oppozíció a legalálalóbb Szovjetunió-gyalázók gyülekezete számára, nem is nagyon állja meg, hogy ne cseplülje főleg Justust és Partost (lásd különösen 49–64).

47 Az idézetek helye: PIL, fondszám nélküli sajtóanyag: *Mérei Ferenc-intervjú* 1986: 2, 6. A munkaszolgálat kapcsán Braham is kiemeli, hogy „(k)ülönösen azok sínylették meg a sorsukat, akik közép- vagy felső középosztályi háttérüknel fogva nem szokhattak hozzá a viszontagságok elviseléséhez.” (Braham 1997: I. kötet 322). A verés rekonstruált tapasztalata, noha indulati értelemben ugyanolyan rossz, visszatásító, mint a gyerekkori verések, mégsem váratlan, ismeretlen, így a pofonok, megalázások elszenvetője talán jobban „fel van vértezve” a megpróbáltatásokkal szemben. Ugyanez vonatkozik az életkörülmények szegényességére, a nélkülözésre is.

48 Itt az asszimiláció fogalmát komplex módon értem, mely magában foglalja az akkulturációt – a normaképző kulturális emlékezet elvesztését – és ezzel rendkívül szoros összefüggésben az aposztáziát, a hit elhagyását is. E komplex folyamat egyik fontos, „látható” állomása a névmagyarosítás foganatosítása volt. A Mérei család esetében ezt a fentebb már említett Mellinger Rezső – Mérei Emil, Jenő, Géza, Hugó és Lujza édesapja, Mérei Ferenc nagyapja – kezdeményezte, s a kérelem a BM 40104-81 szám alatt engedélyezésre is került (lásd Szentiványi 1895: 158). Saját identifikációja szempontjából azonban a hit elhagyását tartotta legfontosabbnak Mérei. Ebben a sze-

Édesanyja Berlinbe szeretne volna küldeni fiát, ám Mérei – később Ady és főként Kassák példáját tudatosítva – Párizst választotta. „Mindenben [Kassákot] utánóztuk: talán az Ő nyomában jártuk be gyalogosan, vagy ingyen utazva Németországot (a weimarit), Őt utánózva mentünk el Párizsig, s ettünk nagykanállal péntek este a Zsidó Segélyegylet menzáján. S ami a legfontosabb: az Ő hatására lettünk avantgarde-isták.”⁴⁹ Noha a párizsi emigráció nagy részét természetesen a munkanélküliség ellen külföldre kényszerülő munkások tették ki, az „értelmiségiek”, a diákok – s ebben kulcsszerepe van az Ady- és Kassák-hatásoknak – egy magas színvonalú társaság formájában képviseltették magukat.⁵⁰ E csoport az avantgárdokkal és a radikális baloldali kritikizmussal nem csak mint absztrakt művészeti és politikai beállítódásokkal érintkezett, hanem azt szintetizálni és a mindennapi életben megvalósítani igyekezett. Ebben a tekintetben – s ez Méreinel fontos szempont a szerény gyermekkori körülmények elfogadásának, sőt *beállítódássá válásának* megértéséhez – az egyszerűség, a puritán létfeltételek vállalása *nem volt független* elkötelezettségüktől, világnézetüktől.⁵¹ Ösztöndíj, mindenféle támogatás híján Mérei például újságáruval, felszolgálással, vendéglőben mosogatással kereste meg a létfenntartáshoz szükséges anyagiakat, mások gumiköpeny-ragasztással (például a festő Vajda Lajos), épületfestéssel vagy éppen angolfordítással (mint Kelemen Imre). A Panthéon mögött, az V. kerületi rue Rollinben vendéglőt fenntartó magyar emigráns Elek-házaspár hölgytagja így fogalmaz erről memoárjában: „mindig voltak diákok, akik hozzánk jártak enni; fel is vettem közülük néhányat, főleg magyarokat, mosogatni vagy a pincérlányoknak segíteni. Sok mai miniszter mosogatott nálam. Mindig nevetek, ha erre gondolok, s feltételezem, hogy ők is. Vlasiu, aki kulturális miniszter Romániában úgy követett, mint egy kiskutya. [...] Mérei szintén felszolgált nálunk; nem tudom mi lett vele. [...] Nagyon szellemes, mindig jókedvű volt, fantasztikus tréfákat csináltunk együtt.”⁵² A Párizsból 1936-ban Magyarországra visszatérő Mérei számára tehát az 1942-es munkaszolgálatos bevonulás sem a szilárd politikai meggyőződés, sem az életkörülmények különös nehézsége miatt nem volt – az egyéb, említett tapasztalatokhoz képest – megdöbbentő, radikális vagy egyértelműen negatív változás.

reben látta Mérei Ferenc pszichológusprofesszort Bibó is Uchroniájában: „az egyházi és vallási kereteket következő szabadgondolkodó” (lásd Bibó 1990: 278).

49 Mérei 1985a: 15. Az Ady-hatásra pedig lásd Gluck 2002: 149–162.

50 Vö. APP, BA 2182 (1932. augusztus 9.): részletes jelentés a magyar emigráció számáról, összetételéről, aktivitásáról. Az összefoglaló kilencezer fős magyar kolóniáról tud, melynek egyharmadát sorolja az értelmiségi, újságíró, tanár, író, művész, kereskedő, alkalmazott kategóriába, míg a többi egyöntetűen a munkásoknak nevezi (lásd még Löffler é. n.: 2).

51 Számos interjú, memoár a mai értelemben vett etnográfiai leírása örzi a mindennapok lenyomatát. Csak a baráti körből, a későbbi Törzs-tagok és szimpatizánsok közül említve néhányat: Bajomi 1986: 22–25, Bajomi 1983: 20–22, Bálint 1984: 160. Az „öltözködés”, piperkőcködés kifejezett megvetéséről: Román 1990: 54.

52 Elek 1977: 163–164. (A szövegben Mérei nevét rosszul szedték ki, így: Mercy, ez a francia szövegekben elég gyakori; a kontextusból azonban egyértelműen beazonosítható. A szövegben feltűnő Ion Vlasiu író egy időben valóban Románia kulturális minisztere volt.) Az Elekékkel való szimpátiák közös volt: „(a)z Elek-féle vendéglőben – tekint vissza Mérei – minden délben felszolgáltunk. Ebédet és pénzt is kaptunk. Nagyon jó főnök volt Elek és Elekné – te ismerted őket. Nagyszerű főnökök voltak, egy kicsit családi elbánásban részesültünk.” (Bajomi 1986: 23).

MUNKASZOLGÁLAT: HIC-ET-NUNC-LÉT ÉS ÖRÖMELV

Mérei, ahogy fentebb említettük, 1942-ben kerül a keleti frontra. Egyik interjújában arról mesél, hogy már elindulása előtt elmondta feleségének: mindenképpen át fog szökni a Vörös Hadsereghez.⁵³ Ez 1944 szeptemberében valóban be is következik, bár az interpretációk – a beszélő szándékának függvényében – meglehetősen eltérnek: míg Mérei tudatos szökésről beszél, addig a tevékenységét később figyelő Gerőné Fazekas Erzsébet passzív fogságba esésként festi le az esetet. Itt a történet elmondásához tapadt motiváltságot nyilvánvalóan nehéz, ha egyáltalán lehetséges elkülöníteni.⁵⁴ Mérei Sztaniszlauban került a Vörös Hadsereg közelébe, vagy ahogyan ezt igen rosszindulatúan Fazekas Erzsébet megjegyezte: „Mérei hozzánk tülekedett”.

Mérei, mint fentebb már szóltunk róla, a *Párisi Munkásnál* szerzett tapasztalatai miatt az akkor alakuló, elsősorban a hadifoglyoknak készülő *Magyar Újság* alakuló szerkesztőségébe került, melyet utóbb *Új Szóra* „kereszteltek” át.⁵⁵ Feladata s körülményei itt is hasonlóak voltak, mint annak idején Párizsban: rövid, legtöbbször szignó nélküli cikkek írása, korrektúrázás stb. „A 4. Ukrán Hadseregcsoport – írja a lap – 1944. szeptember végén kelt át a Kárpátokon, s ekkor adta ki Mechlisz vezérezredes Illés Bélának parancsba egy magyar lap, eredetileg *Magyar Újság* készítését. Főszerkesztő Illés Béla, szerkesztő Kassai Géza lett. Ott volt még Fazekas Erzsébet, Wágner Anna és Oldner Vladimir szovjet főhadnagy. Első munkatársak között volt Solt Lajos hadnagy, magyar antifasiszta is. Tevékenyen részt vett benne Farkas Mihály, jelenlegi belügyi államtitkár.”⁵⁶ Noha a szöveges beszámoló Méreit itt még nem említi, az írás felett található fotón kétségkívül szerepel.

A lap működésének egyéves évfordulóján Illés Béla külön cikket szentelt az *Új Szó* működésének méltatására, s ebben a lap történetét, működését összefoglaló cikkében a munkatársakra is kitért; Wágner, Oldner és Fazekas hosszas méltatását követően néhány szó a volt hadifoglyoknak is jut: „(m)unkatársaink egy része volt hadifoglyokból áll, akik együtt tették meg velünk a nehéz és veszedelmes utat Lemberg-től Debrecenig. Megállták a helyüket, úgy is mint a sajtó munkatársai, úgy is mint hazafiak. Ezek: Dr. Mérei Ferenc, Lévai Béla és a fiatal tehetséges költő Zsom-

53 Rádai 1984.

54 MOL, M-KS-276-68-84. ö.e., p. 21.

55 Ha már Mérei sajtómúltjánál tartunk: egy helyen megemlíti (Bajomi 1986: 25), hogy memoár jellegű írása jelent meg álnéven a *Linkskurve* nevű ismert lapban a Tanácsköztársaság évfordulója alkalmából. Sajnos még a lap bibliográfiája (Kliche-Seidel 1972) alapján sem tudtam beazonosítani e hivatkozást, talán más lapban jelent meg. Az évfordulóra megjelent, bizonyosan nem Méreitől származó cikk pedig: Lenin am Funktelefon... 1919.

56 *Új Szó* 1945. október 26. Mérei saját szignóval kevés cikket írt (lásd Mérei 1945). Mérei ifjúkori barátja, a Törzs „névtelen” szellemi középpontja, a szarkasztikus humoráról ismert Lux László, aki – oppozíciós előélete miatt – 1945 után a szocdemek mellé állt, egy helyen azt mondja: „ő az egyetlen, aki pénzért veszi az *Új Szót*, mert abban még az írásjelek hiánya is hazug.” A baráti elköteleződések és politikai nézetkülönbségek bonyolult összjátékára, mely 1945 és 1950 (Mérei eltávolításának időpontja) között megosztotta az oppozíció-Törzs tagságát, mélyen jellemző ez a mondat (lásd Román 1990: 401). A kép meglekinthető: http://www.korall.szoc.elte.hu/archivum/korall_21_22_files/merei_ferenc.jpg

bor János.⁵⁷ Illés Béla később a *Honfoglalás* című, egykori naplójegyzetei alapján írott dokumentumregényében részletesen beszámol a *Magyar Újság* szervezéséről, s a galíciai körülményekről; ebben Méreinek már nem jutott szerep, noha többen saját nevükön, egyesek pedig megváltoztatott névvel, de könnyűszerrel beazonosíthatóan szerepelnek.⁵⁸

Az eredetileg kitűzött cél, a Vörös Hadsereghez való átszökés harmadik nekifutásra sikerült, közben azonban eltelt két év. Jóllehet a büntetés *küldetésé lényegítése* teloszt, célt adott a mindennapok jelentést nem képző ismétlődésének, ám a munkaszolgálatban *megélt* napokat, heteket és hónapokat önmagában nem tudta kiváltani, a fizikai, lelki nehézségeken való túljutást nem tudta, nem tudhatta minden ízében meg nem történtté tenni a hit teleológiája. Csakugyan szenvedés az értelem tehetetlensége, de az éhség és a hideg ellen messze nem elég a messianisztikus küldetés ígérete – a túléléshez kenyér, víz és meleg jelenvalósága kell. Káldor György, Örkény *Lágernek népe* című szociográfiájáról szóló vallomásában úgy fogalmaz, hogy a „hadifogoly éhsége » az ösztönök félelme az éhhaláltól«. [...] Aki, mint minden katona egyszer valahol szembekerül az éhhalál lehetőségével, annak a zsigereibe itatódott az éhség, az zabálhat pukkadásig, mégis valahol felriad, és éjjel a szikrázó csillagok alatt egyszerre csak fel szeretné falni a világot [...]. *Kozmikus éhség a foglyok éhsége, csillapíthatatlan.* Lehet, hogy ez a szerzetesi étellel függ össze, a szexuális ösztönök átváltódásával az evés análerotikus gyönyörévé. [...] Sok éves fogságunk során igen kevés szexuális vétséggel találkoztunk a táborokban, de rengeteg élelmiszervétséggel, a lopástól a betörésig, verekedésig, rablásig.⁵⁹ A túlélés mindennapos stratégiájára persze Méreinek is megvoltak a maga eszközei; ezek, a közel azonos körülmények okán bizonyos szempontból nagyon hasonlóak, ám egyes elemeiben mégis sajátosságokat hordoznak.

„Középköltővel – írja Mérei visszatekintve – együtt voltunk munkaszolgálaton. Egy olyan században, amely már részt vett támadásban, visszavonulásban, kevesen maradtak életben, vagy tíz század maradványaiból állították össze. Így óriási személyes tapasztalatokkal rendelkezünk, *mintha az életképesek maradtak volna életben.* Családi és közéleti gondok nélkül kellemes, a hadiövezetet tekintetbe véve magas minőségű életet éltünk. Ennek megtestesítése egy Samu nevű nagyerejű ember volt, artista és állatidomár, aki arról lett hírhedt, hogy kutyát tartott a fronton. [...] Ebben a jó életminőségű, nagyon tapasztalt és fortélyos században élt Középköltő is. Ezek a munkaszolgálatosok jól öltöztek (azaz meleg holmijuk volt), jól ettek (megtanultak gátlástalanul lopni a katonai raktá-

57 Illés 1945. Illés tulajdonítása, tudniillik, hogy Mérei doktor, nem állja meg a helyét, hiszen 1945–46-ban, egyetemre aspirálásának kezdetén Harkai Schiller Pál épp azon háborodott fel, hogy doktorátus nélkül öhajjt egyetemen oktatni (lásd P. Bakay 1998: 209).

58 Illés 1980, különösen 387–424.

59 Káldor 1995: 80. Talán kevésbé ismert ma már, hogy egyes lapok, így az *Új Szó* hasábjain is, az ún. hadifogoly-üzenetekben lehetett értesíteni a családot, barátokat vagy hírt kérni a fogolytól. Káldor kapcsán: „Dr. Káldor György üzeni feleségének, Hermann Lászlónak és Ortutay Gyulának, hogy jól van, értesítsék családját.” (*Új Szó* 1945. 08. 28.), Szilágyi János György kapcsán: „Jancsikám, hírt várunk tőled, jól vagyunk, csókolkunk, anyuka, Gizike, Marcsi. Sziget u. 27.” (*Új Szó* 1945. 09. 18.). Az éhség metafizikájához pedig lásd Örkény 1981: 40.

rakból), még tisztálkodtak is. Nem voltak tetveik, lószerszámokat loptak a raktárból, ahol dolgoztak. Ezt elcserélték házigyártmányú vodkára (ezzel is a békét védték!), s így felszerelve jártak a lányok után.

A hadászati cselekvések terepén feltalálható lányok és asszonyok értékelése körül két álláspont alakult ki. Az egyik nézet szerint minden lányban van valami, a szemében vagy a mozgásában, a hajában vagy a hangjában és főként a combja között, valami, ami csak neki van. Jó magam is inkább ehhez az állásponthoz húztam. Jóakaróim azt terjesztik, hogy ennek az álláspontnak az ideológusa lettem. Nem merem magamnak tulajdonítani ezt a szerepet – zárja végül Mérei e gondolatmenetet –, de amennyire tőlem tellett, harcos elkötelezettség voltam az irányzatnak.⁶⁰

Jól látható, ebből a részletből is, hogy noha a hangsúlyt közel azonos dolgokra (evés, ivás, szexualitás) helyezi, mint Káldor, ám az értékelés többnyire ellentétes; azt kell mondanunk, hogy ez Mérei beállítódásában a stratégiai, az új, a sajátos. „A kellemes, magas minőségű élet” vagy a „jó életminőségű század” kifejezéseket nyilván túlzásnak tartja a mai olvasó. Vitathatatlan, hogy neki is szüksége volt meleg holmira, megfelelő mennyiségű ételmiszerre és innivalóra, de ezt Mérei valahogyan élet előtti minimumnak, s nem magának az életnek tekintette; az *élet* biológiai fogalmához szükségesnek, de az *élet* komplex értelméhez nem elegendőnek. Nem összemérte az ott lévő „jelent” a normális körülmények közötti életszükségletekkel (ez így is, úgy is összemérhetetlen), hanem *az adott szituációt tekintette jelenvaló életnek*. „(A)z élet *hic et nunc* jelenség. Nem várom az életet, hanem élem a mindenkori »itt és most« feltételek között” – mondja később teoretizálva saját, hallgatólagos, korábbi álláspontját.⁶¹ S ebben nagyon fontos szerepe volt, Káldor beállítódásával szemben, a szexualitásnak is. Erről az alábbi történetben számol be:

„1944 elején történt. Csornavoda faluba érkeztünk. Úgy tudtuk, egyetlen éjszakát töl-tünk a dombra épült községben. Reggelre azonban kiderült, hogy a tavaszi áradás elvitte a hidakat; a patakok nagy folyóként hömpölyögtek, körülzárták a dombot. S mi ott maradtunk, mint egy szigeten Csornavodában, talán több mint tíz napig. Más alakulat éppen nem járt ebben a körzetben, s mi éltünk a parasztházakban, mint Marci Hevesen, vagy mint isten Franciaországban. A házejka, akinél laktam, még siratta a »Moj Cselovjek-et«. Amint megtudtam, ez egy német zsoldban álló ukrán könyvelő volt. [...] [Ahogy] a front közeledett, a németek visszavonultak, vitték magukkal Moj Cselovjeket.

Már említettem – fűzi tovább Mérei –, hogy nagyon kipróbált és gazdag századként vándoroltunk. Könnyedén, mint a távgyaloglók és nagyértékű cseretárgyakkal

60 Mérei 1985b: 78–79. A másik – itt nem részletezett – nézet szerint, a hátsország nőtagjai elhanyagoltak és nemi betegségek hordozói, így a katonáknak óvatosnak kell lenniük. Ez volt a „két T-mozgalom”: óvakodjunk a tetűtől és a trippertől. Mérei, mint a fentebből is kiderült, az ellenkező táborhoz, azaz az „ellen-két T-mozgalomhoz” tartozott, melynek filozófiája a „ne óvakodjunk” jelszóban kristályosodott ki. E szöveg rövidítve, szerkesztve megjelent: Bagdy–Forgács–Pál 1989: 146–158. A továbbiakban, a szöveghűség végett, a kéziratot követem.

61 Mérei 1998: 450 [Adalékok egy társas szempontú gyermeklélektanhoz (1962. december – 1963. március)].

felszerelve, amilyen a pipereszappannak számító mosószappan, a só, a sósborszesz, egy kórházi rakományból a fájdalomcsillapítók stb.

Mária [ti. az előbb említett Házejka] befogadott. Egyedül maradtunk a házban. Az áradás elzárta a világot. [...] A pipereszappannak nevezett német mosószappannak a hatása lenyűgöző volt. Meleg vizet forralt, megmosta a lábam, mint a sokat emlegetett Moj Cselovjek-ét. Aztán megágyazott a kemencepadkán. Nem emlékszem arra, hogy hányadik napon feküdt mellém. Tudom, hogy nem az első nap. Itt éltem nála több mint tíz napig. Minden szappanomat nekiajándékoztam. Cukrot is hoztam neki, amelyet valami ruhadarabomért cseréltem egy hadi milliomossal. Legalább 20 kiló kristálycukrát a tisztí málhákkal vitette; a kocsist pálinkával vesztegette meg.

A csornavodai szép napok valóban sokba kerültek. Átszámítva, ha a reménytelenség valutájának meghatározó árfolyama lenne, akkor Csornavoda annyiba kerülne, mint a Hilton szálló apartment-ja, telefonon hívott luxus-ágyassal. [...] Amikor több mint tíz nap múlva a víz leapadt, s fölverték a fahidat, mi újra elindultunk. Mire leértünk a Kárpátok keleti lejtőjére és hírekhez jutottunk, kiderült, hogy [1944.] március 19-ét Csornavodán vagy még annak kábulatában töltöttük. [...] Ez az emlék is hozzáadott valamit ahhoz a tudáshoz, hogy *nincs átmeneti élet*. Aki átadja magát, feláldozza vagyonát, minden pipereszappánát, s még adósságba is veri magát, mint jómagam a kristálycukorért – összegzi a történetet Mérei –, az megtalálja *hiteles örömét* Csornavodán is, Mária kemencepadkáján vagy forróvizés dézsájában.” (Az első kiemelés az eredetiben, a második a szerzőé – K. H. Zs.)⁶²

TÚLÉLŐ ÉS TÚLÉLŐ: VITA ACTIVA, NEVETÉS, ELABORÁCIÓ

„Ahogyan munkaszolgálatos éveimnek az örömeiben lebegtem, csak az örömökre emlékszem, ez a túlélők privilégiuma.”⁶³

Mérei Ferenc

Míg a „szemináriumi lehetőség” tengelyében a jövőre irányuló várakozás mint forradalmi teleológia az Ernst Bloch-i „Nocht-Nicht-Sein” képében jelenik meg, addig az örömelv középpontjában az „itt-és-most-lét” ténye és a „hiteles öröm” keresése állnak. Bárhogyan is nézzük, e paradoxon, e két világos életvezetési mozzanat az, amely ebben az időszakban az *élettörténet mint társadalmi jelentéstörténet ritmusaát adja, mintázza azt és ugyanakkor korlátokat szab az adott politikai, társadalmi világgal való kapcsolatának*. Ez 1942 és 1944 között nem okozott kibékíthetetlen konfliktust; megítélésem szerint a paradoxon antagonisztikus ellentétté csak később, 1950 márciusának politikai motivációktól és ideológiai erőforrásoktól dúszított mezejében válik. Amennyiben a politikai, társadalmi értelemben vett konfliktusra az uralom gyakorlásának feltételeiért, a hatalom hatékonyságáért, továbbá a mindennapi gazdasági, kapcsolati, érzelmi forrásokért folytatott küzdelemlként tekintünk, úgy megítélésem szerint az ún. pedológiai vitába sűrített viszály az

⁶² Mérei 1985b: 82–83.

⁶³ Mérei 1985b: 81. (Kiemelés az eredetiben. – K. H. Zs.)

a mozzanat, mely Mérei élettörténetében végképp kibillent a személyes integritás és az *én* fölfogásának korábban, nagyjából 1928 és 1949 között rögzített értelmét és folyamatát. „Persze, mondjuk csak ki! – vágja rá egy későbbi beszélgetésben – Szigorú bolsevik voltam. Tulajdonképpen negyven éves koromban [azaz 1949-ben] kezdtem puhulni.”⁶⁴

Mérei beállítódásának crédója: nem várni, nem hagyni-megtörténni, hanem aktívan keresni, elébe menni, és – főképpen – megtalálni és kiaknázni belőle a kellemet, az örömet. Ez az intenzív élet Mérei Ferenc-i imperatívusza. Ezt a legszebben és legtömörebben talán egy kései interjújában fejtette ki. „A fogalomban – fejt ki Mérei – sok minden fonódik egybe. [...] A kulcsfogalom az átélés, ebben van az az érzés is, hogy velem történik, én csinálom, tehát felelős is vagyok érte. De jelenti azt is, hogy amit átélek, az a valóság: nincs »átmeneti élet«, nem érvényes az az illúzió, hogy »majd eljön a mi szép életünk, az lesz az igazi«. [...] Intenzíven élni azt a bizonyosságot jelenti, hogy *csak* ez az élet van, a »másik« ábránd, illúzió, ígéret, esetleg *terv*, amelynek a megvalósításán fáradozom, amin ábrándozom stb., de élni csak ezt élem. A börtönben [1959 és 1963 között] egyszer együtt voltam egy írástudatlan emberrel, akit éppen húsz nap sötétzárkával fenyegettek. Sajnálkoztam milyen rossz lesz neki. Mire ő megnyugtató: »Azt is csak emberek csinálták, tanár úr!« Úgy érzem, ettől az analfabétától tanultam meg, – lehet, hogy a magam tapasztalatából, de az analfabéta szavaihoz kötöttem – hogy abban a helyzetben, ahová éppen a sors vet, ott kell élnem. Minden helyzetben meg kell találnom, ki kell alakítanom a létem, még ha nem fogadom is el az adott életfeltételeket és megváltoztatásukon fáradozom, akkor is ez az én egyszeri, visszavonhatatlan életem.”⁶⁵

A holocaust társadalomtudományi irodalmában rendkívül elterjedt a »túlélő« fogalmának használata. Az elképzelés, mely kezdetben a második világháború pusztításait elszenvedett személyekre vonatkozott, a kutatás újabb tapasztalatai szerint manapság egyre inkább az identitás- és elismerés-politika eszközkévé vált, mely retrospektív módon homogén tapasztalattal és ehhez kapcsolódó morális (univerzális) ítélettel kívánja felruházni az egykori megpróbáltatások elszenvedőit; ezek azonban, sajnos, többnyire sablonokat termelnek, a sűrűség és a többértelműség hitele nélkül.⁶⁶ A holocaust pszichiátriai irodalmában a túlélő fogalma egyértelműen a koncentrációs táborokat átélt személyekre vonatkozik, noha az egykori trauma hatása orvosi értelemben gyakran több nemzedékre is kiterjed.⁶⁷

Az Örkény István lágertapasztalatát lélektani kontextusban vizsgáló Kalocsai Katalin olyképpen fogalmaz, hogy az írónál a minden előzetes emberi elképzelést jócskán felülmúló valóság megélésének és átfordításának adekvát formájává vált a humor, illetve annak ad absurdum fokozása, a groteszk: az elviselhetetlen elviselése-

64 Bagdy 1985: 244.

65 Mérei-Somogyi Tóth 1979: 1564.

66 E tanulmányban nem tárgyalom ezt a problémát, melynek egyébként is könyvtárnyi terjedelmű irodalma van. Lásd pl. Pollak 1990, Chaumont 1997. Kosellecknél a túlélő inkább az erőszakos esemény közben (háborúban) meghalt személyek családtagjait jelenti, akik valamilyen *értelmet* tulajdonítanak az elhunyt személy halálának: vö. Koselleck 1979: 255–276.

67 Lásd Kelemen 1997: 115–125, Kende 1997: 43–46, Niederland 1988: 45–52.

sének, az értelmetlennek való értelemadás eszköze volt a humorhoz kapcsolódó nevetés.⁶⁸ Norbert Elias kifejezését továbbgondolva talán azt mondhatjuk, hogy az „embertelenség normális módon még elviselhető formáit messze meghaladó erőszakos bűncselekmények”⁶⁹ át- és túlélésének megértéséhez, az élmény átfordításának a „normál használatot” jóval meghaladó formákat kell keresnünk. Megítélésem szerint ez a mozzanat magyarázza azt a bevezetőben feltett kérdést, hogy a munkaszolgálat kontextusában mennyi relevanciája van a humor, a nevetés és az élmény kellemessé formálása alakzatainak. Örkény egyik levelében ezt egyértelművé is teszi: „jól vagyok, elfogadható egészségben, töretlen humorral nézem a dolgokat – ez volt az egyetlen fegyverem, amivel átvészeltam a régi és nehéz időket is”.⁷⁰ A humor és az ehhez kapcsolódó nevetés lelki és társas folyamatai és hatásai már igen korán foglalkoztatni kezdték a kutatókat. Freud a viccről szóló klasszikus tanulmánya vagy Henri Bergson a nevetésről szóló ismert esszéje mellett persze számtalan elmélet született a humor és nevetés tárgyában.⁷¹ A francia filozófus szerint a komikus helyzet *conditio sine qua nonja*, hogy a *test fölébe kerekedik a léleknek*, ha figyelmünket egy személy testére irányítják, holott a szelleméről van szó; másképpen fogalmazva ha egy *személy* egy adott pillanatban *dologgá* válik. A nevetésre ingerlő helyzetben tehát lennie kell valaminek, amely az emberre, Bergsonnal mondva, az „élőre tapadó gépiességet”⁷² kizökkenti, s az adott pillanat az, mely nevetéssé sűríti a társadalom vélekedését a kinevetett személyről. Ebben az értelemben a nevetés az alany, azaz a nevetők számára pszichikai értelemben feszültségoldó funkcióval bír, a tárgy, a kinevetett számára pedig szimbolikus büntetés. Feszültségoldás és büntetés lélektani és társadalmi alakzatai, funkciói rejlenek tehát a nevetés mögött. Örkény egyik legszemlelesebb lelapja így fogalmaz: „Se Operába, se hangversenyre nem járok. Mostanában a hason csúszásra és emberölésre fektetem a hangsúlyt.”⁷³ Úgy vélem, hogy e rövid szöveg – főként egy értelmiségi beállítódással bíró egyénél – plasztikusan fejezi ki a fentebb vázolt test-szellem ellentétet: a szellem magasztosságát, absztrakcióját (Opera, hangverseny) első lépésben komikussá ellenpontozza a test esetlensége, a hasoncsúszás, és második lépésben groteszkké az emberölés felemlítése. A komikumtól és a nevetéstől tehát – a háború, a munkaszolgálat kontextusában – eljutunk a groteszkig és a nevetés megfagyásáig: az oldás és a büntetés mozzanata tehát együtt él, nem izolálható többé alany és tárgy.

Ebben az írásban a humor és az ehhez kapcsolódó nevetés általános, az ellentételezés, a megfordítás elvén működő komplex formáját (oldás, büntetés), annak kommunikatív-performatív funkciójával együtt – társadalomlélektani és kulturális értelemben – szabadságot termelő, mesterségesen reprodukálható *szimbolikus*

68 Kalocsai 2004: 85–101.

69 Elias 2002: 231.

70 Örkény 1996: 36.

71 Csak a két klasszikus munkát említem: Freud 1994 és Bergson 1994. Humor és a trauma-feldolgozás összekapcsolásához lásd még Kalocsai 2004 és Varga 1992.

72 Bergson 1994: 71.

73 Örkény 1996: 29.

játéknak tekintem. Ahogy a játék neurobiológiai funkcióiról értekező Grastyán Endre fogalmaz, az ilyen „szimbolikus játékokban a végtelen szabadság világa tárul fel”, s hogy „a játékban, arteficiális céljai és akadályai ellenére, a valóság tükröződik, és a megismerés mechanizmusai érvényesülnek.”⁷⁴ A munkaszolgálathoz, a hadifogsághoz hasonló szélsőségesen nehéz élethelyzetben azonban a megismerés, a valóság felmérése, bensővé tévése önmagában inkább megrettent, mintsem kielégít. „Az álmodozás – írja később saját prizonizálódási tapasztalatainak feldolgozása-kor – elfeledteti a börtönt, a gondolkodás soha. Az érvényes gondolkodás minden szakaszában jelen van háttérként a valóságos helyzet. Mégis milyen örömet nyújthat ez a karbantartó és önvédelmi gondolkodás? [...] A sorok írója úgy látja, hogy gondolkodási típusa és adott helyzete egyaránt annak a szellemi munkának kedvez, amely a műveletekben találja meg örömét: a kiemelésben, az elhatárolásban, az egybevetésben, a különbségek kiélezésében, a jelenségekhez tapadó magyarázatok csi-szolgatásában mindaddig, amíg a jelenség önálló életet kap stb.”⁷⁵

Az elemző gondolkodás mellett tehát szükség van egy olyan instanciára, mely a megismert lélektani feszültséget oldja-bünteti, vagyis átfordítja, s ezzel lehetővé teszi az élmény valóságként való elfogadását, bensővé tételét. Ezt a lelki mechanizmust nevezi Mérei későbbi munkáiban *elaborációnak*.⁷⁶ Az elaboráció jelenségének vizsgálata szükségképpen elvezet bennünket ahhoz a hosszú távú lélektani problémához, melyet manapság röviden a túlélő fogalmába és szindrómájába sűrítünk. Ismert tapasztalat a túlélő lelkiismeret-furdalása, sőt büntudata, hogy ő életben maradt, míg társa, barátja, családtagja stb. meghalt, nem élte túl a fizikai és lelki megpróbáltatásokat. Mint Káldor György fogalmaz „(t)alán feszélyezett, hogy életben maradtam, míg G. I. meghalt, és a túlélő mégiscsak luxuslány a halotthoz képest, akit odalenn rágnak a férgek.”⁷⁷ Jellegzetes, hogy a túlélő fogalma ebben az értelemben valaki máshoz képest méri meg magát, aki már nincs, nem él; Mérei Ferenc ezzel szemben a túlélő eszméjét az *akkori selfhez képest* érti, vagyis az akkor a hetvenes éveiben járó pszichológus úgy véli: a háborúban valójában túlélte *önmagát*.

„Azt gondolom – írja rendezvényirodalmi visszatekintésében –, hogy [születésemkor] a kartotékomra a Demiurgosz egyetlen szót írhatott: „Túlélő”. Ebből az alkalomból elmondok egy vitát. Golding „Ripók Martin” című regényéről van szó.⁷⁸ Hajótörés, a mentőöv nélkül vízbekerülő Martin lerúgja magáról a csizmát, nagy kitartással és szerencsével egy szirtre vetődik s ott késének segítségével (szerencséjére ez nála maradt) enivalóhoz jut és a hajótörés után még 8 nap múlva is él. A regény epilógusában a hajótörés halottait mentőhajók kihalásszák a vízből. Ripók Martin hullája is közöttük van.

74 Grastyán 1985: 15, 59

75 Mérei 1998: 178 [Implikált tudás az álomban (1962. április – október)]. Örkeny két jelenség (hónvág és étvág) izolálásával és kiemelésével az „álmodozás” funkcióját határozza meg a hadifoglyok ideáltípusos magatartásaként (vö. Örkeny 1981, különösen 26–28).

76 Mérei–V. Binét 1975: 265–273. Lásd még Mérei 1989, különösen 214–215.

77 Káldor 1995: 78.

78 Golding 1980. Göncz Árpád fordítása nem Ripók, hanem Ripacs Martinként ültette át magyarra a „pincher” szót. Mérei valószínűleg emlékezetből idézte a polémiát, s filológiaiag ezért nem teljesen pontos az utalás.

Valamelyik egészségügyi mondja: „Ennek a szerencsétlennek még annyi ideje sem volt, hogy a csizmáját ledobja.” A hajótörés után legfeljebb egy percet élt, s ennek a percnek a fiktív fantáziája lehetett a nyolcnapos hajótörés. [...] Vály Gábor [...] a Nagyvilág hasábjain fejtette ki, hogy az élet e regény szerint fiktív, nem valódi; az ember azt hiszi, hogy partot ért, megmenekült, s éppen a fordítottja derül ki: az, hogy elpusztult. Aho- gyan Vály olvasta a történetet, az élet rettenetes, család: becsaptak bennünket már az- al is, hogy megszülettünk, a pesszimista bölcselet és életfelfogás az egyedül helyes. Per- sze vitába bocsájtkoztam [...]. Úgy értettem a regényt, hogy Ripók Martin rövid egyper- ces agóniáját legalább nyolc nap életre tudta meghosszabítani. Nem a múltját, a „tűnő életet” elevenítette fel, „mint aki a sínek közé esett”, hanem pillanatok alatt megindítot- ta a *helyzetnek megfelelő fantáziasort* és legalább nyolc nappal túlélte a halálát. Talán ha bajadérok közé képzeletileg magát, hétköznapian mérve élvezetesebbek lettek volna utolsó pillanatai, de lehet, hogy nem tudott volna kitölteni nyolc napot. *Egy vízben fuldokló- nak a legjobb vágyvezérelt éberálma a hajótörötti státusz egy tengeri szirten*. Ezt csinálta Martin. Túlélte saját halálát és modellt nyújtott a túlélés végső változatához. A regény- ből én az ellenkezőjét olvastam ki, mint a könyvtárigazgató. [...]

(M)ert ugyanott, ahol a szorongás megidézi a pusztulást, ugyanott, ahol a rettegést érzed, mindent meg is fordíthatsz. Ahelyett, hogy megbénulnál a rémülettől, elkezdhetsz cselekedni, félelem helyett elaborációhoz folyamodhatsz. A Golding-modellt követve agónia helyett a túléléshez, akárha fikció is! A Demiurgosz, aki a *túlélő* sorsát mérte rám, ezzel együtt rendkívüli képesség birtokába juttatott [...]. A túléléssel együttjáró ké- pességről, amelyet [...] elaborációnak mondunk, elmondanék egy kis történetet. [...]

1942–43 telén történt. Borzasztó hideg volt, minden reggel 38–41 fok. A befa- gyott Oszkol folyó partján táboroztunk, ott rendezkedett be a hadtáposzlop. Hajnal- ban minden nap ki kellett vonulnunk a vagonokhoz és onnan késő estig hordani a te- herautókba vagy raktárba mindazt, amit a hadsereg elfogyaszthatott. A munkából minden nap megszöktem. Választhattam a biztos lábfagyás és a szökésre kilátásba he- lyezett helyszínen történő felkoncolás között. A fagyást nehezen tudtam volna ellensú- lyozni, a felkoncolást azonban bátorsággal, ügyességgel elkerülhettem. Néhány tár- sammal együtt ezt választottuk. Kora reggel még kivonultunk munkára, aztán 8 óra kö- rül elszöktünk a munkáról és besurrantunk a már gondosan előkészített Házejkához, ki-ki a sajátjához, ott melegedtünk a padláson, dél felé jöttünk le, amikor már befűtöt- ték a kemencét. Azért csak 8 óra után kezdtük ezt a magánéletet, mert addig a tábori csendőrök is cirkáltak. Viszont 8 óra felé, akkor lett világos, ők is bekúsztak egy ház- ba. Amikor sötétedett, délután 3 és 4 között, visszaszöktünk a munkahelyre, mielőtt még a tábori csendőrök elkezdtek volna felkoncolni vagy legalábbis összeszedni a csel- lengőket. Akkor megint 2 órát dolgoztunk.

Ebben az önkényesen 4 órára csökkentett, hivatalosan 12 órás munkaidőben zsá- kokat hordtunk. Néhány hétig olyan zsákokat, amelyeknek a súlya nagyjából megfe- lelt a testsúlyomnak, ötven kiló lehettem. Néhány hét múlva már jóval nagyobb töme- gű zsákok érkeztek: só, cukor, paprika; ezek másfélszeresét, majdnem kétszeresét nyomták a testsúlyomnak. [...] Egyszer aztán a sors bedobta az aduját a munkaszolgálá- tosok életébe. Óriási ládák érkeztek. Szappan volt bennük, egy láda 120 kg-ot

nyomott és nem teherautóra kellett rakni, hanem felcipelni a raktárba. Az út: félemeletnyi lépcső után mintegy 20 méter fahíd vagy palló, megint lépcső, megint palló, s még vagy 20 méter a raktári zsákok sorai közt. Tegyük még hozzá: keskeny a lépcső, keskenyek a pallók, a sorközök, egy embernek kell vinni a ládát. Nincs mese, felteszik a hátára, induljon a szerencsétlen. Emlékszem, mintha besüppedtem volna a keményre fagyott talajba. Kiszakadt a hátam, közben számoltam a lépéseket. Talán a negyedik ládát vittem, a saját testsúlyomnak a kétszerese nyomta a hátamat; túl a második lépcsőn, a második pallón már bekanyarodtam a raktárba. Két magyar tisztet hallottam beszélgetni a raktár bejáratánál. Megnézni nem tudtam őket, a láda mint óriás szemelendő kitöltötte a látóteremet. De hallottam, ahogy az egyik mondja: „Hogy tud ez a kisember felmászni ezzel a ládával?” Erre a másik [...]: „Ennek a legkönnyebb, ez lélekkel csinálja.” Mint 50 kg testsúlyú ember, úgy toldottam meg magamat a 120 kilós ládához, ahogyan Ripők Martin hosszabbította meg az életét. Az én erőm ugyanolyan fiktív lehetett, mint Martin hajótörése, de a ládát azért felemeltem. *Ez a túlélők szerencsés titka: a rövid lét meghosszabbítása lélekkel és fikcióval.*” (Kiemelések tőlem – K. H. Zs.)⁷⁹

A bevezetőben idézett interjúrészlet éppen ehhez a mozzanathoz, a saját testsúlyánál jóval nehezebb zsákok, ládák cipelésének élményéhez kötötte azt az önéletrajzi állítást, hogy „nagyon jó formában” volt. Nehéz másként értelmezni e részletet, mint az elaboráció (az élmény leírása, értelmezése, átdolgozása, feszültségoldás) hatalma leírásának. A fogalom „Charcot-tól származik. Elsőnek ő jelölte így a helyettesítésnek, az áttételnek azt a láncát, amelyben az indulatból megnyilvánulás lesz.”⁸⁰ Ebben az értelemben az elaboráció nem a feszültségek elhárítását jelenti, jóval több annál. Az elhárított, „fékezett indulatok nemegyszer torlaszt képeznek a képzeletáramlásban, megállítják a gondolkodást, gátolják az emlékezeti felidézést vagy elterelik a figyelmet.”⁸¹ Így az elhárított, fel nem dolgozott indulat vissza-visszajár, s azzal a veszéllyel fenyeget, hogy az egyén újraéli a konfliktust. Az elaboráció lényege, hogy az indulat, az érzelmi feszültség képpé, ismeretté való átfordítása: „sűríti az élményt, áttolja az indulatot és képben fogalmaz”.⁸² (Ebben a tekintetben nagyon hasonlít az álommunkához. Ehhez a formához Mérei 1960 után, a börtönben fordult; erről szól, ennek terméke a *Lélektani napló*.) Ez azonban nem jelenti a rossz élmény tökéletes eltűnését, felszívódását, lelki trauma nélküli teljes gyógyulását, noha Mérei esetében a mérleg mégis sikeresnek, pozitívnak mondható. Börtönbeli álomrepertoárjának topográfiájában, állapítja meg Mérei nagy meglepetéssel, hogy „a háborús terep, az egykori nagy kalandok színhelye [...] *csupán 0,7%-kal szerepel* (!); ez az elosztás megint az álmodó gondolat- és kép-

79 Mérei 1985b: 84–88, 91. A korábban már említett, Törzshöz kapcsolódó rendezvényirodalom felépítését és az ún. rendezvény társadalomtörténeti összetételét és kulturális funkcióit részletesen tárgyalom: K. Horváth 2005.

80 Mérei–V. Binét 1975: 265.

81 Mérei–V. Binét 1975: 265.

82 Mérei–V. Binét 1969: 269.

zeletvilágát fedi.” (Kiemelés tőlem – K. H. Zs.)⁸³ Egy interjújában viszont úgy fogalmaz, hogy egy „ember fantáziája, érzelmi benyomásainak belső képre, belső szóra való átfordítása, szóval ami igazán lelki benne – igazából sohasem rögzíthető. Változik, csináljuk, alakul. *Én, ha félek, Auschwitzra gondolok*. Nagypám talán a dragonyosokra gondolt, pogromokra. Utódaim megint másra gondolnak, másféleképpen félnek [...]”⁸⁴ Ahogyan Örkény írásművészetében gyakran feltűnik a zsidó identitáshoz fűződő komplex, körkörös, lineáris elbeszélésben alig-alig elmondható viszony vagy az ún. lágerpszichózis,⁸⁵ úgy Méreinel a későbbiekben az archetipikus félelem rögzítésének tárgya az Auschwitzhoz mint helyhez kötött judeocídium eszméje (melyet valójában, szerencsére nem élt át!), a zsidóság faji alapú, ipari eszközökkel való elpusztításának banálisan ördögi gondolata. Örkény úgy utalt vissza erre egy Eörsi Istvánnak írt levelében, hogy „(n)émi meghökkenéssel olvastam [...], hogy az ész elnyomja benned az ösztönöket. Kérlek, ezen ne nagyon változtass. Már megéltém, amikor az ész nem nyomta el az ösztönöket. Nem volt kellemes időszak.”⁸⁶ S ha ez a nem-kellemes időszak egyszeri és megismételhetetlen életünk jelenvaló élménye volt vagy lesz, akkor, úgy tűnik, nem nagyon marad más, mint felfedezni önmagunkban a lélek segédigéit.

FORRÁSOK

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, CS-604, „Hunagricus”-dosszié, O-10986 Archives de la Préfecture de Police (APP), BA 2182 – 163.301 Archives Nationales, Académie de Paris Faculté des Lettres (1823–1953), AJ 16 5004: Fichiers individuels des étudiants nés entre 1880–1925: François Mérei kartonja. Budapest Főváros Levéltára (BFL), IV.1476.b, Budapest Székesfőváros VII. Kerületi Elöljáróságának iratai, Iparügyi és egyesületi nyilvántartások Budapest Főváros Levéltára (BFL), VII.2.e, Budapesti Kir. Törvényszék Cégbírószági Iratok Budapest Főváros Levéltára (BFL), XXXIII.1.a, VII. kerületi születési anyakönyvek (1909) Magyar Országos Levéltár (MOL), M–KS–276–53–47. Politikatörténeti Intézet Levéltára (PIL), fondszám nélküli sajtóanyag, *Mérei Ferenc–interjú* (1986)

Budapesti Czim- és Lakjegyzék. 1905. május – 1906. április. Budapest
A Budapesti Székesfővárosi Törvényhatósági választók 1930. évi végleges jegyzéke
 Szilágyi János 1972: *Kettesben – Mérei Ferencsel*. Magyar Rádió Archívuma, gépirat
 K. Horváth Zsolt 2002: *Interjú Szilágyi János Györggyel*, készült 2002 októberében.
 Litván György – K. Horváth Zsolt 2002: *Interjú Ravasz Jánossal*, készült 2002 februárjában.
 Rádai Eszter 1984: *Interjú Mérei Ferencsel*.

Napkelet 1931.

Új Szó 1945.

83 Mérei 1998: 324 (Implikált tudás az álomban).

84 Hernádi 1987: 591.

85 A példa címén lásd az erőszak lágerpszichózisára Örkény 1980b, a zsidó identitás ambivalenciájára Örkény 1980a, a háborús tapasztalatra az egyik legszebb elbeszélés: Örkény 1980c.

86 Örkény 1996: 311.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Aranyossi Magda 1961: A franciaországi magyar emigráció történetéhez. *Párttörténeti Közlemények* 3. 59–85.
- Aranyossi Magda 1978: *Rendszertelen önéletrajz*. Budapest
- Arendt, Hannah 1995: A hagyomány és a modern korszak. In: uő *Múlt és jövő között. Nyolc gyakorlat a politikai gondolkodás terén*. Budapest, 25–48
- Aron, Raymond 1969: *Penser la guerre: Clausewitz*. Paris
- Bagdy Emőke – Forgács Péter – Pál Mária (szerk.) 1989: *Mérei Ferenc: emlékkönyv születésének 80. évfordulójára*. Budapest
- Bagdy Emőke (szerk.) 1985: A szabadság első pontja: szeretni az életet. Beszélgetés a 75 éves Mérei Ferencsel. *Magyar Pszichológiai Szemle* 3. 241–253.
- Bajomi Lázár Endre 1983: Éhező inasévek Párizsban. Egy régi beszélgetés Kelemen Imrével. *Kritika* 7. 20–22.
- Bajomi Lázár Endre 1986: Mérei–Mák. *Kritika* 11. 22–25.
- Baker, Donald N. 1978: The Surveillance of Subversion in Interwar France: The Carnet B in the Seine, 1922–1940. *French Historical Studies* 3. 486–516.
- Bálint Endre 1984: *Életrajzi törmelékek*. Budapest
- Bergson, Henri 1994: *A nevetés*. Budapest
- Bibó István 1990: Ha a zsinati mozgalom a 15. században győzött volna... In: uő: *Válogott tanulmányok, 1935–1979. IV. kötet*. Budapest, 265–282.
- Borsányi György 1983: Ezernyolcszáz kartoték a budapesti baloldaltól. *Valóság*. 9. 19–31.
- Braham, Randolph L. (szerk.) 1996: *A magyarországi háborús munkaszolgálat. Túlélők visszaemlékezései*. Budapest
- Braham, Randolph L. 1997: *A népiirtás politikája. A Holocaust Magyarországon*. Budapest
- Broszat, Martin – Fröhlich, Elke 1987: *Alltag und Widerstand. Bayern im Nationalsozialismus*. München
- Chaumont, Jean-Michel 1997: *La concurrence des victims. Génocide, identité, survivant*. Paris
- Clausewitz, Carl von 1961: *A háborúról*. Budapest
- Elek, Héléne 1977: *La Mémoire d'Hélène*. Paris
- Elias, Norbert 1987: *A civilizáció folyamata. Szociogenetikus és pszichogenetikus vizsgáldások*. Budapest
- Elias, Norbert 2002: *A németekről. Hatalmi harcok és a habitus fejlődése a XIX–XX. században*. Budapest
- Erdős László 1984: *Böllérbicskák éjszakája*. Budapest
- Forgács Péter 1988: Epizódok M. F. tanár úr életéből. *Filmvilág* 8. 13–16.
- Frei, Norbert 1996: *Vergangenheitspolitik. Die Anfänge der Bundesrepublik und die NS-Vergangenheit*. München
- Freud, Sigmund 1994: A vicc és viszonya a tudattalanhoz. In: *Esszék*. Budapest, 23–251.
- Friedländer, Saul (ed.) 1992: *Probing the Limits of Representation. Nazism and the „Final Solution”*. Cambridge
- Gallie, W. B. 1978: *Philosophers of Peace and War: Kant, Clausewitz, Marx, Engels and Tolstoy*. Cambridge
- Golding, William 1980: *Ripacs Martin*. Budapest
- Grastyán Endre 1985: *A játék neurobiológiája*. Budapest
- Gross, Jan T. 2000: Themes for a Social History of War Experience and Collaboration. In: I. Deák – J. T. Gross – T. Judt (eds.) *The Politics of Retribution in Europe. World War II and its Aftermath*. Princeton, 15–35.

- Györi György 1977: Küzdelem a lélektannal és a világgal. Beszélgetés Mérei Ferenc-
cel. *Kortárs* 4. 629–644.
- Hadas Miklós 2003: *A modern férfi születése*. Budapest
- Hahlweg, Werner 1954: Lenin und Clausewitz. Ein Beitrag zur politischen Ideengeschichte des 20. Jahrhunderts, I–II. *Archiv für Kulturgeschichte* 1. 30–59., 3. 357–387.
- Hernádi Miklós 1975: A pszichológia az emberért... (Beszélgetés Mérei Ferenc-
cel). *Élet és Irodalom* 1975. november 1.
- Hernádi Miklós 1987: Nekem nincs absztrakt mondanivalóm. Beszélgetés Mérei Ferenc-
cel. *Magyar Tudomány* 7–8. 588–597.
- Houdsen, Martyn 1997: *Resistance and Conformity in the Third Reich*. London – New York
- Illés Béla 1945: Az Új Szó együttese. *Új Szó* 1945. október 28.
- Illés Béla 1980: *Honfoglalás*. Budapest
- K. Horváth Zsolt (megjelenés előtt): Szexuál–lélektani szubkultúra Budapesten. Szempon-
tok a Törzs keletkezéséhez és politikai szocializációjához. In: Erős Ferenc – Litván
György (szerk.) *Élet/mű: közelítések Mérei Ferenchez*. Budapest
- K. Horváth Zsolt 2005: *Bambini di Budapest 1950. Numerra kapitány, Pisztohi úr, Feszfa-
jú, Hülye–Mülye, Makovics, Baltazár püspök és Bizonyos Pál szubkultúrája*. Kézirat
- Káldor György 1995: Emberi hang a fogságból. In: Fráter Zoltán – Radnóti Zsuzsa
(szerk.) *Örkény István emlékkönyv*. Budapest
- Kalocsai Katalin 2004: A túlélés grimaszai, avagy tényleg elég csak fejtetőn nézni? Örkény
István alkotásai és vallomásai tükrében. *Thalassa* 2. 85–101.
- Karsai Elek (szerk.) 1962: „Fegyvertelen álltak az aknamezőkön...” *Dokumentumok
a munkaszolgálat történetéhez Magyarországon. II. kötet*. Budapest
- Kelemen Andor 1997: A holocaust-szindróma megjelenése a mindennapi orvosi gyakorlat-
ban. In: Virág Teréz (szerk.) *Elhúzódó társadalmi traumák hatásának felismerése és
gyógyítása*. Budapest, 115–125.
- Kende B. Hanna 1997: A késleltetett halál. In: Virág Teréz (szerk.) *Elhúzódó társadalmi
traumák hatásának felismerése és gyógyítása*. Budapest, 43–46.
- Kliche, Dieter – Seidel, Gerhard (Hrsg.) 1972: *Die Linkskurve, Berlin 1929–1932: Bibliog-
raphie einer Zeitschrift*. Berlin – Weimar
- Konok Péter 2004: A Munka-kör szellemi, politikai hátsországa. *Múltunk* 1. 245–270.
- Kornai János 2005: *A gondolat erejével. Rendhagyó önéletrajz*. Budapest
- Koselleck, Reinhart 1979: Kriegerdenkmale als Identitätsstiftungen der Überlebenden.
In: Marquard, Odo – Stierle, Karlheinz (Hrsg.) *Identität*. München, 255–276.
- Kun Miklós 2004: *Kedves Hilda! Egy elmeorvos az elmebeteg huszadik században*. Budapest
- Lenin am Funktelefon. Zum Jahrestag der ungarischen Räterepublik am 21. März 1919.
Linkskurve 1931. 3.
- Litván György 1984: Irányzatok és viták a bécsi magyar emigrációban. In: Lackó Miklós
(szerk.) *A két világháború közötti Magyarországról*. Budapest, 183–225.
- Löffler A. Pál é. n. [1965 körül]: *A magyar emigráció Franciaországban a két világháború
között*. Kézirat, Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Quart. Hung. 4223.
- Lux László 1969: Az eltűnt rendezvényirodalom nyomában. In: Bálint Endre – Binét
Ágnes – Horváth Klára – Kraiss Ágnes – Lux László – Rudas Klára – Zsámboki Zoltán
(szerk.) *Pasaréti kódex*. Kézirat
- Mályusz Elemér 1931: A vörös emigráció. *Napkelet* 1.
- Mary Gluck 2002: The Modernist as a Primitive: The Cultural Role of Endre Ady in
Fin-de-Siècle Hungary. *Austrian History Yearbook* 33. 149–162.
- Mérei Ferenc – Somogyi Tóth Sándor 1979: Életminőség (dialogus). *Kortárs* 10. 1563–1573.
- Mérei Ferenc – V. Binét Ágnes 1975: *Gyermeklélektan*. Budapest

- Mérei Ferenc 1945: A munkáslevelezők. *Új Szó* 1945. október 27.
- Mérei Ferenc 1985a: Jó és Rossz határán. Bevezető. In: uő: *Jó és Rossz határán. Rendezvényirodalmi szöveggyűjtemény*. Kézirat
- Mérei Ferenc 1985b: Bandázs nélkül. In: uő: *Jó és Rossz határán. Rendezvényirodalmi szöveggyűjtemény*. Kézirat. 59–100.
- Mérei Ferenc 1989: A játék értelme és öröme. In: uő: *Társ és csoport. Tanulmányok a genetikus szociálpszichológia köréből*. Budapest, 204–217.
- Mérei Ferenc 1998: *Lélektani napló*. Budapest
- Niederland, William G. 1988: The Clinical Aftereffects of the Holocaust in Survivors and their Offsprings. In: Randolph L. Braham (ed.) *The Psychological Perspectives of the Holocaust and of its Aftermath*. New York, 45–52.
- Örkény István 1980a: Ákos és Zsolt. In: uő: *Novellák. II. kötet*. Budapest, 156–161.
- Örkény István 1980b: Niagara Nagykávéház. In: uő: *Novellák. II. kötet*. Budapest, 48–56.
- Örkény István 1980c: Zsidóhalál. In: uő: *Novellák. I. kötet*. Budapest, 147–159.
- Örkény István 1981: *Lágerek népe*. Budapest
- Örkény István 1996: Füst Milánnak. In: Radnóti Zsuzsa (szerk.) *Levelek egypercben. Levelek, emlékezesek, interjúk a hagyatékból*. Budapest
- Örkény István 2002: levelei Nagy Angélahoz. *Holmi*. 12. 1517–1534.
- P. Bakay Éva 1998: Pszichológusi pályafutásom. In: Bodor Péter et al. (szerk.) *Önarkép háttérrel. Magyar pszichológusok önéletrajzi írásai*. Budapest
- Passerini, Luisa 1988: Diritto all'autobiografia. In: *Storia e soggettività. Le fonti orali, la memoria*. Firenze, 1–30.
- Perjés Géza 1988: *Clausewitz és a háború praxeológiája*. Budapest
- Pollak, Michael 1990: *L'expérience concentrationnaire. Essai sur le maintien de l'identité sociale*. Paris
- Püskösti Árpád 1995: Örkény nevű író. In: Fráter Zoltán – Radnóti Zsuzsa (szerk.) *Örkény István emlékkönyv*. Budapest, 284–285.
- Rádai Eszter 1989: Ismerd meg hazád börtöneit! Sajnos nem akasztottak fel! Egy interjú a dobozból. *168 óra* 6. 9–10.
- Ricœur, Paul 2000: *La mémoire, l'histoire, l'oubli*. Paris
- Román József 1990: *Távolodóban. Életrajzi vázlat*. Budapest
- Román József 2004: *Bálint Endre és az 'opozíció'*. Budapest
- Rosenberg, Clifford 2004: Une police de 'simple observation'? Le service actif des étrangers à Paris dans l'entre-deux-guerre. *Genèses* 54. 53–75.
- Rüsen, Jörn 1997: The Logic of Historicization. Metahistorical Reflections on the Debate between Friedländer and Broszat. *History and Memory*. 1–2. 113–144.
- Salamon Pál 1970: Az irodalom pszichológiai hitelessége (Beszélgetés Mérei Ferencsel). *Élet és Irodalom* 1970. október 17.
- Schmitt, Carl 2002: A partizán elmélete. In: uő: *A politikai fogalma. Válogatott politika-és államelméleti tanulmányok*. Budapest
- Svéd László 2003: A magyar munkáspártok ifjúsági szervezetei a XX. század húszas éveiben. *Múltunk* 4. 149–197.
- Szabó Dezső 1912: Magyar figurák Párizsban. *Nyugat* 15.
- Szakács Margit 1984: Magyarországi fényképészek és fényképésműtermük (1840–1920). In: *A Magyar Munkásmozgalmi Múzeum Évkönyve 1983*. Budapest
- Székács István 1991: Ön-rendellenességek háború idején. In: *Pszichoanalízis és természettudomány*. Budapest

- Szentiványi Márton 1895: *Századunk névváltoztatásai. Helyhatósági és miniszteri engedéllyel megváltoztatott nevek gyűjteménye, 1800–1893.* Budapest
- Szita Szabolcs 1989: *Halálerőd. A munkaszolgálat és a hadimunka történetéhez.* Budapest
- Szita Szabolcs 1993: Történelmi áttekintés a munkaszolgálatról (1941–1945). *Holocaust Füzetek* 2. 26–33.
- Tamás Gáspár Miklós 1990: RAF-nekrológ. In: Barna I. – Kenedi J. – Sulyok M. – Várady Sz. (szerk.) *A Napló 1977–1982 (Válogatás).* Budapest, 195–199.
- Ungvári Tamás 1995: Mini-Ödipusz. In: Fráter Zoltán – Radnóti Zsuzsa (szerk.) *Örkény István emlékkönyv.* Budapest
- Ungváry Krisztián 2005: *A magyar honvédség a második világháborúban.* Budapest
- Varga Zsuzsa 1992: A humor mint a gyászfeldolgozás sajátos módja Karinthy Frigyesnél. *Pszichológia* 1. 57–89.
- Vidal-Naquet, Pierre 1987: *Les assassins de la mémoire. 'Un Eichmann de papier' et autres essais sur le révisionnisme.* Paris
- Vitray Tamás 1981: Ötszemközt. In: Radnóti Zsuzsa (szerk.): *Párbeszéd a groteszkről. Beszélgetések Örkény Istvánnal.* Budapest, 7–26.

Miskolczy Ambrus

A Kossuth-ábrázolás technikái

*Szubjektív historiográfiai széljegyzetek A bűnbaktól a realista lényeglátóig című gyűjteményes munka kapcsán**

„Az öreg Kossuth haldoklik. Én régen megmondtam azt, hogy az élő Kossuth nem veszedelmes reánk nézve, de a halott Kossuth azzá *lehet*.” Politikájának „nincs [...] követője többé széles e Magyarországon. Ez vele együtt száll le a sírba. Kérdés csak az, hogy jól el legyen temetve. [...] Az élő Kossuthnak voltak ellenfelei túlnyomó számmal... a holt Kossuthnak nem lesznek. Minden ember csak azt az ideális alakot fogja látni benne, aki a 48-iki politikai átalakulást előidézte, a nép, a föld, a gondolat felszabadítóját. Ez a felfogás érvényesülni fog a társadalom minden terén. Ez alól semmi párt, semmi osztály ki nem vonhatja magát.”

Jókai Mór írta a fenti sorokat mielőtt Kossuthot oly fennköltlen és szívhez szólóan elbűcsúztatta volna.¹ A levél címzettje valami nagyméltóságú úr; a nagy író annak bölcsességére bízta, hogy ezen levelét olvasás után „tűzbe dobja-e vagy mást tegyen vele”. A tét ugyanis nagy volt Jókai Mór kettős játékában, amelynek célja hatalmas nemzeti megbékélés lett volna. Mert ő, aki azt is megvallotta, „hogy megszoktam együttérezni a nemzeti közvéleménnyel, melynek minden idegszála az én szívemben fut össze,” most azt akarta elérni, hogy az uralkodó küldjön egy koszorút „Kossuth koporsójára”, és „ezzel felszabadítja a magyar törvényhozást, hogy a magyar liberalizmus 48-ig való vezére iránt <tanúsított nagylelkűségét> háláját kifejezze.”² Az a Jókai írt így, aki egyszer úgy kihozta a turini remetét a sodrából, hogy mint még írásban is megvallotta, szívesen felpofozta volna az író. Ez ugyanis a politikai harc hevében olykor ugyancsak elvetette a sulykot, de olykor igyekezett a hibát is helyrehozni, mint ahogy arra elírása is utal, hiszen törölte a szót, mely szerint a magyar törvényhozás nagylelkűségéről tenne tanúságot.

MIRE JÓ A REKONSTRUKCIÓ?

A fenti sorok arra utalnak, hogy Kossuth Lajos alakjának megjelenítése, politikájának jellemzése milyen hatalmas feladat. Hatalmas kihívás a történetírásnak is. Jókai

* *A bűnbaktól a realista lényeglátóig. A magyar politikai és tudományos diskurzusok Kossuth-képei 1849–2002.* Szerk. Dénes Iván Zoltán. Budapest, Argumentum Kiadó, 2004. 199 oldal. A jelen dolgozat néhány részlete elhangzott *A szabadság dilemmái. Konferencia Bibó István emlékére* című rendezvényen (Budapest, Goethe Intézet, 2004. ápr. 28.).

¹ Miskolczy 2002: 27–29.

² Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára (MTAKK), Ms 4749/161. Az eredeti kéziratban a szerző által kihúzott részeket ék alakú zárójelbe (< >) tettük, és a továbbiakban is így járunk el.

leveléből idézve „veszedelmes”. Hiszen szembe kell nézni a mindenkori közvéleménnyel, azokkal a nézetekkel, amelyek a közvéleményformálásra igényt tartanak. A historiográfia csatatér, a szimbolikus politizálás tere. Dénes Iván Zoltán és munkatársai erről adnak haditudósítást ebben a látványos vitákat kerülő, ám a maga nevében izgalmas kötetben, amelynek címe és alcíme tökéletesen jelzi a munka koncepcióját és tárgyát: *A bűnbaktól a realista lényeglátóig. A magyar politikai és tudományos diskurzusok Kossuth-képei 1849–2002*. Ez a munka számvetés és egyben iránymutatás. Mint Dénes Iván Zoltán az előszóban jelzi, nem vállalják a „Kossuth-recepció, értelmezés és historiográfia” egészének feldolgozását, beleértve „magát a kultuszt és a deheroizálás teljes mezőnyét”. Hanem: „rekonstruáljuk és összehasonlítjuk egymással az 1849 és 1945 közötti konzervatív publicisztika és történettudomány Kossuth-képeit”, majd „a magyar függetlenségi hagyományok szocialista és kommunista értelmezési típusait és az azokhoz illeszkedő Kossuth-képeket”, végül az 1946-tól 2002-ig megjelent tudományos műveket elemzik. Így a könyv „legalább annyira, ha nem inkább szól a 19–20. századi magyar politikai és tudományos diskurzusokról, mint Kossuthról”. Ezért: „A Kossuth-képek viszonyítását és értelmezését műfajuk és kontextusaik kirajzolása teszi lehetővé. Ezt – mint hogy magunk is utat törünk – van, amikor meg tudjuk tenni, s van, amikor nem.”

Kérdés tehát, hogy ez mikor sikerül és mikor nem? Ennek eldöntését az olvasóra bízva a szerzőgárda. Innen is a műnek nyitott jellege. Dialógusra hív és vitára. A szerzők mintha maguk is tudnák, hogy milyen aknamezőn járnak: annyira visszafogottak, olykor lakonikusak, hogy ez szinte feszélyezi azt, aki bírálatra vagy netán nézeteik rekonstrukciójára készül.

Megvallom, a rekonstrukció szó és még inkább annak gyakorisága kissé irritál. Valószínű, hogy a kötet szerzőinek egy részét is, ezért tanulmányaik feladatát megjelölő első bekezdések historiográfiai liturgiájában általában igyekeztek más kifejezéssel élni. Amit hiányolok, az a rekonstrukció meghatározása. Jellemző, hogy a rekonstrukció technikájáról olykor a jegyzetekben nyilatkoznak. Például, amikor megtudjuk, hogy az ideológiai jellegű művek „a történettudomány mérlegén értékelhetők”. „Persze történetírás és historizálás fogalmi megkülönböztetése nemcsak lehetséges, hanem szükséges is.” Mindkét elemet fel kell tárni, bár ezek „analitikusan sem mindig választhatók szét. Ráadásul számolni kell azzal a kockázattal, hogy e kettősség az óvatlan rekonstruktorra is »átöröklődhet.«” Ez már az önmisztifikálás határát súrolja. De erre szükség is van, ha a mérlegelés, a fogalmi megkülönböztetés a kelletténél kockázatosabb – és ki nem szereti kerülni a kockázatot?

Végül is nem világos számomra, miért rekonstrukció például egy okos tartalmi kivonat, jó idézetekkel, vagy netán olykor jó és kulcsfontosságú idézetek mellőzéseivel? Rekonstruálhatunk egy régi tárgyat hiányosan fennmaradt régészeti leletei alapján. De mit rekonstruálunk egy világos tanulmányon? Ha rejtett üzeneteket tartalmaz, akkor ez indokolt, sőt még a *décryptage*-technikával is kérkedhetünk. És indokolt ez, ha zavaró – bár engem nem zavar – egy mű polifóniája. Sőt, a rekonstrukció célja ebben az esetben éppen a polifónia lényeges mozzanatainak kiemelése kellene legyen: a mű komplexitásának a jellemzése, netán annak bemutatása, hogy

a szerző belső lelki tusája mennyire érzékelhető fogalomalkotásában és a múlt megjelenítését célzó erőfeszítéseiben. Persze lehet, hogy félreértem a jelen kötetben érvényesülő rekonstrukciós technikát, de maguk a szerzők is olykor mintha éreznék, hogy amikor egy-egy Kossuth-képet bemutatnak, szükség van még járulékos információra, és olykor olyan életrajzi mozzanatokot említenek, amelyeknek meghatározó szerepet tulajdonítanak. Amikor a rekonstruált Kossuth-képeket sorra veszem, akkor ezen fenti – lehet, hogy egyelőre homályosnak tetsző, de konkrét példák alapján majd érzékelhetőbb – szempontok alapján vizsgálom a megjelenítés belső koherenciáját, és azt a kontextualizálást, amelyet célként tűztek ki. Ugyanakkor azt a szempontot is érvényesítem, hogy a rekonstrukció egyfajta dekonstrukció, és a dekonstrukció nem lehet mindig hallgatóságos.

KEMÉNY ZSIGMONDTÓL SZEKFŰ GYULÁIG?

Az első tanulmány, Tattay Szilárd munkája merész mozdulattal Kemény Zsigmond, Asbóth János és Szekfű Gyula Kossuth-képét rekonstruálja és állítja egymás mellé. Egy nagy szépíró, egy közepes közíró és egy nagy historikust. Az eljárás ezért először meglepett. Mert bizony Szekfű megvallotta egyik kedves tanítványának, Mérei Gyulának, hogy a *Forradalom után* című készülő könyvét szeretné „»Forradalom közben«-nek címezni, csak az zavar, hogy Kemény Zs.dal hoznák összekötetésbe, akivel nem illik magamfajta kis embernek kapcsolatot létesítenem”.³ Ez talán túlzó szerénység, miután a 30-as években már megírta a maga *Magyar történetét*, és az 1940-es évek elejének bátor antifasiszta publicisztikája is érték. Az viszont kínos, hogy Asbóthot „keserű elődjének” tartotta, igaz még az 1920-as években, de sajnos ez a nem túl előkelő ő akkori – nyárspolgárisággal áthatott – publicisztikájára eléggé jellemző, miközben elmarad Kemény Zsigmond veres és mélyen intellektuális újságírása mögött. A *Három nemzedéket* a nemesi liberalizmus polgári kritikájának minősíteni historiográfiai tréfa. Szekfű 20-as években kiütöző nyárspolgáriságának ismérvei: 1. a szelektív antiszemitizmus, 2. a már-már rasszizmusba hajló arisztofóbia,⁴ 3. a sznobizmus (arisztokratákhoz való dörgölőzés), 4. a rendiséghez való megtérés lehetőségének fontolgatása a 20-as évek elején, 5. a felekezeti szellem (közismert) érvényesítése történeti jelenségek és alakok megjelenítésében.⁵ Az viszont tagadhatatlan, hogy Szekfű olyan szuverén és hatásos beszédmódot alakított ki, amelynek ismeretében Zolnai Béla elmondhatta: ő „a történetírás legnagyobb lírikusa Magyarországon”.⁶ Ebben a minősítésben, mint minden jó minősítésben, rejlik némi kritika is, mert Szekfű Németh Lászlót lírikusnak minősítve próbálta kitessékelni a közbeszéd alakításának porondjáról, ahol még neki is nagy utat kellett meg tenni, az 1940-es évek elején felfelé, majd a „forrada-

3 MTAKK, Ms 5235/19 Szekfű Gyula levele Mérei Gyulának. Mátraháza, X. 28. [1946?]

4 Károlyi Mihályt a következőképpen démonizálta: „A nagyúr, mint típus, elkorcsosulásának legelső fokán.” (Szekfű 1924: 191). „Nagyúri” Károlyi-jellemzés: Bánffy 1932: 64–66.

5 Vö. Pritz 2003.

6 Zolnai 1943: 257–258.

lom közben” lefelé... Kétségtelen, mindebben van némi Kemény Zsigmond-i vonás. De talán nem ártott volna, ha a rekonstruktor jelzi a nagyságrendet Szekfű és szellemi ősei között. Következtetése viszont alapvetően korrekt. Mindhárman (Kemény, Asbóth, Szekfű) Kossuthot olyan „érzelmi-radikális” politikusnak tekintették, aki pusztulásba vitte a nemzetet. Más szóval: Kossuth csábító, azaz nem egyszerűen bűnbak. A kettő nem zárja ki egymást. A csábító azonban több. Már-már metafizikai kategória, a bűnbak egyszerűen a bűnbakkereső szenvedély terméke. Ezt a szenvedélyt is szolgálta ki Kemény ravasz politikai számítással, amitől kissé meg is fájdukt a feje, úgy hogy hajnalban a budai hegyekben járkálta ki magát. Kossuth azonban nála emberfölötti méreteket is ölt, mintha fenyegetni is akarná vele a neoabszolutizmus korifeusait,⁷ akiknek patológikus tünetei már megelőlegeznek egyet s mászt a 20. század patológiájából. Szekfű azonban egyszerűen csak a bűnbakkereső szenvedélyt szolgálta ki. Amíg pedig Kemény a liberalizmus utóvédharcát vívta, Szekfű magát a képviseleti alkotmányt is elvetette, és rendi elemeket kívánt vissza. Ezt a különbséget nem ártott volna jobban hangsúlyozni, bár kiderül az egyes képalakotók lakonikus jellemzéséből, és a főszövegbe kívánczó jegyzetekbe szorított megállapításokból. Ezen jellemzések tömörsége talán módszertanilag is felemás megoldás. A szerzők nyilván a diskurzusra akartak összpontosítani, ezért a képalakotókat csak néhány sorban mutatják be, azt is olykor másodkézből. Például Keményről megtudjuk, hogy a lassú és megrázkódtatások nélküli átalakulás híve. Ez félrevezető, mert az 1840-es évek elején maga is radikálisabb volt az erdélyi közéletben. Majd a sikertelenség nyomán az 1840-es évek derekán úgy összegezte tapasztalatait: „a közélet mezeje a kialakulás”, az eszményi pártfőnök „kötelessége megalkudni a viszonyokkal”. 1848-ban maga is a fegyveres ellenállás híve. 1849 áprilisában pedig a Radikális Párt programjának aláírója, hogy aztán Görgei felé orientálódjék, és rögtön vissza is rettenjen a katona szemeinek tűzétől. Tehát nemcsak a tanulmányban említett „konzervatív színezetű antiradikalizmus”, hanem saját maga radikalizmus is predesztinálta Kossuth démonizálására. Ezzel – mint jeleztük – zsarolni is akarta a császárvárost. (Görgey István keserűen rötta fel még a dualizmus alatt is a magyar kormányoknak azt, hogy bátyját azért nem rehabilitálják, mert az Kossuth dicsőségét csorbítaná, erre pedig szükségük van az udvar ellenében.) Kemény tehát Kossuth ellenében mindkét irányú rálicitalás lehetőségével élt. Ez a forradalmi és ellenforradalmi kultúra logikájából egyaránt következett. Mindkettőt ismerte. A forradalmi kultúrát bár az ellenforradalomhoz való igazodás jegyében torzíva jellemezte, mégis felvillantva a lényegét, amikor így írt, mint Tattay Szilárd is idézi: „A magyar közvélemény bálványozta a radikalizmust. A szónoklat szépsége, a szónok hatása ettől függött.” Érdemes ebből a szempontból megforgatni Gyulay Lajos naplóját. Az erdélyi képviselő, Kemény barátja, a radikálisokkal szavaz a kormány ellen, miközben azokat szapulja és Batthyányt, Széchenyit magasztalja, hogy Kossuthal tartson, akit nem igazán szeret, mint embert. De van, mit még kevésbé, és ez a medius terminus. A nagy francia forradalom új politikai stílust honosított meg: az

7 Szegedy-Maszák 2000.

ideológiai puritását, a kompromisszum árulásnak minősült, erkölcstelenségnek. Valóban, igaza van Szekfűnek, a közéletességhez kellett erkölcsi erő, és tegyük hozzá némi erkölcstelenség is. Ez abban nyilvánult meg, ahogy a kompromisszum hívei radikális ellenfeleik erkölcsiségét és emberi tartását befeketítő pletykákkal kérdőjelezték meg. Talán érdemes lett volna kitérni arra, hogy a Kossuth-kép alakításában a pletykák mennyire hatottak – mint még látni fogjuk – a demokrácia híveinek körében is. Kemény és Jókai ebben az „anekdotázásban” is mesterek voltak, bár Kossuth-pletykáikkal igyekeztek „okosan” gazdálkodni. Hiszen egy egész nemzetet elcsábító nem lehet kisszerű alak, hanem valami más, például szenvedélyeinek, hiúságának rabja. Ezért például a férfias Görgei ellenében megkonstruálták a nőies Kossuth képét, azt terjesztve el, hogy 1849 tavaszán, amikor az elnök kitüntette a hadvezért, akkor pironkodva bocsánatot kért volna tőle, aminek éppen az ellenkezője igaz. A pletykálás politikai gazdaságtanára jellemzőek a kimondatlan célzások is. Például, mint Tattay jelzi, Kemény Kossuthot szerencsekártyásként is jellemezte, anélkül hogy az ifjú Kossuth majdnem végzetes kártyaszvedélyére utalt volna, de amiről „mindenki” tudhatott, méghozzá magának Kossuthnak az írásaiból.

Összegezve, úgy vélem, Kemény Kossuth-képét a demokratikus kultúra kontextusaihoz is viszonyítani kellett volna. A magyar Dosztojevskij ennek önpusztító mechanizmusait felismerte, de nem a demokrácia tartalékait akarta feltárni, mint Kossuth, hanem a *juste milieu*-ben utazott. Azt a strukturális pozíciót akarta megsemmisíteni, amelyet Kossuth elfoglalt. Ez Robespierre helye, a közvetlen demokrácia és a parlamenti demokrácia metszéspontján. Kossuth persze ez ellen tiltakozna. Robespierre-t nem vállalta, elutasította a vérszomjas nyárspolgárt, hogy Heine kifejezésével éljünk.⁸ A konventtől viszont nem rettent vissza. De azért mégis kíváncsi volt, Salamon Ferenc röpiratában csak azokat az oldalakat vágta fel, amelyeken őt Robespierre-hez hasonlították, inkább kevesebb, mint több szellemmel.⁹

De érdemes lett volna személyes indítékot is felvillantani Kemény Kossuth-képének kialakításában. A szónoki erényeket csak az tudja úgy kárhozatni, aki maga nem nagy szónok. Kemény, a toll művésze a Kolozs megyei gyűlésen állítólag beleült egyetlen nyilvános szónoklatába, amely papíron veretes szöveg volt.

Érdemes lett volna talán arra bővebben is felhívni a figyelmet, hogy Keménynél a Kossuth-kép kialakítása nagyobb történelmi arcképcsarnok kialakításával párosult. Ifj. Wesselényi Miklóst és Széchenyit állította olvasói elé. Ezen utóbbi portréjában találunk egy idézetet, amely az érzelempolitikus lelki struktúráját tárja elénk. De az egész többet érdemel. Wesselényi megítélése szorosan kapcsolódik Kossuthéhoz, mint ez magából a jelen tanulmánykötetből is kiderül. Kemény Wesselényiben Kossuthot támadta: a radikalizmusba hajló liberalizmust.

Kemény Zsigmond eljárásának vannak reformkori előzményei. Az 1840-es évek elején ő és elvbarátai az erdélyi sajtóban már Wesselényi politikáját mint sérelmi ellenzékiséget mutatták be. Bár tisztában voltak azzal, hogy torzítottak, ez a torzítás még nem igazán ütközött a politikai erkölcsökbe. Hiszen saját társadalmi re-

8 Heine é. n.: 46–48.

9 [Salamon] 1869.

formtörekvéseiknek próbáltak némi hátszelet keríteni szokásos ifjon hévvel. Nem sikerült. De ez már nem igazolja az 1850-es évek publicisztikai álnokságát. Kemény most már szemérmetlenebbül élt vissza azzal, hogy Wesselényit közelről ismerte, és így száználmassá tette például annak jelzésével, hogy az öregedő férfi szemöldökéből a fehér szálakat csipesszel kiszedegette. A nem is nagyon rejtett üzenet: ebben a vonatkozásban is a hiú Wesselényi a hiú Kossuth előfutára, ez pedig mesterének utánzója, miközben mindketten tévutakon jártak és oda vitték a nemzetet is.

A publicisztikai álnokság és a hajdani barátság instrumentalizálása az öncenzúrában is megnyilvánult. Ennek dokumentuma a mű kézírata, és a benne látható törlések. A szerző gondosan törölte, ami a koncepciónak ellentmondott. Ék alakú zárójelbe tesszük azt, amit utólag kihúzott. Íme az első példa, annak jelzése, hogy az 1832–36-os diétán Wesselényi feladta vezérszerepét, amikor Erdélybe távozott: „Helyét egy magasabb politikai talentom <, de talán kisebb szónok -> Deák Ferenc foglalta el.” A törlésnek több oka lehetett. Deákot nem akarta kisebbiteni, később pedig Wesselényit modoros szónokként jellemezte, akinél „a méltóságot” korlátozta „a nehézkesség és az üres pipere”. Olykor egyszerűen csak a dicséző jelzőket mellőzte. Például: „Wesselényi is ama <ritka kiváló egyének kivételes jelenségek> kevesek sorába tartozék, kiknek külsejök <leleplezi fölleplezi a jellemet és vizsont> mintegy fölmutatja a belső képességek természetét és korlátait.” Így az ír, akinek a külseje nem igazán előnyös, és tudjuk, Kemény, akár Stendhal, némileg hadilábon állt saját külsejével, aki regényeiben a szép nőket tette el láb alól, megfosztva őket szépségüktől és varázsuktól.

Kemény óriási író. Ezért a képalkotás írói eszközeit is érdemes lett volna talán jellemezni. Van szakirodalma. De maga is tisztában volt a képalkotás irodalmiságával. Le is tagadta. Íme egy egészében törölt rész a Wesselényi-portréból: „A romanticizmus és classicismus oly sokszor volt már szembeállítva, hogy többnyire röstelljük a párhuzamot a két iskola közt, akár a költészet, akár a szónoklat mezején végigvonni. S mégis gyakran történik, hogy midőn egy parlamenti tagot vagy egy szépirodalmi tekintélyt rajzolunk, azt, ami az ő szellemének alapján sajátos és megösmérhető, csak e párhuzam által tudjuk kifejtetni, s bár mint kerüljük a szépízléstán műszótárát, míg emberünket jellemezzük, alig teszünk egyebet, mint ítészi eszmeszikkákat szórunk szét a »modern« és »antic«, a »regényes« és »classical« felől. Lehet, hogy ez fog nálam is előfordulni.”

Elő is fordult. Portréinak ebben rejlik a hatása. És alighanem a portréknak még nagyobb hatása volt, mint forradalom-elemző írásainak. Jellemző viszont, hogy a Kossuth-kép mennyivel személytelenebb, mint a többi. Pedig őt is közelről ismerte. De a fenti okok mellett visszatartotta a nagyságnak kijáró tiszteletet. Heine sem élcelt Kossuth Lajossal és a magyar forradalommal.

Hogyan járt el Szekfű Gyula? És miképpen lehet rekonstruálni Szekfű Kossuth-képét? Abban egyetérthetünk, hogy „Kossuthról kialakított képe [...] liberalizmuskritikája központi részét képezi”. Kérdés, hogy ezen a képen, mikor milyen vonásokra vet erősebb fényt? Netán Szekfűnek több Kossuth-képe is volt? Tattay Szilárd a *Három nemzedék* és a *Magyar történet* Kossuth-képéből csinál eget, mel-

lözve ez utóbbi finom kétértelműségeit és a *Forradalom után* Kossuth-értékelését, és csak említve *Az öreg Kossuthot*. Úgy vélem, a diakroniából szinkronia lett. De lásuk a példákat.

Már az elején, a Kossuth-jellemzések közül hiányzik az, ami a *Magyar történetben* indító motívum: „Kossuth a legelső homo novus, az első birtoktalan kisnemes volt, aki az 1790 utáni rendi korszakban vezetőszererepre tett szert.”¹⁰ A latin kifejezéssel alighanem sikerült megragadni Kossuth újszerűségét. Van valami sajátos polifónia Szekfű *Magyar történetében*. Érezni, hogy a szerzőt izgatja a csábító titka. Nem a pamfletírás szenvedélye vezeti, mint a *Három nemzedékben*. Indulatai mint ha lehiggadtak volna, bár az alapkoncepció ugyanaz. Kossuth stílusának jellemzése mesteri. Íme néhány idézet: „Talán csak Lamartine volt képes rajta kívül oly biztosan uralkodni olvasóin, de ő fellengős poéta volt, míg Kossuth mindvégig komoly, politikai tárgyához ragaszkodó író maradt”; „az olvasó azt hihette, hogy Kossuth egyik meglévő rendhez sem tartozik, s ezért vezércikkeit már a városi művelt ember is fesztelenül olvashatta, mintha csak párizsi kávéházban ülne”. Nehéz eldönteni, hogy vajon ezekben a sorokban már-már az élet összetettségének élménye tárul elénk, avagy az érzelmek zűr-zavara? Mert, ha Kossuth még Lamartine-nál is nagyobb, akkor miként lesz belőle a végén francia vezércikkíró. Olyannyira, hogy már-már Dosztojevszkij egyik mondásával hangzik egybe a jellemzés. „Minden hülye között a legnagyobb hülye a francia hülye.” De Kossuth mégsem az, ő szintézis, hiszen nála „a nyugat-európai polgári liberalizmus egyenlősítő tendenciája” egyesül „erős nemzeti vonatkozásokkal”. Így aztán „Kossuthnál a tények rajza elegendő arra, hogy minden további filozofálgatás nélkül ökölbe szorítsa az olvasó kezét és az asztalra csapva kimondassa vele, hogy ez így nem maradhat”. Persze nem kétséges, hogy végül Kossuth ilyenén való felmagasztalása elmarasztalás lesz, mert az agitáció – Szekfű szerint – nem a szerves reformmunkát szolgálta. Viszont a *Forradalom utánban*, mármint a Szekfűében, Kossuth 1848-as szerepe gondviselészerű jelleget ölt: ami akkor történt mégiscsak igazolta az ő „politikai géniuszát”, mert „ha áprilisa nem sikerül a törvényeket tető alá hozni, a nemzet kénytelen köz- és magánjogi anarchia állapotában harcolni függetlenségéért s a magyarság megmaradásáért”.¹¹ Ettől függetlenül az új mérce: a centralista politika.

Az öreg Kossuth azonban mintha megint közelebb vinne Kossuth titkához: „demokratább és radikálisabb volt, mint aminőnek folytonos közjogi izgatásai feltűntették”.¹² Már-már az, aki volt: a felvilágosodás gyermeke és harcosa. Tattay Szilárd szerint az öreg Szekfű „érezhetően nagyobb empátiával írt” az öreg Kossuthról. De azért ennek is megvan a maga polifóniája. Kossuth „összel megszedett fa” – olvashatjuk a Szekfű-idézetben. De ez egyben azt is jelentheti, hogy megkopasztották az öregot, és már-már olyan, mint az újszövetségi fügefafa. Szekfű arról is beszámol, hogy „szegény macskáját is megette egy éhes olasz”. Így aztán egy szálnalmas és sajnálatra méltó öregember jelenik meg előttünk. (Persze Szekfű gyilkos humorára

¹⁰ Szekfű 1936: 311.

¹¹ Szekfű 1947: 30, 42.

¹² Szekfű 1952: 374.

vall az áthallás: az oroszok sok mindenkit megkopasztottak és amit lehetett megettek – mert, ahogy mondták: „a háború háború”.) Azt viszont nem ecsetelte a historikus olyan nagy együttérzéssel, hogy „a turini remete” milyen bámulatosan őrizte szellemi frissességét, és milyen döbbenetes tájékozottsággal értekezett természettudományos kérdésekről. Természetkultusza a felvilágosodásában gyökerezik. Jellemző, ahogy ifjúkora olvasmányait is újra beszerzi. (Csabai Tibor könyvét Kossuth olvasmányairól nem ártott volna bevenni a bibliográfiába.) Életének csodálatos egysége ebben is feltárul, de vajon a Kossuth-képekben is?

Meg kell mondani, hogy Szekfű Kossuth-képe némileg árnyaltabb, mint azt a jelen kötet mutatja. Ez ugyanis megmaradt a pamfletíró triász Kossuth-képénél. Márpedig Szekfű öregkori tanulmányának igazi érdeme az, hogy Kossuthot saját korában, a tizenkilencedikszázadiségben próbálta elhelyezni. Tanulmánya az 1952-es Kossuth-életrajzban jelent meg, messze kiemelkedve a korabeli ideológiai liturgiát túlhangsúlyozó vagy annak ismételtetésére kényszerülő dolgozatok tömkelegéből, amelyek között egyébként sok az olyan értékes munka, amelyekben ha átkódoljuk a frazeológiát, ma is irányadó tanulmányt láthatunk.

Alapvetően csak egyet lehet érteni Tattay Szilárd rekonstrukciójával. Idézetei találóak. De a diakronia szinkroniává tétele miatt nem érezzük azt a belső feszültséget, amely Szekfű nem egy mondata mögött meghúzódik, és nem érezzük azt az ideológiai romlást, amely az ő bűnbakkeresését jellemzi. Mert amíg Kemény egy emberre, egy vezetőtípusra és egyfajta politikai technikára összpontosított, Szekfű már egy kollektív bűnbakot is szerepeltetett: az úgymond rosszul asszimilált zsidóságot. Kossuthnak a zsidóemancipációhoz és az antiszemitizmushoz való viszonyát Tattay nem elemezte. Ezt valamilyen formában érinteni kellett volna, mivel hozzátartozik a Kossuth-képelemzés aktualitásához.

Amikor a fura triász Kossuth-képei egymás mellé kerülnek, akkor láthatjuk igazán, hogy Kossuth „érzelempolitikusként” való bemutatása torzkép. Igaz, a szerző nem él ezzel a kifejezéssel. Sugallja. Láthatjuk, hogy mindhárom „hőse” ezt valami végzetes bűnnek tekinti, a rekonstrukcióban pedig leegyszerűsítő formulaként táruul fel, amely egyre inkább kopik. Keménytől még izgalmas meghatározást olvashatunk az érzelempolitikusról. Szekfűnél inkább egy motívum ismételtetésének lehetünk tanúi. Viszont ki tagadná, hogy a politikában nagyon is hatnak a szenvedélyek? Ezért célszerű lett volna a szenvedélyek egykori elemzéseiről is valamit írni. Számunkra igazán Tocqueville fedezte fel, hogy mit jelentenek a szenvedélyek. De ő alapvetően a tömegszendvedélyek jellemzésének volt a mestere. Egyéni jellemzéseiben nem érezzük azt az erőt. Figyelemre méltó hogy Hajnal István elemzésre kerülő Kossuth-tanulmányában miként taszítja el magát a Tocqueville-féle finomkodást, hangsúlyozva az önvédelmi harc indokoltságát: „Ha már egyszer elkezdődött vállalni kellett. Nálunk csak ez lehetett az »államraison«, a »reálpolitika«.”¹³

Az érzelmi radikális politikus képét bemutató tanulmány – mint jeleztem – egy (torz)kép geneológiáját vázolja fel. De kérdés: nem kellett volna-e a *Kelet népével*

13 Hajnal 1987: 167–168.

kezdeni a sort? Nem Széchenyi István volt-e az első, aki Kossuthból érzelempolitikust csinált? A válasz egyértelműen igen. Kemény valójában Széchenyi-epigon is volt, de olyan, aki a maga eredetiségével alakított ki politikai céljainak megfelelő Széchenyi-képet. Nem is igazán tudom, miért maradt ki Széchenyi a rekonstrukcióból, az a Széchenyi, akiből igazán nem hiányzott az „érzelempolitikus” sok jegye, és sok vonatkozásban önmagát jelenítette meg abban a torzképben, amelyet Kossuthról rajzolt meg. Kérdés: a Széchenyi-rekonstrukció netán szétfeszítette volna az elemzés kereteit? Úgy vélem, jobb lett volna Kemény és Szekfű Kossuth-képének egy-egy önálló tanulmányt szentelni. Ha pedig nem, akkor kronológiai metszetben vizsgálandó. Nagyobb baj, hogy sikerült elfeledkezni Kossuth tevékenységének első monográfiájáról: Horn Ede német művéről.¹⁴ Márpedig ez nagy könyv. Hazai terpismeret és európai rálátás jellemzi szerzőjét, aki a magyar emigráció egyik legkiemelkedőbb tagja lett: Kemény és Eötvös József mellett az 1850–51-es esztendő legtermékenyebb magyar közírója. Kossuth-könyvének alcíme: „Az agitátor”, magyarul: „izgató”. De ez az izgató a magyar *tiers état* szócsöve, értelmiségi jelenség, aki a modern polgáriság pozitívumait hozta be a magyar politikába, és így lehetett korszakalkotó.¹⁵

Összegezve: belátom, hogy a geneologizálás egyfajta heurisztikus örömet nyújt. Szórakoztató egy-egy séma vándorútját követni. De a geneologizálás helyett célszerűbb lett volna a kontrasztív elemzés. Például Kemény és Horn Kossuth képének szembesítése. Így jobban láttuk volna a Kossuth-képek jelentőségét a maga korában, és jobban megismerhetjük magát a kort. Ugyanakkor meg kell jegyeznem, hogy észrevételeim megbontanák a rekonstrukció fegyelmét és esztétikailag is lekerékített mivoltát. De vajon olyan fegyelmezett ez a rekonstrukció? És olyan koherensek a különböző jellemzések?

ÚJ DOGMA A LÁTHATÁRON? MÁLYUSZ ELEMÉR KÜLÖNVÉLEMÉNYE

A második tanulmányban, Stágel Bence munkájában, amely Mályusz Elemér Kossuth-képéről szól, találkozunk Szekfű „séreلمي politikus” sémájával. Tattay Szilárd ilyesmiről nem írt, és okkal. Szekfű is módjával. Nem is tarthatta igazán Kossuthot séreلمي politikusnak. A *Magyar történetben* például jelezte, hogy már 1790-ben „tapintható a nemzeti mag, mely a rendi burkot szét fogja repeszteni”; ezt „a fiatalos új erőt egyelőre még akadályozza mozgásában a régies szabású rendi öltözék, de már érezhető, gesztusainak szenvedélye már megjósolja, mily szabad szárnyalásban fog fölfelé törni, ha egyszer, Széchenyi vagy Kossuth gondolkodásában, meg fog szabadulni a rendi kölönctől...”¹⁶ Aztán „a 40-es években egyetemessé vált reformbarát hangulat már az ő személyes érdeme”.¹⁷ Tehát nem séreلمي, hanem – mint jeleztük – francia típusú politikus, aki egy pillanatra minden megszorító formula nélkül

14 Horn 1851.

15 Einhorn 2000. Lásd még a mű két utószavát, Fenyő István: *A zsidókérdés első elemzése Magyarországon* és Miskolczy Ambrus: *Horn Ede (1825–1875) dilemmái* címmel.

16 Szekfű 1936: 74–75.

17 Szekfű 1936: 315.

Széchenyi mellé került, ami Szekfúnél nagy szó. Wesselényit próbálta sérelmi politikusként feltüntetni, hogy két legyet üssön egy csapásra, hiszen „az árvízi hajós” Kossuthnak mestere volt a politikában. Más kérdés, hogy Kossuth a sérelmi politikát is integrálta saját politikai irányvonalába. (Jellemző, hogy nem fogadta el a hírt Felsőbükki Nagy Pál ügynöki múltjáról sem, a régi alkotmányhoz való ragaszkodását sem marasztalta el, hanem a jobbagyvédő politikus érdemeit értékelte.)

Stágel Bence szerint Mályusz Elemér „írásaiban objektivitásra törekedett”, és mégis „Kossuth-párti”, mert „befolyásolhatta”, hogy mindketten evangélikusok voltak. Nem tartom ezt igazán szerencsés jellemzésnek. Ki nem törekszik objektivitásra? És ki nincs tisztában annak határaival? Éspedig azzal, hogy múlt, jelen, jövő egységét nehéz megbontani. Jellemző azonban, hogy összefüggéseik megjelenítésének dilemmáiról legnyíltabban az irodalomtörténész Zolnai Béla nyilatkozott, bár nem ezért kellett volna párbajoznia Mályusszal, a szegedi sajtó nagy mulatságára:

„Nemcsak a jelen fejlődik, halad, hanem a múlt is folyton evolúál: nem pedig ismeretek és megmérhető igazságok tárháza, amelynek megkövült emlékei között, mint valami múzeumban újra meg újra végigsétálhatunk. A múlt képe folyton fluktuál, alakul, változik, aszerint, amint fluktuál, alakul, változik az ember lelki tartalma és struktúrája, amely ezt a múltat tükrözi és a maga képére és hasonlatosságára teremti. A tudományos gondolkodás naiv realistái persze nem veszik észre, hogy szubjektív szemüvegen át nézik a múltat, az irodalmi jelenségeket. A maguk szempontjait, a maguk látását, a maguk ismeretszerző módszerét örökérvényűnek, abszolút valóságnak hiszik...”¹⁸ – vagy így tesznek. Ilyen értelemben Mályusz Elemér valóban objektívabbnak látszik, mint Szekfű. Viszont ez utóbbi a maga módján érzékeltette is az objektivitás viszonylagosságát. Miután elolvasta Mályusznak a *Széphalomban* (Zolnai Béla folyóiratában) is megjelent beköszöntő beszédét,¹⁹ így vallott neki: „Rendkívül értékesnek tartom azután kialakítandó közfelfogásunkra, ahogyan a változás, az örök küzdelem, a korszakok jelentőségét megmagyaráztad, – végre megszólal a magyar történelemben az általános emberi is. A téled említett Troeltsch-féle tépelődésekből szerény nézetem szerint csak az menthet ki, ha történelmünket egyúttal távolabbról, a humánium szempontjából is nézzük, – az igaz, hogy a humánium gyakran magában véve is viganztalan képet nyújt, de ha a humániumot sem nézzük egymagában, hanem mögötte még távolabbi összefüggéseket »képzelnünk el«: a végtelent, a civitas Deit, a kozmikus világot, a pozitív vallást, (amint tetszik), akkor talán végre megnyugodhatunk az emberi történet változandóságában, rosszasságában, relativitásában.”²⁰

Szekfű számára tehát a történelem megjelenítése valamiféle védelmi reflex is volt a világ „rosszassága” ellen. Amikor a Révai Kiadóhoz beajánlotta Mályuszt, hadd írja meg helyette inkább ő az októbrista és a kommunista emigrációról szóló könyvet, akkor jelezte is ifjú barátjának, hogy a kiadónál „kiemeltem a Három Nemzedék korrigálására írt tanulmányát, és hogy demokratikusabb alapokon áll, mint én”.

18 Zolnai 1926: 300.

19 Mályusz 2003: 467–472.

20 MTAKK, Mályusz Elemér hagyatéka, Szekfű Gyula levele, 1931. március. 6.

Ez a „demokratikusabb” alap, ami alapvetően a középosztály-kultuszban jutott kifejezésre, jobban magyarázza Mályusz Kossuth-pártiságát, mint a vallás. Ez utóbbinak „talán” lehetett szerepe, mint Stágel Bence írja, de valamit még hozzá kellett volna tenni: az evangélikusok műveltségi szintjét. A történeti Magyarországon ők tartották fenn a legfejlettebb iskolahálózatot. Az egyház szellemisége racionálisabb. Mályusz oknyomozó szemlélete is mélyen racionális. Nem tudott olyan szín pompás tablót felvázolni, mint Szekfű. Tárgyszerű jellemzéseiben nem érezzük a transzcendencia varázsát sem. De emberek és jelenségek sorok közötti elmarasztalását sem. Szekfű, amikor a maga fölényes beszédmódját kialakította egyszerre tudja azt a benyomást kelteni, hogy kortársként újraéli a történelmet, ugyanakkor az utókor tapasztalatainak birtokában többet tud, mint a kortársak. Mályusznál a magyarázat szenvedélye a konstrukció alkotásával párosul. Persze a kor rögeszméi és szenvedélyei hatása alól nem tudta és nem is akarta kivonni magát. Azt felismerte, hogy a reformkor igazában nem 1825-ben kezdődött, és nem is a *Hitellel*, mint Szekfű állította. Mályusz hívta fel a figyelmet az 1790-es évek diétai bizottságainak munkálataira, illetve ezek korszakalkotó jelentőségére. De azt a titkos társasági kultúrát, amelyben a magyar felvilágosodás radikális irányzata kibontakozott, historizáló értetlenséggel szemlélte. Mályusz számára a nagy csábító: Martinovics. Borzalmas protobolsevik. Mályusz Elemér az összeesküvést felszámoló nádor, Sándor Lipót iratainak kiadásakor úgy rajzolja meg a kiugrott szerzetes alakját, hogy Kun Béla és Szamuely Tibor előfutárát lássuk benne: „Egy kísérteties, fekete kámzsás alak tűnik fel, mintha a pokol küldte volna ezt a romlott ateista papot.”²¹ Martinovics egész taktikája „arról győzött meg bennünket, hogy itt egy mesteri módon kitervezett robbantó munkával állunk szemben. Napjaink történetében egy világbirodalom összeomlása, amely előbb egy nacionalista, majd egy túlzó bolsevik forradalmon ment keresztül, megtanított bennünket, hogy elhiggyük, hogy egy pár ember elszánt tervszerű munkája is romba dönthette volna a kis Magyarországot.”²² Az a pánik, amelyet udvari körökben az ördögi mű kiváltott – Mályusz szerint – véget vetett a szépen induló reformmunkának, amelynek eredményeképpen „Magyarország merész lendülettel, utánczás nélkül Anglia mellé került volna”.²³ De nem így történt.

Érdemes lett volna a Martinovics-értékelést is idézni a Kossuth-rekonstrukció során, mert jobban érzékelhetjük volna, hogy milyen aktuálpolitikai szenvedélyek fűtötték a 20-as évek történetírását. Stágel Bence hangsúlyozza is, hogy Mályusz a hosszútávú elemzéseket szorgalmazta. De nem emeli ki ennek a szemléletnek sem a korszerűségét, sem azt a borzalmas historiográfiai anakronizmust és historiográfiai hazugságot, ahova 1928-as Kossuth-tanulmánya torkollott. Mályusz Elemér korszerűsége alatt a forrásfeltárás nemes szenvedélyét értjük, valamint a hosszútávú történelemszemlélet igényét és történeti realizmusra törekvését, ami érvelésének transzparenciájában jutott kifejezésre. Téveszméi is transzparensék és logikusak – a maguk módján.

21 Mályusz 1926: 141.

22 Mályusz 1926: 172–173.

23 Mályusz 1923: 28.

A jelen kötetben a Mályusz-rekonstrukció némileg hamis. Mert az kiderül, hogy a nagy történész a magyar történelmi fejlődés sajátos vonásának tartja a nemesség belső tagoltságát, azt, hogy gazdag főnemesség mellett, viszonylag erős köznépmesség és kismemesség élt a nemesi kiváltságokkal. (Érdemes lett volna kiemelni, hogy a nemesség belső tagoltsága milyen kulcskérdés a magyar fejlődés megítélésében Marczali Henriktől Perry Andersonig, hogy a történeti magyarázatra törő konstruktív vonulatra utaljak.) A rekonstrukcióból megismerhetjük Mályusz köznépmesség-pártiságát is. Ezt a réteget tartja igazán konstruktív elemnek. De Mályusz – démoniságában is – izgalmas vágyképéről már nem olvashatunk. Arról, hogy Mályusz szerint a köznémségből és a városi polgárságból kellett volna kialakulnia annak az értelmiségnek, amelynek sorsformáló szerepet kellett volna játszania.²⁴ A 19. század végén az összeolvadásnak megvannak az alapfeltételei. „A keletkező értelmiségnek kellene azután megoldania a nemzetiségi problémákat.” Ahogy a román, szlovák, szerb nemes a magyar nemesség része volt, úgy lehetett volna a román, szlovák, szerb értelmiségi – etnikai sajátosságai megőrzése mellett – az új országos magyar értelmiség tagja. Csakhogy ez „a békés átalakulás nem következik be”. Sőt: „A 20. század elejére a magyar társadalom organizmusa felbomlik, szétzüllik; erőteljes, egészséges organizmus helyett mechanizmus lesz.” Az ok: a zsidóság. A zsidó pénz, a pénz romboló erő. Mintha az ifjú Mályusz az ifjú Marxot foglalta volna össze. Csakhogy míg Marx az emberiség egységét igeneli, Mályusz a magyarság egységét megbontó antiszemitizmusnak adott hangot. Elfelejtette, hogy az általa igenelt értelmiségi világ Ady Endre és Jászi Oszkár körül kezdett kialakulni. „Megszépítette” az 1848-as zsidóüldözést, úgy állította be, mintha azt iskolázott polgárok szervezték volna. Eltúlozta a zsidó bevándorlást, és egyben a magyar sovinizmus ódiomát is – a kor antiszemita demagógiájának megfelelően – a zsidóság nyakába varrta, nem is beszélve az internacionalizmusról. Mert a zsidó nemcsak pénz, hanem még magyar sovinizsza és nemzetellenes internacionalista is egyszerre – a coincidentia oppositorum racionálisan felfoghatatlan, ám érzelmileg annál inkább mozgósító kánonja szerint. Mályusz tehát Szekfű szelektív – és logikailag szintén ellentmondásos – antiszemitizmusára a totális antiszemitizmus abszurditásaival licitált rá. Tette ezt Kossuth árnyékában és akkor, amikor Bethlen István visszavonatta a *numerus clausus*-t. Ha pedig mindazt még szemügyre vesszük, amit Mályusz az arisztokrácia – szerinte káros – szerepéről írt, akkor nyilvánvaló, hogy antiszemita kvázi-utópiája élesen antiarisztokratikus. A sorok közt ordít az üzenet: a zsidó destrukciót az arisztokrácia teszi lehetővé. Így társul Mályusz „szensialitása” nagy adag démonisággal. És így társul a maga szórakoztató módján az antiszemitizmus antiarisztokratizmussal, a demokrácia szenvedélyei pedig megtalálják a maguk tévútjait...

Tegyük hozzá, annál azonban nagyobb történész volt Mályusz, hogy Kossuthot megpróbálta volna oly primitíven kijátszani, amire „történetírásunkban” is volt példa, és zsidóellenes nézeteket tulajdonított volna neki. Ezt nem tette. Kérdés viszont:

24 Mályusz 1928: 180–183.

miért kellett a rekonstrukció során Mályusz – valljuk meg: meglepő és fájdalmas – eltévelyedését elhallgatni? A hallgatás az előszóban dicsőített „kollektív bölcsesség” vagy kollektív figyelmetlenség terméke-e? Másodlagos jelentőségű mozzanatként tartották-e ezt a mozzanatot a jelen kötet szerzői? Vagy csak egyszerűen az a rossz érzés korlátozta a rekonstrukciót, amely Mályusz olvasásakor elfogja a mai olvasót? Márpedig éppen az ilyen típusú megnyilvánulások érzékeltetik, hogy milyen tétje van a kossuthi szellemi örökség éltetésének és meghamisításának. És ilyenkor valahogy jobban látjuk, hogy mire is megy ki a historiográfiai „játék”.

Stágel Bence szerint Mályusz Kossuthja „a sikeres kisnemes-politikus”. Láttuk, nemcsak az, hanem protoértelmiségi, a kialakulóban lévő értelmiség előfutára. Stágel azt ígérte, hogy rekonstruálja azt is, hogy Mályusznál „Kossuth politikai fellépésének sikerét csupán a korszellemnek köszönhette-e, vagy képességeinek, karakterének is”. Gondosan jelzi is, hogy Mályusz milyen sokra értékelte Kossuth éleslátását, és azt, hogy a kisnemesség igényeinek hangot tudott adni, így a nagy politikus – Mályusz szerint – arisztokratikus lett, de olyan, aki demokrata frazeológiával élt, és hatott. Gondviselésszerű jelenség volt, és némileg egyetérthetünk azzal, hogy Stágel szerint Mályusz azt sugallta, „ha nincs Kossuth, akkor a társadalmi feszültségek folytán a 19. századi magyar történelem anarchisztikusabb lett volna”. Ugyanakkor ez a következtetés is a rekonstrukció egyoldalúságának eredménye. Mert kimaradt ebből a rekonstrukcióból egy kulcsfontosságú idézet Mályusz Kossuth-tanulmányából:

„Széchenyi programja a maga korában modern volt ugyan, de mert megvalósítását arra a társadalmi rétegre akarta bízni, amely az idők változása következtében képtelen lett nagy feladatára, sikerre nem számíthatott; midőn pedig a mágnások cserbenhagyták, kudarca nyilvánvaló lett. Kossuth ellenben arra a rétegre támaszkodik, amelynek számára éppen fellépésekor a szellemi élet fejlődése megérleli az alkalmat a vezető szerep átvételére. Ha egy emberöltővel előbb vagy később él, nem ismerjük nevét; ha a birtokos nemességből származik, második Deák vagy Bezerédj lesz. A maga idejében pattan ki a küzdőtérre, mint uralomra hivatott társadalmi rétege reményeinek letéteményese. Sikerét ez biztosítja. Viszont nélküle a szegény nemesség sem boldogulna oly könnyen; ez hálásan érzi is, hogy a győzelemhez tulajdonképpen Kossuth ereje juttatja el őt. Vezér és hadsereg ily módon a legszerencsésebben egészítik ki egymást.”

Az egész okfejtés paradoxona az, hogy Mályusz – aki a „zsidónak” rötta fel a történelem mechanizálását – a reformkort Kossuth-mechanikává egyszerűsítette, Kossuth személyiségét pedig reformkor-mechanikává. Az ő Kossuthja eddig a legszemélytelenebb. Okos sakkfigura az adott történelmi játszmaiban. De igazán nem tehetséges ember, hiszen – szerinte – sem korábban, sem később nem emelkedhetett volna ki kora társadalmából. Ez példa arra, hogy a történésznek, mint frusztrált politikusnak mi minden juthat eszébe, ha igazi tehetségről kell ítéletet mondania.

SZABÓ ERVINTŐL MOLNÁR ERIKIG RÉVAI JÓZSEFEN KERESZTÜL (KÖZBEVETÉSSEL: HAJNAL ISTVÁN RÓL)

Jó szerkesztői megoldásnak bizonyult az, hogy a jelen kötetben Mályusz Kossuth-képeinek elemzése után a szociáldemokrata és kommunista Kossuth-értelmezés bemutatása következik. A francia középosztály-kultusz és a munkásosztály-kultusz között erős a genetikus kapcsolat. Guizot meghihlette Marxot. Szabó Ervin hatott Mályuszra, és aztán Mályusz is Révai Józsefre. Láthatjuk, hogy az osztályszemlélet osztályszemlélet. Nyelve: a gyűlöletbeszéd. A kazuisztikus fejtegetés mechanikája heurisztikus élményt kínált. A bűnbak más: hol zsidó, hol nemes, hol polgár – kinek-kinek a maga heurisztikája szerint.

Cserne Péter szerint Szabó és Révai nézeteiből „talán többet tudunk meg [...] az interpretátorokról, mint Kossuth Lajosról”. Láttuk, eddig is így volt. Cserne veti fel először, hogy rekonstrukciója a szimbolikus politizálás terére visz. De láttuk, a szakértőkné is művelték. Ők is ideologizáltak, bár azt szaktudományos háttérrel tették. Gyűlölködéseiket önsajnálattal vezette. Szabó Ervint a polgárgyűlölet, a kispolgár polgárgyűlölete. Ha nem gyűlölte volna így saját világát, talán a múlt liberálisait sem. Mint minden haragos ember, kissé mintha ő is önmaga karikatúrája lenne. Álláspontja, az azokat megjelenítő idézetek egyenesen riasztóak. Stendhal *A pármiai kolostorban* szemmel látható élvezettel figurázta ki a lehető legnagyobb szám boldogsága liberális elvének képviselőit. Mégis ezek legalább saját vagyoniuk egy részét engedték át. A birtoktalanok pártján álló Szabó Ervin hasonló vallomása, ahogy „az ember faji, szellemi, lelki folytonos emelkedését” igenelte, hamisan cseng. Ő a másét kívánta kisajátítani – a népek...

Kossuth Szabó Ervinnél hatalomszomjas osztálypolitikus. Okkal kérdezheti az olvasó, hogy ez nem projekció? Vajon nem a szocialista eszmény megjelenítése feketében? A nemesi és a polgári gátlástalanság ecsetelése pedig a szocialista környorlenség és elszántság igazolása. A márciusi ifjúság mérceként felmutatása radikális ellenzékiességének megnyilvánulása. A 19. századvégi magyar polgárság számára „gyáva, romlott és szolgalelkű” volt. A nemesség aljas elnyomó. És mint frusztrált filozofnak, a zsidó kapitalista sajtómonopólium megtörése volt egyik célja (Jászi Oszkár szerint.) Van valami szimbolikus abban, hogy Szabó Ervin éppen nagy műve, a *Társadalmi és pártharcok a 48/49-es magyar forradalomban* írásakor hunyt el. A gyűlölet nem egészséges. Igaz, a nép szeretetével párosult. A szegényparasztságért ontotta könnyeit Szabó Ervin is. De a korabeli gazdálkodási formákról nem sok fogalma volt. A paraszti gazdaság számára irracionális. A paraszti társadalom rétegződéséről nem tudott képet adni. Fő célja: megcáfolni azt a legendát, hogy a nemesség önfeláldozásból szabadította fel a jobbágyt. Nem érti azt, ahogy a szabadság és egyenlőség mindent átfogó szenvedélye átalakítja a rendi társadalmat. Nem érti az érdekegyesítő politikát. Könyve nem is 1848-ról szól, hanem az eljövendő proletárforradalmakról, amelyek ravasz falkák és sérült csordák művei, eredményük pedig a falusi nyomor városi nyomorrá globalizálása. 48 kritikája a prole-

tár-könyörtelenséget legitimálja. Nem tudatosan. Mert első látásra mintha Szabó Ervin a szociáldemokrácia tehetetlenségét kérte volna számon 1848–49-en.

Megvallom ugyanis, hogy mindezt a rekonstrukció során felidézett szabóervini gondolatok és idézetek nyomán éreztem ilyen „egyszerűen”. A rekonstrukció ugyanis rideg tárgyszerűséggel teszi egymás mellé az idézeteket és a sémákat. Talán ezért volt olyan riasztó. Mert ugyanakkor mélyen él bennem az a megragadó kép, amelyet Jászi Oszkár rajzolt az egykori barátról, a nietzschei lélekről, aki a könyvekben élt, és aki úgy gazdagította a Fővárosi Könyvtárat, hogy csak hálásak lehetünk neki. Posztumusz könyve is, amikor újra és újra kézbe veszem, először izgalmas olvasmányként indul, de aztán inkább „mulatságos” narratíva, mint minden olyan okfejtés, amelynek fordulatai előre kiszámíthatóak. Olyan, mint egy népbírószági ítékezés jegyzőkönyve, és ha netán valami olyasmi hangzik el, ami az ügyésznek nem tetszik, rögtön közbe is szól a bíró. Például a pozsonyi márciusi napok krónikáját összeállító Szabó Ervin is belátta: „Kossuth történeti érdeme, hogy [...] eljuttatta befejezéséhez – *tant bien que mal* – a reform művét”. De aztán megnyugtatja olvasóját és saját magát: „Kossuth politikájának irányeszméi felett a forradalom vihara majdnem hatás nélkül vonult el”. Mert Kossuth a nemesség érdekeit képviselte stb... Na, de álljunk csak meg kicsit, *à propos* olvasó! Miért kellett Szabó Ervinnek – kissé nagyképű franciasággal – beszúrni azt a *tant bien que mal*-t? A szegény ember, aki ért annyira haragszik a világra, ebből mit ért? Vagy nem neki írta könyvét? Hanem művelt olvasótársának, hogy együtt haragudjanak a – tőkés-földesúri – világra? Persze ez a stilisztikai *malheur* egyszerre komikus és tragikus. A fejét populizmusra adó értelmiségi komédiája és tragédiája. Közmondásossá is vált Szabó Ervinnek azon óhajta, hogy ne érje meg eszméi győzelmét. Érdekes, hogy az ilyen „cinikus” odamondogatások a történelemnek, amelyekből antológiát lehetne összeállítani, mennyire jelzik az odamondó ideológiájának erkölcsi hitelét. Talán Szabó Ervin humanizmusát és populizmusát is jobban megértjük.

A rekonstrukció előnye és hátránya, hogy a szöveg mechanikájára hívja fel a figyelmet. De nem jelzi, hogy Szabó Ervin könyvében a hangnem akkor válik emberivé, amikor a szerző nem tud megküzdeni saját egyszerű sémái alapján az általa megjelenített valósággal. A rekonstrukcióban az alapsémának ellentmondó mozzanatok és azok megfegyverzése, újra beillesztése az alapsémába nem kerülnek bemutatásra. Ilyen a fent említett rész is. Továbbá ilyen rész például az, amelyben felsorolja az 1840-es évek francia olvasmányait, és azok hatásában csak „befolyást” lát, nem pedig a demokratikus kultúra egyetemességének megnyilvánulását. Aztán megjeleníti a káoszt, amikor úgy véli „valami különös, sovíniszta-világpolgári, köztársasági-demokratikus-feudális légkör fejlődik ki e körökben”. A feudális vonás például az, hogy Vasvári Pál a „nemes nemzetes és vitélő táblabíró urakat egyszerre akarná reformerekké tenni”. A káosz és Vasvári jellemzése igazi strukturális értetlenségről tanúskodik. Szabó Ervin gondosan nem érzekelte az univerzalizmus és a partikularizmus feszítő dilemmáit. Csak a harmóniát tudta elképzelni. Ezért tisztelte Petőfit, akinek versekből és kisebb megnyilatkozásokból kiolvasott programját reális alternatívának vélte. A táblabíróellenes, gunyoros hangot mintha a korabe-

li, 1848–49-es radikális sajtóból sajátította volna el. Szemmel láthatóan nem ismer- te az egykori szerkesztő Pálffy Albert önéletrajzi regényét, amelyben egyfajta önkritikát gyakorolt. De Dessewffy Aurél helyzetjellemezését sem ismerte, amely meggyőzően jelezte, hogy a liberálisok éppen a széleskörű társadalmi tapasztalatok- kal rendelkező táblabírók köréből kerültek ki. Nem véletlen, hogy Lyka Károly a művészet harmóniája felől közelítve táblabíró világnak nevezte a kort. Mégis, Sza- bó Ervin nagy könyve forradalmi olvasmány volt, még akkor is, ha nem a kor bo- nyolultságának a megjelenítése volt a cél, mert számára minden egyszerűnek tűnt. Újszerű volt a társadalmi érdekeknek, mint mozgatóerőnek a bemutatása.

Az adatok és az idézetek is dialógusra hívták az olvasót. Példa erre Hajnal Ist- ván, aki – mint látni fogjuk – a jelen tanulmánykötet egyik jelentős alakja. Az érde- keség kedvéért is olvassunk tehát vele. A nagy történetíró ugyanis alaposan kifejgye- zetelte Szabó Ervin művét, a kiírt idézetekhez szögletes zárójelben lejegyezte saját gondolatait is.²⁵ Izgalmas dialógus. 1950 táján vagyunk. Amikor Hajnal arról olva- sott, hogy az adóporták száma a tiszta magyar megyékben nőtt, míg a nem magyar megyékben csökkent, és ez Szabó szerint „talán” éppen „a két nemesi osztály befo- lyásának fokmérője”, akkor megvallotta: „[Nem egészen értem! Mert a nbirtok könnyebben viseli a terhet? Azaz úgy vélték, nagyúr vlmikép kárpótolja jobbágysait a fokozott adóért?! Lehet! De, azt hiszem a fő az, hogy magyar vidéken akkor erő- sebb a népszaporulat, s egyáltalán, a kultúra, földművelés!]”

Széchenyi ébresztő tevékenységének és a magyar tespedésnek a szokványos jel- lemezéséhez a következőket fűzte Hajnal:

„[1790–1847: „Tespedés kora.” S Mg lakossága kétszeresre! Pesté 7szeresre! A magyar tört. egyik legnagyobb változása! 1847–1914: Modern kor, gyáripar stb: s *demográfiailag* sokkal jelentéktelenebb fejlődés! *Kétségtelen, h. elhagyatott pa- raszt*: de mégis, életkedve! Helyet tör magának! A földön és a társad.ban!] [Ez a baj, hogy *alsó nép öntevékenységet* sosem veszik figyelembe tört. írók, fejlődésvizsgá- lók! Pl. koraközépkor: „süllyedés” – és duplára népesedés!] [Persze, paraszt nem maga kezdeményezett, [...] hanem [...] világszövedék indította meg, mint korakö- zépkorban is; de mihelyt ilyen világszövedékbe került, megelevenedett!]”

Kossuth egyik beszédéből való hosszú idézet a következőkre figyelmeztette: „[Török reform: effendik. Erről sem szabad elfelejtkezni!]” Amikor Szabó Ervin Kossuth törekvéseiből alkotmányos mezbe öltöztetett nemesi demokrácia tervét ol- vasta ki, Hajnal előtt Mályusznak a már említett értelmiségi-konceptiója villant fel: „[Épp ez mutatja, h. nem nemesi megye már hanem intelligencia, mely a nemesség kiváltságait szeretné magának megszerezni!]” Ugyanakkor elvetette a globális kriti- kát: „[Nem volt egészen igaza! Nemesi-földesúri hatóságot át kellett volna dolgoz- ni adminisztratívává!]” A Kossuth-kritikát is túlzottnak tartotta (akár az előszóban Jászi Oszkár): „[Igen igazodik Kos. mindig a pillanatnyi követelményekhez, nemesi szavazatokat ne veszítse el, stb.] [De minden politikus csinálta ezt, amióta világ áll!]” Máshol: „[Nem egészen jogosult kritika ez!]” Megint máshol megtoldja

25 MTAKK, Ms 5396/4.

Szabó Ervin kritikáját: „[A magyar intelligenciának, Koss.nak is, csak a *liberalizmus muzsikája* iránt volt érzéke.] [Az intelligencia – gyártás szörnyűsége; szinte „varázslók”, „sámánok” kora újra: elvonatkozva élettől és gyakorlattól, hit nélkül a társad. szolgálatát illetőleg.]”

Hajnalt is olykor-olykor megragadta Szabó Ervin egy-egy jellemzése. Például a nyári, immár népképviselői országgyűlési választások, Petőfi és Arany kudarc kapcsán a következő az éles ítélet: „a tömegek teljesen kívül álltak a forradalmi és politikai mozgalmakon” egyrészt, másrészt: „A politikusok viszont kívül állottak a népen, a demokraták és radikálisok nem kevésbé, sőt talán nagyobb mértékben, mint a nemesség.” Hajnal: [Ez jó!] Petőfi jellemzése is tetszett: „Petőfi víziói egy távoli, a hazától messze kitörőben lévő vihar felvillanásai voltak – írta Szabó Ervin. [Ez jó! Használhatom!] – fűzte hozzá Hajnal István.

Hajnalt az is meglepte, hogy még Szabó Ervinnél is a köztársaságpártiak milyen óvatosak voltak. Határozottan tiltakoztak minden olyan törekvés ellen, mely a „»tisza« demokráciát »szociális« mederbe akarta volna terelni”. Hajnal: „[Ez a lényeg! furcsa, hogy ép a legalacsonyabb, legszegényebb társad. ban »*nincs*« szociális probléma!]”

Szabó Ervin szerint csak mumusként emlegették a konzervatívok a kommunizmust. [De hát szociális probléma=egyenlő kommunizmussal? Hiszen még *sociális* sem egyenlő vele! *Nem kollektivizmus a socialis!*]

Jellemző az ideológiai és a forráskritikai szemlélet, valamint a politikai kultúra különbsége. Szabó Ervin – ha sémája igazolásáról volt szó – betűszerint vette a forrásokat, amit a kortársak mondtak. Hajnal nem. Szabó felrótta Kossuthnak, hogy nem állt ki az általános választójog mellett, bár látta, és megvallotta, „hogy »a legfőbb veszély a *proletárius* tömegnek ezen elmellőzésében fekszik; oly vészes ez, mely meg fogja rázkódtatni a világot.« De meg kell alkudni a viszonyokkal.” Tehát opportunistá – érzékelteti Szabó. Hajnal: „[Természetes, hogy Kos.nál legerősebb indíték óra 13 után: hogy főrendek, nemesség békén elfogadják változást! Ez még nem bizonyítja, hogy ő nem többet akart volna, szélsőségesebbet!] Szabó megbotráncozott az új 1848-as választótörvényen, a magas cenzuson, azon is, hogy bár „az intelligenciát is elismeri képesítésnek, de csak magas házbérencenzussal egybekötve”. Hajnal: [Tehát, amit mondok: magyar intelligenciát a nemesség örökösévé tenni! Így is történt kb.]

Olykor elfogadja Szabó Ervin Kossuth-jellemzését is. Például, amikor azt, hogy a szőlődézsmá kérdését „Kossuth mintha obstruálta volna”. Mert: „[*Tényleg hihető, hogy nemesség volt a melegágya!*]” Igazában Hajnal sem lehetett tisztában a részletekkel, amikor szó nélkül hagyott olyan kijelentéseket, mely szerint Kossuth az országgyűlés hangulatához „szabta politikáját, nem a néphez, s nem annak vágyaihoz. Ő rajta múlt s ezen a politikán, hogy a nemzetgyűlés egy teljes évi élete alatt csak egy lépéssel sem vitte tovább a demokratikus reform munkáját.” A sikert viszont már jólesően nyugtázta. Szabó Ervin nem tagadta: „Valóban: a nemzet jelentékeny része csodálatraméltó bátorsággal vette föl a küzdelmet. S minden osztálya.” Hajnal: „[Ez igazolja Kos-t!]”

Hajnal István lelkesen és szkeptikusan cédulázta Szabó Ervin rácsodálkozását a történelemre és kritikáját: „s igen sok helyt a nép lelkesen szegődött a nemzeti zászló alá. [Nemesség: mégsem gyűlölt, elkülönült réteg! Nép a természetes vezetőt látta benne!] De mennyivel nagyobb lett volna a lelkesedés, ha úrbéri ügyeket gyökeresen! [Ezt csak úgy az újból szopja!]” Bele is fáradhatott a Kossuth-ellenességbe: „[Azért, hogy Kos. szépen, elragadóan tudott beszélni, még nem következik okvetlenül, hogy csirkefogó volt.]” Végül azonban átragadt valami Hajnal Istvánra Szabó Ervin forradalom igenléséből: „[Abban igaza lehet, hogy ha magyar országgyűlés valóban lelkesen egyenlőség-mozgalmat csinál, kétségtelenül kezdeményező szerepet vállal – nagy népforrad. segítette volna a harcot!]”

Örök kérdés marad, hogy Szabó Ervin, ha nem távozik az élők sorából, és megéri a két forradalmat, miként fogalmazza újra egyes téziseit. Vajon megértett volna valamit Kossuth és a liberalizmus dilemmáiból, például annyit, amennyit Hajnal István. Vagy pedig Kossuth és 1848 kommunista instrumentalizálása felé lépett volna, mint tanítványa és megveszekedett vitapartner: Révai József.

Megvallom Révai nézeteinek rekonstrukciója nem váltott ki belőlem olyan heves érzelmi reakciót, mint Szabó Ervin publicisztikai nézeteinek bemutatása. (Hiszen egy szociáldemokratától több bölcsességet és kevesebb gyűlölködést várna el az egyszerű ember.) Révai kommunista machiavellizmusa és őszintének tetsző nacionalizmusa, amit persze másképpen neveznek a kommunista nacionalisták, egyfajta szellemi bűvészműtárvány benyomását keltik. Vajon Révai az igazat hazudó politikus típusa? Mindenesetre: hamisabb ideológiai pozícióból reálisabb történeti ítéleteket fogalmazott meg, mint Szabó Ervin. A lényeg: a kommunista ideológus viszonylag kevés olvasmányanyag birtokában viszonylag helytálló megállapításokat tett. (Az, ahogy például a felvilágosodás továbbélésének folyamatosságát jellemezte, az irodalomtörténészek számára komoly mozgásteret biztosított.)

De térjünk vissza könyvünkhöz. A maga módján szórakoztató az osztályharcos házivita. Szabó Ervin, mint a kommunista szimbolikus politika akadály – jellemzi a helyzetet Cserne Péter. Hiszen, ha 1848-ban nem volt polgári forradalom, hanem csak nemesi felkelés, akkor 1919 után sem lehet kommunista forradalom, márpedig hazánkban erre érettnak kellett bizonyulnia, ráadásul a polgári forradalomnak hősi példákat kell felmutatnia. Ha arra gondolunk, hogy az egyetemen félművelt tud. szoc. tanáraink milyen hévvel adták elő ezeket a dolgokat, az ember nem tudja, hogy sírjon vagy nevéssen a rekonstrukció láttán. De talán jó lett volna még a moszkvai ukázokat is rekonstruálni, mert a szomszéd országokban például szintén ilyen irányban mozdultak a teoretikus elmék. Révai viszont jobban hatott a szakmára, és ennek oka lehet átlagon felüli elméleti és taktikai (vagy inkább valóság)érzéke. Cserne még dolgozata bevezető részében némi iróniával jelzi: „Hogy az így egymásra épülő és utaló harmadlagos, negyedleges stb. értelmezések elvezethetnek-e Kossuth szerepének »helyes értékeléséhez«, az maradjon a filozófusok kérdése...” Meg kell mondani, hogy Révainak azon megállapítása, mely szerint, míg az európai forradalmakat hanyatlás jellemezte, a magyar forradalom a francia 1793 mintáját, a radikalizálódását követte, szakmailag korrekt ítélet. Nyugati és hazai

történészek közül sokan vallják. Az ítélet pedig azt is magába foglalja, hogy 1849-et nem lehet 1848-tól elszakítani, nem lehet a forradalmat egyszerűen a jobbágyfelszabadításra szűkíteni, hanem komplex folyamatként kell vizsgálni. Ugyanakkor célszerű lett volna azt is vizsgálni, hogy Révai nézetei milyen hazai előzményekhez kapcsolódnak. A nemesség burzsoá szerepéről szóló formulát nem ő találta ki. Közhely a reformkori sajtóból. Horváth Mihály műveiben is olvasható. *Nota bene*: Horváth Mihály két háromkötetes művének is fel kellett volna tűnnie a rekonstrukciós horizonton. A Kossuth-képek egyik fő forrása. Révai tartalmilag is kapcsolódott hazai hagyományokhoz. Szimbolikus politizálásnak nevezett tevékenysége meghatározta a tudományos és politikai fejlődést. Meg lehetett volna említeni, hogy az ő Kossuth-kultusza nélkül nem lett volna Kossuth-kiadás, még hozzá magas szakmai szinten. (Romániában például Kossuth megfelelője, Nicolae Bălcescu először csak néhány száználmas füzetet és közepes újrakiadást kapott, továbbá rossz regényt és émeletyítő hőskölteményt, amíg egyik forráskiadóját, G. Zanét nem rehabilitálták, aki folytatta a kritikai kiadást.) Bibó István pedig – mint Cserne Péter is idézi – pozitívan értékelte, hogy Révai Kossuthot a magyar szabadságmozgalmak történeti keretébe illesztette. Ezzel 1956 szellemi előkészítője lett. Ezt persze akkor is, most is nehéz szó nélkül tudomásul venni. Cserne Péter is értekezik Révai historizálásának hiteltelenségéről. De legalább ennyit lehetett volna írni arról a funkcióról, hogy Révai szemlélete kiiktatta azokat a gátlásokat és azt a büntudatot, amelyet a korábbi bünbakkereső szemlélet beépített a magyar közvéleménybe. (Bajcsy-Zsilinszky Endre százötvenoldalas levélben hánytorgatta ezt fel Szekefűnek.) Révai hiteltelensége pedig szintén forradalmasító hatású volt. Így valóban 56 mitológiáját 48 mitológiája mozgatta. A 48-as emlékhelyeknél tartott tüntetések a kortársak számára „a nemzeti jelképek visszavétele” voltak, s „visszaállításai »régii jogaiba«”.

1956 után meg is indult az ideológiai harc az 50-es évek ún. nacionalizmusa ellen, és általában a nacionalizmus ellen. A Párton belüli belső harcok logikájának megfelelően nemcsak általában a nacionalizmus, hanem Rákosi és Révai nacionalista demagógiájának számlájára írták az „ellenforradalmat”. A Kádár-korszaknak sikerült is a kellemetlen, régi elvtársaktól megszabadulni. Az ideológiai fronton a historiográfia kiemelt terület lett. A harc főhőse Molnár Erik, aki a kötetben látható fényképen a nagy túlélő magabiztosságával réved saját gondolataiba, amelyek az általa is kialakított ideológiai nirvánába vezetnek. Ő a legnagyobb magyar amatörtörténész, aki az amatőr íróktól eltérően nem üldözte a profikat, hanem igyekezett tanulni tőlük, felhasználni tudásukat, és sokat, és módszeresen olvasott. (Ő akadályozta meg például, hogy Makkai Lászlót háborús bűnösnek kiadják egy tőlünk keletre fekvő testvéri ország mohó hatóságainak.) Történetírása – és ez Dinnye Béla rekonstrukciójából is kiderül – végtelen akta benyomását kelti. Nehéz belső kuncogás és némi elkeseredés nélkül olvasni. Mert Nyugaton ekkor már bontakoznak az alapvetően újat hozó revizionista irányok. A mi keleti revizionizmusunk pedig oly sok vonatkozásban dogmaváltásnak bizonyult, és nem az újat igényelő emberi szellem innovatív munkájának. De azért azt meg lehetett volna említeni, hogy a honi minipluralizmusnak voltak előnyei. Molnár Erik a szakmaiságot is igényelte.

Megindult valami lassú olvadás, amely a romániai helyzet groteszkjéhez nem is hasonlítható. Révai „nacionalizmusából” nem lett magyar nacionálkommunizmus. A magyar groteszk is elég komor. A történeti és politikai közbeszéd koordinátái jól ki voltak jelölve, beleértve a képmutatásait is. Az áthallásoknak is megvolt a maga politikai gazdaságtana. A marxizáló kommunizmus teológiája, mártírjai és áldozatai kemény mementóként szolgáltak. Az ideológia, mint valami láthatatlan drótkerítés tartott fogva mindenkit, és még mintha annak is meglett volna a forгатókönyve, hogy miként és kinek lehet innen kilépni. Mindenesetre a Molnár Erik-vita vita volt, még akkor is, ha látván és olvasván a rekonstrukciót, úgy érezhetjük, hogy valamiféle szekularizálódó vallás teológusai, fő- és alfelkentjei adták elő változataikat egy témára. De az olvadás erjedés. Eredményeképpen a magyar történetírás szorosabban kapcsolódhatott a nyugati történetíráshoz. Ennek a kapcsolódásnak kedvezett az is, hogy a 60-as években Nyugaton a marxizmusnak kultusza volt, és az európai integrációval együtt kibontakozott valamiféle antinacionalista hullám. Itthon pedig fontos könyvek születtek. Az ideológiai csatározások és még inkább a komoly szakmai viták lehetőséget kínáltak arra, hogy ki-ki a maga mértéke és igényei szerint érvényesítse saját – olykor sémák mögé rejtett, ám gyakran éppen a sémáknak ellentmondó – elképzeléseit, és megengedhesse magának, hogy ne tegyen marxistászkodó hűségnyilatkozatot.

Molnár Eriknek nem volt „részletesen kifejtett Kossuth-képe” – írja Dinnyei Béla. Ez a marxizálás logikájából is következik. Az is kiderül, hogy a nagy ideológus-történész információi is eléggé bizonytalanok voltak. (Ennek a bizonytalanságnak a tudata tette a szaktörténészeket elengedhetetlen, ugyanakkor veszélyes partnerré, akiket viszont hatalmi szóval és ideológiai fölénnyel lehetett kordában tartani, ha netán nem vették volna magukat észre.) Homályosak a nemességről kialakított fogalmai. Molnár Erik fejében 1848 megint nemesi felkelés lett, Kossuth a nemesi érdekek hordozója, aki nem is akarhatott nyugati típusú berendezkedést. Molnár Erik – Dinnyei Béla szerint – visszatér „a szekfűi »séreلمي politikus« Kossuth-képhez, szembehelyezkedve Mályusz Elemérnek és Révai Józsefnek azon nézeteivel, miszerint Kossuth szándékai és tettei túlmutattak annak a társadalmi közegnek az érdekein, amelyhez a politikus származásánál, társadalmi státusánál fogva tartozott”. Kérdésem: miért Szekfűvel kell rokonítani Molnár Eriket, miért nem Szabó Ervinnel? Vajon nem lesz a kötetben Szekfűből is valami nagy csábító? Ennyire meghatározó egyéniség lenne?

Kissé százalmas, hogy a magyar forradalom után ötven-száz évvel gyengébb elemzések születtek, mint a francia forradalom után. De vajon a szaktörténetírás is ennyire lehangoló képet tár elénk?

TUDOMÁNYOS DISKURZUSOK KOSSUTH-KÉPEI A MÉRLEGEN

Brunczel Balázs az 1943/1946 és 2002 között megjelent tudományos művekben fel-tároló Kossuth-képet vizsgálja. Barta István, Hajnal István, Kosáry Domokos,

Szabad György, Urbán Aladár és Varga János munkáit veszi szemügyre. Az iskolateremtő Szabó István fényképe jelen van, ihlető szelleme viszont már nem. Spira György egészében kimaradt. Ez méltánytalan, hiszen energiái java részét 1848 kutatásának szentelte, és önzetlen szakmai segítséget nyújt annak is, akivel nem ért egyet. Nézeteit lehet vitatni, lehet vele vitatkozni, de mellőzni – úgy vélem – etikátlan. Spira műve nélkül a historiográfiai tabló csonka. Persze némileg érthető a kör szűkítése, mert így is ez a legnehezebb fejezet. (És azért Spira György műveit itt-ott említik, míg Borsi-Kálmán Béla, Kovács Endre, Lukács Lajos fontos könyvei még a bibliográfiába sem kerültek be. És bár a kontextusról sok szó esik, éppen a kelet-európai kontextust feltáró magyar szakirodalom hiányzik, Arató Endre és Niederhauser Emil idevágó művei. Hanák Péter olykor szellemi tűzijáték látványával szórakoztató revizionizmusa is említést érdemelt volna. A szórakoztató kifejezés nem pejoratív, hiszen Hanák tudatosan próbálta érvényesíteni azt a felismerést, hogy a mély gondolatokat szórakoztató formában is népszerűsíteni kell, és így lehetett egyik hatékony oszlatója a magyar historiográfiai unalomnak. A szórakoztatás másik arca persze az volt, hogy közben elsikkadt a történeti alternatívák mérlegelése, vagy inkább gellert kapott, talán azért is, mert hosszú időre letanyáztunk a változatlannak hitt örök jelenben.)

A különböző szerzők munkáit két szempont alapján hasonlítja össze Brunczel Balázs. Az egyik szempont szerint azt vizsgálja, hogy az adott mű Kossuthot milyen vád alól akarja tisztázni, vagy pedig miféle túlzottnak vélt dicsfényt próbál eloszlatni. A másik szempont: miképpen ítélik meg Kossuth történelemformáló szerepét. Ráadásul még felveti azt a szempontot is, hogy a tudományos objektivitás milyen mértékben érvényesül az egyes művekben.

A két világháború közötti korból az átmenetet Kosáry Domokos 1943-ban írt, s 1946-ban megjelent *Kossuth Lajos a reformkorban* című monográfiája alkotja. Ez egyben „szerves folytatása Szekfű Gyula Kossuth értelmezésének”, és kapcsolódik Mályusz kismemes-elméletéhez. Az időközben feltárt forrásanyag tanulságai birtokában túlépelt az addigi magyarázatokon. „Kossuthot az előbbiekkal szemben mint értelmiségi politikust tárja elénk”. Ezzel szemben hadd jelezzük, hogy ha a Mályusz-rekonstrukció nem lett volna csonka, akkor láthattuk volna, hogy erre a megközelítésre már megvolt az alap. De még inkább megvolt Horn Ede művében is, amelyről Kosáry bibliográfiájában oly kritikusan nyilatkozott, anélkül hogy érdemeit kiemelte volna. Az átmenetet 1943-ból 1946-ra pedig jobban érzékelhettük volna, ha Brunczel összeveti a *Magyarország története* című, könyvtárainkból lassan eltűnő Kosáry mű Kossuth képét a későbbivel. Így szépen kirajzolódott volna a szellemi fejlődés íve.

Kosáry fő tézisét két részre különíti el Brunczel. Az egyik rész: Kossuth megnyerte a nemzet vezetéséért vívott harcot, és „alapjában véve” – Széchenyi, Görgei és Deák ellenében – „sikerült felülkerekednie”. De ez nem ok az istenítésre – hangzik a rekonstruált tézis másik része. A rekonstrukcióban az kerül bemutatásra, hogy Kosáry milyen módon magyarázza Kossuth sikereit. Más szóval: vezéri szerepét, mondhatnánk az individuálpszichológia vagy a politikai darwinizmus szempontjára

ból. Azzal, hogy Kosáry bemutatja a *Pesti Hírlap* alapításának körülményeit „el kíván oszlatni minden túlzó dicsfényt Kossuth személye körül”.

Általánosságban mozog a rekonstruktőrnek az a megállapítása, hogy Kosáry művében fellelhetők Szekfű és Mályusz gondolatai. Idézetekkel azonban meggyőzőbb lenne az érvelése. A rekonstruktőr ugyan hangoztatja Szekfű hatását, de nem vizsgálja, hogy miként élnek tovább a Mester megkapó formulái a kossuthi publicisztikáról vagy nacionalizmuskritikájának szubtilitásai. Például, amikor Kosáry kifejti, hogy miként szabadult meg Kossuth a rendi formalizmustól. Vagy, amikor más formát ölt a szekfűi formula: „Elég ennyi, hogy az olvasó ökölbe szorítsa kezét, s felkiáltson: ez nem megy így tovább!” Ezen mondat prototípusát már idéztük fentebb Szekfű *Magyar történetéből*. A kismemesi politikus mályuszi elgondolását is integrálja Kosáry, amikor kifejti, hogy Kossuth annyiban demokratikusabb, mint Széchenyi, hogy „a kismemesség, általában a középréteg alacsonyabb, nagy tömegének politikai érvényesüléséért küzd, ezt akarja behelyezni a hatalomba”. Ennek a rétegnek a nacionalizmusát képviseli Kossuth, Széchenyi emelkedettebb, keresztény természetjoggal átszőtt nacionalizmusa ellenében – Kosáry szerint. Érdemes lett volna egyébként az elemzőnek megtekinteni Angyal Dávid idevágó tanulmányát is, bár az jóval kisebb mértékben ihlette meg Kosáryt, mint Mályusz Elemér, akinek oly heves kritikálójá lett, miközben Mályusz nemesség-kultuszát visszajára fordította, hogy a nemesség sommás „kritikáját” beemelje a vulgármarxizáló historiográfiai liturgiába.

Brunzel azt is kiemeli, hogy Kosáry művének 2002-es kiadásába csak Barta István kutatásait építette be „szervesen”, hol saját korábbi téziseinek megerősítésére hivatkozva Barta munkáira, hol pedig némileg módosítva saját korábbi álláspontját. De változatlanul „a körülmények kínálta lehetőségeket nem kellő mértékben figyelembe vevő politikusként jellemzi” Kossuthot, ugyanakkor – hangsúlyozza a rekonstruktőr – 1946-tól 2002-ig születtek olyan elemzések, amelyek „ennél árnyaltabb Kossuth-kép megrajzolását teszik lehetővé”.

Az első és a maga nemében felülmúlhatatlan ilyen elemzés Hajnal István 1952-es tanulmánya, amelynek némileg átszerkesztett változata 1957-ben, majd 1987-ben jelent meg. Érdekes, vagy inkább bosszantó, hogy a rekonstrukcióban ezt a művet és Hajnal István korábbi monográfiáját nem veti össze a rekonstruktőr. Elmarad a nagy történetíró és módszerének jellemzése is. Így aztán éppen ebben a részben érzem a leginkább a rekonstrukciónak nevezett kivonatolás problematikus jellegét. Márpedig az első oldalon ott áll feketén-fehéren a historikus vallomása: „A történetírás mindinkább elfeledte egyedül igaz és kötelező módszerét: hogy igyekezzék bensőleg átélni az időket, amiket meg akar eleveníteni.” Miért maradt ez ki a rekonstrukcióból? Nem fér be az objektivitásra törekedés rekonstruktóri értékszemponjtábjába? És úgy gondolták, ilyen nagy emberhez, mint Hajnal, nem méltó ilyen „historizáló” kijelentés? Márpedig nincs mit szégyellni. Collingwood az 1930-as évek vége felé arra a következtetésre jutott, hogy a történetírás a múltbeli tapasztalatok újraélése, „a történelmi tudás egyszerűen múltbeli tapasztalatok

felidéződése egy jelenbeli gondolkodóban”.²⁶ Hajnalt ez az átélési technika emelte ki saját korából, már a 20-as években, amikor *A Kossuth-emigráció Törökországban* című művének első kötetét (1927) összeállította. Az ezen műben megjelenő Kossuth-képről szó sem esik a jelen tanulmánykötetben. Márpedig kemény helyzetben született. Hajnálnak sokféle várakozással kellett szembesülni abban a korban, amikor Széchenyi volt a mérvadó hős. Hajnal egyébként maga is közelebb érezte magát Széchenyihez. Ráadásul elvárták volna tőle, hogy a kossuthi emigrációt egy kicsit el-áztassa, ami oldalvágás kellett volna legyen az októbrista (és a kommunista) emigráció felé. Hajnal azonban nem tett eleget a várakozásoknak. Nem élt a megszokott sémákkal. Pszichológiai könyveket olvasott, hogy Kossuthot jobban megértse, akinek nagysága egyre egyértelműbbé vált számára, és ezt nem is hallgatta el. Igaz, Szekfűnek írt leveleiben ezzel nem dicsekedett, és inkább mosakodott, hogy Károlyi Árpád megróttta őt, mert rosszat mondott Kossuthról. De mosakodás ide, mosakodás oda, Hajnal művében Kossuth már-már emberfölötti vonásokkal emelkedik ki a szomorú magyar helyzetből. Ugyanakkor Hajnal az első, aki Kossuthot emberközelből mutatja be. Rekonstruálja – *sit venia verbo* – személyiségének szerkezetét. Nem tetszetős és divatos formulákkal (mint például: század gyermeke, északi magyar, kismemes stb.), hanem emberközelből, élve az átélés technikájával. Hiába, nagy ember jó jellemzéséhez nagy ember kell. Hajnal nagy ember volt. Miután a 30-as évek végén valamiféle aktív atavizmusnak engedve némileg ő is hódolt a historiográfiai antiszemitizmusnak, átérezte megtévelyedésének súlyát. Pach Zsigmond Pálhoz intézett levelében – mint *Szellem és nemzet* című könyvében idéztem kipontozás nélkül – a bűnbánat szólal meg. 1952-es Kossuth tanulmánya a megtisztulás műve. Megtérés a szabadság és a demokrácia értékeihez, ezen értékek felmutatása egy olyan világban, amely a képmutatás magas formáit fejlesztette ki.²⁷ A rekonstruktor gondosan kivonatolja azon részeket, amelyek jelzik, hogy Kossuth milyen sok vonatkozásban a kormány álláspontját képviselte és próbálta érvényesíteni. Méltatja, hogy megvilágította a Batthyányval való viszony alapvetően harmonikus jellegét. És ez valóban historiográfiai merészség volt, mert az 50-es években a miniszterelnök gróf szerfőlött gyanús elem volt. (Jellemző erre a furcsa világra, hogy Andics Erzsébet, Révai József közeli munkatársa az 1970-es években fedezte fel Batthyány nagyságát, és ezt szemináriumán kifejezetten militáns módon juttatta kifejezésre, ami arra utal, hogy korábban is őszinte volt, amikor gyanakodott a miniszterelnök grófra.)

Hajnal Kossuth képének rekonstrukciójából két mozzanat marad még ki. Az egyik Kossuth nagyságának értékelése: „Ő sem volt mentes a nagymagyar koncepciótól, hiszen ő is a nemesi társadalom neveltje. De, látni fogjuk, fel tudta áldozni ezt a gondolatot, mihelyt az nyíltan és kegyetlenül összeütközésbe került 1848 magas eszméivel.” Izgalmas és modern szempont: Kossuth felülkerekedett a nacionalista szenvedélyen. A sajátján is.

²⁶ Collingwood 1987: 393–394.

²⁷ Ezt a kérdést bővebben tárgyalom készülő tanulmányomban: „Megrendítő, mert igaz”. *Hajnal István történelemszemlélete és a XIX. századi Magyarország.*

A másik kimaradt mozzanat az, ahogy Hajnal a magyar külpolitikát – *iterum s.v.v.* – kontextualizálta: „A bajok gyökere, úgy hisszük, ott rejlett, hogy az akkori modern államfogalom értelmében az önálló állam kifelé egyetlen test, részei kifelé nem kapcsolódhattak idegen államokkal. Vagy más szóval, önálló államok nem kapcsolódhattak tartós szoros egységgé, csak ha feladták és elvágták minden önálló kapcsolatukat más, idegen államokkal, bármennyire kívánta volna is e kapcsolatokat saját külön érdekük. A külügyi szuverenitásnak ez az egysége ennél fogva elnyelte a szövetkezett államok önállóságát, mint ezt a Német Birodalom és az Amerikai Egyesült Államok sorsa is mutatta. Bonyolult és a részeket is kielégítő nemzetközi dinamika helyett, részleteiben szakszerűen kiépített nagy mű helyett zsákmányolásra, hódításra leső primitív hatalmi politika lett úrrá a világon. A magyar külpolitika ilyen szempontokból kezdeményező jelentőségű lehetett volna, ha 48 lendülete nem rokkant volna meg oly hamar Európában.”

A hidegháború teljében lehetett ennek némi aktualitása. Egyáltalán, hogyan is merhetett Hajnal ilyesmit írni? Aligha csak nyíltan deklarált átélési módszere birtokában vetemedhetett ilyen világhelyzet-kritikára. Erkölcsi fölény tudata is kellett hozzá. Mintha téren és időn keresztül valami átsugárzott volna 48 szelleméből! Hajnal művét azért hagyták ki a Kossuth-émlékkönyvből, mert túl hosszú volt. Legalábbis ezt mondták neki. De Révai sem lett volna Révai, ha közli. Mert, ha valaki, ő értett a forradalmi kultúrához, és úgy általában a kultúrához. De Hajnal is azért Hajnal, mert megírta művét, történetírásunk egyik legszebb gyöngyszemét.

A továbbiakban Brunczel Balázs Urbán Aladárnak a Batthyány-monográfiáját rekonstruálja. Kiemeli azt, hogy a hatalmas forrásbázisra támaszkodó szerző milyen kiegyensúlyozott képet ad az egész kérdéskörrel, és „azzal, hogy a Batthyány–Kossuth közti ellentétet tompítja, s Batthyány alakját kiemeli a szürkeségből, nem csupán a miniszterelnökről, hanem a Kossuthról kialakított képet is módosítja.” Így eloszlanak a Kossuthot ért azon vádak, hogy a kormány ellenére cselekedett volna. A végkövetkeztetés: „Urbán Aladár könyve jól szemlélteti, hogy a történelem egyes alakjainak megítélése nagyban függ mások szerepéről alkotott elképzelésektől, s így a hiteles ábrázolás nem végezhető el a kor releváns tényezőinek feltárása nélkül.” Ezért talán érdemes lett volna Urbán egész idevágó munkásságáról képet adni. Hiszen nemcsak „a nagy év”-ről adott szintetikus képet, de a magyar forradalmi kultúra egész sor addig ismeretlen mozzanatára vetett új fényt. És ezen tanulmányai megvilágítják Kossuth és a radikálisok kapcsolatát is.

Alapvetően korrekt Barta István munkásságának a bemutatása is. Brunczel kiemeli, hogy Barta marxizáló frazeológiája túlmutat „a marxista módszertan kérdésein”. (Erről a módszertanról nem ártott volna szót ejteni, akár a marxizmus dogmatizálásáról. Mert Nyugaton – és Romániában H. H. Stahl esetében – a marxi módszer a történetírásban nagyon is megtermékenyítően hatott, nálunk pedig némi egészséges ideológiai közönybe és egyben eléggé fojtogató formalizmusba torkollott, bár voltak kivételek, akik értettek Marxhoz, például Makkai László, ha e kiváló történész technikátörténeti munkásságára és a feudalizmus modelljét felvázoló tanulmányaira gondolunk. Az külön említést érdemel, hogy akadtak, akik egyáltalán nem vulgár-

marxizáltak.) Barta István – József Attila barátja – feltehetően rühelte a marxizmusnak nevezett formalizmust. Az a tézise, hogy „a történelemformáló hősök nem kész ideológiai fegyverzetben lépnek a történelem színpadára, hanem a kor szükségletei teremtik meg őket”, 19. századi uralkodó eszmeformula, és nem marxista megközelítés, mint hangoztatta. (Gyulay Lajos naplója is például így közelít Kossuthhoz.) Némi- leg a marxista rituáléba is illő stikli viszont Brunczel elhatárolódása. Méltánytalan csak úgy *en passant* odavetni, hogy Barta vitatta Hegedűs Loránt munkásságának értékét. A szabadkőműves bankárnak forrásfeltáró érdemei is vannak, és nagyon tanul- ságos, ahogy küszködött azzal a problémával, hogy miként lehet megjeleníteni Kos- suth rendkívüliségét. A Cobden-körben tartott Kossuth-előadására sem érdemes csak úgy rálegyinteni. Persze Hegedűs és Barta munkássága nem mérhető össze. Ez utóbbi forráskiadásából táplálkozik a mai Kossuth-kutatás, mindenki adósa, aki Kossuthtal foglalkozik, míg Hegedűs érdekes egzotikum.

Brunczel gondosan kiemel néhány kulcsmondatot Barta István Kossuth-jellem- zéséből. De a sorok között mintha bujkálna némi kétely. Kossuthnak az 1825-ös évek derekán papírra vetett feljegyzéseit így jellemezte Barta: „mintha ezen munká- ban bontakozna már valami a hazafiság újfajta értelmezéséből”. Aztán, mint Brunczel is idézi: „Szerzőjünkben csupán annyi dereng még, hogy az igazságosabb világhoz a szabadság kiszélesítésén keresztül vezet az út.” Ha kihagyjuk azt, hogy „csupán” és „még”, akkor már másképpen hangzik a mondat. És másképpen is hangozhatna, mert Barta István már korábban jelzi, hogy „a fiatal Kossuth – nyilván kedves eperje- si tanárának, Greguss Mihálynak s felvilágosult olvasmányainak hatása alatt – ki- nőtt már a családjában majd iskoláiban kapott szigorú vallásos nevelés fegyelméből, s gondolatainak szárnyalása elé már csak a ráció állíthatott korlátokat”. Mégis 1831-ig „a rendi-nemesi gondolkodás” hordozója volt. És ebből nem egyedül, ha- nem Zemplén megye liberálisaival együtt lépett át a polgári gondolkodás világába, és nemsokára kész szellemi fegyverzetben tevékenykedett. Ezért Barta elvetette azt, hogy amikor Kossuth is az 1831-es parasztlázadás ellen lépett fel, akkor őt feudális beállítottsága vezette volna. Egyébként Barta mintha maga sem döntötte volna el, időpontra vagy inkább időszakaszra tenni Kossuth minőségi változását. Mintha az időszakaszra hajlana. Valószínű, hogy Brunczel is észrevette volna a bizonytalansá- got, ha megtekintette volna Barta István nagydoktori értekezését, amelynek a Kos- suth-kötet részét alkotta. Ebben is Barta 1831–32-re teszi a modern magyar libera- lizmus kialakulását, majd bemutatja, hogy az 1825–27-es diéta bizottságainak vitájában mennyi haladó eszme bukkan fel. Például az ősiség eltörlése. És bár a bi- zottsági munkákat el szoktuk marasztalni, de az 1790-es évekhez képest előrelépés, hogy a paraszti telki haszonvételek szabad-adásvétele már bekerült az operátumba, és nem maradt különvélemény.

Fejtegetésünk messze vezet. Oda, hogy a reformkor nem az 1830-as években kezdődött, hanem 1790-ben, kemény jozefinista és felvilágosult reformtörekvések nyomán. Egyébként Barta István azt vallotta, hogy 1790-től 1849-ig egy korszak- ról beszélhetünk. De közben a folyamatosság megszakadt. Ennek oka az, hogy a ma- gyar jakobinusok eszméi „nem a hazai valóság talajából nőttek ki”, hiányzott „a táp-

talaj”, az üldözés miatt „továbbélésük csak szórványos nyomokban mutatható ki Zemplén és Szepes hegyei közt”. A nagy eszmék a hajdani mozgalom „veteránjainak leveleiben és írásaiban, Berzeviczy Gergely és néhány gazdasági, statisztikai szakíró munkáiban” élnek, „hogy azután diadalmas erővel törjenek felszínre akkor, amikor a társadalom viszonyai megérték befogadásukra” – az 1830-as években.²⁸ A folytonosság és megszakítottság kérdésére még visszatérünk. Most csak azt jelezzük, hogy Brunczelnek milyen mélyen igaza van, amikor ő is hangoztatja, hogy az embert a korról és embereivel való kölcsönhatásban ábrázolhatjuk. Ezért becüli nagyra, és okkal Varga János munkásságát. Alapvetően Varga János írta meg a *Pesti Hírlap* nacionalizmusát.²⁹ De egy adalékként a nemesi nacionalizmus tévtanához, meg lehetett volna azt is említeni, hogy – mint Varga János hangsúlyozza – Kossuth belső munkatársai egy kivételével nem nemesi származásúak, de a két nemes is tollából élt. Brunczel gondosan visszaadja azt, ahogy Varga János a magyar nacionalizmus irányzatait elkülönítette egymástól. Korrekt a következtetés: „az elsősorban Kossuth nevével fémjelzett nacionalizmussal szemben a reformtörekvések hiánya vagy korlátolt volta miatt nem jelentett életképes alternatívát sem a Széchenyi-féle mérsékeltebb nacionalizmus, sem pedig a konzervativizmus”. De talán többet kellett volna Varga Jánostól idézni, mert stílusa példaszerűen pontos, szabatos és ugyanakkor sejtelmes, mert sejtetik és éreztetik azt is, ami túl van az akkor mondott szavakon. Kossuthot a politikai játékos, a szó nemes értelmében vett játékos, így állítja elénk, miután jelezte a hírlapíró „középrendű nemesség”-kultuszát: „Kossuth óriási sakkhúzása volt ez, amely egyidejűleg jelentett realitásfelismerést és taktikát: elismerte a közép-nemesség vezérszerepét, amely nélkül a reform ügy valóban nem juthatott előbbre; kifogta a szelet az újkonzervatívok vitorlájából, mert egyértelműbben ítélte oda a haladás irányítását e megyei rétegnek, mint ők; végül a progresszió érdekét a megerendszerrel kapcsolta össze. Kiemelte viszont, hogy a közép-nemességnek korántsem »osztálykülönlézési«, hanem »inkább egybeforrasztási« szándékból tulajdonít ekkora jelentőséget, mert a nemesség »egy és oszthatatlan«, a nemzet élete pedig »históriai alapokon nyugszik«. Ezzel azt kívánta hangsúlyozni, hogy a reform érdekében nem szabad szakadékot ásni a közép-nemesség és a nemesi értelmiség közé, azaz elhítni igyekezett, hogy »a Pesti Hírlap pártja« tulajdonképpen a közép-nemesség hangján és nevében szól.” És így emelkedett egy értelmiségi – ahogy ő maga hangoztatta később – „a porból” a készülő Magyarország élére.

Szabad György Kossuth-képének rekonstruálására már sok idézet felvonultatásával kerül sor. Úgy látszik, minél kevésbé tudott megbirkózni a rekonstruktor a feladatával, annál többet idézett. Szabad György módszerét idézettörredékekkel próbálja jellemezni, bár nem mindig derül ki, hogy honnan van az idézet, mintha – a most nyelvileg esetlen – rekonstrukció terméke lenne. Például: „Szabad György fő tézise az, hogy Kossuth pályája egységes, és egész életét a függetlenség és a polgárosodás elérésének szentelte. Szándékosan használtuk az »egész életét szentelte« kifejezést, ugyanis Szabad György Kossuth-ábrázolásába jó adag érzelmi töltet is

²⁸ Barta 1963: 336.

²⁹ Varga 1983.

vegyül, s Kossuth nem csupán éleslátásával, hanem önfeláldozó munkálkodásával is kiérdemelte az elismerést.” Megvallom, nem érzékelem, hogy melyik az eredeti és melyik a rekonstruált idézet. A „polgárosodás elérése” azért esetlen kifejezés, mert a polgárosodás folyamat és nem állapot; a folyamatba be lehet kapcsolódni, az állapotot el lehet érni. A szándékosan használt kifejezésről – „egész életét szentelte” – nem derül ki, hogy kitől származik. A második mondat mellékmondatai között nincs logikai kapcsolat. Nehézkes annak jelzése is, hogy „a szerző Kossuth teljes pályáját igyekszik feldolgozni, amihez gazdagon [!] hivatkozik az átfogó [ez mi?] Kossuth forrásanyagra”. A sorok között és valahol a kedély láthatárán felsejlenek – az „érzelempolitikus” analógiájára kialakuló – „érzelemtörténész” konstrukciójának ködös körvonalai. Ezt így nem mondja ki rekonstruktőr. Mégis itt – úgy érzem – a szerkesztő-menedzsernek jobban oda kellett volna figyelnie, és szükség lett volna ama bizonyos münchhauseni mozdulatra, amellyel a mesebeli báró magát és lovát parókájánál fogva kiemelte a mocsárból.

Ennél az „objektivitásra” való törekedésnél célszerűbb lett volna Szabad György két Kossuth-könyvének az összevetése, a két mű szellemiségének összehasonlítása. Az 1977-es könyvet – úgy érzem – a demokrácia igenlése hatja át, a másodikat, a 2002-es művet a demokrácia féltése. Az elsőben erősebbek a militáns politikus vonásai, a másodikban inkább a meggyőzés eszközeivel dolgozó, tanácsokat adó államférfi jelenik meg. Némileg eligazított volna Szabad Györgynek *A történész felelősségéről* szóló írása a *Tiszatáj* 1974/6. számából.

A rekonstruktőr felleltározza azon problémák egy részét, amelyekben Szabad György egyértelműen állást foglal. De kimarad például a jobbágyfelszabadítás jellegének kérdése. Annak vizsgálata, hogy az 1848-as magyarországi jobbágyfelszabadítás, valamint annak továbbfejlesztése miért volt és lehetett a parasztság egésze számára kedvező, és ez miként függ össze a polgárosodás egészével. Itt fel lehetett volna hívni a figyelmet arra, hogy Szabad György olyan agrártörténész, aki Szabó István iskolájához tartozott, és a paraszti világot közelről ismeri, közelebbről, mint a politikátörténészek.

Bár a rekonstruktőr szerint Szabad György, miközben koherens Kossuth-képet vázolt fel, azzal hogy „kevesebb teret” engedett Kossuth kortársai gondolatainak, „megnehezít[ette] a politikai viták és történések objektív megítélését”, annyira azonban talán nem tette ezt, hogy a jobbágyfelszabadítás kérdésének mellőzése mellett, a rekonstrukcióból kimaradjon a municipalizmus problémája, amely szintén jelentős helyet foglal el mindkét Kossuth-könyvben. És kimaradjon az is, ahogy Szabad György Kossuth Magyarország és Európa kapcsolatát megítélte. Márpedig az említett Kossuth-monográfiákban ez a kérdés is szerepel, méghozzá kontrasztív módon, ha arra gondolunk, hogy a Kossuth-szakirodalomban e kérdéskörben sok az eltérő álláspont. A teljesebb rekonstrukció jobban kapcsolódhatott volna ahhoz, ahogy Dénes Iván Zoltán a Kossuth-képek kontextusait felvázolta, amikor mintegy vezérfari jelentésben számolt be a csata utáni historiográfiai tájról.

UTOLSÓ ÍTÉLET? ÉS NÉHÁNY SZÓ KOSSUTHRÓL IS!

Dénes Iván Zoltán pontosan összefoglalja a lényegét: „A Kossuth-értelmezésekben a nemzeti függetlenséghez, a liberalizmushoz és a demokráciához való viszony meghatározó szerepet játszott.” A politikai és tudományos diskurzus olykor szinte elválaszthatatlanul szorosán összefonódik. Tehát a Kossuth-értelmezés szimbolikus politizálás. Először ezt tekinti át Dénes Iván Zoltán.

Természetes, hogy munkája ilyen rövid terjedelemben csak vázlat lehetett, amely olykor pamflet jelleget öltött, és nem mindig sikerült kiküszöbölnie az eddigi rekonstrukció egyoldalúságait. Stílusosan olykor szerencsésen fel tudta oldani a műfajból is adódó monotonitást, de az olyan fordulatok, mint a jozefinizmus és a nemzeti ellenállás sokadik „szatírvjátéka” groteszk és megtévesztő, mert egyszer volt jozefinizmus. Alapvetően korrekt, lényegretörő a függetlenségi és demokrata politikai erők dilemmáinak felvázolása, de igazában nem derül ki, hogy mit jelent – Ferenc Ferdinánd szándékainak jelzése után – az, hogy „a függetlenség és a demokrácia célkitűzései végül is összekapcsolódtak”. Ott és akkor a magyar politikai arénában? vagy pedig úgy általában? A mondathoz kapcsolódó jegyzet ugyanis Bibó Istvánnak egy kéziratára utal, amelynek címét nem közli. A Kossuth-képek instrumentalizálását „a jó és a rossz misztériumjátéka”-ként jellemzi Dénes Iván Zoltán.

A Kossuth-kép alkotás ideológiai vonulata után Dénes Iván Zoltán a szakmai vonulatot elemezte. A székfűi sérelmi politikus és a mályuszi kisenemesi politikus sémáinak hamis mivoltát a kontextus felvázolásával próbálja kimutatni. Méltán hangoztatja Trócsányi Zsolt Wesselényi-monográfiájának jelentőségét, hiszen a magyar liberalizmus kialakulásának egyik legmélyebbre ható elemzése. Újszerűsége abban rejlik, ahogy a felvilágosodás és liberalizmus folytonosságát is érzékeltette, tisztázta a modern liberalizmus és a sérelmi ellenzéki viszonyát, és bemutatta az első nagy ellenzéki vezér, Wesselényi Miklós hosszabb távon meghatározó stratégiáját és taktikáját. Dénes Iván Zoltán a továbbiakban Varga János kontextusmeghatározó tevékenységét elsősorban abban látta, hogy bemutatta Eötvös és a bécsi központi kormányzat együttműködését. Alapvetően az, ahogy Varga János a politikai és eszmei folyamatokat megjelenítette, „teszi lehetővé Kossuth 1840-es évekbeli politikai szerepének megértését, viszonyítását és értelmezését”. (Itt azért legalább meg lehetett volna említeni Fenyő István centralista-trilógiájának két elkészült és megjelent kötetét.³⁰) Dénes Iván Zoltán végül Szabad György munkásságának jelentőségét pedig abban látta, hogy „összezárkoztatta Kossuth szerepének és felfogásának egész politikai pályáján átfelölő folytonos alapelemeit”. A neoabszolútizmus és az 1860–61-es válság elemzése pedig „lehetővé tette azt, hogy a korabeli politikai élet alternatíváit és dilemmáit számításba vehessük, megérthessük és meg is fogalmazhassuk”. Végül Dénes Iván Zoltán kimondja azt, amit korábban is sokan gondoltak, de nem mondták ki: amikor Szabad György 1961-ben megjelent nagy monográfiája, a *Forradalom és kiegyezés válságútján (1860–61)* végén Lucanust idézi [és nem Sallustiuszt, mint Dénes Iván Zoltán

30 Fenyő 2003.

állítja], Lucanust, akit Jókai is idézett *A kőszívű ember fiaiban*: *Victrix causa diis placuit, sed victa Catoni*”, akkor 1956-ra is utalt.

Dénes Iván Zoltán azon is méri a Kossuth-értelmezéseket, hogy az egyes szerzők képesek voltak-e vagy sem kutatásaik tanulságait levonni. Bibó Istvánnak Szabad Györgyhez intézett leveléből idéz, példaként arra, hogy a belső emigrációba szorított demokrata le tudta vonni „az egyik tanulságot”, amikor Kossuthot „realista lényeglátónak” tartotta. Az idézet egyébként érdekes dokumentum a magyar demokrácia történetéből. Kiderül, hogy Bibó István, amíg Szabad György 1977-es Kossuth-könyvét nem olvasta, a szokásos pletykák és sztereotípiák foglya volt. Még így is maradt benne kétely, hogy a szerző „csak a jót” mondja el, de „mind valószínűbbnek” érezte a szerző azon tételét, hogy Kossuth „a legnagyobb ingerültséget azzal keltette, hogy birtoktalan létére teljesen modern, új módon, az újságíró foglalkozáson keresztül jutott döntő politikai szerephez”. Aligha kétséges, hogy Szabad Györgynek nem ez a fő tétele. És a Bibó-idézet egyébként majdnem Mályusz téziséhez vezet vissza, akárcsak az is, hogy Dénes Iván Zoltán szerint Kossuth „a középosztályi társadalom megalapítói és megvalósítói közé tartozott”. Persze óriási a különbség, de kérdés: Mályusz 1928-as cikkének csonka rekonstrukciója egyszerűen figyelmetlenség vagy pedig premeditált akció, hogy a kínos párhuzamokat elkerüljük, és ne kelljen azon eltűnődni, hogy torz gondolatok, maradandó tényfeltáró munka, valamint a hosszútávú történelemszemlélet alapvetően máig korszerű igénye miképpen tudnak összefonódni valamiféle színét változtató „kór- és korszerű” hibriddé. (Vulgárisan szólva, Mályusz az értelmiség szerepéről írt profetikus gondolatát megtunkolta az antiszemita ideológiai pocsoltyában, a rekonstruktőrök meg finoman elfordultak, mintha mi sem történt volna. Mert a dolog valóban riasztó, de ettől még kihívás, annál is inkább, mert sok minden benne van a 20. századi magyar értelmiség önpusztító magatartásából is, abból hogy – mint Cioran mondta – „nehéz nem kortársnak lenni”, és aztán ellenállás híján lesznek a kortársak kórtársak.) Egyébként maga Kossuth is többször szóvá tette, hogy miért neheztelnek rá, mivel keltett ingerültséget a magasabb körökben. Ezért célszerű lett volna Kossuth önképét is bemutatni.

Dénes Iván Zoltán fő céljának tartja, hogy kijelölje a majdani Kossuth-monoográfia felé vezető utakat. Kossuthot rögtön minősíti is: „Kétségkívül nacionalista volt, még hozzá liberális nacionalista, aki nagy utat tett meg a rendi nacionalizmustól a liberális nacionalizmuson keresztül a republikánus patriotizmus és a nemzetiségi önkormányzat felé.” Megvallom, nem igazán tudom elfogadni, hogy egy-egy történésznek olyan nagy szerepe lehet egy jelenség megítélésében, mint amelyet a rekonstruktőrök tulajdonítanak egy-egy „áldozatuknak”. De most úgy érzem, hogy itt – paradox módon – Dénes Iván Zoltán elsősorban a szekfűi szemlélet foglyaként kezdte ítéletét. A rendi nacionalizmus ugyanis alighanem Szekfű Gyula fogalomalkotó leleményének a (torz)szülötte. E fogalom esetében a dekonstrukció lett volna indokolt. Első hallásra azt hinnénk, hogy a rendi nacionalizmus, mint formula: oximoron. De Szekfű nem annak szánta, hanem korszakjelző fogalomnak. Az 1790-es évek elejét „felvilágosodott rendiség”-ként jellemezte.³¹ Majd az erre

31 Szekfű 1936: 57.

UTOLSÓ ÍTÉLET? ÉS NÉHÁNY SZÓ KOSSUTHRÓL IS!

Dénes Iván Zoltán pontosan összefoglalja a lényegét: „A Kossuth-értelmezésekben a nemzeti függetlenséghez, a liberalizmushoz és a demokráciához való viszony meghatározó szerepet játszott.” A politikai és tudományos diskurzus olykor szinte elválaszthatatlanul szorosán összefonódik. Tehát a Kossuth-értelmezés szimbolikus politizálás. Először ezt tekinti át Dénes Iván Zoltán.

Természetes, hogy munkája ilyen rövid terjedelemben csak vázlat lehetett, amely olykor pamflet jelleget öltött, és nem mindig sikerült kiküszöbölnie az eddigi rekonstrukció egyoldalúságait. Stílusosan olykor szerencsésen fel tudta oldani a műfajból is adódó monotonitást, de az olyan fordulatok, mint a jozefinizmus és a nemzeti ellenállás sokadik „szatírvjátéka” groteszk és megtévesztő, mert egyszer volt jozefinizmus. Alapvetően korrekt, lényegretörő a függetlenségi és demokrata politikai erők dilemmáinak felvázolása, de igazában nem derül ki, hogy mit jelent – Ferenc Ferdinánd szándékainak jelzése után – az, hogy „a függetlenség és a demokrácia célkitűzései végül is összekapcsolódtak”. Ott és akkor a magyar politikai arénában? vagy pedig úgy általában? A mondathoz kapcsolódó jegyzet ugyanis Bibó Istvánnak egy kéziratára utal, amelynek címét nem közli. A Kossuth-képek instrumentalizálását „a jó és a rossz misztériumjátéka”-ként jellemzi Dénes Iván Zoltán.

A Kossuth-kép alkotás ideológiai vonulata után Dénes Iván Zoltán a szakmai vonulatot elemezte. A székfűi sérelmi politikus és a mályuszi kisenemesi politikus sémáinak hamis mivoltát a kontextus felvázolásával próbálja kimutatni. Méltán hangoztatja Trócsányi Zsolt Wesselényi-monográfiájának jelentőségét, hiszen a magyar liberalizmus kialakulásának egyik legmélyebbre ható elemzése. Újszerűsége abban rejlik, ahogy a felvilágosodás és liberalizmus folytonosságát is érzékeltette, tisztázta a modern liberalizmus és a sérelmi ellenzéki viszonyát, és bemutatta az első nagy ellenzéki vezér, Wesselényi Miklós hosszabb távon meghatározó stratégiáját és taktikáját. Dénes Iván Zoltán a továbbiakban Varga János kontextusmeghatározó tevékenységét elsősorban abban látta, hogy bemutatta Eötvös és a bécsi központi kormányzat együttműködését. Alapvetően az, ahogy Varga János a politikai és eszmei folyamatokat megjelenítette, „teszi lehetővé Kossuth 1840-es évekbeli politikai szerepének megértését, viszonyítását és értelmezését”. (Itt azért legalább meg lehetett volna említeni Fenyő István centralista-trilógiájának két elkészült és megjelent kötetét.³⁰) Dénes Iván Zoltán végül Szabad György munkásságának jelentőségét pedig abban látta, hogy „összezárkozta Kossuth szerepének és felfogásának egész politikai pályáján átfelölő folytonos alapelemeit”. A neoabszolútizmus és az 1860–61-es válság elemzése pedig „lehetővé tette azt, hogy a korabeli politikai élet alternatíváit és dilemmáit számításba vehessük, megérthessük és meg is fogalmazhassuk”. Végül Dénes Iván Zoltán kimondja azt, amit korábban is sokan gondoltak, de nem mondták ki: amikor Szabad György 1961-ben megjelent nagy monográfiája, a *Forradalom és kiegyezés válságútján (1860–61)* végén Lucanust idézi [és nem Sallustiuszt, mint Dénes Iván Zol-

30 Fenyő 2003.

tán állítja], Lucanust, akit Jókai is idézett *A kőszívű ember fiaiban*: *Victrix causa diis placuit, sed victa Catoni*”, akkor 1956-ra is utalt.

Dénes Iván Zoltán azon is méri a Kossuth-értelmezéseket, hogy az egyes szerzők képesek voltak-e vagy sem kutatásaik tanulságait levonni. Bibó Istvánnak Szabad Györgyhez intézett leveléből idéz, példaként arra, hogy a belső emigrációba szorított demokrata le tudta vonni „az egyik tanulságot”, amikor Kossuthot „realista lényeglátónak” tartotta. Az idézet egyébként érdekes dokumentum a magyar demokrácia történetéből. Kiderül, hogy Bibó István, amíg Szabad György 1977-es Kossuth-könyvét nem olvasta, a szokásos pletykák és sztereotípiák foglya volt. Még így is maradt benne kétely, hogy a szerző „csak a jót” mondja el, de „mind valószínűbbnek” érezte a szerző azon tételét, hogy Kossuth „a legnagyobb ingerültséget azzal keltette, hogy birtoktalan létére teljesen modern, új módon, az újságíró foglalkozáson keresztül jutott döntő politikai szerephez”. Aligha kétséges, hogy Szabad Györgynek nem ez a fő tétele. És a Bibó-idézet egyébként majdnem Mályusz téziséhez vezet vissza, akárcsak az is, hogy Dénes Iván Zoltán szerint Kossuth „a középosztályi társadalom megalapítói és megvalósítói közé tartozott”. Persze óriási a különbség, de kérdés: Mályusz 1928-as cikkének csonka rekonstrukciója egyszerűen figyelmetlenség vagy pedig premeditált akció, hogy a kínos párhuzamokat elkerüljük, és ne kelljen azon eltűnődni, hogy torz gondolatok, maradandó tényfeltáró munka, valamint a hosszútávú történelemszemlélet alapvetően máig korszerű igénye miképpen tudnak összefonódni valamiféle színét változtató „kór- és korszerű” hibriddé. (Vulgárisan szólva, Mályusz az értelmiség szerepéről írt profetikus gondolatát megtunkolta az antiszemita ideológiai pocsolójában, a rekonstruktőrök meg finoman elfordultak, mintha mi sem történt volna. Mert a dolog valóban riasztó, de ettől még kihívás, annál is inkább, mert sok minden benne van a 20. századi magyar értelmiség önpusztító magatartásából is, abból hogy – mint Cioran mondta – „nehéz nem kortársnak lenni”, és aztán ellenállás híján lesznek a kortársak kórtársak.) Egyébként maga Kossuth is többször szövéte, hogy miért neheztelnek rá, mivel keltett ingerültséget a magasabb körökben. Ezért célszerű lett volna Kossuth önképét is bemutatni.

Dénes Iván Zoltán fő céljának tartja, hogy kijelölje a majdani Kossuth-monográfia felé vezető utakat. Kossuthot rögtön minősíti is: „Kétségkívül nacionalista volt, még hozzá liberális nacionalista, aki nagy utat tett meg a rendi nacionalizmustól a liberális nacionalizmuson keresztül a republikánus patriotizmus és a nemzetiségi önkormányzat felé.” Megvallom, nem igazán tudom elfogadni, hogy egy-egy történésznek olyan nagy szerepe lehet egy jelenség megítélésében, mint amelyet a rekonstruktőrök tulajdonítanak egy-egy „áldozatuknak”. De most úgy érzem, hogy itt – paradox módon – Dénes Iván Zoltán elsősorban a szekfűi szemlélet foglyaként kezdte ítéletét. A rendi nacionalizmus ugyanis alighanem Szekfű Gyula fogalomalkotó leleményének a (torz)szülötte. E fogalom esetében a dekonstrukció lett volna indokolt. Első hallásra azt hinnénk, hogy a rendi nacionalizmus, mint formula: oximoron. De Szekfű nem annak szánta, hanem korszakjelző fogalomnak. Az 1790-es évek elejét „felvilágosodott rendiség”-ként jellemezte.³¹ Majd az erre

31 Szekfű 1936: 57.

következő évből lett a rendi nacionalizmus a *Magyar történetben*. Ez a rendi nacionalizmus látszólag egyszerű képlet: „A francia forradalmi ideák lefoszlása óta megmarad ugyan a magyar nemzeti érzés, de ez szűkkörű, csak a rendiséget öleli át, s elutasítja magától a nagy többséget alkotó szegény népet. Király és rendek kompromisszuma [...] így biztosította újabb harminc esztendőre a rendiség háborítlan érvényesülését, mi most már annál könnyebben ment, mert ez a rendiség az új nacionalizmus erkölcsi erejét is igénybe vette, annak dacára, hogy a modern nemzet fogalmától még igen távol állott. Ez a rendi nacionalizmus meglegedetten élvezte életét a barokk formák teljes kimerítésével, s azok rokokóba átfordításával.”³²

A múlt valóságának ilyenét való megjelenítése szellemi bűvészmutatvány. Méltó is ahhoz a történetíróhoz, aki egyszerre lehetett a két világháború közötti magyar neobarokk szellemiség egyik kialakítója és egyben annak ostorozója. De kérdés, hogy a történelem képes volt-e erre a bűvészmutatványra? Az olvasót elkápráztatja az egymást kizáró jelenségek fogalmi ötvözése. A rendiség ugyanis sok vonatkozásban anacionális, a magyar nemesség jelentős része nem tud magyarul. A *natio hungarica* multietnikus képlet, még akkor is, ha a honfoglalás főhősei magyarok. Ők az eredetmítosz honalapítói. A nemesi nép hivatalos nyelve azonban latin. II. József ennek helyébe állította a németet. Válaszként a latin jogainak visszaállítását követelik a rendi jogvédelem jelentős erői. Ez felel meg a rendi reakció logikájának. 1790-ben még a magyar ruha a fontos, a társadalmi felsőbbség és a nemesi szabadság látható szimbóluma. Ez a demonstrációs effektus leghatásosabb eszköze. A magyar ruha mellett sokan – más-más megfontolásból – a magyar nyelvvel akarják kiszorítani a németet. A magyar nyelv kultusza is Janus-arcú jelenség. A hitvitázó reformáció és ellenreformáció nyelve, bár ezt a barokk latin kultusza sokban feledtette. A magyar a kuruc hagyományok nyelve, bár a szlovák, rutén, román kurucok a maguk nyelvén beszéltek. A kuruc hagyományok sem egyformán mindenkinek kedvesek, anarchiát is idéznek, a nagy fejedelem, II. Rákóczi Ferenc tragikus alakja mellett veszélyes népmozgalmakét, és még a különböző betyárokét és rablókét is. A magyar a felvilágosodásnak is egyik nyelve, érvényesítése a felvilágosodás társadalmi programjának érvényesítését is jelentheti. A magyar nyelv az új idők követelményeit is szimbolizálhatja. A rendi jogvédelem felkarolja a magyar nyelvet is, de óvatosan, mert a magyar hivatalos nyelv követelése maga is újítás, és nemcsak az udvar ellenállásába ütközhet, hanem a nemesség magyarul nem tudó része sem fogadja el. A szabadkőműves Ócsai Balogh Péter említett alkotmánytervezete is latinul szólt olvasójához.

Szekfű Gyula rendi nacionalizmus fogalmában a rendiség, a nacionalizmus és a nyelvi program összekapcsolódik, bár láttuk, hogy az *Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez* című 1926-os művében még erre nem került sor. Ha visszagondolunk, amit akkor írt, akkor úgy érezzük, hogy korábban még jobban átértette volna annak igazát, amit a 20. század elején Marczali Henrik vetett papírra:

„Egyáltalában nem a zsírosszájú magyar nemes, nem az, ki más nyelven nem is tud, legfőlebb deákul, a magyarosodás hirdetője és apostola. Ugyanazokkal találko-

32 Szekfű 1936. 157.

zunk itt, kik mint a renden és felekezeten felülálló nemzeti öntudat előharcosai, már előbb is szemünkbe tűntek, kik az akkori európai felvilágosodás hívei, és annak eredményeit akarták hazájukban is meghonosítani.³³

Jellemző, hogy Szekfű nem nevezte meg az általa kitalált rendi nacionalizmus vezéreit és ideológusait. Azok a kísérletek csődöt mondtak, amelyek egy-egy klasszikus magyar íróat akartak ebbe a szerepbe beleszorítani. Ilyen kísérletre mondta Szauder József: „Ez az, amit nem hiszünk.”³⁴ És tudta is, miért! Varga János is a kétkötetes *Magyarország története* megfelelő fejezetében a rendi nacionalizmus fogalmát idézőjelbe tette, amikor a rendiség és a bürokratikus abszolutizmus dualizmusát így jellemezte. Operatív fogalomnak ugyanis nem tekinthető. Kissé hasonló, mint ama bizonyos viccben a marxizmus, amely hasonló azon fekete macskához, amelyet sötét szobában kergetünk, és időnként felkiáltunk: megvan, megvan. Jellemző, hogy a rendi nacionalizmus fogalmának erőltetői mennyire kapcsolódtak a vulgármarxista logikához, és a fogalom akkor bukkan elő újra a történetírásban, amikor Molnár Erik útmutatása nyomán Révai Józsefet már lehetett szapulni.

Összegezve: rendiség és nacionalizmus vadházasságát nem lehet általánosítani. Beszélhetünk viszont arról, hogy a magyar nacionalizmus fokozatosan teret hódít a nemesi világban, és megindul az addig nem magyar nemesség elmagyarosodása. A hungarusból magyar lesz, és egyre inkább ki akar lépni a rendiségből, természetesen saját társadalmi helyzetének biztosításával. Természetesen mindenki a maga javát akarja, privilégiumait úgy konvertálni, vagy egyenesen őrizni, hogy minél kevesebbet veszítsen. Természetes, hogy az etnoszociális kérdés és önelégültség ezeréves sztereotípiái is jelen vannak, sőt bizonyos körökben új erőre kapnak, feldúsulnak. Ilyen értelemben a rendi nacionalizmus máig ható összeurópai jelenség, egy az aktív vagy passzív atavizmus megnyilvánulásai közül. A rendi nacionalizmus fogalma (és a vele rokon nemesi liberalizmusé) annyira „releváns”, mint a zsidó kapitalizmus vagy a zsidó kommunizmus fogalma. A historiográfiai demagógia raktárának lassan porosodó darabja. A rendi nacionalizmus korszakjelölő fogalomként éppen a lényegét fedi el történelmünk dinamikájából: a felvilágosodás szívós továbbélését.

De kérdés: honnan lépett elő Kossuth? A szakirodalomban valóban a rendiségből. De vajon a valóságban is? Szabad György – mint a rekonstruktor is idézte – így jellemzi Kossuthnak *A magyar főrendek 1833-ban* című kéziratban maradt és Barta István által felfedezett munkáját, amelyben már teljes szellemi fegyverzetben jelent meg a liberális reformer: „A természetjogra alapozó felvilágosodás, a polgári parlamenti kormányzati rendszerekben érvényre jutó liberalizmus és a magyar jogfejlődés lehetőségeinek ötvözete érvényesült szemléletében.” Kérdés, hogy mi volt meg ebből a „feudális” Kossuth szemléletében? Azon Kossuthéban, aki mint Dénes Iván Zoltán írja, „származása és családi szocializációja ellenére szerepe és felfogása nyilvánvalóan értelmiségi”, tehát származása és családi szocializációja feudális lett volna. Mit mondanak erről a források?

33 Marczali 1970: 371–372.

34 Szauder 1970: 36.

Apja, mint tudjuk ügyvéd volt, uradalmi fiskális. Ott volt Martinovics kivégzésén, és fiának csak jót mondott róla. (Egyébként Kazinczy Ferenc is, aki bizalmas feljegyzéseiben szidta őt.) Anyja az eperjesi polgári világhoz kötődött. Apja fia neveltetése érdekében költözött Sátoraljaújhelyre (és nem Sárospatakra, mint a jelen könyv egyik tanulmányában olvasható), és aztán fiát „a betyáros” szellemű sárospataki kollégium helyett az eperjesi evangélikus kollégiumba küldte. Itt is voltak, akik a felvilágosodás örökségét és szellemét éltették. Mindenekelőtt Kossuth szállásadója és tanára, Greguss Mihály. Ez például – szabadkőműves gyanús – atyjától örökölte, és német egyetemeken szívta magába az új idők szellemét. Izgalmas, alapjaiban Kanton nyugvó, ám antikantiánus fragmentális filozófiát vallott. Kantot romantizálta, és tanította. Kossuthnak még olyasmiket is mondott, amit nyilvánosan nem hirdetett. A fiatal tanítvány pedig Volney-nak *A romok* című művét ültette át magyarrá. Ez meghatározó élmény lehetett. A vallásról való elképzeléseit radikálisan átalakította, mint ezt Barta István jelezte, bár a munka eszmevilágát nem részletezte. De elég néhány kis idézet a francia műből, és rögtön találni olyan gondolatot, amely a magyar politikus vezérlő eszméje: „Az önszeretet, a jólét utáni vágy, a fájdalomtól való félelem azok a lényeges és elsődleges törvények, amelyeknek a Természet az embert alá vetette”. A törvényeket felismerő ember viszont „saját sorsának mestere”. Az igaz törvényhozó „a természet tolmácsa”.³⁵ A 19. század elején az volt a kérdés, hogy a társadalom törvényeit miként lehet a természet törvényeihez közelíteni. Kínzó és önkínzó kérdés, hatalmas téttel. Ezért ítélte el az ifjú Kossuth Robespierre-t, miként valamennyi európai liberális. Miként a liberalizmus a jakobinus diktatúrát.

De mikor lett liberális a felvilágosult Kossuth? Mit tudott a liberális állami be rendezkedésről? Ha mást nem, azt biztos, amit az iskolában tanítottak. Sárospataki tanára, Kövy Sándor például hosszan ismertette a különböző államrendszereket, és nem titkolta, hogy ő maga a demokrácia és arisztokrácia elemeit egyesítő alkotmányos királyság híve, miközben a lassú, biztos és mérsékelt reform szükségességét hirdette, valamint a sajtószabadságot dicsőítette. A kollégiumi szocializáció egyáltalán nem feudális, a feudális jogot magolják, de az egyenlő emberek életét élík arisztokrata, polgár és paraszt ivadékok. Aki nem alkalmazkodik, könnyen pórul járhat.

A radikális változás akkor következik be, amikor a felvilágosodás, a liberalizmus és a magyar jogfejlődés lehetőségei ötvöződnek, más szóval az érdekegyesítés jegyében elindulnak a jobbágyfelszabadítás, a modern állam és nemzet kialakítása felé. Ezt a fordulatot Barta István 1830 utánra teszi. És ezzel megérkeztünk történetírásunk egyik érdekes vitájához. A vitakérdés: Van-e folytonosság az 1790-es és az 1830-as évek haladó törekvései között? Vagy netán megszakadt volna a felvilágosodás és a liberalizmus közötti kapcsolat? Nincs terem az érvek és ellenérvek szembesítésére.³⁶ Nem tagadom, meggyőztek H. Balázs Éva és Hajdu Lajos figyelmeztetései, valamint Kecskeméti Károly és Csáky Móric érvei, Hajnal István és Szabad György hosszútávú

³⁵ Volney 1876: 25–26, 217.

³⁶ A kérdéskört bővebben elemzem készülő tanulmányomban: *Kossuth Lajos és a magyar demokratikus kultúra. A felvilágosodástól a liberalizmusig.*

folyamatokat felölelő szemlélete, valamint irodalomtörténetírásunk eredményei.³⁷ Trócsányi Zsolt mesteri monográfiája szépen illusztrálja Kecskemétinek – *s.v.v.* – „apák és fiúk” tételét: az esetek többségében a szabadkőműves atyának a fia liberális, vagy ha nem, akkor is fogékony a liberalizmus problémái iránt. (Kazinczy döbbenetesen észre a zsidói szalonban, hogy a kilencéves – éppen gyertyából gyurmázó – gyermek éjfélután az asztal alól okos politikushoz méltó bölcsességeket ereget.) És paradox módon „a kisnemes” Kossuth is példa a folytonosságra. A folytonosság ugyanis nem azonosság, hanem lassú evolúció, gondolatok, eszmék térhódítása, ahogy azt a modern nacionalizmuskutatók eredményei is jelzik.

A tizenhétéves Kossuth felvilágosult ember. Dolgozik benne a kor nagy szenvedélye: az egyenlőség. És mint aforizmái mutatják, nemcsak a felfelé irányuló egyenlőség. De eljutott-e 1830 előtt a politikai liberalizmushoz, a jobbágyfelszabadítás gondolatához? Vajon Metternich már megszimatozta volna benne is a liberálist, mint az 1825-i diéta több résztvevőjében? Egyébként, miért ne? Balásházy Jánost közelről ismerte. Kazinczyt is, bár nem ápoltak jó viszonyt. Kölcsey gondolatai eljuthattak hozzá is. Berzeviczy Gergelynek a parasztok helyzetéről szóló művét ő is olvashatta, miután abból ezer példányt a kiadó halála után maga a szerző terjesztett. Berzeviczynek azon 1790-es röpiratát, amelyben a Habsburg Birodalomtól való elszakadás programját is kidolgozta „Kossuth minden bizonnyal ismerhette”³⁸ – talán még 1830 előtt. A kortársaknak azért olyasmi is eszébe szokott jutni, amit nem mi nem gondolnánk. Például az ún. „rendi nacionalizmus” egyik főképviselője Dessewffy József 1823-ban elgondolta azt, amit elgondolhatatlannak vélünk, és még meg is írta az egyébként óvatosan rejtőzködő Kazinczynak: „Hallatlan dolgok fognak előbb-utóbb következni mindenütt, ha a józanész valamiképpen el nem fordítja a legbutább és legalábbvaló indulatosságoknak kicsapongásait. Utoljára mi is részt fogunk venni. Adja Isten, hogy eszünk legyen akkor, és hogy igaz nemzeti függetlenséget szerezzünk magunknak. Úgy feláldozhatnók a feudále szisztémát – de nagyon kételkedem akár okosságunkban, akár nemes szívűségünkön – az egoizmusz rozsdája eszi sziveinket – nem vagyunk mi többé arisztokraták, hanem cacokraták. [...] Nagy és közönséges lesz a pezsgés, a zavar, mert ez nem egy ország, hanem európai revolúció lesz – azonban ki fog vitetődni – mert megtanulták az emberek a francia revolúció hibái által: mit kell eltávolítani a revolúciók haladásában. Ismétlem: nagy dolgokat fogunk élni, ha valami közben jövő fátom vagy az okosság és józanész szelleme nem fogja végképpen eloszlani a tornyozkodó felleget.”³⁹

Kossuth ún. nemesi szemléletére egyetlen bizonyítékunk van: 1828-as értekezése az *Éhségmentő intézetekről*. Még szerencse, hogy megőrizte, mert különben egy se lenne. Igaz, csak azért őrizte meg, hogy „maradékaim – ha ez valaha kezökbe kerül – lássák, minő borzasztó karban volt az én ifjúságomban a közoktatás, a nevelés, minő fejletlen volt értelmem 26 éves koromban”. Barta István meg is jegyezte: ez

37 H. Balázs 1987, Hajdu 1982, Kecskeméti 1989, Csáky 1981, Szabad 2000, továbbá Fenyő 1976, 1983, T. Erdélyi 1998; Bíró 1998; Kerényi 2003.

38 Révész 1952: 440.

39 *Kazinczy Ferenc levelezése*. XVIII. 1908: 283.

a Kossuth „ekkor még távol van a nép meglepő felkészültségű apostolának szerepétől, de nézetei már elmozdultak a merev rendi álláspontról”. Ugyanakkor ezt a merev rendi álláspontot sehol sem lehet kimutatni Kossuthnál. Annál inkább az elmozdulást. Ezt történetírásunk kisebb-nagyobb hangsúlyeltolódásokkal bőven kifejti, jelezve, hogy Széchenyi *Hitelének* egyes gondolatait megelőlegezi. Szabad György szerint „talán maga is meghökkent”, amikor Franciaország példáját idézte fel. És a feudális Kossuthot kereső mai olvasót meglephetik a felvilágosodás fordulatai: az emberség jussainak emlegetése, a világosság igenlése. És az eddigi értékelések szellemében hangsúlyozni lehet az egész Kossuth-szöveg konglomerátum jellegét. Hiszen még romantikus bestiarumra jellemző mozzanatok is felbukkannak, például a zsidóellenes okfejtésben, ami akkor a megyei közvélemény túlnyomó részét jellemezte. A megoldás az úr–jobbágy viszony patriarkálisabbá tétele a felvilágosítás útján aligha nevezhető polgári reformnak. De feudálisnak sem. Van valami szimbolikus azonban abban, hogy a fiatal Kossuth nem fejezte be ezt az írását sem. Jellemző, és mély jelentése lehet annak, hogy azután állt meg a tolla, miután „az esméretlen világ”-ra vágyó Kolumbuszt említette. Talán itt döbbenhetett rá, hogy ez a műve nehezen elégítheti ki kortársai várakozásait. Balásházy, Kazinczy és egy konzervatív figura egyaránt csóválná a fejét. Talán Kolumbusz említésekor tudatosodott benne, hogy ő is más világra vágyik, mint ezt aforizmái tanúsítják, és ezen másik világ eléréséhez más eszközökre van szükség. Amikor az út kezdődött volna, akkor tette le a tollat. 1830 európai fejleményei jelezték „az esméretlen világ” valóságát, és ennek feltárulkozása a feladatot: az európai felzárkózást.

De még 1828-ban vagyunk. Radikálisan forduljon szembe Kossuth a rendszer egészével? Ezt még valóban senki sem tette. De már sokan fessegették a rendszer kereteit. Félrelökték egy-egy elemét, ami az egész megroppanásának ígéretét vagy megváltoztatásának reményét jelentette. Kossuth is ezt tette. Részese volt annak a gondolati erjedésnek, amely aztán a liberális program kialakulásához vezetett. Fogékonysága, műveltsége, felvilágosultsága, a családban élő emberi méltóságtudat szocializálta a liberalizmusra. Apja nem volt szabadkőműves, amikor ő felnőtt, nem is lehetett páholy-élet, de a páholyt felváltó kaszinóvilágban már élhetett az együttgondolkodás lehetőségeivel. 1830 után már úgy gondolkodott és gondolkodhatott, ahogy a század nagy emberei: az isteni Gondviselés = Történelem megváltoztatja a világot, de ebben az ember is részt kell veyen.

Kérdés: miként minősítsük az 1830 vagy 1831 előtti Kossuth magatartását? A nemesinél és a rendinél a semmi is jobb. Lelki állapotát jól jellemzi a világfájdalom, másszóval – ahogy Kossuth kortársa és tisztelője, Wesselényi Jozefa, a szabadkőműves Wesselényi József liberális lánya jellemezte Byron olvasmányait követő saját életérzését: bornyúbánat. De ez a világfájdalom egyben kemény politikai töltéssel járt, mint a gnosztikus unalom. Csak micsoda különbség! Ez utóbbi a gyűlölet egyik formája. A romantikus világfájdalom – ha a felvilágosodás iránti igényből fakad – a cselekvő szabadelvűséghez vezet. Ezért célszerű lehetne az ifjú Kossuth prae-liberálisként való minősítése. Hiszen a már említett folytonosság azt jelzi, hogy a magyar liberalizmus és a demokratikus kultúra szerves, hosszútávon keresztül

bontakozó folyamat, nem pillanatnyi politikai konjunktúrák, félelmek és gyors helyzetfelismerés szüleménye. Szekfű *Magyar története* szerint Kossuth „műve, hogy a liberális tan mélyen behatolt a magyar agyvelő szövevényeibe, s ott él annak rejtett zugaiban még ma is”.⁴⁰ Láttuk, nem így volt, ő is csak egy a „fertőzöttek” közül, akiket megfertőzött a szabadság vírusa. Integratív személyiségként, integratív politikusként lehetett közvéleményformáló és történelemalakító egyéniség. Amikor eljött az ideje, bekövetkezett a Dessewffy József által megsejtett forradalom, akkor ennek irányadó egyéniségeként egyszerre lehetett a közvetlen demokrácia és a képviselői demokrácia képviselője.

A szabadság pluralizmus, és ez természetesen ellentmond annak az igénynek és szempontnak, hogy az egész eddigi Kossuth-irodalom egy majdani biográfia anyaga. Olyan majdani monográfiáé, amely Dénes szerint mentes a szimbolikus politizálástól, bár a szellemi sterilitásra nem ad receptet. Ez a *hocestcorpus*olásra készülődés ellentmond a szabadság eszményének, és a tudományról alkotott képzeteknek. Ezek szellemében viszont azt reméljük, hogy Kossuthnak még sok életrajza lesz. Az eddigi munkákat pedig nem az objektivitásról alkotott aktuális elképzeléseinken mérjük, hanem saját korukban szemléljük, és fogadjuk őket olyan örömmel, amilyen örömmel a szerzője készítette, amikor felismeréseit közzé tette. A kollektív bölcsesség nem munkaközösség(ek) privilégiuma, hanem nemzedékek és egyének megszívlelendő tapasztalatainak tárháza, követendő és elvetendő példák sora. Tiszteletreméltó az a szenvedély, amelynek erkölcsi és tudományos fedezete van. Az erkölcsi elkötelezettség felelősség. Ez a kötet is azt tudatosítja, hogy minden alkotó emberi tevékenység alapfeltétele a felelősség: önmagunk és mások iránt, múlttal, jellel, jövővel szemben egyaránt. *A bűnbaktól a realista lényeglátóig* című munka éppen ezen felelősség tudatosításával tesz óriási szolgálatot egyre felelőtlenebb világunkban. Mert a rekonstrukció sok esetben dekonstrukció. Olykor olyan, mint egy éles röntgenfelvétel, olykor a rekonstruktor lényeges mozzanatokot elhomályosító ujjlenyomataival. Veszélyes „játék” a rekonstrukció. A végén még szólásmondás is lehet belőle: „Rekonstruáljon téged Dénes Iván Zoltán!” De ezt csak akkor adjuk tovább, ha elolvassuk az általa szerkesztett tanulmánykötetet és a munkákat, amelyekről szól. Hátha egy szó sem igaz abból, amit eddig írtam? De hátha nagyon sok minden igaz? Döntsön az olvasó!⁴¹

P.S.

Egyébként ne felejtjük: „a recenzió szükséges gonosz” – írta Berzsenyi Dániel. Igaz, ez a szerény közlemény nem ezért feküdt el egy-két szerkesztőség asztalán.

⁴⁰ Szekfű 1936: 315.

⁴¹ Dénes Iván Zoltán az első jegyzetben említett konferencián kiemelte, hogy egy könyvbírálatnak mindenekelőtt a könyv mondanivalóját kell rekonstruálnia. Terjedelem hiányában erre csak részlegesen került sor. Egy okkal több, hogy a tanulmánykötetet, melyhez csupán széljegyzeteket fűztem, olvassuk, és elgondolkojunk rajta, de leginkább Kossuth Lajosnak a történelmünkben játszott szerepén.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bánffy Miklós 1932: *Emlékeimből*. Kolozsvár
- Barta István 1963: A magyar polgári reformmozgalom kezdeti szakaszának problémái. *Történelmi Szemle* 3–4. 305–343.
- Bíró Ferenc 1998: *A felvilágosodás korának magyar irodalma*. Budapest
- Collingwood, Robin G. 1987: *A történelem eszméje*. Budapest
- Csáky, Moritz 1981: *Von der Aufklärung zum Liberalismus*. Wien
- Einhorn Ignác (Horn Ede) 2000: *A forradalom és a zsidók Magyarországon*. Budapest
- Fenyő István 1976: *Az irodalom respublikájáért. Irodalomkritikai gondolkodásunk fejlődése 1817–1830*. Budapest
- T. Erdélyi Ilona 1998: *Politikai restauráció és irodalmi újjászületés*. Budapest
- Fenyő István 1977: *A centralisták az 1848-as forradalomban*. Budapest
- Fenyő István 1983: *Haza s emberiség. A magyar irodalom 1815–1830*. Budapest
- Fenyő István 2003: *A centralisták. Egy liberális csoport a reformkori Magyarországon*. Budapest
- H. Balázs Éva 1987: *Bécs és Pest-Buda a régi századvégen 1765–1800*. Budapest
- Hajdu Lajos 1982: *II. József igazgatási reformjai Magyarországon*. Budapest
- Hajnal István 1987: *A Batthyány-kormány külpolitikája*. Budapest
- Heine, Heinrich [é.n.]: *Zur Geschichte der Religion und Philosophie in Deutschland*. (1834). In: uő. *Sämtliche Werke in zwei Bänden*. II. Essen
- Horn, I. E. 1851: *Ludwig Kossuth. I. Der Agitator. II. Der Minister*. Leipzig
- Kazinczy Ferenc levelezése*. XVIII. Budapest, 1908.
- Kecskeméti, Károly 1989: *La Hongrie et le reformisme libéral. Problèmes politiques et sociaux (1790–1848)*. Roma
- Kerényi Ferenc 2003: *Pest vármegye irodalmi élete (1790–1867)*. Budapest
- Mályusz Elemér 1923: A reformkor nemzedéke. *Századok* 16–75.
- Mályusz Elemér 1926: Bevezetés. In: Mályusz Elemér (szerk.) *Sándor Lipót főherceg nádor iratai 1790–1795*. Budapest, 3–229.
- Mályusz Elemér 1928: Kossuth működésének társadalomtörténeti háttere. *Napkelet* I. 166–183.
- Mályusz Elemér 2003: Irányelvek a magyar történelem tanulmányozásánál. In: Soós István (szerk.) *Mályusz Elemér: Klió szolgálatában*. Budapest, 467–472.
- Marczali Henrik 1970: *Az 1790/1-diki országgyűlés*. I. Budapest
- Miskolczy Ambrus 2002: Szeljegyzetek Jókai Mór ódájához. *Magyar Napló* 9. 27–29.
- Pritz Pál 2003: Történetírásunk egynemely problémájáról – különös tekintettel a posztmodernre. *Múltunk* 4. 246–279.
- Révész Imre 1952: Kossuth és a Függetlenségi Nyilatkozat. In: I. Tóth Zoltán (szerk.) *Emlékkönyv Kossuth Lajos születésének 150. évfordulójára*. I. Budapest, 409–450.
- [Salamon Ferenc] 1869: *Magyarország 1849-ben és 1866 után*. Pest (OSZK: Kossuth 2356.)
- Szabad György 2000: Az antiabszolutizmus hagyományai a kiváltságörzés és a jogkiterjesztés kereszttüzeiben. In: Glatz Ferenc (szerk.) *Előadások a Magyar Tudományos Akadémián. Közgyűlési előadások*. 1999. Budapest, 17–30.
- Szauder József 1970: *Az estve és az álom*. Budapest
- Szegedy-Maszák Mihály 2000: Az újraértelmezés kényszere. (Kemény Zsigmond két röpirata a forradalomról). *Irodalomtörténet* 1. 3–14.
- Szekfű Gyula 1924: Egy nagyúri önéletírás. *Napkelet* 2. 187–191.
- Szekfű Gyula 1936: *Magyar történet*. V. Budapest
- Szekfű Gyula 1947: *Forradalom után*. Budapest

- Szekfű Gyula 1952: Az öreg Kossuth 1867–1894. In: I. Tóth Zoltán (szerk.) *Emlékkönyv Kossuth Lajos születésének 150. évfordulójára. II.* Budapest, 374.
- Varga János 1983: *Keresztútjában a Pesti Hírlap. (Az ellenzéki és középutas liberalizmus elváltása 1841–42-ben)* Budapest
- Volney, Constantin 1876: *Les ruines ou méditations sur les révolutions des empires.* Paris
- Zolnai Béla 1926: *Magyarcélú filológia.* *Minerva* 298–305.
- Zolnai Béla 1943: Az író. *Magyar Szemle* május 254–258.

Hogyan lettem történész?

A Korall körkérdése a pályaválasztásról

A *Korall* szerkesztősége neves történészekhez, társadalomtörténészekhez, szociológusokhoz és néprajztudósokhoz intézte az alábbi körkérdését.* A beérkezett válaszokat, amelyek terjedelmét a válaszadókra bíztuk, a szerzők nevének ábécé-rendjében közöljük.

A múlt század fordulóján, a történetírás intézményesülését, modern tudománnyá formálódását kísérő vitákban már többen hangsúlyozták a pszichológia jelentőségét a múlt feltárásában. Egyesek egyenesen úgy fogalmaztak, hogy a történelem maga a pszichológia, az emberiség fejlődését vizsgáló tudománynak a viselkedések tudományának kell lennie, melynek tárgya és egyben kulcsa, az emberi psziché fejlődése. Az elmúlt évek nemzetközi történetírásában, bár némileg eltérő hangsúllyal, ismét előtérbe került a két tudomány közötti kapcsolat. Az önálló kutatási területként jelentkező „pszicho-história” mellett ennek egyik sokat vitatott vonatkozása a történész személyiségének, a történetírói „énnek” a szerepe és hatása a tudományos munkájára, a művekre. Az alkotói én problematikája természetesen nem csupán a történetírás, de a társadalomtudományok más ágaiban is előtérbe került.

Életünk folyamán egy ponton valamennyien eltöprengünk azon, hogy miért éppen az adott pályát választottuk, és miért foglalkozunk azzal a szakterülettel, amelynek szakértőjeként számon tartanak. Az e kérdésre adott válasz mélysége, megéltsége személyenként más és más, de visszaköszön benne egyszeri és megismételhetetlen életünkhöz való viszonyunk. A „véletlen így hozta” típusú választól az „erre születtem”-ig számtalan – hiteles – mód lehetséges a fenti kérdés megválaszolására. Memoárokat olvasva mégis úgy tűnik, az egykori professzor útmutatása mellett legalább olyan meghatározóak ebben a gyermek- és ifjúkor éve, a családi háttér, a szűkebb miliő és a fiatalon megélt vagy a család történetében jelentős események. A saját témával való foglalatosságot során nem egy esetben öntudatlanul is azokra a kérdésekre keressük a választ, melyeket valamiképp elvarratlannak, megoldatlannak érzünk személyiünk, családjunk vagy származási csoportunk/rétegünk történetében. A belső motiváció – azaz a társadalomtudós metafizikája – rányomja bélyegét az életműre. Annak megválaszolása, hogy valaki miért azzal foglalkozik, amivel, kiegészítheti, magyarázhatja mindazt, ami a publikációkban megjelenik.

*A körkérdés ötletét néhány évvel ezelőtt Keszei András alapító szerkesztőtársunk vetette fel. Az ötletet nem felejtettük el, és most arra szeretnénk megkérni Önt, hogy gondolja végig eddigi pályáját és ossza meg a *Korall* olvasóival, miért éppen ezt a hivatást választotta, ezen belül pedig miért és hogyan talált rá szakterületeire. Ha vállalja a választást, úgy teljesen Önre bízunk, hogy ezen az úton mennyi kaput nyit ki; milyen mélységig engedi felszínre a személyes vonatkozásokat. Egy biztos, mi valamennyi válasznak nagyon fogunk örülni.*

* A megkeresés egyetlen szempontja az 50. év feletti életkor volt.

Bácskai Vera

Abban a szerencsés (vagy szerencsétlen) helyzetben vagyok, hogy pályaválasztásomról és történelmi pályámról elég részletesen beszámoltam a *Korall* 1. számában Keszey Andrásnak adott interjújában,¹ ráadásul várostörténelmi munkásságom fontosabb állomásait *Városok Magyarországon...*² című könyvem bevezető fejezetében is felvázoltam. A szerkesztőség ennek ellenére, megtisztelő módon, ragaszkodott felkéréséhez, hiszen az interjúhelyzet kötetlen, laza beszélgetés formája nem helyettesítheti a mélyebb önreflexiót. Másrészt a felkérésben szerepeltek olyan kérdések is, amelyekről az említett „önvallomásokban” nem esett szó. Így hát kötélnek álltam. Bár az ismétlések nem kerülhetők el teljesen, igyekszem azokat a minimumra korlátozni.

Pályaválasztásomban sem a családi háttér, sem az iskola nem játszott szerepet. Szüleim generációjában egyetlen bölcsész sem akadt, a diplomások a lukratívabb ügyvédi, orvosi, gyógyszerési pályát választották, az első világháborúban elesett nagybátyám mérnöknek készült. A második generáció nyolc tagja közül hat jogi, mérnöki, természettudományi tanulmányokat folytatott, rajtam kívül csak egy bölcsészérdeklődésű akadt közöttük, az Amerikában francia irodalmat és nyelvet oktató unokatestvérem.

A családi körben nemhogy történelemről, de irodalomról, zenéről, művészetekről sem esett sok szó. Viszont, a gondos polgári neveléshez hozzátartozott a zenetanulás, esetemben a zongoratanulás, az idegen nyelvek elsajátítása már gyermekkorban, s 11–12 éves koromtól rendszeresen látogathattam az Opera és a Nemzeti Színház előadásait is. Nem szabtak gátat olvasási szenvedélyemnek sem. Irodalmi ízlésem formálódására hatással volt nálam öt évvel idősebb testvérem, vele – és a gimnáziumban már barátnőimmal – osztottam meg könyv- és színházi élményeimet.

Ha a családi környezet a pályaválasztást nem is befolyásolta, a nevelési elvek, a szigorú követelményrendszer egyéniségemre, későbbi tevékenységemre meghatározó volt, még ha akkoriban lázadoztam is ellenük. Gyermekkoromban plántálták belém a pontosságot, megbízhatóságot, készítettek szívós munkára. Amikor az elemi iskola befejezése után apám polgáriba akart íratni, én viszont gimnáziumban akartam folytatni tanulmányaimat, hangzott el az a mondat, amely – visszagondolva – későbbi tevékenységemben meghatározó volt: egy lány csak akkor tanuljon, ha kiváló teljesítményt nyújt. Ehhez apám szigorúan tartotta magát, és bár nem voltam rossz tanuló, az alsó osztályokban becsúszott két-három kettes (ma négyes) elég kezsérvessé tette a bizonyítványosztás napját. Szerencsére ez a nemi megkülönböztetés nem tett feministává, de mindig törekedtem arra, hogy a női szerepkör plusz terhei ellenére, teljesítményem ne maradjon el a férfi kollégáimétól.

Az iskola sem gyakorolt hatást pályaválasztásomra: középiskolai tanárain közül egy sem akadt, aki tantárgya iránt különösebb érdeklődést ébresztett volna bennem. Az egyetlen kivétel kiváló matematika tanárom volt, de mivel fogalmam nem

1 „Én kíváncsi történéző vagyok” Interjú Bácskai Verával. *Korall* 1. 2000. Nyár, 7–18.

2 *Városok Magyarországon az iparosodás előtt*. Budapest, 2000.

volt arról, hogy mit csinál egy matematikus a tanításon kívül, ami viszont nem csábított, e vonzalom ezért a pályaválasztásban nem játszott igazán fontos szerepet. A történelem számomra sokáig érdektelen, ugyanolyan megtanulandó tárgy volt, mint például a biológia. A tankönyvekből uralkodók és törvényeik, háborúk és békekötések évszámait kellett bemagolni, az egyes eseményeket csak az időrend fűzte össze. Ennél többet tanáraimtól sem kaptam. Ha emlékezetem nem csal, hetedikes korunkban jelentek meg az új tankönyvek, neves történészek tollából, amelyek a tényanyaghoz már magyarázatokat is fűztek, és bizonyos összefüggésekre is felhívták a figyelmet. Ez talán fel sem tűnt volna, ha a marxizmus, a történelmi materializmus – természetesen csak néhány szemináriumi brosúrából merített – ismerete nem ösztönzött volna újabb kérdések felvetésére, a számomra nem kielégítőnek tűnő, vagy hiányzó magyarázatok megnyugtatóbb tisztázására. Kérdéseimet az egyébként roppant szeretetreméltó, de szakmailag nem kimagasló tanárom nem tudta megválaszolni, ami aztán történelmi munkák olvasására serkentett. Úgy érzem, már a kezdetekben is, ösztönösen az vezetett, hogy a számomra érthetetlen vagy értelmezhetetlen, esetenként elfogadhatatlan állításokat ne tegyem magamévá alaposabb vizsgálat nélkül – ez a későbbiekben tudatos programmá vált. Meg voltam győződve arról, hogy a történelem marxista szellemű újraértékelése és megvilágítása, a múlt megismerése hozzájárul az emberek gondolkodásának megváltozásához, és egyengeti az utat a számomra vonzónak elképzelt új világrend megvalósításához. 1947-et írtunk, generációm számára a „világmegváltás” program volt.

Így ébredt fel bennem egy évvel az érettségi előtt az érdeklődés a történetírás iránt. Úgy gondoltam, hogy a végleges döntés előtt ki kellene próbálnom, alkalmas vagyok-e a pályára, ezért indultam az országos tanulmányi versenyen. A centenárium évében voltunk, a téma természetesen 1848 volt. Az írásbeli dolgozatra való felkészülés során ízelítőt kaptam a mesterségből, szembesültem azzal, hogy különböző szemléletű, a kérdést különböző szempontok alapján megvilágító könyvekből kell kiválasztanom, hogy mit teszek magamévá, hogyan írom meg a történetemet. A munkát vonzónak és érdekesnek találtam, és ezzel a pályaválasztás kérdése el is dőlt.

Az viszont már a véletlennek köszönhető, hogy tanulmányaimat a Leningrádi Egyetemen kezdtem el. A Diákszövetségben dolgozott Rényi Alfréd felesége, aki férjével maga is egy évig ott végezte tanulmányait, és ő javasolta, próbáljak meg ösztöndíjat kérni. Összehozott az ösztöndíjügyeket intéző minisztériumi tisztviselővel, aki át is nyújtotta a megfelelő kérdőívet, melynek számtalan kérdése közül csak a személyi adatokat tudtam kitölteni, hiszen még az érettségim sem estem túl, nemhogy egyetemi tanulmányokat vagy publikációkat sorolhattam volna fel. Közben a szovjet ösztöndíjasok kiválasztásának, kijelölésének ügye a minisztériumból a párt hatáskörébe került, de talán a már beadott kérelemnek (meg persze az ifjúsági mozgalomban végzett lelkes ügyködésnek) volt köszönhető, hogy tagja lettem az első nagy ösztöndíjas csoportnak. Megint csak a véletlennek köszönhető, hogy a csoport hat-hét történész hallgatója közül egyedül én kerültem mindjárt a leningrádi egyetemre.

Amikor tanulmányaimat megkezdtem, természetesen arra gondoltam, hogy 1848-cal, azaz a 19. századdal fogok foglalkozni. Ettől az elhatározástól másodéves

koromban az egyetemes középkor professzorának lenyűgözően érdekes előadásai térítettek el. Harmadéven kellett specializálódnunk, én ekkor a középkorra szakosodtam. Az egyetemes középkor története nem volt olyan átpolitizált, mint az újkori, ezért ezen a tanszéken az oktatás sem volt olyan dogmatikus. A tanszékvezető professzor A. D. Lublinszkaja szabad kritikai szellemet honosított meg, megkövetelte a kritikai állásfoglalást, az órákon és órán kívül izgalommal tárgyaltuk az aktuális vitakérdéseket. Lublinszkaja volt a témavezetőm is, és nemcsak a történeti mesteriséget tanultam tőle, de mint később, amikor tanítani kezdtem, ismertem fel, hogy pedagógiai módszerei is nagy hatással voltak rám. Elsősorban az, hogy diákjait felnőtt emberként, jövődő vagy ifjabb kollégáiként kezelte. Lublinszkajával egészen 1980-ban bekövetkezett haláláig fennmaradt a kapcsolat: néhány személyes találkozás mellett elsősorban rendszeres levelezés útján.

A középkori tanszéken a követelmények igen magasak voltak, több nyelv ismeretét várták el tőlünk, és az is természetes volt, hogy a kötelező óraszámon felül több speciális kurzust és szemináriumot vegyünk fel. Ennek tulajdonítható, hogy kis létszámú csoportunk erősen motivált, szakmáját szerető hallgatókból állt. A tanároknak sokkal több ideje jutott az egyes diákokkal foglalkozni, a különböző évfolyamok hallgatói jól ismerték egymás munkáját, mondhatnám, hogy a tanszék tudományos közösséget alkotott. A középkori tanszék tehát nemcsak kiváló felkészítést adott, de megismertetett a közös munka örömeivel és eredményességével is, amelynek lehetőségeivel igyekeztem a későbbiekben is élni, amikor mód nyílt rá.

Tanulmányaink középpontjában a nyugat-európai középkori (és ahhoz sorolt kora újkori) történet állt, ami a későbbiekben megkönnyítette, hogy a magyar történetet európai kontextusban próbáljam vizsgálni. Szemináriumaink nagy részében forráselemzéssel foglalkoztunk, gondolom, ez alapozta meg fogékonyságomat új források felkutatása iránt, és segítette azok kritikai elemzését és értelmezését.

Az egyetem befejezése után itthon Szabó Istvánhoz fordultam problémáimmal, aki néha kemény bírálattal illette munkáimat, de mindig kész volt tanácsot és útmutatást adni. Neki köszönhetem, hogy rövidesen sikerült eligazodnom a magyar történelemben, hiszen e téren autodidakta voltam. Sok ösztönzést kaptam Makkai Lászlótól is, aki egy évig aspiránsi témavezetőm volt. Különös szerencsémnek tartom, hogy mindazok, akiktől hivatalosan vagy nem hivatalosan tanultam, soha nem kötötték meg a kezemet a témaválasztásban, tolerálták és elfogadták, hogy a kutatás iránya sokszor eltért az általuk elvárttól vagy ajánlottól, természetesen csak akkor, ha az irányváltásnak megvolt a hozadéka. Ezt a toleranciát a későbbiekben magam is igyekeztem gyakorolni. Amikor a 18–19. századi várostörténettel kezdtem foglalkozni, az induláshoz sok támogatást, ötletet kaptam valamivel idősebb kollégáimtól, Nagy Lajostól és Vörös Károlytól, a velük való együttműködés, együttgondolkodás visszahozták az egyetemi évek pezsgő vitáinak és eszmecsereinek atmoszféráját, a közös munka örömét.

Pályám során egyedül a szakdolgozatom témáját – a Dózsa felkelés történetét – nem választottam magam, ennek ellenére, meghatározó volt egész további pályámra. A mezővárosi lakosság kiemelkedő szerepe a felkelésben ugyanis logikusan elvezetett

ahhoz a problémához, hogy minek is tekinthetők a mezővárosok: városoknak vagy csak nagyobb szabadságot biztosító népes falvaknak. A középkori mezővárosokról szóló disszertációm és még néhány tanulmány megírása után korszakváltásra kényszerültem, a kutatás tárgya azonban változatlanul az a kérdés maradt, mi jellemezte a városokat, a városfejlődést Magyarországon a 18–19. században. Világos volt, hogy megítélésük az európai kontextus nélkül nem lehetséges, de – éppen egyetemi tanulmányaim következtében – egyértelművé vált az is, hogy Nyugat-Európa nem homogén egész, és hogy az európai nagyvárosokkal való pusztá összevetés – ami sokáig az igazi összehasonlító vizsgálatot helyettesítette – nem hozhat eredményt. A léptékváltás elmélete ugyan csak később befolyásolta a történeti kutatásokat, ösztönösen „váltogattam a léptéket” az egyes városok és a városhálózat vizsgálata között, megkíséreltem a városi lakosság összetételének statisztikai vizsgálatát egyes családok, egyes foglalkozáscsoportok behatóbb vizsgálatával kiegészíteni és felváltani. A városfejlődés kérdései óhatatlanul vezettek el a polgárság, a polgárosodás kutatásához.

Pályám során nemcsak a módszertani megközelítések változtak, de az elméleti alapok is: a marxizmus kevésbé uralta gondolkodásomat, kész voltam az új elméleti megközelítések befogadására, ha úgy éreztem, hogy közelebb visznek a felmerült problémáim megoldásához. Ha egy-egy vizsgálat bizonyos kérdésekben megoldást hozott, ugyanakkor tálcán kínálta a megoldatlanok tucatjait: sokáig nem volt probléma, mi legyen a következő vizsgálat tárgya. A témát és módszert nem a „divat”, hanem a megoldandó probléma diktálta. Sokat vártam a kvantifikációtól, végeztem is ilyen vizsgálatokat, de hamar rájöttem arra, hogy ez nem a végső választ, a valóság megragadását teszi lehetővé, hanem inkább kiindulópontul szolgál a „mélyfúrásokhoz”, a továbblépéshez. A pesti polgárok mobilitására irányuló kutatást sem divatirányzat ösztönözte, hanem az a kérdés, hogy a statisztikai táblázataim számai mögött kik rejtőznek, hogy a szinte változatlan foglalkozási összetétel vajon ugyanazokat az embereket takarja-e. A betáblázási jegyzőkönyveket eredetileg a kereskedelmi kapcsolatok vizsgálata céljából kezdtem tanulmányozni, a kutatás azonban a hitelviszonyok feltárására tűnt megfelelőbbnek. A forrásban szereplő magánkölcsonök irányították figyelmemet a hagyatéki iratokra, amelyeket aztán más szempontból is igyekeztem kiaknázni, bár az elindított, összehasonlító vizsgálatukat nem sikerült befejeznem. Kutatási témák tekintetében tehát soha sem volt gondom, az éppen befejezett vizsgálat megoldatlan kérdései automatikusan meghatározták a következő kutatás tárgyát, sokszor késztetve arra, hogy korrigáljam korábbi megállapításaimat. Ez a folyamatos „rejtvényfejtés” tette számomra élvezetessé a munkát, és ezért nem bántam meg soha, hogy a történelmi pályát választottam.

H. Balázs Éva

A *Korall* két kérdésére adhatnék rangos-öntudatos választ, amelyben az elhivatottság, mi több az eleve elrendeltség visszhangozna. De ettől eltekintek és bevallom, hogy pályám, sorsom, esetleges eredményeim véletlenek, improvizációk, külső kényszerek következményei. Azok a látszólag negatív hatások-jelenségek – amelyeket egykor lázadozva fogadtam – örömteli eredményeket hoztak és egyfajta alázatra neveltek. A sors – nevezzük sorsnak – döntéseinek elfogadására szoktam bízattani tanítványaimat – kevés sikerrel.

A pályaválasztásnak voltak meghatározó előzményei. Szüleim pedagógusok voltak és írók. A gyerekekkel, a fiatalokkal való foglalkozás, ezek élete, körülményei iránti érdeklődés, a problémák taglalása mindennapjaink visszatérő témája volt. Ők gyermekkoromban úgy gondolták, hogy egyszer majd a Nemzeti Színház jeles tagja leszek: hangerőm, szavalási készségem félrevezette őket. Serdülő koromban már tudtam, hogy ezen készségeimet katedrán fogom érvényesíteni egy középiskolában, ahol továbbadom mindazt, amit szeretett latin–görög tanáromtól, Kerényi Károlynétól kaptam. Előzőleg hét éven át magántanuló voltam, sok szabadidővel, tehát kiolvastam a világirodalmat és lépést tartottam az akkori modernséggel: a harmincas években valóban jól ismertem Thomas Mannt, Aldous Huxley-t, vagy itthonról Márait és a nyugatosokat, magyar csillagosokat. Ekkor történt velem az első improvizáció: Apám nem magyar–latin szakra íratott be az akkori Pázmány Péter Tudományegyetem bölcsészkarára, hanem történelem–latin szakra. Meg akart kímélni attól, hogy túl sok dolgot kelljen javítanom és kifejtette, szeressem az irodalmat, de ne tanítsam, mert abba csak belefásulni lehet. Sírtam, de tudomásul vettem a helyzetet, hiszen a latin mellett leendő második szakomat csak szekundérnek gondoltam.

Ezután jelentkezett a sorsfordító véletlen. Lelkesen futkostam a Múzeum körüti épület meghitt folyosóin, válogattam – lehetett – az érdekes témák és az érdekesnek vélt tanárok között és ekkor, első fél éves korom első hetében rábukkantam egy Mátyás királlyal foglalkozó előadásra. Érdekelt, beírtam az indexembe, bár egy névtelen megbízott előadó, Mályusz Elemér tartotta. Az ilyen külső előadóknál nem lehetett szigorlatozni – a választás nem volt praktikus. Nem szaporítom a szót: emberemre akadtam. Végre valaki nem a „tanárgyereket” pátyolgatta, hanem kőkemény szigorral, abszurd követelménytömeggel lepte meg hallgatóit. Erre volt szükségem. Ezt fölismerve, a praktikus szempontokat mellőzve a középkori magyar történetet választottam, ennek kutatása, művelése lett életcélom, még akkor is, ha a közben rendes professzorrá kinevezett Mályusznál településtörténetet kellett művelni, ami nem igazán felelt meg hajlamaimnak. A sorsalakító három tényező közül a háború után nemcsak az ország életében, hanem az én szakmai életemben is érvényesült a külső kényszer. 1949-ben, mint a Történettudományi Intézet kutatóját „fölrendelték” a 18. századba, mi több, az egyetemi tankönyv számára meg kellett írnom II. József korát. Egy mályuszista csak levéltári munkával képzelheti el feladata meg-

oldását és ettől kezdve már nem volt megállás. A 18. század latin és németnyelvű iratainak kutatása gyerekjáték a középkori oklevelek megfejtéséhez képest. Itt a bőség zavarával küzd a történész, a hivatalos iratok, a magánlevelezések irdatlan tömege szelekczióra kényszerít, de ki tudja helyes-e a választás. Ekkor fordultam II. József jeles kortársához, Berzeviczy Gergelyhez, akinek néhány közgazdasági munkáját ismertem. Őt hívtam segítségül, hogy hatalmas, feltáratlan levéltári anyagával: ítéleteivel, megnyilatkozásaival igazítson el a jozefinus korszak ellentmondásos közegében. Végül is a Helytartótanács sok-sok ügyosztályi anyaga biztos bázisnak bizonyult, de Berzeviczytól többé nem szakadtam el, csakúgy, mint néhány hazai és külföldi kortársától. Sajátos, nem követendő kutatási módszerem az volt – s ez máig megmaradt –, hogy előbb ismerkedem a vizsgálandó kérdés forrásaival, korabeli iratokkal, nyomtatványokkal, és csak ha már kialakultak benyomásaim, utólag nyúlok a szakirodalomhoz. Ötven éve föl-alá gyalogolok 1760 és 1820–25 sorompói között, és beágyazom magyar problémáinkat a közeli és távoli külföld jelenségei közé. A véletlen és a kényszer boldogító feladatot rótt reám: ennél érdekesebb, színesebb időszak alig volt Európa történetében. Volt itt minden: háború, diplomácia, az érzelmek és ellenkezőleg: a ráció túltengése, új tudományok születtek, az emberek másképp szemlélték önmagukat, a tennivalókat, a haza iránti kötelességeket. Sokat és jól dolgoztam lengyel, szlovák, német, osztrák és francia levéltárakban, a szorosan vett kontinens ismerős számomra. Ennek hasznát vették egyetemi tanítványaim. Egy ma már felejthető incidens következtében átmentem az egyetemre – ahol mint óraadó 1945 és 1954 között már tanítottam és az Egyetemes Történeti Tanszékre kerültem. Azóta eltelt több mint negyven év, kaptam tanítványaimtól, kollégáimtól néhány emlékkönyvet és meggyőződhettem arról, hogy a tanítás és kutatás összefonódása a legtartósabb szakmai képződmény. Nyomasztó és kellemetlen, ha hétfőn vagy csütörtökön előadást kell tartani, nem egyszer kényszeres témákról, ezekre nagyon fel kell készülni, mert szemben ott ülnek a hallgatók, akiknek ítélete fontosabb, mint a nagy nemzetközi kongresszusok tudósainak protokoll érdeklődése. Az előadás csak szereplés, netán logikai örömmel, a szemináriumok, a speciális foglalkozások azok, amelyeken az ember visszatérhet fiatalkori illúzióihoz. Ahány fiatal, annyi készség, amely lappang, de feléleszthető. A magyar és külföldi problémák szembesítése mindig korabeli, lehetőleg levéltári, kéziratári anyag mozgósításával értelmet ad a munkának, mi több örömet. A tanár és a hallgató egyszerre örül, és olyan kapcsolat teremődik – persze szemeszterenként néhány ember esetében –, amely igazán tartós és kölcsönösen mindenkor mozgósítható.

A két kérdésre látszólag megadtam a választ, de egyben hamis elégedettség látogatását is kelthettem. Ami történt velem és révemem, azzal tulajdonképpen elégedett vagyok. A baj az, hogy sok minden nem történt meg. A három negatívum: a véletlen, az improvizáció és a külső kényszerek hatására sok a mulasztás, az elveszített vagy elszalasztott alkalom. Elsősorban saját teljesítményemre mondhatom ezt. Be kell vallanom, adósa maradtam Berzeviczy Gergelynek. Felkutattam, minden részletében elemeztem életművének indítékait, forrásait, sajátos alkotói módszerét és az eredményeket csak töredékesen publikáltam. Kifáradtam és kiábrándultam

a szabadkőművesség 18. századi funkciójának kutatása során – remek anyagot hagyok örökül tanítványaimnak. Ugyanez a helyzet a derék, grafomán Zinzendorf Károly gróffal, akinek monografikus feldolgozásától (hatvan naplóját olvastam el és áttanulmányoztam irdatlan levelezését) előbb egy osztrák kollegám miatt eltekintettem, később, praktikus okok miatt én sodródtam mellékvágányra. II. József és Kaunitz kancellár is pórul jártak velem, de az angol, kanadai kutatási eredmények időben leköröztek. Bízom abban, hogy internetes világunkban nem történik ugyanez a tanítványaimmal (azokkal, akik tanítványnak vallják magukat), akik defetista modernkedés helyett nagyon keményen kutatnak, dolgoznak és szerencsésükre mozognak is a nemzetközi fórumokon. Sajtó alatt van egy *Életek és korok* című (régisorozatomban utaló) tanulmánykötetem, ez talán tükrözni fogja az eredmények és mulasztások tarka együttesét.

És ha valami tanulságot is levonhatnék a fentiekből, akkor alliterációra kényszerülök: a történész számára – ha lehet – a legjobb megoldás: tanulva tanítani és tanítva tanulni.

Draskóczy István

A *Korall* kérdése megtisztelő, ám nehéz rá választ adnom. Azt hiszem, hétköznapi és könnyebb volt az indulásom, mint számos más kortársamé, barátomé. Mint minden gyereket, engem is vonzottak a várak. Arra emlékszem, hogy gyerekként sokat szerettem olvasni, különösen a történelmi témájú, kalandos ifjúsági regények érdekeltek, s mint minden gyerekre, rám is nagy hatással voltak Gárdonyi Géza művei (*Egri csillagok*, *Láthatatlan ember*). 11–12 évesen szívesen olvastam Jókai Mór regényeit (*Fráter Györgyre* emlékszem, s azokra, amelyek Erdély történetéről szoltak). Tán 12 éves voltam, amikor Móricz Zsigmond *Erdély trilógiája* a kezembe került. A nagyszüleim könyvei között akadtam ezekre a művekre. Nos, tehát a kezdetek idején a történelmi tárgyú regények irányíthatták a figyelmemet a történelem felé.

Abban, hogy a történelem iránt érdeklődjek, bizonyára közrejátszott saját családomnak a sorsa. A családom fele (így szüleim) az 1948-as csehszlovák–magyar lakosságcsere egyezmény keretében került Magyarországra, ám a rokonság jelentős hányada (köztük apai nagyanyám, nagybátyám), szüleim sok fiatalkori barátja Szlovákiában maradt. Gyerekkoromban több nyarat töltöttem egy, a szlovák–magyar nyelvhatáron fekvő dél-szlovákiai kisvárosban (Losonc), amely korábban főként magyar nemzetiségű volt, de 1948 után fokozatosan szlovákosodni kezdett. Az ottani rokonok számára természetes volt a kétnyelvűség, szlovák rokonaink, barátaink voltak (akik mind tudtak magyarul), ám az 1944–1949 közötti közismerten nehéz időszak emléke élénken élt. Mind a két nagymamámtól sokat hallottam a múltról. Ha úgy tetszik, a közelmúlt is és a régmúlt is visszaköszönt felém azokon a nyarakon. Mindig érdekelt/érdekel, hogy miként alakult ki az a világ, amelyet én akkor láttam.

Anyai nagybátyám középiskolai történelem tanár lett. Nála került a kezembe a Szilágyi Sándor-féle *Magyar nemzet története*¹ 16. századi kötete, amit nagyon szerettem (különösen a képeket és a várrajzokat), de emlékszem arra is, hogy egyetemi tankönyvből egyszer a búr háború történetét olvastam el.

Iskolai tanulmányaimmal szerencsés voltam, ugyanis az ország egyik legjobb (s igen szigorú) iskolájába (ELTE Apáczai Csere János Gimnázium) jártam 12 évig, ahol kiváló tanáreberek tanítottak. Történelem tanárom (Gábor Istvánné) gondolkodásra nevelt bennünket. A földrajz órán (Harkay Pál tanította) földrajz, történelem és kultúrtörténet szerves egységet képezett. A földrajzot és a történelmet egyaránt szerettem, bár a történelem közelebb állt hozzám. Az iskolai történelem szakkörben a termelőszövetkezetekkel kellett volna foglalkoznom, ám ez a feladat akkor egy cseppet sem vonzott. III. osztályosként megpróbálkoztam az Országos Középiskolai Tanulmányi Versennyel. A történelmi pályázat nem sikerült, földrajzból azonban majdnem az első tíz között végeztem.

Kortársaimhoz hasonlóan középiskolásként összevissza olvastam mindazt, amihez akkor hozzájutottam (Morgan, Marx, Engels, Soboul, Hajdú Tibor, László Gyula, Németh Gyula, Molnár Erik, Kulcsár Zsuzsanna, I. Tóth Zoltán írásai, egy

¹ Szilágyi Sándor (szerk.): *A magyar nemzet története*. Budapest, 1895–1898. (Reprint: Budapest, 1994–; CD-ROM: Budapest, 2002.)

Deák Ferenc életrajz stb.). Emlékszem, hogy egyszer az egyik osztálytársam, akivel életre szóló barátságot kötöttünk, mutatta meg Hóman–Szekfű *Magyar történetének*² az első két kötetét, amit kölcsönadott nekem. A könyv adatgazdagsága hozzájárult ahhoz, hogy a középkorral kezdtem foglalkozni. Barátomból később kiváló földrajztudós lett. Sajnos ma már nincs közöttünk.

III. gimnazista voltam, amikor a középiskolások számára központi szakköröket hirdettek. Az egyikre a középkor iránt érdeklődő fiatalokat várták. Az ELTE fiatal tanársegédje, Kozma Béla vezette ezeket az órákat. Eleinte sokan voltunk, néhány óra után azonban csupán heten-nyolcan maradtunk. Kozma Béla adta a kezünkbe Bónis György *István király* című művét³, s elolvastatta velünk a *Századokból* a Bónis György és Váczy Péter közötti vitát.⁴ Léderer Emma szöveggyűjteménye⁵ alapján forrásokat elemeztünk. Számos könyvre, folyóiratcikkre hívta fel a figyelmünket, s én több mindent kézbe is vettem. Akkor kezdtem el olvasni Pauler Gyulát, Gárdonyi Albertet, de Elekes Lajost és Pach Zsigmond Pált is. Sokat jelentett ez az időszak. Kozma tanár úr óráit egyetemistaként is látogattam.

Az egyetemen első évesként Bolla Ilona tanárnő forrásgyakorlatok órájára osztottak be bennünket. Számomra meghatározó jelentőségűek voltak ezek a szemináriumok, s természetes volt, hogy öt évig járjak a szemináriumaira, irányítása mellett írjak OTDK dolgozatot, szakdolgozatot, majd egyetemi doktori disszertációt. Emlékszem, hogy ő adta a kezembe Georges Dubynek a középkori parasztsággal foglalkozó két kötetes művét,⁶ amit végigolvastam. Nála hallottam először Abel, Dopsch nevét, s számos neves magyar középkorkutatóét. Igyekeztem középkorral kapcsolatos órákat kiválasztani (bár emlékezetesek számomra pl. Unger tanár úr 16–17. századi vagy Szabad professzor úr feudális kori történelemmel foglalkozó előadásai is). Sokat köszönhetek az ELTE történelem szakán akkor középkort tanító többi tanárnak (Székely György, Sz. Jónás Ilona, Ladányi Erzsébet stb.). Az Annales iskola tiszteletét, a szerzők és műveik közül többnek az ismeretét Jónás Ilona tanárnőnek köszönhetem. Az is természetes volt a számomra, hogy a történelem mellett levéltár szakot tanuljak, hisz itt lehetett mélyebb középkoros ismeretekre szert tenni. Ezen a szakon Gerics József (elsősorban ő), Kumorovitz L. Bernát, Mezey László, Bertényi Iván órái tágították tudásunkat (amire nagy szükség is volt). Kora újkort a tanszékvezető, Sinkovics István professzor tanította nekünk, aki egyébként jól ismerte a magyar középkor történetét. Ma is büszke vagyok levéltáros diplomámra.

Az egyetem után három és fél évet dolgoztam a Komárom Megyei Levéltárban, Esztergomban, ahol az igazgatóm, Ortutay András sokszorosan támogatta azt, hogy középkorral foglalkozzam, középkori témából készítek egyetemi doktori disszertációt.

2 Hóman Bálint – Szekfű Gyula: *Magyar történet*. Budapest, 1928–1934. (Reprint: Budapest, 1990; CD-ROM: Budapest, 2002.)

3 Budapest, 1956.

4 Váczy Péter: A korai magyar történet néhány kérdéséről. *Századok* 92 (1958) 265–345; Bónis György: Válasz Váczy Péter „Néhány kérdésére”. *Századok* 93 (1958) 498–533.

5 Lederer Emma (szerk.): *Szöveggyűjtemény Magyarország történetének tanulmányozásához*. I. rész. 1000-tól 1526-ig. Budapest, 1964.

6 Georges Duby: *L'économie rurale et la vie des campagnes dans l'occident médiéval* (France, Angleterre, Empire - IXème-XVème siècles) Paris 1977.

Gergely András

Hogy történész lettem, annak megvan a maga külső és a belső története: a külső a körülményeké és a véletleneké; a belső azoké az ösztönzőké, amelyeken inkább már csak azután gondolkodik a korosodó értelmiségi, hogy kenyérkeresőként csakugyan történész lett.

I.

Orvosnak készültem, mert orvosnak szántak szüleim. Apám orvos volt, anyám tanárnő, a családban, rokonságban többnyire tanáremberek fordultak elő. Elég jó tanuló voltam ahhoz, hogy a felvételre esélyem legyen. Szegeden, ahol kora gyermekkoromtól nevelkedtem, volt orvosegyetem. Engem nem ígézett nagyon ez a pálya, de az 1960-as évek elejének viszonyai más vonzó értelmiségi hivatást nemigen kínáltak. Rokonszenvesnek tűnt viszont, hogy az orvosok, akiket apám személyében és környezetében megismertem, szabad idejükben kedvükre foglalkozhattak kedvtelésükkel a botanizálástól (mint apám) az ornitológián át a helytörténetig.

Nekem ilyen felnőttes hobbim nem volt. Gyűjtöttem bélyeget, csónakáztam a Tiszán, vívtam és nagyon szerettem olvasni. Nagy dolog volt, hogy középiskolásként már beiratkozhattam, és néhány barátommal be is iratkoztam az Egyetemi Könyvtárba. Mindenfélét összeolvasgattunk, egymás közt is cserélgettük a könyveket. Helyben pedig elolvashattuk az újvidéki *Magyar Szót*, amely a sajtószabadság „nyugati” lehetését hozta el a Dugonics térre. Jó iskolákba jártam, jó történelem tanárain voltak, ez is hozzátartozik a dologhoz. Könnyű volt tehát.

Észre sem vettem, hogy olvasmányaim között milyen sok lehetett a történelmi ismeretterjesztő munka. Abból derült ki, hogy számos ilyen választottam, s valami meg is ragadt bennem, hogy a megyében az érettségi évében, 1964-ben, megnyerem az akkor hirdetett *Ki miben tudós?* történelmi vetélkedőt. (Kristó Gyula tanársegéd volt a játékvezető.) Pesten újabb vetélkedő következett (Karsai Elek szervezésében), s nyolcan képernyőre is kerültünk (zsűritagok: Molnár Erik, Pach Zsigmond Pál és Zsigmond László). Végül második lettem, s ezzel felvételt nyerhettem bármely történelem vizsgát is megkövetelő egyetemi szakra (tehát akár történelem–franciára, közgazdaságra vagy jogra). Az igazi családi döntés ezután következett. Jómagam persze, hogy ne kelljen biológiát tanulnom, felvételi vizsgán izgulnom, élni kívántam a lehetőséggel. Szüleim is engedtek (bátyám már felvételt nyert az orvosira, ennyi kockázatot elbírt a család). Végül az ELTE és annak történelem–filozófia szakja mellett döntöttünk. (Filozófia szak nem volt Szegeden.) Utóbbi szakról magam sem tudtam, hogy eszik-e vagy isszák, de nagyon imponáltam vele a lányoknak. Budapesten 1964-ben kezdtem el tanulmányaimat. Szüleim viszont még valamit tudtak: egyik nagyapám Eötvös-kollégista volt, hallottak arról, hogy ez az 1960-as években is mennyi többletet jelenthet, s a nagy döntés után már arra felé tereltek. A következő évben, minden protekció nélkül, fel is vettek.

A Kollégiumnak akkor még nem voltak külön tanárai, de szakkollégiumában óradóként kiváló embereket nyertek meg, nyelveket lehetett és kellett tanulni, és ott volt a nagyszerű, tíz óráig nyitva tartó könyvtár (egyik könyvtárosa: Sántha Ferenc), s társbérliként alattunk az első emeleten az Irodalomtudományi Intézet, rokonszenves, többnyire volt Eötvös-kollégista munkatársaival. A dolog elindult.

Hogy figyelmem a 19. század felé fordult, annak is megvan a külső története: a gimnáziumban reál osztályba jártam, nem volt jó latin háterem. (A 20. század akkoriban csak az 1918–1945 közötti negyedszázadból állott, s nem vonzott.) Eötvös-kollégiumi pályázatok, tudományos diákköri munka, szerencsés véletlenek és némi szorgalom vezetett azután ahhoz, hogy tudományos kutató, majd egyetemi oktató lettem. A korszakon belül témáimat is többnyire külső feltételek, megbízások, felkérések s nem saját belső késztetések határozták meg, ám mindegyiknek nagy kedvvel, szinte szenvedéllyel tettem eleget.

Végéhez értem „külső” történetemnek. Az alább következők azt a képet fogják erősíteni, hogy a belső meghatározók talán más körülmények között is érvényre jutottak volna. Hogy ez mennyire nem ilyen egyszerű, jeleznem kell azt az életrajzi ténytet, hogy az emberélet útjának felén történész szakmámtól, amelyen már sikereket értem el, „elcsábultam”: előbb a külügyminisztérium vezető tisztviselője, majd kétszer is nagykövet lettem (1990–92, illetve 1992–95 és 1999–2002).

Bár úgy érzem, hogy az újabb kihívásoknak, amelyeknek örömmel tettem eleget, meg tudtam felelni, a közéletből és a diplomáciából visszatértem az oktatásba és a kutatásba. (A kényszer és a személyes döntés egyaránt magyarázó elv lehet.) Lehet, hogy más viszonyok esetén az 1960-as években közéleti pályát választottam volna, de a század végére már átalakított (ha tetszik: deformált, dekonstruált) annyira a tudományos pálya, hogy alapvetően ott érzem jól, otthon és otthonosan magam.

II.

Mikor látom fakó eged?
A partot a füzes megett?
Addig szívem be nem heged
Szeged.
(Kosztolányi Dezső)

Hogy történész lettem, abban a kör, amelynek közepében éltem, meghatározó szerepet játszott. Elsősorban is a „szerette város”, amelyet csakugyan szerettem: Szeged. Élő, százezres, jókora város volt a 20. század közepén, mégis 19. századi arculatot mutatott. A magyarázat egyszerű: Trianon határszéli helyzetbe taszította, a város megrekedt, nem sorvadt ugyan, de nem is haladt előre. Mikszáth vagy Tömörkény új életre kelve remekül kiismerte volna itt magát. Csengőjét rázva jött a szemetes kocsi, más hangszínű csengővel a postacsomagokat hozó (emlékszem a lóistállóra a posta udvarán). Békésen várakoztak egymásra a villamosok az egyvágányú vonal kitérőjében. A síneken olvashattam a rejtélyes feliratot: *Resicza 1909*.

A végállomáson nehézkesen került a motorkocsi a pótkocsi elébe, átfordították a lírát, az áramszedőt, s elindult visszafelé az egyszámjegyű járatok valamelyike. Az utcáról kántáló hangján ajánlotta magát a köszörűs, a drótos- vagy az ablakostót (a hanyatteséséről való szólást ma külön kell magyarázni diákjaimnak). Szegedi különlegesség volt a fillérekért széksót kínáló legényke. Ha az óvodából (ott volt rövid utcánk végén) déltájban hazaballagtam eme egzotikus figurák mellett elővakodva, meg kellett kérnem az egyik arra járó, hogy csengessen be a házba, mivel – vásott gyermekekkel számolva – a csengő magasán volt elhelyezve. Melyikkel csengessek? – kérdezte a segítő felnőtt. A húzóssal vagy a gombossal? A húzós-rugós harangja az udvarban szolgált, a villanyos a lakásban jelzett. Mások is becsengettek, a biztonság és biztosság okáért mindkét csengővel. Be kellett engedni a vízóra-leolvasót, aki eltűnt az aknában, s a gázóra-leolvasót, aki valóságos kis szertartást is végzett: a gázóra vízzel működött, amelyet értő embere speciális szerszámjával csapot csavarva alul kis kannájába kiengedett, s felül betöltött, némi pótlást hozva a csapból. Fent a konyhában a beépített nagy tűzhely és kisebb gáztűzhely, valamint a gázvasaló és a villanyvasaló konkurált egymással, persze ott volt a mosókonyhában a kövekkel megrakott hatalmas mángorló, hárman tologattuk ide-oda. Az 1950-es évek ráadásul még retardációt is magukkal hoztak, városi háztartás létünkre disznót tartotunk és vágotunk, nemcsak lekvárt vagy paradicsomot, hanem szappant és pálinkát is főztünk, tarhonyát készítettünk. Persze mindehhez többnyire engedély kellett (volna), az egész háztartás afféle illegális mozgalommá vált, a szomszédoktól kölcsönkért eszközöket este, a sötétben hoztuk át.

Tv és rádió híján is éreztem-tudtam, hogy mindez anakronisztikus (más szóval [ál]történelmi). A helyzet értékeléséhez segítség két irányból érkezett: az iskolából, ahol a legfejlettebb világról, modern eszközökről, természet-átalakításról, egyáltalán a kommunizmusról hallottunk – és persze a normális felnőttek világából, akik mindent akár a korábbi, akár a kortársi, nyugati világhoz hasonlítottak.

A városban ugyan nem változott semmi, vagy csak visszafelé, de a *Történelem* belopódzott. Leleményes utca-átkeresztelések születtek. A Mars térből lett a Marx tér, a Vitéz utcából a Partizán utca, a Berlińi körútból a Moszkvai körút – minden megváltozott, ahogy kell, de megszüntetve-megőrizve maradt a régi. (Csak később fogtam fel, hogy a Boldogasszony sugárútból lett Április 4. útja is „logikus” változtatás, mert a megváltásra-felszabadulásra játszik rá.) Egyedül a Dóm tér – Beloianisz tér átkeresztelés volt kissé abszurd, afféle hátborzongató történelmi jel. Pedig kisdíakként magyar történelmi ismereteimet a Dóm téri Pantheon alapozta meg. Iskolába menvén minden nap elmentem az U alakú árkádok egyik, az iskolába vezető sora alatt, s így az ott lévő szobrokat, feliratukat együtt, persze hogy megtanultam. 1028? – *Csanád vezér legyőzi Ajtonyt és meghódítja a kereszténységnek a keleti területeket* – vágom rá ma is a bronzrelief feliratával. *Petrus Pázmány de panas-z*-ról persze sokáig azt hittem, hogy ej de panaszkodó ember, s Ozorai Pipo is inkább csak tréfálkozás tárgya volt a kisdíjak köreiben. Az árkádok másik két során ritkán jártam, történelmi ismereteim arrafelé hiányosabbak. Aztán átballagott a gyerekeMBER a Hősök kapuján, az élő és a holt katona hatalmas kőszobrai között (felettük lemeszelt freskókról suttoztak

a merészebbek) és megérkezett a Főiskola gyakorló iskolájába, hogy felszedje ismereit a kommunizmusról és egyéb hasznos dolgokról. Szerettem a várost, szerettem, ahogy az esőcseppeket beissza a téglajárda, ahogy a körüti fákról „madárccseresnyét” lehetett szedegetni (itt előbb még szegedetni-t írtam!), ahogy a piac elmúltával, az árusok és vevők távoztával az utcaseprők hatalmas nyírfaseprőikkel egymáshoz igazodva, lassú ritmusban separték fel a hatalmas teret (mint az aratók régi filmeken).

Mondanom sem kell, hogy a dinamikus hivatalos jövőkép – megdermedt város – saját családi tradíciók és nézetek háromszöge furcsa, részben szorongató, részben örömteli érzéseket váltott ki bennem. A gyermek szorongott, mert ezt belénevelték. Bizonyos dolgokról, melyek nyilvánvalóan igazak voltak, nem lehetett házon kívül beszélni. A nyilvános és a közzsfera teljesen szétvált, eltérő köszönésekkel, viselkedéssel, beszédmódokkal. A felnőttek persze rengeteg átmeneti viselkedés- és beszédtechnikát alakítottak ki, a piacon például ismeretlen árusokkal is remekül megértették egymást, de a gyermek, ha kötönyt volt, valahol mindig hibázott. Visszatekintve érzem, hogy a bizalmi tőke rendkívüli jelentőségű, a rokoni, baráti, ismeretségi szálak egzisztenciális jelentőségűek voltak. A borsot például egy olyan toprongyos bácsi szállította a házhoz, akinek a kapcsolatai – mai eszemmel – a közvetítőkön át bizonyára a Levantéig terjedtek.

Örömteli is volt ez a kaotikus világ, mert én családommal, saját „hálómval” a világ jobbik felén éreztem magam. Beszélhetnék most a családról, rokonokról, otthoni indíttatásokról, otthoni könyvekről, amelyek a jelenségek szintjén mind nyilván valamennyire egyediek, de mégis azt hiszem, hogy egy átlagos magyar értelmiségi család világa a 20. század közepén szinte kitalálható. Háttérben a háború, előtérben a hidegháború, anyagi gondok, konszolidáció, és végül szerény (Kádár-kori) jólét. Hogy az átlagnál jobban reflektáltam az akkori világra, hozzájárulhatott, hogy családjunk protestáns lévén, félig kívülről; régóta betelepedettként pedig félig itteniként néztünk a túlnyomóan katolikus szegedi világra.

A történelem levegője már a szomszéd utcákból befűjt, a hatvanas évek gimnazistája számára egyre érthetőbb üzenetekkel: az egyik párhuzamos utcában élt hajdan Dugonics András, a másikban Juhász Gyula, ők adták ezen utcák nevét. A mi kis utcánk a Teleki nevet viselte, a maga idején bizonygatni kellett, hogy ez nem a Pál, hanem a László, s így a név maradhatott. A „nagy víz” (1879) előtti öreg földszintes ház is állott benne, kilógott az utcasorból, öreg lakóira ószövetségi pátriárkaként tekintettem, annál is inkább, mert a szegedi nagy árvíz és a bibliai vízözön kissé összemosódott gyermeki elmémben. Gimnazistaként egyre jobban érdekelt a város múltja, amelyet nemcsak a könyvekben találtam meg. Nagypám jól ismerte Mórát, egyik néném Radnóti-val járt együtt egyetemre, Juhászról az utcából meséltek. Hátsó szomszédunkba, egy nagyobb házba, orosz tiszt családokat telepítettek, megvolt a kultúrák találkozása is.

Persze, az elbeszélte történetekben nemcsak Szegedről esett szó. De nem is a nagybetűs Történelemről, hanem x családtag vagy y ismerős életéről az első háború előtt, alatt, után és így tovább. A történetek érdekesek, néha abszurdak és főleg igazak voltak. Nemcsak személyekhez, tárgyakhoz is fűződtek. Átlótt zongora, idekerült cirádés tányér, kéziratot szakácskönyv (beszerezhetetlen „végy hozzá...” elemekkel), régi gyászjelentés, eltűnt falóra felhúzója a maga történelmi pillanatában

mind beszélni kezdett, nem is egy régi világ, hanem réges-régi világok tárultak fel (élményét Thomas Mann *Buddenbrock*-jában olvastam később, a gyermekek kurkászásának leírásakor).

Félreértés ne essék, nem nosztalgizálni szeretnék, hanem valamit érzékeltetni abból a korántsem tudatos, hanem inkább érzelmi folyamatból, amely a múlt, a kis-majd nagybetűs történelem felé terelt.

Az egyetemen már tudatos narratívákkal találkozott az ember. Az Eötvös-kollégiumban még ott voltak az utolsó, egyetemre csak évekkal később engedett „56-os” diákok, akik, ugyancsak suttozva, a legnagyobb magyar történelmi tabutémáról beszéltek. Az 1960-as évek egyetemét manapság divat szidalmakkal illetni. Pedig minden történelmi korszaknak megvoltak a jó, sőt kiváló tanárai, professzorai. Szakmai értelemben volt mit tanulnom. Korszakomat, a 19. századot illetően az egyetemi évek vége felé, majd „Doktorvater”-ként Szabad György tartott érdemesnek arra, hogy az angolparknak látszó korszak sűrűbb erdeibe is beteretljen. De ez már inkább a lassú professzionalizálódás időszaka volt. S ez az időszak már soha nem fog véget érni: a szakma „sajnos” fejlődik, ha az ember nem akar (kis- vagy nagy)iparossá válni, lépést kell vele tartania.

Gergely Jenő

Amikor az ember elmúlik 60 éves, valószínű van kellő „történelmi távlata” ahhoz, hogy saját életpályáját objektíven próbálja szemlélni. Ha valamit elért, azt hat évtized alatt elérte, amit nem, azt már bizonyára nem is fogja. Az öregedés objektív és feltartóztathatatlan biológiai folyamata és a sokasodó problémák relatívvá tesznek korábban fontosnak vélt dolgokat. Ha mindez nem párosul szellemi leépüléssel, akkor viszont abban a reményben is ringathatjuk magunkat, hogy az évtizedek tapasztalatai, felhalmozott ismeretei (nagyképűbben mondva „a bölcsesség” tünetei) még lehetővé teszik a munka folytatását, ami az életben maradásnak a legfontosabb kelléke.

Jómagam soha nem hittem, hogy predestinálva vagyok – amint nem is voltam – a „történelmi létre” vagy az egyetemi tanárságra. Nem akartam gyermekkoromban „mozdonyvezető” lenni, amint később sem buzogtak bennem világmegváltó szándékok vagy indulatok. Tudomásul vettem az engem körülvevő objektív környezetet, a feltételrendszert, és nagyjából tisztában voltam saját képességeimmel és készségeimmel, annak előnyeivel és korlátaival. Talán ezért is tűnhet visszanezve viszonylag simának a pálya, amely hozott ismert és elismert eredményeket épp úgy, mint kudarokat. Számomra a munka és a szórakozás egyet jelent, az oktatás – kutatás – publikálás nem terhes és végeláthatatlan robot volt és ma sem az, hanem „létezési forma”.

Hogy mi határozta meg a pályaválasztásomat és annak alakulását? Az objektív körülmények mellett egy sor véletlen (talán szerencse), de bizonyára nem valamiféle céltudatos választás. Egy dunántúli szegényparaszti családból származom, gyerekkoromat a hagyományokat még sokban őrző, de már felbomlóban lévő paraszti közösségben éltem. Gimnazista (majd egyetemista) koromban mindig diákotthonokban laktam, így lényegében megszakadt a szoros kapcsolatom a faluval. A gimnáziumban „jó tanuló” voltam, a természettudományi tárgyakat éppúgy szerettem, mint az irodalmat vagy a történelmet. Bár sok nagyszerű tanárom volt, egyik sem gyakorolt rám olyan hatást, ami befolyásolta volna további pályaválasztásomat.

Mondhatni a „véletlen” folytán kerültem az ELTE magyar–történelem szakára, a kitűnő érettségi és a maximális felvételi pontszám mellett valószínű származásom miatt is „egyéből” felvettek. Ettől kezdve már nagyrészt rajtam, munkabíráson és képességeimen múlt, hogy mire viszem. Sem az egyetemen, sem később nem vonzott a politika és a közszereplés, nem lettem „ellenzéki”, de a rendszer kitüntettetje sem.

Az egyetem alatt sem éreztem úgy, hogy „minden áron” történész leszek, pláne azt nem, hogy egyháztörténettel foglalkozom, netán éppen az alma materben maradva. Amit inkább reálisnak tartottam, nem volt több mint visszamenni szülőföldemre gimnáziumi tanárnak. A véletlen vagy a sors azonban mást hozott. Az új- és jelenkori történelem iránti érdeklődésemet, majd témaválasztásomat nem a gyerekkori tradicionális, népi vallásos környezet, hanem sokkal inkább szakirodalmi olvasmányaim mellett két, ma már ritkán emlegetett professzor befolyásolta. Az egyik Szakács Kálmán volt, aki agrártörténeti kutatásai során jutott el egy érdekes témá-

hoz: a kaszáskeresztesekhez. A forrásokban gyakran találkozott a keresztényszocialista földmunkás szervezkedéssel is, így amikor bölcsészdoktori témát kerestem, ő ajánlotta figyelmembe a hazai keresztényszocializmus történetét, ami mint később kiderült, ugyancsak szerencsés választás volt. A másik ösztönzést Zsigmond László szociális enciklikákkal foglalkozó speciális kollégiumai adták. Ez kellő elméleti és háttérismereteket jelentett az előbbi témához, majd pedig a későbbiekben elvezetett az egyháztörténet kutatása és művelése felé. Rádöbentem ugyanis, hogy a keresztényszocializmus, kereszténydemokrácia és az ezeken alapuló mozgalmak, pártok nem érthetők a hazai és az egyetemes katolikus egyház történetének valamilyen szintű ismerete nélkül.

Bizonyára az ember habitusából következik, de nekem olyan a természetem, hogy egyszerre csak egy valamit szeretek csinálni. Ha egy témára ráálltam, buldog módjára gyűjtöttem hozzá az anyagot. Amikor úgy éreztem, hogy minden (minden?) összejött, nekiálltam megírni. Ha belekezdtem, addig nem volt nyugtom, míg végére nem értem, közben szinte megszűnt számomra a külvilág. Soha nem írtam kínlódva, a kerek mondatok készen vannak a fejemben, a gond inkább az volt, hogy nem tudtam abban a tempóban le is írni, mint ahogy elgondoltam. Összességében könnyen és gyorsan írtam, igyekeztem mindig magyarul és közérthetően kifejezni magam.

Visszatérve a témákhoz, amikkel az elmúlt 35–40 évben foglalkoztam, ha végignézek jelentősebbnek tartott publikációim során, úgy tűnik, hogy az egyháztörténet, az egyházpolitika foglalja el abban a legnagyobb teret. Az én „egyháztörténészégem” azonban némi magyarázatot kíván. Emlékszem, az „antivilágban” nem csak egyik vagy másik újságíró, de még katolikus közszereplők is „neves marxista egyháztörténésznek” tituláltak. (De hát ki nem volt akkor „marxista” történész, hiszen ez volt a tudományos minősítés előfeltétele.) Lehetett ebben persze gúny épp úgy, mint annak elismerése, hogy nem csak hívő katolikus, az egyházban élő történész írhat a szakma kritériumainak megfelelő egyháztörténeti munkát. Valójában azonban arról van szó, hogy engem az egyház mint társadalomtörténeti, művelődéstörténeti intézmény érdekelt és érdekel. Nem teológiai tudományként akartam művelni az egyháztörténetet, hanem a köztörténet egyik fontos területeként. Ez az érdeklődés vitt el a politikai katolicizmushoz, az egyházpolitikához, Prohászkaéhoz, Giessweinhez vagy akár Mindszentyhez is.

Egyháztörténeti kutatásaim eredményeként közzétett publikációimban azt akartam megérteni, elmondani, hogy a vallás és az egyházak szerves részei a társadalom életének, azzal együtt élnek és változnak. Sem a nemzeti történelem, sem a társadalmi fejlődés nem érthető meg ezek vizsgálata nélkül. Az egyházak története is a nép és a társadalom története, ami vizsgálható a történettudomány eszközeivel és módszereivel. Ugyanakkor nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy az egyház célja transzcendens: az ember üdvösséghez segítése, az isteni szándék szerint. Tehát az azonosságok mellett lényegi különbségek is vannak a diszciplínában: a transzcendens mozzanat, amit meg lehet és kell érteni akkor is, ha azt magunkra nézve nem tudjuk elfogadni. Egyháztörténeti munkám során két dologgal permanensen szemben találtam magamat: az egyik a hagyományos antiklerikális szemlélet, felfogás,

aminek finomabb, cizellált változatai máig jelen vannak a szakmában. A másik a hívó, magukat „hivatalosnak” valló egyháztörténészek által nem egyszer képviselt apológia, amely nem tolerálja az objektív kritikát sem, és úgy véli, autentikus egyháztörténetet csak az egyházban élő hívő írhat, hiszen az egyháztörténet a teológiai tudományok része és nem a köztörténet egyik ága.

A 20. századi magyar történelemmel foglalkozó kutatásaimban, írásaimban az vezetett, hogy miként lehet részint a hagyományos nacionalizmussal és konzervativizmussal, részint a marxizmusra hivatkozó korábbi szemlélettel szakítva, egy a mai világ számára elfogadható választ adni a nemzeti sorskérdésekre, a polgári fejlődés sajátosságaira, a miértekre? Nem tudom elfogadni a nemzeti szempont, a történeti értékek, a hagyományok és a vallás negligálását a „korszerű” történetírásban. Amint nem tudom elfogadni azt sem, hogy a tényeket, a történelmet relativizáljuk, s helyükbe modernnek mondott, importból származó teóriákat állítsunk. Egyébként pedig a szakmának bizonyára csak hasznára válik, ha különböző felfogású „iskolák” egyidejűleg, egymás mellett vagy akár egymásra hatva szabadon érvényesülhetnek.

Az idő előrehaladtával, no meg az egyetemi oktató munkámból következően is, viszonylag gyakran ki-kiléptem abból a témakörből, aminek „szakértőjeként” elkönyveltek. Főleg a 20. századi magyar politikátörténet egyes kérdései érdekeltek, a részkérdésektől eljutva a szintézisek írásáig. Itt is azok a témák vonzottak, amik valamilyen okból izgattak, mert nem találtam rájuk megnyugtató válaszokat. Így foglalkoztam a keresztény pártokkal, majd általában a pártstruktúrával, a kor sokat vitatott történelmi személyiségei közül például Gömbös Gyulával. Balogh Margittal folytatjuk az *Egyházak a polgári kori Magyarországon* című sorozatunkat, jelenleg az állami egyházjog forrásainak publikálásával. (Híve vagyok a forráskiadásnak, magam is elköttem néhányat, így a püspöki konferenciák jegyzőkönyveinek, a Mindszenty-per forrásainak, a szerzetesrendek felszámolása akkor még titkos iratainak kiadásával, vagy legutóbb Antal István emlékiratainak publikálásával.) Szerintem a források „saját kezű” feltárása és ismerete nélkül a történetírás talajtalanná válik, a levegőben „lebeg” és ürügyet adhat múltó teóriák megfogalmazásának.

Hogy miért nem lettem „csapatjátékos”, bizonyára sokféle ok miatt történt, de talán elfogadható indoka, hogy jobban szeretek egyedül dolgozni. Ez persze nem zárta és nem zárja ki, hogy ha van(nak) hozzám hasonlóan gondolkodó történész partner(ek), ne szülessenek elismerést kiváltó közös eredmények. Jelenleg éppen nagy vállalkozásba kezdtünk tanszéki kollégákkal és doktoranduszokkal a magyarországi autonómiák 1848-tól napjainkig mutató történeti forrásainak az összegyűjtésével és publikálásával.

Első és egyetlen, s most már bizonyára utolsó munkahelyem az ELTE Bölcsész-kara, itt lettem gyakornokból tanszékvezető, mégpedig azon a tanszéken, ahol olyan elődök köteleznek, mint Szekfű Gyula. Miért maradtam itt minden csábítás dacára, miért szeretek minden probléma, szegénység mellett most is itt dolgozni? Sommásan azt mondanám: a szabadság miatt. Aki nem töltött el évtizedeket egy ilyen egyetemen, annak nehéz megérteni, mit jelent az a szellemiség, amit az egyetemisták, a már nem gyerekek, de még nem is egészen felnőttek (semmiképpen nem

megkeseredett és cinikus felnőttek) adnak egy ilyen intézménynek. A fiataloknak nem lehet (tartósan biztos nem lehet) hazudni, nem lehet valamit megjátszani. A maguk módján kegyetlenek a semmitmondással, a dadogással, a felolvasott „spontán” előadásokkal, a nagyképűséggel, a karrieristákkal szemben. Annak van hitele, aki magát adja, a saját ismereteit igényesen közvetíti, azt oktatja, amit kutat és publikál. A visszajelzés kiolvasható a tekintetekből, a szakdolgozatokból, a doktori disszertációkból, távlatilag pedig abból, ha a rádióban, a tv-ben, az újságnál vagy éppen az utcán a tíz-húsz éve tanított volt hallgatóm megismer, rám köszön, esetleg tanácsért visszajön. De szabadságot jelent az egyetem annyiban is, hogy itt a „főnökök” a magunk közül jól-rosszul választottak közül kerülnek ki, akik akkor is kollégák maradnak, ha adminisztrátorokká akarja degradálni őket a hatalom.

Nem szeretem a funkciókat, főként nem az egyetemen kívülieket: nem értem az álláshalmozókat, a pénz után rohanókat, a klikkeket szervezőket, az iskolák helyett „istállókban” melegedőket. Nem tartoztam, és nem tartozom egyik történész „brancshoz” sem, nem álltam be és nem is kívánczok nagy emberek árnyékába, még akkor sem, ha ez a további előre vagy felfelé jutás feltétele.

Sokkal inkább fontosnak tartom azt, hogy jelenleg az általam vezetett ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskolában – amely a legnagyobb ilyen hazai iskola – olyan kollégákkal dolgozhatok együtt, akik kétségtelenül a szakma színé-ját teszik ki (s köztük vannak nem egyetemi emberek is). Ez teszi lehetővé, hogy a doktoranduszainkból olyan értelmiségieket képezzünk, akik a jelen kihívásainak eleget tudnak tenni. Illúzió lenne azt hinni, hogy itt kimondottan szaktörténészek „sorozatgyártása” folyik, hiszen csak a legkiválóbbakból lesz tényleg történész. Inkább azt tehetjük, hogy átadjuk azokat az ismereteket, amire a graduális képzésben nincs igény és lehetőség. Ha joggal is éri doktori iskolánkat bírálat, mégis büszke vagyok arra, hogy jelentős szerepem van ennek működtetésében, folyóiratának megteremtésében és kiadásában, színvonalas konferenciáinak megtartásában.

Végül, ha azt kérdeznék, hogy ha lehetne, így csinálnám-e újra, vagy valami egészen mást és másként? A kérdés persze „történelmietlen”, de nyugodt lélekkel állíthatom, hogy a kevés választást és döntést, ami megadatott, most sem bánom, most sem hoznám meg másként.

Gerő András

Látható és láthatatlan eseménytörténet

A *Korall* kérdése: miért ezt a hivatást választotta a kérdezett, s ezen belül miért, és hogyan talált rá szakterületére.

1971-ben érettségiztem. Oroszból az országos tanulmányi versenyen bekerültem az első tízbe, ami az akkori szabályok szerint azt jelentette, hogy ebből a szakból felvételi vizsga nélkül bejuthattam az egyetemre. A történelmet választottam az orosz mellé. Annak rendje és módja szerint ebből sikeresen felvételiztem is, és így lettem az ELTE történelem–orosz szakos hallgatója. A történelem ugyanis érdekelt – pontosabban szólva az emberek érdekeltek. A történelem pedig – s ezt ma is így gondolom – az emberekről szól, s a történelemtudomány nem más, mint egyfajta szabályozott kíváncsiság. Az előfelvettekre vonatkozó katonaidő letöltése után 1972-ben kezdtem el az egyetemet. Ekkor indult el – a negyvenes évek vége óta először – a szociológia oktatása. Ez még jobban érdekelt, mert a történelem azért inkább a halott emberekről szólt, szemben a szociológiával, ami viszont inkább az élő emberekre kíváncsi. Így aztán felvettem a szociológia alapozó kurzusait és egy év után az újraindított szociológia szak hallgatója lettem. A három szakot kicsit soknak éreztem – az ószláv meg a középkori orosz irodalom amúgy sem izgatott fel – így az első szigorlat után megváltam az orosztól és maradtam történelem–szociológia szakos hallgató.

Ekként is végeztem el az egyetemet 1977-ben. Csakhogy közben kiderült, hogy a 70-es évek Magyarországon egyrészt már lehetséges az addig „leburzsoázott” szociológiát tisztességesen tanítani és tanulni, de még nem lehetséges szabadon művelni. Azaz bármennyire is érdekelt az élő emberek – a létező társadalom – világa, itt olyan politikai korlátokat láttam, amelyeket egyrészt nem lehetett kikerülni, másrészt nem volt kedvem hozzájuk idomulni. Maradt a történelem; maradtak a halottak. A szociológiától való taszítás mellé felzárkózott a történelem iránti vonzás növekedése. Ez részben annak volt köszönhető, hogy volt néhány kitűnő tanárom. H. Balázs Éva, Szabad György, Diószegi István, Arató Endre nevét érdemes kiemelni. Ráadásul az is kiderült számomra, hogy a 70-es években a magyar történettudomány politikai kontrollja főként a 20. századi időszakra volt érvényes – a megelőző korok tekintetében jóval nagyobb szabadság érvényesült. Egyszerűbben szólva: a 20. századot megelőző korokra nem érvényesítettek közvetlen politikai elvárásokat. A kiegyezésről lehetett jót és rosszat gondolni, írni; Mária Teréziáról, II. József-ről lehetett így is meg úgy is vélekedni. Ha tehát történelem, akkor már leginkább az, ami legközelebb állt a 20. századhoz, az élőkhöz – a nélkül, hogy ebbe különösebben beleszólna a politika. Így maradt a 19. század; az a kor, amikor már szinte minden létrejött, ami aztán kifényesítette vagy éppen beárnyékolta a 20. századot.

Persze az érdeklődés kevés volt, hiszen valahogy meg is kellett ragadni az intézményrendszerben. Arató Endre segített abban, hogy az egyetem elvégzése után úgynevezett tudományos továbbképzési ösztöndíjat kapjak, s ezalatt a két év alatt megírom az ellenzék és a dualista rendszer honi konszolidációjáról szóló – eléggé terjedelmes és terjengős – egyetemi doktori disszertációm. A témavezetőm Szabad volt – hozzá írtam a szakdolgozatomat is –, s ő határozottan erőltette a kossuthianus fogantatású demokratikus-nacionalista kritikai megközelítést. Lehetetlen volt nem észrevenni, hogy 1867 után a függetlenségi ellenzék látókörét a nacionalizmus elképesztően provinciálissá és illuzórikussá tette. A függetlenségi párt későbbi történetének megírására biztató tanári kezdeményezés intellektuális zsákutcába vitt volna, hiszen az improduktív, a nemzetközi trendekkel nem számoló lúzer nacionalizmus érdektelen történetét kívánta volna nyomon követni.

Mindenesetre az ösztöndíj 1979-ben lejárt, a disszertáció kész volt, állás azonban nem volt. Egy akkoriban az egyetemre került kollegám kendőzetlenül megmondta: be kell lépni a pártba, mert különben nem lesz itt állásom. (Az illető – későbbi pártcsoporthivatali – ma harcos antikommunista). De hát hogyan is léptem volna be, amikor az egyetem alatt már a KISZ-ből is kiiratkoztam? Hogyan is lettem volna az, ami miatt a szociológia művelésétől is elmenekültem? Az emberi jóakarát és a véletlen segített. Diószegi István volt a kar dékánja és ő engem és egy-két másik kollegámat betegszabadságon, illetve szülési szabadságon lévő k pénzügyi keretének terhére két-háromhónapos szerződésekkel hosszabbítgatott – egészen addig, amíg 1981-ben létre nem jött a Művelődéstörténeti Tanszék. A tanszék létrejötte – akárcsak a szociológia esetében – kései rehabilitációja volt egy olyan területnek, amit a sztálinizmus annak idején felszámolt. Máig nem tudom a pontos okát, de az új tanszék vezetője, Németh G. Béla meghívott tanársegédnek. Így az intézményes beágyazódás problémája megoldódott.

A frissen alakult tanszékre került Hanák Péter is. Hosszú idő után így jutott vissza az egyetemre. Rendkívül sokat tanultam tőle is, Németh G. Bélától is. Vibráló intellektusuk, felkészültségük megmutatta: nem értelmezhető hitelesen a magyar történelem a nacionalista koordináták kizárólagossága mentén. Ugyanakkor mindketten egyszerre láttatták a Monarchia Magyarországnak és magának a Monarchiának sokszínű, sokrétű, ellentmondásos képét. A magam részéről ekkor vált számomra fontossá mindaz, amit a magyar polgárosodás fogalma alá értettem. S ez nem csak az úgynevezett társadalomtörténet. Ha utólag megnézem a Monarchia Magyarországnak népképviselőtéről ekkor írott könyvemet, akkor azt érzékelem, hogy a munka legalább annyira mentalitás, művelődés- és társadalomtörténet, mint amennyire politikátörténet. Tehát pontosan az, ami beleérthető a polgárosodás tággan vett fogalmába.

A polgárosodás kérdése – ami aztán később számomra identitástörténetté vált (lásd legújabb könyvemet *Képzelt történelem*¹ címmel) – valószínűleg azért is lett ennyire fontos, mert soha nem kedveltem az önmagát esztétizáló tradicionalizmust

1 *Képzelt történelem: Fejezetek a magyar szimbolikus politika XIX–XX. századi történetéből.* Budapest, 2004.

és taszított a 20. századi polgármentes modernizációs hevület és gyakorlat is (bolsevizmus, náciizmus és változataik). Ráadásul a Kádár-világot egyfajta tömeges kispolgárosodási folyamatként éltem meg, ahol az ideologikus lózungok és a gyakorlat igazi dualizmust testesítettek meg. No és persze arról sem szabad megfeledkezni, hogy a polgárosodás sokágú értelme saját családtörténetem és identitásom részét is képezte és képezi. Egy magamfajta ateista, liberális, individualista, zsidó, magyar számára a polgári világ a történelem által felkínált legkényelmesebb s leginkább vállalható lét és identitáskeret.

Tudom, hogy válaszom rövidre sikeredett s azt is tudom, hogy még nagyon sok mindent lehetne elmondani. Remélem azonban, hogy az olvasó méltányolja, ha az ember a számára legkedvesebb és legfontosabb témáról – önmagáról – némi visszafogottságot tanúsítva nyilvánul meg. A viszonylagos rövideg fő oka az, hogy még most is valamelyest fiatalnak érzem magam, s épp ezért nem hiszem, hogy számomra ideje lenne az önmagamra vonatkozó tisztánlátásnak.

Gunst Péter (1934–2005)

Szíves kérdésükre, hogy ti. hogyan, miért lettem történész, a választ elég nehezen tudom megfogalmazni. Manapság személyemet elsősorban agrártörténészként, szélesebben gazdaság- és társadalomtörténészként, valamint a történetírás történetének kutatójaként tartják számon. Hogy ez így alakult, abban – utólag átgondolva – elég sok minden szerepet játszott. Kezdem az elején.

Kisgyermekként, mint a legtöbb gyermek, imádtam a meséket. Édesanyám elmondása szerint minden mesét, amit felolvastak nekem, kívülről tudtam. Amikor az elemi első osztályának közepe felé kiderült, hogy minden betűt megtanultunk, vagy ismertem őket, megkérdeztem őt, hogy a mesekönyvekben is ugyanazok a betűk találhatóak-e? Igenlő válasza után eltűntem, s végül édesapám íróasztala alatt találtak meg, amint az egyik mesekönyvet próbáltam olvasni. Gondolom az, hogy kívülről tudtam a meséket, megkönnyítette számomra az olvasás elsajátítását, s ahhoz is hozzájárulhatott, hogy máig igen gyorsan olvasok. Mindenesetre az első elemi végén, az osztályünnepélyen én olvastam fel valamiből, s ettől kezdve egészen negyedik elemis koromig, 1944-ig minden ünnepélyen én olvastam fel (a Városmajor utcai iskolába jártam). Nagyon szerettem olvasni, ezért sok mesekönyvet kaptam, s ezeket rendre kiolvastam (nyilván többször is). 1944-ig csak mesekönyveket olvastam. Volt ugyan otthon egy elég nagy könyvtárunk, de a komolyabb könyvekhez nem volt szabad nyúlnom.

Bizonyos értelemben fordulatot számomra a nyilas uralom jelentett. Zsidó származású lévén, 1944. november elejétől egészen a felszabadulásunkig (1945. január 12.) Czapik Gyula egri érsek Elnök utcai villájában bujkáltunk, édesanyám, öcsém és én. Hogy kerültünk oda, s az élet milyen különös véletleneinek köszönhetően maradtunk életben, nem ide tartozik. A lényeg az, hogy Czapik érseknek hatalmas könyvtára volt, a villa első emeletén, ahol három nagyobb szobát vontak össze a könyvtár céljaira. Külön gyűjteménye volt gyermek- és ifjúsági könyvekből, egy másik detektív- és kalandregényekből, a harmadik a felnőtt irodalmat tartalmazta. Ottlétünk egész ideje alatt, reggeltől estig olvastam. A könyvtárban volt két középkori páncélos lovas, s egy kisebb ágyú is, középen pedig egy medvebőr. Én ezen fekvé olvasgattam, s most már nem csupán mesekönyveket. Ismereteimet ez az időszak megsokszorozta, olyan könyveket is elolvastam ugyanis, amelyeket talán nem is mindig érttem meg. De nem ez volt a lényeg, hanem az, hogy a könyvek szinte elvarázsoltak.

Ez az elvarázsolt állapot egészen 1947 végéig tartott. A gimnáziumban alig tanultam, az első három évben félévkor rendre megbuktam, olykor több tantárgyból is, de napjaimat változatlanul az olvasás töltötte ki. Ha az időjárás engedte, a gangon (ahogyan akkoriban a ház udvarán belül futó folyosót neveztek), ha nem, a szobában. Édesanyámat nem bántotta, hogy nagyon rossz tanuló voltam, úgy vélte, majd megjön az eszem.

1947 nyarán egy távoli rokonunktól ajándékba kaptam a Marczali Henrik által szerkesztett és részben írt *Nagy Képes Világtörténet* mind a 12 kötetét.¹ Még azon a nyáron elolvastam minden kötetet. Annyira érdekesnek tartottam, hogy elkezdtem történelmi tárgyú könyveket olvasni, persze csak történelmi regényeket, hiszen fogalmam sem volt arról, hol találhatnék szakmunkákat. S még abban az évben újabb lökést kaptam. Ez a következőképpen történt.

Az 1947/48-as tanévre új osztályfőnököt kaptunk, dr. Lengyel Dénes (Lengyel László édesapja) személyében. Valamikor ősszel (emlékszem, szép, napos idő volt) osztálykirándulásként elvitt bennünket az Országos Széchényi Könyvtárba könyvtárlátogatásra. Ismét el lettem varázsolva. Az olvasóterem, a katalógusok – mind – egy olyan új világot tárt fel számomra, amely azonnal megfogott, s többé nem eresztett el. Amikor elhagytuk a könyvtárat, s mindenki hazamehetett, én Lengyel tanár úrral együtt indultam el a Kossuth híd irányába. S ekkor, hirtelen támadt ötletként megkérdeztem a tanár urat, hogy beiratkozhatnék-e én is a könyvtár olvasóinak sorába. Elutasító választ vártam, hiszen mint az osztály talán legrosszabb, sokat bukkott tanulója, nem is számíthattam másra, de nem ez történt. Lengyel tanár úr elmondta ugyan, hogy az akkori körülmények között, amikor sok könyvtár még zárva volt, az OSzK olvasótermét csak kutatók és egyetemi hallgatók használhatják, de azért azt mondta, próbáljak meg beiratkozni, talán sikerül. Még aznap délután visszamentem a könyvtárba, s legnagyobb meglepetésemre beiratkozhattam. (Akkor nem, de évtizedek múltán sokat töprengtem azon, vajon Lengyel tanár úr szólta-e az érdekemben. Egy alkalommal, valamikor a 70-es évek végén, az Akadémiai Könyvtár ruhatára előtt álltunk. Ekkor megszólítottam, bemutatkoztam, s elmondva ezt a történetet megköszöntem, hogy így tulajdonképpen ő indított el a pályámon. Megkérdeztem, ő intézte-e el a beiratkozást. Nemleges választ kaptam, bár inkább az a valószínű, hogy a tanár úr nem emlékezett az esetre.)

Beiratkozásom után gyakorlatilag minden olyan napon, amikor a könyvtár nyitva volt, a délutánokat a könyvtárban töltöttem. Rengeteg könyvet olvastam el az érettségiig. Nem csak történelmi tárgyúakat, de elsősorban azokat. Megtanultam dolgozni a szakkatalógussal, megismertem a kéziratári katalógust, s olvastam, olvastam, olvastam. Félévkor ezúttal is megbuktam, emlékezetem szerint két, de inkább három tárgyból, ez azonban nem zavart. Év végén átengedtek, sőt legnagyobb meglepetésemre édesanyám kérésére ahhoz is hozzájárult az iskola, hogy nyáron ugorhassak egy évet. Az 1945-ös rövidített iskolaévben Romániában voltunk rokonainknál, s én csak 1945 szeptemberében jöttem haza. Így tulajdonképpen vesztettem egy évet. Édesanyám kérését az alapozta meg, hogy édesapámat deportálták, ő pedig háztartásbeli lévén nem rendelkezett semmiféle szakmával, s ezért különféle kiegészítő munkákat vállalt. Így nem volt mindegy számára, hogy én egy évvel hamarabb kezdek-e dolgozni. A nyarat tehát tanulóssal töltöttem, s 1948 nyarán letettem a vizsgákat a negyedik osztály anyagából. A harmadik után az ötödik osztályba kerültem.

1 Marczali Henrik (szerk.): *Nagy képes világtörténet*. Budapest, 1899–1904. (Reprint: [Szekszárd] 1998.)

Persze azért nem hanyagoltam el a történelmi tárgyú könyveket sem. Kezdték kialakulni elképzeléseim arról, mit is szeretnék csinálni. Hozzákezdtem különféle kronológiák összeállításához, s egyidejűleg genealógiai táblázatokat is készítettem. Magyar nyelvű egyetemes történeti munkák alapján, amelyeket az OSzK olvasótermében találtam, az egyiptomi dinasztiáktól a török szultánokig, vagy a Merovingoktól a Capeteken át a különféle orosz fejedelemségek uralkodó családjainak leszármazási táblázataig mindenféle ilyen jellegű dolgot összeállítottam. Ezt a munkát egészen az érettségig folytattam. Még a *Nagy Képes Világtörténet* olvasásakor fordult érdeklődésem az ókori kelet története felé, elsősorban Mezopotámia, AsszírIA története érdekelt behatóbban, ekkor alakult ki az az elképzelésem is, hogy asszirológus leszek.

Az új osztályba kerülésem megváltoztatta (legalább némileg) a többiek rólam kialakított képét. Hamar kiderültek történelmi tárgyú ismereteim, én lettem az osztályban a legjobb történelemből. S fokozatosan kamatozni kezdett a korábbi olvasás is. Olyan témák tárgyalására került sor, amelyekről már olvastam, amelyekről voltak ismereteim, pl. a francia felvilágosodás tárgyalása során kiderült, hogy én már olvastam Rousseau, Voltaire, Montesquieu munkáit, vagy pl. Bethlen Miklós emlékiratait. Így magyarból is jó jegyet kaptam, és mert érdekelt a történelem, egyetemre akartam kerülni, a többi tárgyat is most már rendszeresen tanultam. Fokozatosan jobb és jobb jegyeket kaptam, a 6. osztályban jeles, a 7. és a 8. osztály első felében jó rendű voltam. Az érettségit kitűnő eredménnyel tettem le. (Szeretném ma látni azt az iskolát, amelyben ugyanazon tanári karral ez lehetséges lenne. A Madách Gimnázium akkor kiváló tanárokkal rendelkezett, akik igazi pedagógusként dolgoztak, ha valakiben az értelem csíráit látták megjeleni, nem befolyásoltatták magukat a múlt tapasztalataitól. Hét éven át alig volt fogalmam a matematikáról, de az érettségire az egyik osztálytársam segítségével az összes tételt kiválóan megtanultam. Amikor jelest kaptam, megkérdeztem Fáy tanár urat, hogyhogy most jelest adott. „Mert látom, hogy most már tudod a matematikát” – szölt a válasza.) Feleletem alapján felfigyelt rám Nagy Miklós érettségi elnök (1985-től kollégám a Debreceni Egyetemen) s megkérdezte, milyen pályát választok. Mikor azt válaszoltam, hogy asszirológus szeretnék lenni, annyira meglepődött, hogy 1986-ban a vonaton Debrecen felé utazva ő emlékeztetett erre az esetre.

A kitűnő érettségi akkor lehetővé tette, hogy csak szóbeli felvételi alapján felvegyenek az egyetemre. 1952 szeptembere és 1956 júliusa között jártam az ELTE Történettudományi Karára. A Bölcsészettudományi Kart ugyanis akkor két karra osztották fel, a másik az Irodalomtudományi Kar volt. Én változatlanul asszirológus szerettem volna lenni, ezért engedélyt kellett kérnem a rektortól, Trencsényi Waldapfel Imrétől, hogy Dávid Antal professzorhoz ékírásra és egyéb asszirológiai tárgyú órákra járhaszak, valamint görög irodalomtörténeti előadásokra. Utóbbiakat Trencsényi tartotta, így a rektori engedélyt mindkét tárgyra megkaptam. Ezeket a tárgyakat akkor az Irodalomtudományi Karon tanították. Majdnem egy évig tanultam ékírást. Az órákat Dávid Antal, aki akkor már komoly beteg volt, a lakásán, ágyban fekvően tartotta. Csak pár hallgatója volt, rajtam kívül két harmadéves és egy negyedéves. Az órák látogatásának sajnos az vetett véget, hogy Lederer Emma

professzor asszony szólt nekem: Dávid Antal két harmadéves tanítványa disszidált, s azonnal felvették őket a Sorbonne-ra harmadévesként, Dávid ajánlólevele alapján, akinél rendszeresen folytak rendőrségi vizsgálatok. Lederer már korábban is azt mondta nekem, hogy tekintettel előzetes történelmi ismereteimre, s latin tudásomra (az utolsó négy gimnáziumi évben a latint a történelem miatt igen intenzíven tanultam) nagyon nagy kár, hogy nem középkori magyar történelemmel akarok foglalkozni, „most, amikor olyan kevesen érdeklődnek a középkor iránt.” Néhány hét után így 1953 februárjában abbahagytam az asszirológiát, amit azóta is sajnállok. Az is igaz, hogy akkoriban Magyarországon Dávid Antalón kívül nem igen volt erre szakember. Jó néhány évvel később, amikor Gyóni Mátvás professzorral, akkor kari dékánnal egy fegyelmi ügy során közelebbi kapcsolatba kerültem, ő azt mondta, sajnálja, mert esetleg lenne lehetőség ösztöndíjat kapni Prágába, Hrozný professzorhoz. Ekkor azonban én már más témák iránt érdeklődtem.

A következő fordulatot pályámon az jelentette, hogy az 1953/54. évfolyamon szeminárium vezető tanárunk magyar történelemből H. Balázs Éva professzor asszony (akkor talán docens) lett. Én szeminárium csoportvezető voltam, s az első szeminárium foglalkozáson, kb. 30 percnyi várakozás után elengedtem a csoportot, mert H. Balázs Éva nem jött. Mint utóbb kiderült, az új épületben (ezen a nyáron költözött az egyetem két bölcsészakara a piarista gimnázium épületébe) rossz szobaszámot kapott a tanulmányi osztálytól, s mire elérhette volna a szeminárium szobát, ahol vártunk rá, már elmentünk. A következő alkalommal felelősségre vont, hogy miért engedélyeztem a csoportnak a távozást, s azt is megkérdezte, miért piszkos a nyakam. Az első kérdésre azt válaszoltam, a várakozási idő 15 perc, mi 30 percig vártunk. A másik kérdéssel kapcsolatban pedig azt mondtam, hogy erről, ha megengedi, a szünetben négy szemkőzt szeretnék beszámolni. Így is történt. Elmondtam, hogy tekintettel édesanyám alacsony jövedelmére, én a 453 Ft ösztöndíjamat (ez éppen annyi volt, hogy fedezte az egyetemi menzán a reggelit, ebédet, vacsorát – ne feledjük, akkor a kötelező óraszám heti 36 vagy 38 volt, tehát estig az egyetemen voltunk) teljes egészében haza adom. Hogy megéljünk, kétszer egy héten éjszaka a józsefvárosi teherpályaudvaron rakodómunkát vállalok, többnyire szénlapátolást. A munka után, reggel 6-kor ott nem tudok rendesen megmosakodni, így a mosdást az egyetemen a férfi WC-ben fejezem be, de itt sem mindig teljes sikerrel. H. Balázs Éva ekkor azt mondta, hogy megpróbál számomra másfajta munkát szerezni, és a szavát be is tartotta.

Abban a félévben a 16–17. századi magyar történelemről volt szó a szemináriumon. Én azt a feladatot kaptam, hogy számoljak be a majorsági gazdálkodásról. A dolgozat igen jól sikerült, H. Balázs Évától komoly dicséretet kaptam, s mint utóbb kiderült, felhívta rám más oktatók figyelmét is. A téma megfogott, s ezt látva H. Balázs Éva azt javasolta, szakdolgozatomat írjam majd egy 16–17. századi uradalom történetéről. Talán még 1953 novemberében elvitt az MTA Történettudományi Intézetébe, s bemutatott Makkai Lászlónak, aki akkor készítette kiadásra I. Rákóczi György gazdasági iratait, vagyis a Rákóczi-uradalmak 1631–1648 közötti

urbáriumait, s más fontosabb összeírásait publikáló kötetét.² Makkai László azt javasolta, hogy válasszam a munkácsi uradalmat. Így is történt, 1954 tavaszától az Országos Levéltár nagykutatójában kezdtem gyűjteni az anyagot, elsősorban az *Urbaria et Conscriptiones*, de más levéltári állagok hihetetlenül bőséges gyűjteményeiből. Ennek során megismerkedtem Maksay Ferencsel (Bandival), aki az *Urbaria* sorozat felügyelője, s Varga Endrével, aki az úriszéki anyagok kezelője volt, H. Balázs Éva bemutatott Szabó Istvánnak is, aki azon a nyáron sűrűn megfordult a kutatóban. Szabó Istvánt is érdekelte a téma, a munka szüneteiben többször beszélgettünk róla. Tanácsaival ő is támogatót. Végül szakdolgozatomat valóban a munkácsi uradalom 16–17. századi történetéről írtam 1956-ban.

Közben H. Balázs Éva, aki 1954-től már nem volt az egyetemen, különféle munkákat szerzett nekem. Még jól emlékszem arra, hogy a Művelt Nép Könyvkiadó 1955-ben jelentette meg Szentjóni Szabó László életrajzát,³ melyben Szentjóni néhány, az OSzK Kézirattárában lévő levelét is publikálni kívánták. A levelek latinról magyarra fordításával H. Balázs Éva ösztönzésére még 1954 őszén engem bíztak meg. (Találtam azonban egy levelet, amelyet képtelen voltam lefordítani. H. Balázs Éva sem tudta, elvitte velem együtt Benda Kálmánhoz, majd Mályusz Elemérhez, de lefordítani ők sem tudták. Végül ez a levél kimaradt a kötetből. Annakidején valaki valószínűleg rosszul másolta le, s kihagyott belőle jó néhány sort. Az eredetije ugyanis nem volt meg.) Ez csak egy munka volt a sok közül, amihez H. Balázs Éva révén jutottam. Készítettem névmutatókat, a Fővárosi Statisztikai Hivatal kiadványaiból gazdaságtörténeti jellegű anyagokat gyűjtöttem Karsai Elek számára. Többnyire órabérért dolgoztam, 10 Ft-ot kaptam óránként. Havonta 250–300 Ft-ot kerestem, így már nem kellett fizikai munkát vállalnom. Stabillá akkor vált a helyzetem, amikor H. Balázs Éva bemutatott Pamlényi Ervinnek, aki akkor lett a *Századok* szerkesztőségi titkára (a szerkesztő 1957-ig Hanák Péter volt). Pamlényit futólag már ismertem az Országos Levéltárból, egy szobában dolgozott Karsai Elekkel. Ő a *Századok*nál adott nekem különféle munkákat, kezdetben főleg korrektúrázást, majd amikor 1955-től a folyóirat külső munkatársa lettem, havi 200 Ft fizetésért, sokszor én készítettem az egyes cikkek rezüméit is. A szerkesztésben történő részvételem utóbb kibővült egyes tanulmányok első elolvasásával is. Ezekről neki kellett véleményt mondanom. Erről a feladatról másokkal semmiképpen sem beszélhettem. 1955 tavaszán anyagot gyűjtöttem a *Századok*nál történt külső alkalmazásom terhére Hanák Péternek, aki a római történeztudomány kongresszusra egy a Risorgimento és a magyar reformellenzék kapcsolatairól szóló tanulmányt is vitt magával (az anyaggyűjtésben a másik társsal – mint utólag kiderült – Szabad György volt). A kézirat igen lassan készült, így óriási csúszásban volt Hanák, s amikor egy vasárnap elmentem az utolsó kéziratoldalakért, hogy azokat a fordítóhoz vihessem tovább, Hanák kijelentette, hogy képtelen befejezni a cikket. Engedelmeivel két bekezdést írtam befejezésként, a tanulmány így is jelent meg.

2 I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai, 1631–1648. Sajtó alá rend., bevez. tanulmány Makkai László; szerk. Wittmann Tibor. Budapest, 1954.

3 Gálos Rezső: *Szentjóni Szabó László*. Budapest, 1955.

A legjobban fizetett munkám a nyomdai utánnézés volt. Az utolsó korrektúrával kellett még egyszer összehasonlítani a kinyomtatandó szöveget olyképpen, hogy csupán az utolsó javítások végrehajtását kellett ellenőrizni. Tekintettel arra, hogy akkor az Akadémiai Nyomda még monoszedést alkalmazott, nem kellett egész sorokat átnézni. Magyar nyelvű szövegnél ezért oldalanként 2 Ft-ot, idegen nyelvű szövegnél 5 Ft-ot fizetett az Akadémiai Kiadó (B/5-ös formátumnál). Ezzel a munkával néhány óra alatt akár több száz forintot is meg lehetett keresni. A legjobb teljesítményem e téren Révai József *Études historiques*⁴ című kötetének utánnézése volt. Ezt a kötetet 1955-ben a római történészkongresszusra utazó magyar küldöttség vitte magával. Az utánnézés során észrevettem egy javítatlan helyen (az ember önkéntelenül sem csupán a jelölt részt nézi), hogy az 1905. évi orosz forradalom helyett 1950-et szedett a nyomda. A munka sietős volt, mert a fordítás lassan készült, ezért az íveket már kinyomtatták az utánnézés előtt. Ezt az ívet azonban ezért a hibáért el kellett dobni, s a javítás után újra kinyomtatni.

Még az egyetemre jártam, amikor egy újabb, szintén meghatározó lökést kaptam, ezúttal Pamlényi Ervintől. Elmondta, hogy historiográfiai munkacsoportot szervez a Magyar Történelmi Társulaton belül, s megkérdezte, hogy ennek keretében nem lenne-e kedvem egy tanulmányt írni Acsády Ignácról. Nyilván azért gondolt éppen Acsádyra, mert tudta, hogy engem az agrártörténet érdekel. Örömmel egyeztem bele, s 1955 nyarán már az OSzK Kézirattárában nézegettem az Acsády által írt leveleket, majd a történészek egymáshoz írt leveleit, hátha találok bennük utalásokat Acsádyra. A Hírlaptárban pedig azokat az újságokat néztem át, amelyeknek Acsády a munkatársa volt. Persze az általa írt történelmi tárgyú írásokat is rendre kijegyzeteltem. Így ismét új világ tárult fel előttem, a tudományos élet olyan szegmense, amelyről korábban szinte semmit sem tudtam. A kutatómunkát 1957 közepéig folytattam, az OSzK-n túl az Országos Levéltárban, az MTA Kézirattárában, a Zsidó Múzeumban, a Hajdú-Bihar Megyei Levéltárban és Hajdúszoboszló levéltárában is kutattam. Acsádyról írt könyvem a szokásos viták és lektorálás után 1961-ben jelent meg.⁵ Ezzel megalapozódott érdeklődésem a történetírás története iránt.

Közben megerősödött az agrártörténet iránti elkötelezettségem is. 1956 tavaszán H. Balázs Éva azt kérdezte tőlem, hajlandó lennék-e az akkor induló *Agrártörténeti Szemle* szerkesztőségi titkára lenni. Igent mondtam, ekkor elküldött Kosáry Domokoshoz, aki akkor Gödöllőn az Agrártudományi Egyetem Könyvtárát vezette, s aki még 1955-ben életre hívta a folyóiratot e könyvtár kiadásában. Az első szám anyaga még nem volt teljesen együtt, amikor találkoztunk. Kosáry elfogadott, s ettől kezdve én lettem az *Agrártörténeti Szemle* szerkesztőségi titkára. Volt egy kis szoba az egyetem Villányi úti épületében, itt találkozott Kosáry Domokos a szerzőkkel, s itt dolgoztam én is. Még dolgoztunk az első évfolyamon (az első szám sokszorosított formában 1957 nyarán jelent meg), amikor Kosáry megkérdezte, együttműködnék-e vele a Skerlecz Miklós-féle iratok kiadásra történő előkészítésén. Örömmel vállaltam

4 Révai József: *Études historiques*./Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 10./ Budapest, 1955.

5 *Acsády Ignác történetírása*. [Tudománytörténeti tanulmányok 2./ Budapest, 1961.

el a megtisztelő felkérést. A feladatom a *Descriptio...* és a *Projectum...* különféle másolatainak összehasonlítása alapján a variációk feltárása, s az anyag jegyzetelése volt. 1957 őszén, amikor Kosáry Domokost letartóztatták, ő már a bevezető tanulmányt írta. Közben az *Agrártörténeti Szemle* első évfolyama már megjelent. A kéziratokat én mutattam be a Kiadói Főigazgatóságon, amelynek engedélye nélkül akkor nem jelenhetett meg folyóirat. Tekintettel Kosáry Domokos letartóztatására és utóbbi elítélésére, megkerestem Lázár Vilmos professzort a gödöllői egyetemen, aki annak az 1955-ben Gödöllőn alakult Agrártörténeti Bizottságnak volt az elnöke, amelynek égisze alatt a folyóirat megjelent. Megkérdeztem tőle, hogyan tovább? Lázár professzor teljes mellszélességgel kiállt a folytatás mellett. A főszerkesztő, egészen a haláláig, Lázár Vilmos lett. Javaslatomra Hoffmann Tamás lett a felelős szerkesztő, én maradtam szerkesztőségi titkár, bár ettől kezdve gyakorlatilag egyedül szerkesztettem a folyóiratot. Hoffmann Tamással úgy állapodtunk meg, hogy névlegesen ő a felelős szerkesztő, de a munkát én csinálom. Lázár Vilmos pedig soha nem szólt bele semmibe. Egészen 1986-ig bezárólag szerkesztettem a folyóiratot. 1972-től Hoffmann Tamás lett a főszerkesztő, s én a felelős szerkesztő. 2000-től ismét én szerkesztem a lapot.

Vissza kell térnem még egyszer az 1950-es évek végére. 1957 vége felé Kemény G. Gábor, akivel akkor egy kis szobában együtt ültem az MTA Történettudományi Intézetében, ahol a *Századok* szerkesztősége is volt (Belgrád rakpart 5.), rábeszélte, hogy Teleki László általa szerkesztett, válogatott munkáinak kiadásához válogassam össze Teleki országgyűlési beszédeit. Az anyagot összeállítottam, jegyzeteltem, s kis bevezetővel láttam el. A két kötetes munka 1961-ben látott napvilágot.⁶

1956 nyarán a *Századok* tudományos segédmunkatársa lettem, takarítónői fizetéssel (akkor nem volt más státus), s ott dolgoztam egészen 1963 augusztusáig. Ez idő alatt formálódott ki az a két kutatási terület, amelyekhez ma is kötődöm – persze ma sok mindent másképpen csinálnék, mint akkoriban. Az agrártörténetet az utóbbi évtizedekben már nem szűken vett értelemben nézem, hanem a gazdaság más szektorainak keretei között, s Magyarország határain túlra tekintve, a világpiac kedvező és kedvezőtlen folyamatait is figyelembe véve. A historiográfia terén annyiban nem sokat változott a módszerem, hogy már az első munkámban is tekintettel voltam a külföldi kutatói irányzatok magyarországi hatásaira. E nélkül lehetetlen lett volna Acsádyt elhelyezni a magyar történetírás folyamatában. A két világháború között ugyanis marxistának tartották, s elítélték munkásságát, 1945 után pedig ezen elítélést megfordítva emelte piedesztálra a kibontakozó marxista történetírás. A működésével kapcsolatos félreértés mindkét részről abból ered, hogy Szekfű nem ismerte a marxizmust, Hóman pedig talán csak felületesen, ezért vélték felfedezni Acsádyban a marxistát, az 1945 után róla véleményt nyilvánítók pedig vagy egyáltalában nem, vagy csupán felületesen olvasták írásait. Így számomra komoly meglepetés volt felfigyelni Acsády azon eszmefuttatásaira, amelyek egyértelműen jelezték történetfelfogásának valójában a szó eredeti, történetfilozófiai értelmében pozitivistá alapjait.

6 Teleki László válogatott munkái. Szerk., bev. Kemény G. Gábor; vál. Kozocsa Sándor, Gunst Péter, Horváth Zoltán. /Magyar századok/ Budapest, 1961.

1963-ig dolgoztam a *Századok* szerkesztőségében. Az év augusztus 1-jével átkerültem az MTA Agrártörténeti Kutatócsoportjához, amelyet akkor létesítettek a Magyar Mezőgazdasági Múzeumban. A múzeummal már 1963 előtt kapcsolatba kerültem, Matolcsi János igazgató szeretett volna egy agrártörténeti kutatócentrumot kialakítani az intézményből. A kapcsolat abból keletkezett, hogy az *Agrártörténeti Szemle* első évfolyamában közöltünk egy nemzetközi agrártörténeti bibliográfiát (1954–1955), mely persze nem lehetett teljes. A bibliográfiát különféle publikációk alapján (folyóiratok, nemzeti bibliográfiák stb.) én állítottam össze. Kosáry Domokos letartóztatása után, amikor az MTA átvállalta az Agrártörténeti Bizottságot, a nemzetközi agrártörténeti bibliográfia rendszeres évi megjelentetését a múzeum vállalta magára. A bibliográfia szerkesztését rám bízta egy kis csoport vezetésével együtt. Ezzel a kis csoporttal, amelynek akkor egyetlen tagja sem volt történész, jelent meg még 1964-ben az első kötet.⁷ 1977-ig szerkesztettem a bibliográfiát. A kiadványt a múzeum csereanyagként használta, igen jó eredménnyel. Jómagam akarva-akaratlanul egyre ismertebbé váltam külföldön is, hiszen a Szovjetuniótól Kínán át az USA-ig, Afrika számos országából stb. kaptam folyamatosan anyagot, úgy láttam, a bibliográfia közreműködőinek sorába kerülni hozzájárult az illető személyek nemzetközi reputációjához. Első külföldi tanulmányutamat is a bibliográfiának köszönhetem, Günther Franz professzor, a *Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie* szerkesztője, aki az NSZK anyagát szállította nekünk, hívott meg egy fél évre a hohenheimi mezőgazdasági főiskola agrártörténeti tanszékére 1967-ben.

Az *Agrártörténeti Szemle* 1961-től az MTA Agrártudományi Osztályának folyóirata lett. A gödöllői Agrártörténeti Bizottságot ugyanis átvette az Akadémia. 1964-ben új vállalkozásba fogtunk, évente egy 4 íves füzetet jelentettünk meg *Supplementum* elnevezéssel, melyben angol, francia, német nyelven elsősorban a hazai kutatások eredményeit közöltük, s persze olykor külföldi kutatók írásait is. Ez külföldön ismertebbé tette a folyóiratot, s az MTA könyvtára és a múzeumi könyvtár is jól felhasználhatta könyvtárlományára külföldi anyagának bővítésére csereanyagként.

Az 1960-as évek második felére tehát nagyjából kialakult kutatói érdeklődésem. Ismereteim növekedése nyomán az 1970-es évek elejére oda jutottam, hogy valamilyen formában megjelenítsem eltérő felfogásomat az akkor a magyar történetírás kvázi hivatalos vonalát jellemző nézetről, mely szerint Magyarország Kelet-Európához tartozik. Ez a nézet arra a felfogásra vezethető vissza, mely a második jobbágyság sokat vitatott problémáiból eredt. Még a munkácsi uradalom történetéből leszűrtem, hogy szigorúan vett majorsági árutermelés Magyarországon, legalábbis a Dunától keletre eső területeken még a 17. században sincs, nemhogy korábban. A kérdésen való töprekedések vezettek el azután ahhoz a nézethez, hogy van valamiféle Közép-Európa, s ennek hangot kellene adni. Végül azt a formát választottam, hogy egy cikket írtam a *Valóság* számára.⁸ Ebben, ha még röviden is, de jeleztem, hogy van egy Nyugat- és Kelet-Európa között húzódó sáv,

7 Péter Gunst (red.) *Bibliographia historiae rerum rusticarum internationalis*. Budapest, 1964–1977.

8 Kelet-Európa gazdasági-társadalmi fejlődésének néhány kérdése. *Valóság* 1974. 3. 16–31.

amelynek sajátos fejlődési körülményei mindkét régió fő jellegzetességeit viselik. Meg kell említenem, hogy az e cikkben megfogalmazottak azokon a beszélgetéseken formálódtak ki, melyeket a problémáról Hoffmann Tamással folytattam, s azt is, hogy az ő buzdítása nélkül talán sohasem fogalmazom meg írásban gondolataimat. A cikk nagy visszhangot váltott ki, Szűcs Jenő híres munkája Európa három régiójáról e cikk nyomán született meg. A *Valóságban* megjelent cikket jegyzetekkel ellátva 1977-ben kiadta a kölni egyetem németül, majd egy jóval bővebb, főleg az agrárkérdésekre koncentráló változata megjelent az USA-ban 1989-ben, egy Daniel Chirot által szerkesztett tanulmánykötetben.⁹

Utóljára talán még valamit fel kell itt vetnem: viszonyomat a marxista történetfelfogáshoz. Amikor még a gimnáziumban foglalkoztam történelemmel, érdektelenek voltak számomra ezek a kérdések. Tagja voltam ugyan a különféle elnevezések alatt működő kommunista ifjúsági szervezetnek, de nem voltam sem marxista, sem kommunista. Közömbösen szemlélttem mindazt, ami körülöttem történik. Fehér Ferenc, akivel 1948-tól egy gimnáziumi osztályba jártam, számos alkalommal esett nekem e miatt (ma úgy látom, jogosan), mondván, engem csak az adatok érdekelnek, s én a polgári történetírás „csökevénye” vagyok. Javára írom, hogy 1953. szeptember elején, amikor az ELTE új épületének Pesti Barnabás utcai lépcsőjén véletlenül találkoztunk, odajött hozzám, s utólagosan elnézést kért tőlem, ezekért a nyilvános bírálatokért. Nem az ő hatására, hanem a saját olvasmányaim nyomán jutottam el végül a marxizmus történeteszemléletéhez, végső soron már nem a gimnáziumban, hanem az egyetemen. Különösen Engels Frigyes e tárgyú írásai voltak rám nagy hatással, aki ismeri Marx és Engels munkásságát, nyilván megérti, miért. De a marxista történetfelfogás soha nem jelszavakban mutatkozott meg munkáimban, hanem történetfelfogásom alapjaiban. Még az egyetemen is többször bíráltak azért, mert nem űztem az akkori divatot, s nem idéztem rendre Marxot, Engelst, Lenint, vagy az akkor történelmi munkákban lépten-nyomon idézett Sztálint. Ma úgy látom, hogy engem akkor is inkább a marxizmus történelmi módszerei érdekeltek. A marxista történelemfelfogás néhány alapkérdését ma is meghatározónak vélem. A napi politika érvényesítését azonban mindig kerültem történetírói tevékenységem során. Annak ellenére mondom ezt, hogy magammal kapcsolatban is tisztában vagyok azzal, az ember történetíróként nem vonatkoztathatja el magát saját társadalom- és történelemfelfogásától, s ennek nyilván nyoma maradt az én írásaimban is. Az igazi dilemma számomra akkor vetődött fel, amikor 1995-től a Debreceni Egyetemen a 20. századi egyetemes történetet kellett előadnom (1914-től). A helyzetet úgy oldottam meg, hogy az első órán jeleztem a hallgatónak, a kortörténet az utolsó száz év története, Magyarország esetében gyakorlatilag az 1914 utáni időszak. Ennek a korszaknak a kutatása nagyon nehéz, hiszen a legfontosabb források még sokáig elérhetetlenek maradnak számunkra. Ezért én azt adom elő, amit olvasmányaimból erről az időszakról leszűrtem. Ezzel a hallgatónak egyáltalán

⁹ Daniel Chirot (ed.): *The Origins of Backwardness in Eastern Europe: Economic And Political Change from the Middle Ages until the Early Twentieth Century*. Berkeley, 1989.

nem kell egyetérteniük. A vizsgán sem az általam előadottakat kértem számon, hanem csupán az eseményeket, konkrét adatokat. Azt hiszem, ez a megoldás tetszett a hallgatóknak. Mondanom sem kell, milyen nagy hasznát vettem e megoldás kialakításánál historiográfiai munkásságomnak.

Nagyjából elmondtam mindazt, amit kérdésük kapcsán válaszként megfogalmazhatok. Talán nem mindig megfelelően megszerkesztette, de igyekeztem hűséges lenni pályám alakulásához. Most, hogy kérdésük okán tisztán látom, kinek mi mindent köszönhetek, szeretném nekik megköszönni mindazt, amit értem tettek. Azoknak is, akik még körülünkben vannak, s azoknak is, akik már nincsenek. S azoknak is köszönetet mondok, akik ellenem tettek valamit, s ezzel akaratlanul is új irányba tereltek. Voltak ilyenek is. Összességében azt kell mondanom, kivételes korban éltem, mert mindig azzal foglalkozhattam, ami érdekelt, gyönyörűséget okozott, s ezért még fizettek is. Kivételes volt az 1945 utáni néhány évtized, annyiban mindenképpen, hogy a világháború kataklizmája után, családom anyagi helyzetének leromlásával igazában nem volt érdekes a pénz. Igényeink nem voltak magasak, s azokat többnyire ki tudtuk elégíteni, ha sokszor nem is azonnal. Az egyetlen, amit talán mégis sajnállok, hogy asszirológiai tanulmányaimat abbahagytam. Igaz, máig elolvasom mindazt, ami az ókori Keletről a kezembe kerül, s általában is megszoktam, hogy a közvetlen és távolabbi kollégáim írásait elolvassam. Erre megtanított a szerkesztői tevékenység is. Ezért nyilván azzal fizettem, hogy jóval kevesebbet publikáltam, mint amennyit tehettem volna mások írásainak olvasása nélkül. Ezt azonban egyáltalában nem bánom. Legalább van némi áttekintésem olyan korokról is, amelyeknek kutatója soha nem voltam. Ezért is helyeztem olyan nagy hangsúlyt pályám alakulásában az olvasásra. Lényegében mindent az olvasás szeretetének köszönhetek.

Gyáni Gábor

Utam a társadalomtörténethez

Ha megpróbálok most válaszolni a nekem is feltett kérdésre, hogy miért épp az foglalkoztat történészként, amivel már hosszabban múlatom az időt, és miért pont úgy közelíték ehhez a bizonyos valamihez, ahogy teszem, továbbá: mi köze van ehhez életem eddigi alakulásának, milyen motiváció hatott ezen szakmai döntések mögött, akkor azzal kell kezdenem, hogy mikor és miért kezdett el egyáltalán érdekelni a múlt vizslatása. Ez nagyjából 10 éves korom körül kezdődött, amikor ötödikesként a történelem nevű iskolai tantárggyal először találkoztam. Ami véletlenszerűen egybeesett azzal, hogy kezdtem megismerni apámat (aki, többek közt, történelem szakos gimnáziumi tanár volt eredetileg). Azért csak ekkor, mert hatéves korom óta nem láttam őt, mivel 56-os ténykedéséért (a hódmezővásárhelyi Nemzeti Bizottság elnöke volt néhány napig) hat év börtönbüntetésre ítélték és majd csak az 1960-as tavaszi amnesztiával szabadult Vácról.

Tény, hogy elementáris hatást tett rám a történelemmel való iskolai megismerkedésem (és persze az első történelem tanárom, aki, ha jól emlékszem, csupán egy vagy alig több mint egy évig tanított, mert időközben áthelyezték egy másik iskolába igazgatónak). Ettől kezdve szinte mindig történésznek készültem és korán, 14 éves korom előtt már egy kis könyvet is „írtam” és készítettem saját kezűleg szülővárosom, Hódmezővásárhely múltjáról (ez persze egy kompiláció volt).

A következő meghatározó hatás a szociológia felől ért valamikor 17–18 éves koromban, amit a *Valóság* című folyóirat ettől kezdve rendszeres olvasása is táplált (hűséges olvasói, később egyúttal szerzői kötődésem a laphoz végig töretlen maradt a rendszerváltás utáni időpontig, a lap szellemi kivégzésének, Tőkéczi dicstelen hatalomátvételének a pillanatáig). A szociológiával való ismerkedésem egyértelműen eldöntötte, hogy ha megmaradok a történelem mellett (közben ugyanis a művészet-történet és főként az irodalom is rabul ejtett, de végül nem csábultam el), akkor a szociológiával párosított múltkutatót kell választanom. Persze akkor még nem tudtam, nem tudhattam, hogy valóban kutató lesz majd belőlem, ez ugyanis még az egyetemem követő években sem dőlt el számomra teljes egyértelműséggel.

Így kerültem a debreceni egyetemre történészhallgatónak, ahol végül egyszakos történészként végeztem (ez akkoriban ritka volt, mint a fehér holló). Az egyetemen végig vágytam a szociológia módszeres (egyetemi keretben folytatható) tanulmányozására, erre azonban akkoriban és kivált Debrecenben semmiféle lehetőség nem adódott.

Debreceni egyetemista koromban kiderült, hogy a társadalomtörténet lesz az a terület, melyet legalábbis egyelőre kitüntetett figyelmekkel. Ennek egyszerre volt ihlető forrása a Szabó István-iskola egyik-másik tanáromon keresztül rám is átsugárzó hatása (Orosz István volt e téren a leginkább meghatározó személyiség), valamint a szintén a struktúrakutatásban akkortájt élen járó másik tanárom, a gazda-

ságtörténész Ránki György mindannyiunkat lebilincselő befolyása. Ránkinál szakdolgoztam a Vörös Károly jóvoltából a 70-es évek elején divatba jött virilis témából. Ez a dolgozatom (legalábbis annak társadalomtörténeti törzsfejezete) harmadik-negyedik volt a sorban a vidéki városokra fókuszáló virilis tanulmányok között (Pécsről, Debrecenről és a hajdúvárosokról készült előttem ilyen feldolgozás). A néhány év múlva pályadíjjal jutalmazott dolgozatom (megosztott második díjat nyertem vele a Történelmi Társulat társadalomtörténeti pályázatán 1975-ben, ahol nem adták ki az első díjat) megerősített korábbi döntésemben, hogy kutatóként igyekezzek távol tartani magam a politikai eseménytörténettől. Erre biztatott persze Vörös Károly és Hanák Péter is, akikkel – életemben először – e pályázattal kapcsolatban hozott össze a jószerencse (jóval később jelentős szerepet töltöttek be szakmai pályafutásomban).

Döntésemet mindig erősen motiválta személyes (családi) élettörténetem, nevezetesen, hogy a kommunista diktatúra kárvallottjaként, a folytonos politikai üldöztetés és diszkrimináció körülményei között nőttem fel; ennek mélyen zsigereimbe ivódott élménye úgyszólván végigkísérte egész eddigi életemet (és máig fontos része identitásomnak). Már iskoláztatásom pusztá ténye is ezt a tapasztalatot erősítette bennem. 1964-ben úgy kerültem be szülővárosom gimnáziumába, melynek elítéltetéséig apám volt az igazgatója, hogy a bebocsátást kifejezett kegyként könyvelhettem el (a bátyámat hét évvel korábban például nem vették fel ebbe a gimnáziumba). Egyetemre is azért járhattam csupán, mert én már ahhoz a generációhoz tartoztam, melynél nem számított az ellenforradalmi családi háttér eleve kizáró oknak az egyetemi felvételnél. Kivált azért, mert messze elkerültem szűkebb szülőházamat (Szeged helyett Debrecenbe mentem felvételizni), továbbá az Országos Középiskolai Tanulmányi Versenyen elért jó helyezéssel (az első tíz közé kerültem történelemből 1968-ban) megszereztem az úgymond automatikus felételhez fűződő jogot; végül, de nem utolsósorban azért, mert – biztos ami biztos alapon – az akkori debreceni rektor, apám valamikori tanártársa, is besegített: s így lehettem végül egyetemista.

A vázolt lelki és tárgyi körülmények közt nem csoda tehát, ha kimondottan irtóztam a politika világtól, hiszen a politika, tapasztalataim szerint, mindig csak ártozott családomnak (vagyontól és a személyes szabadságtól fosztott meg bennünket) és ezért éledező szellemi fogékonyságomat lehetőleg más irányba igyekeztem terelni. Ráadásul elsősorban a 19. és a 20. század múltja foglalkoztatott, márpedig abban az időben az új- és modern kor a mélyen ideologikus és egyszersmind tabukkal kordában tartott történetírásnak volt kiszolgáltatva.

A továbbiakban újabb megerősítést nyert elhatározásom, amikor a Fővárosi Levéltárban, első munkahelyemen kutatási témát kerestem magam számára. Ez úgy történt, hogy a Bazilika pincéjében hosszasan kutakodtam az iratok között, félig-meddig véletlenül ráakadtam a Fővárosi Statisztikai Hivatal ügyviteli iratai közt őrzött egyik statisztikai felvétel kézzel írt összesítő íveinek az anyagára. Nem volt ez más, mint az 1927-es budapesti házicseléd-statisztika iratanyaga, amit (ezt persze csak utóbb tudtam meg), csekély kivétellel már 1930-ban publikáltak. S akkor úgy döntöttem: feldolgozom a forrásanyagot. Ehhez az elhatározáshoz felmérhetetlenül

nagy lökést adott Bácskai Vera támogatása. Ő, mint a levéltár tudományos titkára, rögtön a hónom alá nyúlt szakmai téren, ráadásul „56-osokként” is gyorsan egymásra találtunk. A rövid tanulmánynak szánt feldolgozásból végül egy közel egy évtizedig elhúzódó kutatói foglalatosság lett,¹ amely elindított, majd végül be is vezetett a hivatásszerű történetírás szűkebb világába. Akkori témaválasztásom végleg eldöntötte tehát, hogy társadalomtörténész lesz belőlem (legalábbis jó időre ott jelölte ki a helyemet).

Ehhez jött utóbb egy további külső lökés a hetvenes és nyolcvanas években feltűnően intenzív, jórészt generációs keretek közt zajló szakmai szociabilitás eredményeként. A „fiatal történészeket” egymással összehozó számos korabeli társaság és szerveződés – közülük külön is megemlíteném a számomra akkor olyannyira fontos FASZ-t,² amely az „öregektől” magukat megkülönböztetni kívánó historikusokat tömörítette valamiféle alternatív társulásként, benne az ókorászoktól a középkorászokon át az újkorászokig, nevekkal kifejezve, Török Lászlótól Szakály Ferencen át Gergely Andrásig megannyian jól megfértek/megfértünk egymással – egyikében kerültem kapcsolatba a Benda Gyula (Dani) által szervezett, s közben tartott KSH-beli szellemi körrel. Ide, ha jól emlékszem, Kövér György vitt be. Kövérrrel már az egyetemen is volt közös ügyünk (erről szó esik közösen írt munkánk bevezetőjében),³ később némileg elsodródunk ugyan egymástól, de a hetvenes évtized második felében újra összehozott bennünket a sors. A későbbi Hajnal István Kör csíráját is magában rejtő KSH kör egy sor magamfajta fiatal vagy fiatalabb történésszel ismertetett össze (közülük egyeseket persze már korábban is ismertem, így Kövér Gyuri mellett Tóth Zolit, aki oszlopos tagja volt a FASZ-nak). Innen, mondhatni, már nem volt visszaút.

Adva volt tehát az eredetileg is ez irányban kondicionált érdeklődés; továbbá egy konkrét, megírásra váró téma (amiről menetközben kiderült, hogy disszertáció lesz vagy lehet belőle); adva volt végül a struktúrakutatáshoz kötött társadalomtörténeti szakmai kommunikáció egyszerűen kibővült lehetősége, amely jórészt a történész szakma szervezeti peremvidékén tenyésző tudományos érdeklődést és tevékenységet jelentette az idő tájt. Ez utóbbi szülte azt a számunkra akkor annyira fontos identitást, mely szerint: nem csak egzisztenciálisan esünk a mainstream történetírás szervezeti rendszerén kívül (rám ez mindenképp igaz volt, hiszen csak 1982-ben vagyis 32 évesen jutottam kutatói álláshoz, amikor a levéltárból átkerültem az akadémiai intézetbe), de szellemileg is kívül állunk azon. Mi, gondoltuk erős hittel és talán nem is teljesen megalapozatlanul, egyszerre tartjuk magunkat távol az átideologizált, sőt olykor át is politizált kanonikus történetírástól, egyúttal határozottan szakítunk a szellemi provincializmussal, a nemzeti látószöghöz kötött és obskúrusan marxista szemléletű történetírással, mellyel már eleve sem kívántunk szoros vagy bármilyen kapcsolatba kerülni. A társadalomtörténet „ellenzéki” ethosza és ennek megfelelő konnotációja is ebből az öntudatból és imázsból fakadt, ami jól megmagyarázza, hogy miért vehette körül, persze csak

1 *Család, háztartás és a városi cselédség*. Budapest, 1983.

2 *Fiatal Alkotók Szövetsége*

3 Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest, 1998. 9–10.

átmeneti időre, ellenzéki aura még a Hajnal Kör működését is a nyolcvanas évek végén (amikor a Kör tanácskozásain politikai ellenzéki tevékenységükről és nézeteikről ismert értelmiségiek is szép számban megjelentek és olykor elő is adtak).

Ez utóbbi körülmény rávilágít, hogy milyen fokon és miképp függött akkori-ban össze egymással az ellenzéki szubkultúra és a társadalomtörténet határozottan tudományos eszménye vagy törekvése. Ténylegesen fennálló szimbiózisuk tovább erősítette bennem a társadalomtörténet iránti vonzódást. Már azért is, mert személyes kapcsolatokat is ápolitam a demokratikus ellenzék (a szamizdatosok) egyikével-másikával, időnként részt vettem a rendezvényeiken (a szamizdatok árusításának Várbeli letéteményese például intézetbeli szobám volt); egy alkalommal pedig (az anonimitásomat nem felfedve, ezt akkor egyébként nem is kérték tőlem) még szamizdat kiadványba is adtam írást.

Nagyjából ez tehát az az út, amely elvitt engem a társadalomtörténet-íráshoz. E történetben éppúgy szerepet kaptak a személyes, a nem általam megválasztott mozzanatok és adottságok, mint a később hozzájuk társuló (rájuk rakódó) ösztönző erők, melyeket már tudatosan magam választottam, s amikért így egyedül én felelek.

Klaniczay Gábor

Egotrip

Amikor az embert, megtisztelő módon, végigkérdezik tudományos pályafutásáról, örömmel válaszol, megpróbál életútjából érdekes történetet kikerekíteni, elgondolkodik a jól kigondolt, műhelytitkokat firtató, érdeklődve útmutatást váró vagy éppenséggel ravaszul zavarba ejteni próbáló kérdéseken, megpróbál őszintén, s ha sikerül, magvasan megválaszolni mindent. Volt szerencsém már egyszer, ezelőtt hat évvel egy ilyen szakmai életútinterjút adnom a *Sic Itur ad Astra* bölcsész folyóiratnak.¹ Nehezebb az ember dolga azonban, ha nem ülnek vele szemben az érdeklődő beszélgetőpartnerek, ha magának kell sorra feltennie az értelmesnek szánt vagy kényes kérdéseket. Ehhez is megvan persze az adekvát műfaj: az intellektuális önéletrajz. Egy példát említek csak: a közelmúltban jelent meg Kornai János visszaemlékezése,² ahol követésre méltó mintát találhatunk arról, hogyan illene intellektuális önéletrajzot írni. Hogy ne csak mai emlékeire és nézőpontjára támaszkodjon, amikor szintetikus összképet ad saját pályafutásáról, Kornai újraolvasta minden könyvét, cikkét, valamint a rájuk kapott szakmai értékeléseket, reakciókat, kritikákat. S mi több, levéltári kutatásokat folytatott és felkutatta a szakmai kapcsolatairól készült feljelentéseket, titkosszolgálati jelentéseket is.

Felvetődik azonban a kérdés: benne vagyok-e már abban a „korban”, amikor saját pályafutásomat úgy szemlélhetem, mint önálló értékelésre méltó, többé-kevésbé lezárt, kerek történetet? Bár az ötvenöt év nem kevés, sőt, mint tragikus halálesetek figyelmeztetnek, van, akinek nem is adatik sokkal több vagy akár ennyi sem, úgy érzem, az önéletrajznak számomra még nincs itt az ideje. Tudom persze, hogy nemcsak visszaemlékezésről volna most itt szó, nem feltétlenül az ünnepektől „nagy öregek” *A Life of Learning* típusú önbemutatásáról, hanem inkább a francia *ego-histoire* műfajáról, arról, hogy a történész munka közben nem mulaszthatja el, hogy szembenézzen saját – akár kimondatlan – előfeltevéseivel és némi bepillantást adjon a munkáit meghatározó személyes világába. De itt is megvan a veszély, Szécsi Margittal szólva, hogy „úgy néztem magamra mindig, ahogy csodára nézni illik...” – ezt nehezen tudják az emberek elkerülni. Másrészt viszont az ember szeretné, ha pontosan értenék azt, amit különböző helyzetekben mondani akart, felelősséggel tartozik tanítványaiért és azokért az ügyekért, amiket képviselt, védeni, bizonyítani, magyarázni akarja saját igazát.

Mint látható, minden ambivalencia ellenére volna tehát mondandóm ebben a körkérdésben, melynek külön pikantériája, hogy struktúrát adó „standard” kérdések helyett mindenkire rábízta, hogy maga választotta formában és terjedelemben

1 Lajtai László – Takács Erzsébet: „A történelemben az ember valahogy az élet teljességével foglalkozik.” Interjú Klaniczay Gáborral. *Sic Itur ad Astra* 1999. (11) 2–4. 3–19.

2 Kornai János: *A gondolat erejével. Rendhagyó önéletrajz*. Budapest, Osiris Kiadó, 2005.

nyilvánuljon meg e helyen – bizonyára érdekes lesz ez csokorba gyűjtve. Jöhet tehát az önéletrajzi körutazás, az „egotrip”.

CSALÁD, ISKOLÁK, TANÁROK

Ahhoz, hogy történész, s azon belül középkorkutató legyek, a legmeghatározóbb indítást apámtól, Klaniczay Tibortól kaptam. Erről meséltem a fent említett interjúban, és még részletesebben abban az előszóban, amit Árpád-házi Szent Margit legendáiról apám halála után megjelentetett „közös könyvünkhöz” írtam.³ Tőle és művészettörténész–régész anyámtól, Bessenyei Máriától sokat hallottam kisgyermek koromtól kezdve a középkori és a reneszánsz kultúra szépségeiről és izgalmairól. A mesék, történeti könyvek, művészeti albumok nyomán velük kezdtem el bejárni a műemlékeket és a múzeumokat előbb Magyarországon, majd a Felvidéken (ahonnan apám családja származik) és Dalmáciában, később pedig Franciaországban, ahol apám 1967–68-as párizsi vendégtanársága alkalmából az egész család kinn töltött egy évet. Már általános iskolás koromban eldöntöttem, hogy középkorkutató leszek, amikor 12 éves koromban elkészítettem első írógéppel írt iskolai dolgozatomat a keresztes hadjáratokról, s elhatározásom mellett azóta is kitartottam. Sok-sok beszélgetésre emlékszem, ahogy apám bontakozó történeti érdeklődésemet újabb és újabb történetekkel, ötletekkel, hatalmas könyvespolcáról elővarázsolt olvasmányokkal támogatta, s anélkül, hogy bármilyen formában erőltette volna, hogy a családi mesterség folytatását válasszam, nagy kedvet csinált hozzá.

További ösztönzést kaptam általános iskolai és gimnáziumi történelemtanáraitól, Bíró Ferencétől és Salamon Zoltánétól. Bölcsészkar tanárim közül kettőt emelnék ki: H. Balázs Éva irányította figyelmemet a francia *Annales*-kör megközelítései felé, az ő szemináriumain kaphattunk ízelítőt abból, hogyan lehet a csodálni való „rég” történetíró mesterek erudícióját a történelmi elemzés újféle, modern, kritikus módszereivel párosítani, hogyan lehet az egyetemes történetet a magyarországi nézőpont és egy felvilágosult értékrend ötvözésével végiggondolni. Sz. Jónás Ilona szemináriumain mindehhez az engem közelebről érdeklő középkori műveltség csodálatából, szeretetéből, megbecsüléséből kaptunk hosszú évekre szóló útravalót.

Szaktervezésomat a középkori eretnekmozgalmak történetéről írtam, Székely Györgyhöz. Úgy nézett ki, hogy ott maradhatok ösztöndíjasként a tanszéken, de ez lekerült a napirendről egy „politikai ügy” miatt: írásban tiltakoztam az ellen, hogy diploma nélkül kirúgták egy végzős évfolyamtársunkat, Kőrösi Zsuzsát, mert petíciót szervezett az abortusz ügyben akkoriban tervezett szigorítások elkerülésére. Egyetem után négy évet a *Világosság* szerkesztőségében dolgoztam, ami nem volt haszontalan, kitanultam egy újabb mesterséget, a szerkesztést és a folyóirat-csinálást, amivel azóta is rendszeresen foglalkozom. Ahhoz is hozzásegített e munka, hogy történészi megközelítésemet megpróbáljam egy szélesebb, ha tetszik, inter-

3 Klaniczay Tibor – Klaniczay Gábor: *Szent Margit legendái és stigmái*. Budapest, Argumentum, 1994. 5–13.

diszciplináris kontextusba helyezni, támaszkodva a szociológia, az antropológia, a valláselmélet általánosabb nézőpontjaira.

1976-ban lehetőséget kaptam, hogy négy hónapot ismét Párizsban töltsék, s ott posztgraduális tanulmányokat folytassak az École des Hautes Études-ön és a Sorbonne-on. Legkedvesebb tanárom itt Jacques Le Goff lett, akinek a középkori értelmiségről szóló könyvét már korábban lefordítottam magyarra. Az *Annales*-kör számos tagjával személyesen is megismerkedve, óráikra járva jelentősen átalakult a történettudományról alkotott képem: megtanultam, hogy a történeti dokumentumok tanulmányozása mellett ugyanilyen fontos tisztázni azt is, hogy milyen problémára keresünk megoldást (*histoire-problème*), s hogy a történész milyen sokat nyerhet, ha itt támaszkodik a rokottudományok elméleti kiindulópontjaira és módszereire. Ekkor indult Jacques Le Goff és Jean-Claude Schmitt szemináriuma a középkori példabeszédekről (ahol a bollandisták, folkloristák, irodalmárok, teológusok és szociológusok vizsgáldtak együtt a történészekkel a középkori egyházi és népi kultúra közötti szövegátdorlászról) és egy másik szeminárium a középkori gesztusokról (ahol inkább antropológusok, kineziológusok, művészettörténészek ültek együtt). Ebben a környezetben saját témámat, a középkori eretnekek tanulmányozását a történeti antropológia újszerű kérdéshelvévéseihez próbáltam kapcsolni (ekkoriban jelent meg Le Roy Ladurie sikerkönyve, a *Montaillou*). Első komolyabbnak tekinthető tanulmányom azzal foglalkozott, hogyan támaszkodtak az eretnekek és általában a vallási mozgalmak a testi és öltözködési szimbólumokra (a szakadt, szegényes ruha, a mezítlábasság, a szakállvisélet, vagyis az „apostoli külső” hatására). Ennek az érdeklődésnek köszönhetően Párizsból hazatérve lehetőséget kaptam, hogy öltözködéstörténetet és divat-szociológiát tanítsak az Iparművészeti Főiskolán, amit óraadóként öt-hat éven át folytattam.

Tanáraim sorában még három nevet kell említenem, bár egyikükhöz sem jártam semmilyen órára. 1978-ban Szűcs Jenő felvett tudományos segédmunkatársnak az MTA Történettudományi Intézetébe, s az öt év, amit ott töltöttem, s mindezekelőtt a vele folytatott rendszeres eszmeftuttatások sokat jelentettek a számomra. Itt kristályosodott ki új érdeklődési területem, a középkori magyarországi szentkultusznak a dinasztikus politika és az összehasonlító vallástörténet kontextusába helyezett vizsgálata. Ebben az időben sokszor felkerestem az engem foglalkoztató problémák megbeszélésére Fügedi Eriket is, aki nyugdíjas kora ellenére a „legfiatalosabb”, legmodernebb szemléletű magyar középkorkutató volt, ekkoriban épp Kapisztrán csodáival foglalkozott. Makkai László volt a harmadik tanáregyéniség, az ő intézeti szobájában kávézgatva folytak a hétfő és péntek délelőtti izgalmas eszmeeserék, s vele osztoztunk a leginkább az *Annales*-kör iránti rajongásban. 1979 és 1983 között vele szerveztük az intézetben az „Anyagi kultúra – szokásrend – mentalitások” című interdiszciplináris vitasorozatot, egy asztalhoz ültetve történészeket, néprajzosokat, régészeket, művészettörténészeket, irodalmárokat. Egy ilyen vitaülés kapcsán kerültem kapcsolatba a boszorkányság története iránt érdeklődő Pócs Évával, és ebből a találkozásból egy azóta is tartó közös kutatás lett. E vitasorozat hozzájárult ahhoz is, hogy Hofer Tamással és Niedermüller Péterrel 1983-ban

történész–néprajzos–demográfus konferenciát szerveztünk a „történeti antropológia” népszerűsítésére.⁴

1984-ben, H. Balázs Éva hívására az Intézetből átmentem az ELTE Középkori Egyetemes Történeti Tanszékére. (Ami azt illeti, ez nem volt könnyű hadművelet, mert abban az időben „ellenzéki” tevékenységem, „aláírásaim” miatt a különböző „hivatalok” meglehetősen bizalmatlansággal viszonyultak hozzám, egyáltalán örülhettem, hogy Ránki György toleranciájának köszönhetően 1980 táján nem veszítettem el munkahelyem, mint sokan mások.) Az egyetemen nagy örömmre elkezdhettem azzal foglalkozni, amire mindig is készültem: a középkori egyetemes történelmet tanítani, hasonló szemléletben, ahogy ez egy évtizeddel korábban Párizsban elbűvölt, és megpróbálva tovább követni, bemutatni a nemzetközi történettudomány legfrissebb eredményeit.

TÉMÁK, MŰHELYEK, SZAKMAI KAPCSOLATOK

A nyolcvanas években kutatóként két nagyobb témakörben vizsgáltam. Az egyik a középkori magyarországi dinasztikus szentkultuszok kérdésköre, amelynek új szempont szerinti rendszerezésében nagy hatással voltak rám az École française de Rome-ben dolgozó André Vauchez tanulmányai az öröklődő, dinasztikus szentség (a *beata stirps*) elképzeléseiről, és a szentté avatási perek problémaköréről. Sorra vizsgálva középkori szentjeink legendáit, kultuszát, megragadott az a változatosság és gazdagság, ahogy az általuk megtestesített szentideál korról korra új formában tudta összefoglalni a kornak fontos eszményeket az igazságos uralkodóról, a keresztény eszméken nevelkedő hercegről, a hazáját bátran védelmező lovagkirályról, az udvari pompának, hatalomnak hátat fordító, kolostorba vonuló szent hercegnőről. A hagiográfia nemzetközi szakirodalmával megismerkedve nyilvánvalóvá lett számomra, hogy az uralkodóházból kikerülő szentek feltűnően nagy száma, amit a magyar történetírás az Árpád-ház kivételes „karizmatikus” jellegzetességének tekintett, valójában összeurópai jelenség, a középkor legtöbb országában megtalálható. Ebből az következett, hogy a középkori szent király kultuszok alakulását csak egy széles körű, minden ide sorolható példára kitérő összehasonlító vallástörténeti vizsgálódás nyomán jellemezhetjük. Másfelől, korántsem magától értetődő a királyszentek és dinasztikus kultuszok ilyen nagy száma, hiszen az uralkodók szentként történő tisztelete ellentétben állt a szentkultusz eredeti formájával. Ezt csak egy sok évszázados kora középkori átalakulás tudta olyanná tágítani, hogy a világi hatalom képviselőinek is helye legyen benne. Ez lett az egyik szélesebb témakör, amely mind a mai napig foglalkoztat.

Másik kutatási témám, a népi vallás és a boszorkányhiedelmek, boszorkányüldözések története az előbbivel párhuzamosan, és bizonyos mértékig azzal összefüggésben alakult ki. A szentkultusz vizsgálatának fontos aspektusa a szentek ereklyéi-

4 Hofer Tamás (szerk.): *Történeti antropológia*. Budapest, MTA Néprajzi Kutatócsoport, 1984.

hez fűződő népi hiedelmek, ünnepek, zarándoklatok, csodás gyógyulások kutatása. Minderről páratlanul részletes képet ad egyik leggazdagabb középkori forrásunk, Árpád-házi Szent Margit szentté avatási vizsgálatának 1276-ban készült jegyzőkönyve. A csodás gyógyulások leírásaiban ugyanakkor számos olyan jelenséggel találkozunk, amely a népi gyógyítás ambivalens megnyilvánulásaira, a mágikus gyógy módokra utal. Részben ez keltette fel érdeklődésem a samanizmus és a boszorkányság kutatásával foglalkozó történeti néprajz iránt. Az ebből kialakuló együttműködés egy munkacsoport kialakulásához vezetett 1984-ben, ahol Pócs Évával és fiatal néprajzosok, történészek egy csoportjával azt az ambíciózus célt tűztük ki magunk elé, hogy számítógépes adatbázist hozunk létre a magyarországi boszorkányperek vizsgálatára. Éveken át kísérleteztünk a megfelelő kódolási rendszer fellelésével és alkalmazásával, ami egyébként célravezető tanulási folyamat volt előfeltevéseink tisztázására, a boszorkánnyádak, a hiedelmek és a bírósági kényszerítő mechanizmusok strukturális jegyeinek a megértésére.⁵ A még mindig csupán félkész adatbázisnál azonban fontosabbnak bizonyult két „melléktermék”. A boszorkányperek levéltári forrásainak felkutatása nem kevesebb, mint nyolckötetnyi forráskiadvány megszületéséhez vezetett, és a témakörben féltucatnyi hazai és két nagyszabású nemzetközi konferenciát rendeztünk Pócs Évával, melynek során fontos, új nemzetközi együttműködés szálai szövődtek néprajzkutatók, antropológusok és történészek között.⁶

Mint látható, az újabb témákhoz újabb műhelyek, szakmai kapcsolatok is tartoztak. Igen fontos volt számomra, hogy e kutatások során magyarországi csoportjaink együttműködésbe tudtak kezdeni a nemzetközi kutatás hasonló műhelyeivel. Ebben nagy segítségemre volt néhány külföldi kolléga. A továbbra is rendszeresen ápolt párizsi összeköttetésem lehetővé tették, hogy a szentekről folytatott kutatásaimat több ízben is bemutathassam Le Goff és Jean-Claude Schmitt „történeti antropológiai csoportjában”, sőt, egy hónapig taníthassak is ott. Ezzel egy időben megismerkedtem egy másik, e témával foglalkozó műhellyel, a római Sofia Boesch Gajano által szervezett olasz hagiográfiai társaság úttörő történeti-szociológiai kutatásaival.

Római kutatásaim során barátkoztam össze Carlo Ginzburggal, akinek a boszorkányhit és a samanizmus összefüggéseiről ekkoriban folytatott kutatásai izgalmas vitákhoz vezettek, s aki Giovanni Levi barátjával a kilencvenes években oly népszerűvé váló „mikrotörténelem” irányzatának egyik úttörője lett. (Ezt az ösztönzést követve sikerült 1988-ban a Magvető Kiadónál egy hasonló nevű, rövid életű könyvsorozatot indítanom, amit később Benda Gyulával és Szíjártó Istvánnal az Osiris Kiadónál támasztottunk fel újra a kilencvenes évek végén.) A kora újkori „népi kultúra” szakértője, a cambridge-i Peter Burke hozott kapcsolatba a boszorkányság összehasonlító kutatásával foglalkozó angol és skandináv csoportokkal, és

5 E kutatásokat részletesebben leírtam: A κλειω-boszorkánypere-adatbázis (Pócs Éva, Tóth G. Péter és Robert Wolosz társszerzőkkel). In: Pócs Éva (szerk.): *Demonológia és boszorkányság Európában*. Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2001. 293–335.

6 Minderről áttekintést ad a legfrissebb konferencia-kötetbe Pócs Évával közösen írt előszónk: Klaniczay Gábor – Pócs Éva (szerk.): *Communicating with the Spirits. Demons, Spirits, Witches I*. Budapest, CEU Press, 2005. 1–14.

ő volt az, aki többször Magyarországra látogatva talán a legsikeresebben népszerűsítette az „új történetírás” francia és angolszász mintáit. Meg kell említenem még, hogy e nemzetközi kapcsolatok kiszélesítéséhez jelentősen hozzájárult, hogy a Soros Alapítvány ösztöndíjával 1986-ban négy hónapot New Yorkban tölthettem Deák István Kelet-Európa Intézetében. Ekkor Princetonban megismerkedtem az amerikai medievisztika és koraújkor-kutatás új törekvéseivel, és néhány fontos vezető egyéniségével (Peter Brown, Natalie Zemon Davis, Caroline Walker Bynum), akik a történeti antropológia amerikai változatában a „body”, a „gender” és az „identity” problémáira helyezték a hangsúlyt – mindez sok fontos új szempontot adott nekem a közép-európai női szentek elemzéséhez.

Szólnom kell néhány szót a nyolcvanas évek második felének hazai történetész-közéletéről is. 1985 és 1990 között Kosáry Domokos volt a Történettudományi Nemzeti Bizottság elnöke, aki engem kért fel titkárnak – jó lehetőség volt ez számomra, hogy megismerhessem, tanulhassak tőle és együttes iparkodással szélesíteni próbáljuk a magyar történettársadalom nemzetközi kapcsolatait. Az 1990-es madridi történetészkongresszus szervezése izgalmas feladat volt: nagy csapattal, számos előadóval, több kerekasztallal vettünk részt, még a konferenciára önerőből ki-jutó, történetészdíjak-világszövetséget szervező budapesti bölcsészhallgatók számára is jutott hely a magyar delegációban (igaz, ehhez kellett egy kis torzszalkodás is).

A szakmai berkekben azonban nem mindenütt mentek a dolgok ilyen simán. Néhány történész barátommal – Gyáni Gáborral, Lackó Mihállyal, Pajkossy Gáborral, Rév Istvánnal – elhatároztuk, hogy lapot indítunk az új történettudományos törekvések képviselőire, s ebből a célból meg akartuk alapítani a Magyar Történelmi Társulatban a „Fiatal Történészek Szekcióját” (a szociológusok egy hasonló kezdeményezését követve), mert lap kiadására csak egy ilyen jogi személy lehetett volna jogosult. A szekcióalapítási kísérlet azonban kudarcot vallott, a Társulat vezetősége, nyilvánvaló politikai megfontolásból, visszautasította indítványunkat, arra hivatkozva, hogy a „generációs” szervezkedési forma nem megfelelő. Amikor azonban új keretben, „Társadalomtudományi Szekció” formájában nyújtottuk be kérvényünket, összefogva a Benda Gyula és Kövér György által szervezett baráti-szakmai körrel is, erre az indítványra sem született pozitív válasz. Egy idő után elfogyott a türelmünk és együttműködési készségünk, és ekkor szántuk el magunkat, 1986-ban, hogy megalapítjuk a Hajnal István Kör, melynek első elnöke Bácskai Vera lett, alelnöke pedig Benda Gyula. A körön belül a mi szűkebb társaságunkat továbbra is a lapalapítás problémája izgatta, és amikor erre 1989-ben újféle lehetőség nyílt, egy szélesebb, más társadalomtudomány-területek képviselőiből összetevődő társasággal (Bence Györggyel, Erős Ferencsel, Laki Mihállyal, Szörényi Lászlóval, Vági Gáborral) megalapítottuk a *Budapesti Könyvszemle – BUKSZ* nevű folyóiratot. A péntek délutáni szerkesztőségi ülések azóta a legfontosabb és legizgalmasabb szellemi műhelyek közé tartoznak szakmai életemben.

ÚJ INTÉZMÉNYEK ÉS RÉGI PROBLÉMÁK

A rendszerváltás óta eltelt tizenöt év hovatovább egy új korszakká lett, furcsa dolog, hogy már erre is, mint történelemre gondolhatunk vissza. A politika világát itt most nem tárgyalom – a szakmai önéletrajzhoz elég annyi, hogy mint számos történész pályatársamat, az új feladatok és lehetőségek engem is vonzottak, részt vettem az SZDSZ megalakításában, első megmozdulásaiban, „kulturpolitikai” elképzeléseinek kidolgozásában, de néhány hónap után láttam, hogy a politikuslét teljes embert kíván, és én úgy döntöttem, hogy inkább megmaradok tanult mesterségemnél, a történettudománynál és az egyetemi oktatásnál. Az átalakulás első éveiben itt is kinyíltak a kapuk, reform kezdődött a bölcsészkaron, közelebb került a világ, új ösztöndíj lehetőségek nyíltak meg kinn és új intézményeket alapíthattunk itthon. Az ember nem tudta, melyik irányba is rohanjon.

1989-ben alapította Granasztói György a párizsi École des Hautes Études en Sciences Sociales-lal (EHESS) együttműködve az „Atelier” elnevezésű posztgraduális műhelyt, amelynek irányításában az ő felkérésére egy évtizeden át részt vettem, s amely a francia történeti iskola vívmányainak legjelentősebb terjesztője, s egy tucatnyi e szemléletben kutató fiatal történész útnak indítója lett Magyarországon.

A Soros Alapítványnak a bölcsészkar megreformálására felajánlott pályázataira támaszkodva, a reformok egyik szervezőjeként kidolgoztam egy új oktatási forma, a tanszékek kínálatát kiegészítő „programok” intézményes kereteit, és erre támaszkodva 1990-ben Gerő Andrással megalapítottuk a „Történeti antropológia” programot. E program az „új történetírás” fontos képviselője lett az ELTE tanrendjében, s amíg külső pályázati támogatást is tudott szerezni, olyan oktatókat tudott bevonní a történészképzésbe, mint Fügedi Erik vagy Hofer Tamás. (A „Történeti antropológia” program napjainkig működik, 1997 óta Szíjártó István irányításával.)

A politikai és szakmai közélet felgyorsulása abban a pillanatban jött, amikor, szerencsés módon, épp kész lettem első két könyvemmel, a Magvető Könyvkiadónál megjelent *A civilizáció peremén* és a cambridge-i Polity Press valamint a Princeton University Press által kiadott *The Uses of Supernatural Power* című tanulmánykötetekkel, mindkettő 1990-ben látott napvilágot. Noha volt egy kb. egyharmadnyi átfedés a két könyv között, valójában két különböző gondolati struktúra jegyében elrendezett, alaposan átszerkesztett tanulmányokat szerkesztettem össze az egyikben is és a másikban is. *A civilizáció peremén* a középkori és kora újkori keresztény kultúráról a történeti antropológia jegyében próbál sokszínű képet festeni, a *The Uses of Supernatural Power* ugyanebben a történeti időszakban a kereszténység és mindenekelőtt a „népi vallásosság” három egymással ellentétes, s ugyanakkor mégis összefüggő területével, a szentkultusszal, az eretnekmozgalmakkal és a boszorkánysággal kapcsolatban próbál új, átfogó értelmezést felvetni. Míg a magyar kötet a hazai történész szakmában meglehetősen visszhangtalanul maradt (tudomásom szerint egyedül Fügedi Erik ismertette egy eldugott helyen), az angol kötettel sikerem lett, ennek köszönhetem, hogy 1990/91-ben meghívtak Fellow-nak a berlini Wissenschaftskollegba, 1992-ben pedig a kaliforniai Getty Centerbe.

Az a másfél év, amit e két princetoni mintájú Institute for Advanced Study munkatársaként kutathattam, szakmai pályafutásom leginspirálóbb és legtermékenyebb időszakai közé tartozik.

A Berlinben töltött év alatt megismerkedtem a német középkorkutatás több fontos műhelyével, előadtam Reichenauban a Konstanzer Arbeitskreis für Geschichte évi konferenciáján, voltam Wolfenbüttelben, és Berlinben közelebbi kapcsolatba kerültem a Freie Universität tanító Kaspar Elmmel. Ez alatt az év alatt állt össze a középkori szent királyokról tervezett könyvem – melynek véglegesítése magyar és angol változatban azután még majdnem egy további évtizedet vett igénybe. Ugyanekkor született meg az a terv, egy a Wagenbach Könyvkiadó által kiadott kis *Heilige, Hexen, Vampire* című kötet munkálatai közben, hogy a szent királyok után következő könyvemnek annak a két témakörnek az összevetéséről kellene írnom, amivel eddig külön-külön, egymástól függetlenül foglalkoztam: arról kellene írnom, hogy hogyan kapcsolódott egymáshoz a középkorban, minden végletes különbség ellenére a szentség és a boszorkányság.⁷ Most épp – tizenöt év elmúltával – e könyvön dolgozom.

A kaliforniai Getty Centerben egy fél évet töltöttem, s a legfontosabb hatás itt – a kutatóközpont profiljának megfelelően – a művészettörténet felől, a képi források újféle történettudományos értelmezése oldaláról ért. Az itt töltött hónapok alatt, a Getty Center könyvtárának és fényképparchívumának segítségével tártam fel Árpád-házi Szent Margit különleges kultuszának ikonográfiáját (mely minden történeti alap nélkül Szent Ferenchez hasonló stigmatizáltak tüntette fel őt), a távolból kapcsolódva ezzel – akkor már halálos beteg – édesapám utolsó irodalomtörténeti felfedezéséhez, mely a Margit-legendák, köztük a stigmatörténet új filológiai rendszerezését kínálta.⁸ 1992-es amerikai tartózkodásomhoz kapcsolódik az egyik legrangosabb nemzetközi „fellépésem”: engem kértek fel, hogy a michigani Kalamazooban évenként megrendezett International Medieval Congress of Medieval Studies két Plenary lecture-je közül az egyiket megtartsam. A formálódóban lévő „szentség és boszorkányság” problémaköréről beszéltem – elmondhatom, hogy nyomasztó és megfélemlítő élmény volt, különösen az első tíz percben, egy kb. ezerfőnyi hallgatóság előtt beszélni. Biztos lehettem, hogy majdnem minden ténynek, gondolatnak, amit említhetek, akad nálam jobb szakértője a közönség soraiban. Amikor azonban túljutottam a kezdeti stresszen, úgy éreztem, mintha vitorlás hajón ülnék, amelyet repít előre az érdeklődő figyelem szele.

A Gettyből hazatérve újabb intézmény-alapításokba fogtam. Kint tartózkodásom alatt megnyertem az emigránsként Vancouverben élő és épp hazatelepíteni készülő Bak Jánost, hogy csináljunk együtt a Soros György által nemrég alapított Közép-Európai Egyetemen (CEU) egy Medievisztika Tanszéket. Nem volt könnyű Sorost (és főleg tanácsadóit) meggyőzni, hogy az új egyetemnek épp az adhat

7 E könyv előmunkálataihoz lásd: A rontás- és gyógyításebeszélések struktúrája: maleficium és csoda. In: Benedek Katalin – Csonka-Takács Eszter (szerk.): *Démonikus és szakrális világok határán. Mentalitástörténeti tanulmányok Pócs Éva 60. születésnapjára*. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet, 1999. 103–120.

8 E kutatás eredményeit lásd: Klaniczay Tibor – Klaniczay Gábor 1994.

rangot, ha a jelen problémáival foglalkozó programok (alkotmányjog, privatizációs közgazdaságtan, politikatudomány, tranzitológia) mellett a „klasszikus” diszciplínák is képviselve vannak, különös tekintettel arra, hogy a múlt, a középkor értelmezése körül a posztkommunista nacionalizmusok épp olyan háborút vívnak, mint a jelenben. Széles látókörüket bizonyítja, hogy elfogadták érveinket. Ma is úgy érzem: életem legnagyobb diadala ennek a posztgraduális tanszéknek a megalapítása, melynek kiépítésében Bak János mellett oroszánrésze lett Laszlovszky Józsefnek és több más kollégámnak is.⁹ A soknemzetiségű diákcsoporttal és a nemzetközi professzori gárdával tizenhárom éve folytatott közös munkánk során mintegy 350 M.A. és 37 Ph.D. disszertáció került megvédésre, több tucatnyi konferenciát rendeztünk, és rendszeresen vendégül láthattuk a nemzetközi történettudomány olyan hírességeit, mint Jacques Le Goff, Giles Constable, Aleksander Gieysztor, František Šmahel, Bronisław Geremek, Aron Gurevics, Patrick Geary, Peter Brown, Natalie Zemon Davis, Ihor Ševčenko. Nehéz röviden összefoglalni mindazt az inspirációt és fontos tanulságot, ami e munka során felhalmozódhatott. Kettőt mégis említenék. Az egyik a közép-kelet-európai történelem összehasonlító vizsgálatának új lehetősége: amikor egyazon szemináriumban hét-nyolc ország kiváló doktorandusza tanul együtt, az eddig áthatolhatatlannak tetsző nyelvi kulturális határok hirtelen porózássá válnak, nincs olyan forrás, könyv, cikk, információ, melynek mellőzését „bocsánatosá” teszik a nyelvi nehézségek, nincs olyan helyi sajátosság, melynek pontos értelmezése rövid időn belül nem tisztázható. A másik a rendszerint két külön világgént szemlélt nyugati és a keleti kereszténység világa közötti kapcsolatok sokasága a középkorban, a kulturális érintkezés, kölcsönhatás, divatos terminussal az „histoire croisée” kutatásában nyíló új perspektívák.

A másik új nemzetközi intézmény, mely a rendszerváltás után Budapesten alakult, a Collegium Budapest – Institute for Advanced Study volt. A berlini Wissenschaftskolleg rektora, Wolf Lepenies, és titkára, Joachim Nettelbeck ötlete volt, hogy ezt az intézménytípust, mint egyfajta intellektuális Marshall tervet, egy nemzetközi (német, francia, holland, svéd, svájci és osztrák) állami és alapítványi támogatás segítségével Budapesten meghonosítsák. Épp akkor folytak az ezzel kapcsolatos tárgyalások, amikor én Berlinben fellow voltam, tőlem is kértek tanácsokat. Öt-hat évvel később, amikor az alapító rektor, Vékás Lajos utódját keresték, engem kértek fel a Collegium második rektorának. Ideiglenesen elhagyva eredeti munkahelyemet, az ELTE Középkori Egyetemes Történeti tanszékét (ahol a kilencvenes évek közepén épp én voltam a tanszékvezető), és újabb, második munkahelyemet, a CEU Medievalisztika tanszékét is, 1997 és 2002 között energiáimat a Collegium rektoraként a tudományszervezésre fordítottam. Miután Berlinben és Los Angelesben megtapasztalhattam, milyen jótétemény a tudósok számára a részvétel egy ilyen interdiszciplináris, nemzetközi alkotóközösségben, csábító és megtisztelő volt a lehetőség, hogy egy hasonló intézmény budapesti működtetésében központi szerepem lehet. Ez egyúttal lehetőséget adott a történettudományos kapcsolatok további bővítésére is: a Collegium tudományos

⁹ E történet részletesebb leírását lásd: Találjuk ki a középkori Közép-Európát! Vagy fedezzük fel újra? *Beszélő* III/8. 2003. 32–40.

tanácsának első elnöke maga Georges Duby volt, az én időmben pedig Maurice Aymard, a Maison des Sciences de l'Homme igazgatója, majd Jacques Revel, az EHESS elnöke volt francia partnerünk. A Collegium meghívottjai között nemcsak egyéni kutatási tervvel jövő tudósok voltak, hanem egész kutatócsoportok is – ezek között igyekeztem a történettudománynak és általában a humántudományoknak megfelelő helyet biztosítani, s egyúttal felhasználni a világhírű külföldi tudósok ittlétét a magyarországi intézményekkel történő további együttműködések kiépítésére.

Ennyit tehát az új intézményekről – s a jelenhez közeledve még egy rövid, utolsó gondolatmenet a „régí problémákról”. A kilencvenes évekről adott beszámoló eddig úgy festhetett, mintha diadalmenet képét kívántam volna adni: felépült számos új tudományos központ, sikerült az, legalábbis a történész szakmában, amiről a hetvenes-nyolcvanas években csak ábrándozhattunk. Tudjuk, hogy a valóság ennél ellentmondásosabb. Az itt röviden bemutatott újdonságokat korántsem értékelte osztatlan lelkesedéssel a „szakma” és a szélesebb magyar közélet. A Közép-európai Egyetem magyarországi befogadásának (vagyis: hosszú ideig be nem fogadásának) a története jól ismert és szerintem elég szomorú tanmese (melynek végére a közelmúltban végre elfogadott akkreditációval szerencsére pont került). Hasonló ellentmondásos fogadtatás, hasonló politikai és ideológiai ellenakciók nehezítették a Collegium Budapest magyarországi működését. Az ellenérzésekből nekem személyesen is kijutott, amikor a középkori dinasztikus szentkultuszokról tizenöt évi munkám eredményeként született, Cambridge-ben megjelentetett monográfiám 2002-ben beadtam elbírálásra akadémiai doktori disszertációként.¹⁰ Ennek elfogadását több középkorkutató kollégám, megítélésem szerint mondvacsinált kifogásokkal megpróbálta megakadályozni (kétéves huzavona után végül sikertelenül, amit annak köszönhetek, hogy mégis többségben voltak a szakmai teljesítményemet pozitívan értékelő kollégáim).

Inkább nem minősíteném, milyen szemlélet, milyen táborok, milyen módszertani és ideológiai frontok állnak ezek mögött az intézményes és személyes konfliktusok mögött. Mert ezzel már a jelenbe érkezünk, s e problémák taglalása nem a visszaemlékezések, az „ego-histoire”, az „egotrip” műfajába tartozik. Erről majd máskor, máshol folytatjuk a vitát.

¹⁰ *Holy Rulers and Blessed Princesses. Dynastic Cults in Medieval Central Europe.* Cambridge, Cambridge University Press, 2002.

Kósa László

Évekig elnököltem egyetemi felvételi vizsgákon. Nem egyszer föltettük a kérdést a jelentkezőknek, miért választották a történelem szakot. Leggyakrabban azt felelték, mert érdekli őket a történelem. Az érdeklődést kiváltó okok tudakolására azonban bizonytalanabb és vegyesebb válaszok érkeztek, regényektől tudományos-népszerűsítő munkákon át egészen különböző szintű és tárgyú olvasmányélményekre hivatkoztak. A tartalmatlan feleleteket hallva, elgondolkodtam és leintettem magamban az elégedetlen tanárt. Önkritikusan be kellett látnom, hogy ugyanazon életkorban talán én sem tudtam volna okosabbat mondani, akkor miért csóváltnám a fejem.

Először csakugyan arra emlékszem, hogy mióta valamilyen fokon fölfogtam, hogy az idő megállíthatatlan múlásával estére már a reggeli események is „történelemmé” válnak, hát még mennyire a sok évvel korábbiak, mindig vonzott, nagyon érdekelt a történelem. Azonban sok évnek kellett eltelnie, sok ismeretnek kellett fölhalmozódnia, hogy a „miért érdekelt” tartalmát megfogalmazhassam. Húsz évesen a később nyilvánvalóvá lett első ösztönzések még nem tudatosultak, idő kellett hozzá, hogy az érdeklődésből kinőjön a kutatás vágya. Mint ahogyan az ember a pálya vége felé közeledve veheti igazán számba, csakis hosszabb időszakaszra visszatekintve mondhatja el hitelesen, mi az, amit szívesen elengedett volna az életéből és mi az, aminek elérésére hasztalan törekedett.

Történéssz érdeklődésem kialakulását – a *Korall* körkérdésre rímelve – valóban alapvetően befolyásolták a gyermek- és ifjúkor évei, a családi háttér, a hely szelleme, ahol felnőttem. Általános iskolás és gimnazista éveimben 1948 és 1960 között a gyulai református parókián éltem, édesapám lelkész, édesanyám tanítónő volt. Az érdeklődés azonban nem egyedül a magyar protestánsok közismerten erős történelmi kötődéséből sarjadzott, több más forrás is bőven táplálta. Ezeket próbálom most számba venni. Apám figyelmének előterében a teológia állt, nem a história, inkább elméleti beállítottságú volt, de igencsak elfoglalta hivatásának gyakorlása. Anyám irányította érdeklődésemet a történelemre. Sajnos őt vonzalmának eredetéről elmulasztottam megkérdezni. Előrebocsátom: a történelemnek nem volt kultusza nálunk. Az érdeklődés az érzelmi és erkölcsi nevelés elemeként, de nem a napi lecke szintjén volt jelen az életünkben, a világban tájékozódás egyik iránytűjeként szolgált. Úgy működött, ahogyan az európai kultúrában kétezer-ötszáz éve folytonosan: önazonosságunk része a múlt, amiből óvatos remények világítanak a jövőbe. Az 1950-es években igazán bőségesen akadt ok gondolkodni azon, mi volt korábban az ország, nemzet, család s mi lehetne, ha fölszabadulnánk.

Édesanyám történelem iránti vonzódásában sem volt rendszer, alighanem legszívesebben, legbensőségesebben családunk történetével foglalkozott. Kitartóan igyekezett róla minél többet tudni, de célirányosan csak egyszer kutatott, amikor még leánykorában anyakönyvekből összeállította a családfát. Különböző képzettsége sem volt hozzá. Én viszont anyám folytonos ösztönzése ellenére sem álltam neki a rendszeres családtörténelmi kutatásnak, mert az egyenlő lett volna a tű közmondásos szénakazal-

beli keresgélésével. Így a családtörténetünk mostanáig megíratlan maradt, de nem reménytelen, hogy egyszer rövid dolgozattá kerekedjék ki. Olvasmányaimból ugyanis, főleg kiadott forrásokból (adóösszeírások, perek) évek során kijegyeztem számos, vélhetően eleimmel kapcsolatos vonatkozást. Az olykor véletlenszerűen előbukkanó adatokból takaros kis halmaz keletkezett. A legkorábbi adat 1509-ből való.

Mínt hogy Magyarországon még ma is többnyire nemes családok történetét jelenti a családtörténeti kutatás, az én őseim viszont jórészt alsó középosztálybeliek, városlakó iparosok és kereskedők voltak, nemesekről nem tudok, jobbágyokról legfeljebb 200–250 évnél korábbi időből, úgy vélem, nem rossz a teljesítmény. Segítségemre volt édesanyám különleges neve (Zsengellér), amellyel szülővárosomon, Cegléden kívül nemigen találkoztam. Más véletlenek is közrejátszottak. Kocsis Gyula kollégám ceglédi családrekonstrukciós tanulmányában meglepve fedeztem föl egy másik ág (a Csurgaiak) 17. század végéig visszakövetett történetét. Ő persze nem tudta, hogy az én őseimmel foglalkozik.

Édesanyám bölcséleti fejtegetéseket ugyan nem fűzött hozzá, mégis a családtörténetben a lét formáit és folytonosságát kereste. Mint ahogyan a költő írta: „*Mikor mozdulok, ők ölelik egymást... ez az elmúlás*” (József Attila: A Dunánál), de nem csak a szülőkre, minden fölmenőre egyaránt értve. Fürkészte, találgatta, ki melyik „ősre ütött”, arcvonások, természet, gesztusok hol hasonlítanak vagy térnek el egymástól. Ebben segített a fényképgyűjtemény és családtörténetünk legkedveltebb forrása, a kiterjedt rokonság meg az idősebb nemzedékbeli hozzátartozók kikérdezése: mondja el élete történetét, mindennapjait, kit milyennek ismert a rokonságból (termet, tekintet, beszéd, foglalatosságok, szokások, egyéb jellemzők), aztán természetesen számoljon be róla, miként emlékszik történelmi eseményekre. Program volt, de nem pontosan eltervezett, éveken át visszatérően foglalkoztunk vele. Fogalmunk sem volt arról, hogy majdan ennek „oral history” lesz a neve.

Kamaszkoromtól rendszeresen faggattam anyai nagyapámat (1889–1979). Nem volt iskolázott ember, s azt hiszem, elsősorban anyám és az én kedvemért emlékezett. Élete vége felé – találkozásainkat várva – följegyezte, ami még eszébe jutott, hátha engem érdekel. Nehéz megállnom, hogy történetek sorába és anekdotikus esetek mesélésébe ne fogjak. Mi ezekből a „közérdekű”, amit itt legjobb idézni, ami kívül esik a szigorúan vett „magántörténelem” körén? Nyilván kevésbé a szülei leírása, de az már inkább, hogy Nyíregyházán kalapossegédként 1906-ban megvesz egy Rákóczi-ról szóló könyvet, mert kíváncsi, kiről írnak annyit az újságok. Két év múlva, immár pályakezdő MÁV-kalauzként Privigyére helyezik. Az Alföld közepéről érkező fiatal ember nagyon meglepődik azon, hogy szinte senki sem beszél magyarul, ellenben a parasztok vászon-posztó-bőr viseletet hordanak. Aztán a 38-as közös („Molinári”) gyalogezred bakái (köztük ő is) egy egész nap álldogálnak gúla rakott puskaikkal mellett az Országház előtt, de az okról fogalmuk sincs. Nagypapa azért emlékezett rá, mert ellefejtettek nekik enni és inni adni. Kisütöttem, hogy az 1912. június 4-ét követő napokban lehetett ez, amikor Tisza István házelnök letörte az ellenzéki obstrukciót. Nagyapám a háború kitörése után alig egy hónappal Zimony mellett tüdőölvést kapott. Halálhírét költötték, Cegléd el is siratta, mint első hősi halottját. Csak Károly

király halála után engedte kioperálni magából a szerb golyót, közben a vasutasokat leszerelték, mert a hátszágba nagyobb szükség volt rájuk. A golyót most én őrzöm.

A tárgyak fontos szereplői a történelemhez való viszonyomnak. Sajnos régebbi családi eredetű kevés van a birtokomban. Ugyanez a nagyapám hagyta rám az ő nagyapjától kapott, elrejtve megőrzött Kossuth-bankókat. Kiskamasz „történelemértelmezésem” szerint ükapámnak be kellett volna állnia honvéddnek. Kissé szégyelltem, hogy nem tette, noha hallhatta a híres ceglédi toborzó beszédet. Találgatuk, miért maradt otthon. Később sejteni véltem egy okot: 32 éves volt és családos.

Osztrák–magyar vegyes házasságból született apai nagyanyám után maradt néhány érdekesebb tárgy, többek között két biedermeier stílusú szerelmes vers kézírata, egy konfirmációs káté és emléklap, dagerrotip fölvétel. Nagyanyám (1893–1964) első húsz esztendejének nagy részét Bécsben töltötte, és sokat beszélt ottani életükről, a nevezetességekről, arról, hogy többször látta a császárt kikocsizni, mesélt „szegény” Erzsébet királynéről, aki sokat szenvedett férje keménysége és fia rejtélyes halála miatt, de hallottam eleget az „áruló” Zitáról is.

Szabadságharc, közjogi viták, birodalmi székváros, nemzetiségi helyzet, háború – az 1920 utáni történésekből most helyhiány miatt nem idézek – hogyan rögzültek az egyszerű ember emlékei között? Történelmi érdeklődésemet ezek a személyes szálak alakították, hogy megbecsüljem a közvetlen élményt, és fontosak legyenek számomra a részletek. Ha családtörténetet nem is írtam, de néhány, családi forráson alapuló közlést és egy hosszabb tanulmányt készítettem. Hála annak, hogy édesapám sokáig naplót vezetett, édesanyám pedig eltett minden levelet, tájékoztatót, röplapot, egyéb dokumentumot. Szélesebb összefüggésekbe ágyazva földolgoztam, miként tanult apám félillegálisan két szemeszteren át a nációkkal szemben álló német protestáns egyház ösztöndíjával (1938–1939).¹ Közzétettem apám öccse Don-kanyarból küldött leveleit és naplóját (1942–1943).²

Édesanyám rengeteg szépirodalmat olvasott és szerette a történelmi tárgyú könyveket is. Nem állíthatom, hogy az utóbbiak között sok szakmunka szerepelt, a kisvárosban módja sem igen lett volna hozzájuk jutni. Ellenben a házban böngészte az egyházi irattárat, döntő volt számomra, hogy engem is rávezetett. Többnyire őszi-téli estéken, vacsora után lapozgattuk az iratokat. Kitűnő előképzés volt számomra.

E forráscsoport egyik nagy hányadát alkották az anyakönyvek, a régebbiek köztudomásúlag nemcsak a szűkebb értelemben vett népmozgalmi adatokat rögzítettek, hanem sokat elárultak például a Gyulára beköltözésről, az emberek társadalmi állapotáról, a halálokokról. Tartalmaztak alacsonyabb szintű, jogi értékű megállapodásokat (móringlevelek, örökbefogadások, házassági békítések) is. Az egyházi iratok másik jelentősebb hányadát a presbitériumi jegyzőkönyvek képezték. A testület működése természetesen az egyházközség életére terjedt ki, amibe azonban nem-

1 Az elberfeld–debreceni diákcseré. A magyar református egyház és német hitvalló egyház kapcsolatának egy fejezete. In: *Protestáns Szemle* LXIII. (uf. X) 2001. 2–3. 104–142. Németül bővebben In: *Kirchliche Zeitgeschichte* 17. Jahrgang, Heft. 2. 2004. 459–499.

2 Egy tűzér örvezető doni naplója. Bevezeti és közzéteszi: K. L. In: *Protestáns Szemle* LXXV. (uf. XII) 2003. 2. 85–105.

csak a szorosabban vett hitélet, egy már önmagában is jellegzetes külön világ tartozott bele, hanem sok más is: iskola, gazdálkodás, építkezések, a város vezetéséhez és a felsőbb egyházi hatóságokhoz való viszony, felekezeti problémák stb. A hitélet köréből ezúttal, mint az egyik legérdekesebbet csak a presbiteri erkölcsbíraskodást megörökítő emlékeztetőket emelem ki. A vaskos kötetekben a lelkészek alkalmanként megörökítettek mindenfajta olyan eseményt és értesülést, amit fontosnak tartottak: tüzek, árvizek, járványok, kivégzések (melyekhez kirendelték őket), időjárási szélsőségek, csillagászati érdekességek, harangöntés, orgonaépítés, helyi iskolai reform, főispáni beiktatás, insurrectio, vásárok, távolról érkező hírek-rémhírek stb. Ki gondolta volna, hogy a mindennapi élet és mentalitás forrásaival ismerkedünk, s ez majdan kutatóként és oktatóként központi tárgyam lesz? Azt sem tudtam, persze nem is zavart, hogy a magyar történettudomány az 1950-es években a legcsekélyebb érdeklődést sem tanúsítja az általam források szintjén olyannyira kedvelt terület iránt.

Ezek az élmények és ismeretek azonban meghatározták, hogy jóval később újkori egyháztörténettel, főleg egyház és társadalom kapcsolatával foglalkozzam. Hosszabb ideig mégsem nyílt rá lehetőségem, és a téma nem volt sem ajánlott, sem „divatos”. Az 1970-es évek végétől néhány kisebb anyagközlés után, mintegy bölcsőhelyem iránti adósságom lerovásaként, a gyulai református templom építésének kétszázadik évfordulójára írtam meg az egyházközség történetét a reformációtól napjainkig, amit a Békés Megyei Levéltár adott ki.³ Ekkora időt átfogni, tudom, kockázatos vállalkozás. Nem az én feladatom értékelni. A helyi anyag mellé kutattam a Tiszántúli Egyházkerületi Levéltárban, s e munka igencsak kedvemre való volt. Egy önszerveződő és öngazgató mezővárosi közösség történetét sikerült föl-tárnom. Több mint negyedfélszáz év, amely alatt megváltozik a természeti, a települési és a társadalmi környezet, de állandó marad az intézmény, a vallás és a nyelv. A legutóbbi két évszázad helyszínét, az épületet, az udvart és a telket – mivel pár esztendőig ott éltem – tenyereimhez hasonlóan apró részletekig ismerem. Mindenkinek, aki szereti és hivatásként fogja föl a pályáját, szívből kívánom ezt az élményt.

Ilyen alapozás után igényes, helytörténész, kutató szellemű történelemtanárom volt a gimnáziumban. Több tanítási órát tartott várásatásoknál, a múzeumban és a megyei levéltárban. Szakkört vezetett, melynek tagjai a levéltárban Petőfi gyulai lakóhelyét kutatták, foglalkoztak a helyi harisnyagyár és a Tanácsköztársaság gyulai történetével. Az utóbbi két téma a volt dolgozók és a katonák kikérdezésével járt együtt. (A gyulai dandár a székely hadosztályban harcolt Kassa és Eperjes visszavételében.) Szívesen vettem részt mindegyik munkában. Meg kell azonban jegyeznem, hogy tanárom mégsem ahhoz a típushoz tartozott, aki megkedvelteti a tárgyát a diákokkal. Engem azonban ez akkor már nem zavart, nem lehetett elriasztani.

Másik szakterületem, a néprajz szeretetével Dankó Imre, a közelmúlt évtizedei vidéki múzeumügyének kitűnő alakja oltott be. Ő patronálta a gimnáziumi néprajzi szakkört, melynek szintén tagja voltam, s látva mélyebb érdeklődésemet, fokozato-

3 *A gyulai református egyház története.* /Gyulai füzetek 7/ Gyula, 1994.

san bevezetett a terepmunkába, beengedett a múzeumi raktárba, miáltal a történelem iránti vonzódásom további megerősítést nyert. Bronzkori sisaktól a 20. század emlékeiig minden tárgyat kézbe vehettem, sőt az egyszemélyes intézményben némi raktárrendezést is rám bízott. S ami legalább ennyire jelentős volt: használhattam a könyvtárat. Pályám alakulása önző szempontjából tekintve, Dankó Imre a legjobbkor érkezett a városba. Szüleim elfogadták, hogy tudományegyetemre jelentkezem, de nem tudtuk eldönteni, melyik szakot válasszam a történelem mellé. Az 1950-es években a nem titkolt pártállami ideológiából következően sejtettük, hogy származásom és világnézetem miatt tanári pályára aligha mehetek. Nem tanári szakot kerestem s ez lett a néprajz.

A *Korall* körkérdése a szakterület-választás motivációit tudakolja. Az érettségi előtt álló diákban korántsem alakult még ki a hivatástudat, bár a lelki-szellemi indítékok és az alapozó ismeretek megvoltak. Alább mégis felsorolom pályám legfontosabb stációit, hogy valamelyest érthetővé váljék, hogyan jutottam oda, ahol ma vagyok.

Kitűnő érettségi és fölvételi eredmény ellenére bekövetkezett, amitől tartottunk, csak két év múltán vettek föl, amikor az említett megszorítás valamelyes enyhült, de az eredeti szakpárosítás, a történelem–néprajz helyett magyar–orosz szakra. A közbülső idő legnagyobb részében budapesti üzemekben segéd munkásként dolgoztam, ami komoly élettapasztalatokkal és némi anyagi haszonnal járt, de alapérdeklődésem hátrányt szenvedett. Az egyetemen pedig hiába kérvényeztem, a dékán csak az orosz szakot engedte néprajzra cserélni, a magyart történelemre nem. Az akkori tanulmányi rendszer nem tette lehetővé más szakok szemináriumainak fölvételét, történelem előadásokra viszont járhattam. További önképzéssel, rengeteg olvasással, amiben az Eötvös Collegium nagyszerű könyvtára sokat segített, gyarapítottam ismereteimet. A néprajz szakon akkoriban Tálasi István professzornak köszönhetően határozott történeti irányú képzés folyt, ami törekvésemnek igazán megfelelt. Lényegében a mindennapi élet kultúráját és civilizációtörténetet tanultuk, amivel akkoriban más szakokon nem lehetett találkozni. Igaz, ez elsősorban a parasztságról (és az ún. törzsi társadalmakról) szólt, különösebb elméleti alapozás nélkül. Bár utóbb írtam jelenkori tárgyú néprajzi (antropológiai) dolgozatot is, de egyre inkább a történeti kutatások felé tájékozódtam, és amikor lehetett, történeti forrásokat használtam.

Az én múlt iránti érdeklődésemben az is beletartozik, hogy a már-már végleg elenyésző remények egyszer, ha nem is teljesen a vágyott formában, mégis teljesülnek. Persze ennek megtapasztalásához is idő kellett. Amikor Németh G. Béla a megszűntetés után több, mint harminc évvel interdiszciplináris jelleggel újraalapította a pesti egyetemen a művelődéstörténeti tanszéket, meghívott docensnek. Ezen a tanszéken 24 éve tanítok, 18 éve vagyok a vezetője.

Kövér György

Tört-én-ész-történetem

Elég régen foglalkozom emlékezéssel, orális történelemmel és biográfiával, hogy tudjam: a célirányosan szerkesztett pályáívek végső soron utólagos konstrukciók eredményei. A körkérdésre adott válaszom sem más, mint tudat alóli előbányászása és logikai rendbe szerkesztése azoknak a tényezőknak, amelyekről ma úgy látom, szerepet játszottak abban, hogy az vagyok, amivé lettem.

Ha tehát bevezetéképpen felvillantom, milyen alternatívákról tudok, mi (más) is akartam valaha lenni, ezt ellenpontozásként teszem, hogy bemutassam, mi minden lehettem volna, ha nem történész vált volna belőlem, persze akkor merőben másként nézne ki ez az *ego-histoire* is.

Csak a családi legendárium tartja számon, de valamikor óvodás koromban állítólag azzal leptem meg a szüleimet, hogy nyugdíjas szeretnék lenni. Azóta már rájöttem, hogy e „korai bölcsességben” több van, mint amit a felnőttek a gyerekszájából kihallanak. Felső tagozatos iskolás koromban zenei pályára szántak. Volt olyan év is, hogy vegyész akartam lenni. Aztán kisgimnazistaként – apám példáját követendő – legszívesebben orvosnak mentem volna, ha maga apám roppant racionális érvekkel le nem beszél erről, s be nem bizonyítja számomra, hogy nem nekem való. Akkor nagyon meg voltam sértve, de ma már tudom, hogy igaza volt. Egyetemista koromban kacérkodtam az újságírással, sőt a poétasággal is, de hamar „elszállt az ihlet”. Réz Pál, a *Holmi* főszerkesztője szokta mondani, hogy minden valamire való történész írónak készült valaha.

A CSALÁD

A legfontosabb meghatározó tényezők sorát természetesen családommal kell kezdenem. Annak „történelmi levegőjével”. Könnyű lenne manapság ezt az utalást a „történelmi középosztályra” vonatkoztatni, ha nem tudnám, hogy édesapám, – aki városi orvosként előszeretettel foglalatoskodott család- és helytörténelmi kutatásokkal hivatali ideje után a levéltárban – nem bogarászta volna ki még a háború előtt, hogy valami „folytonossághiány” van a derék hajdú ősök családfáján, s hogy a felmenők egy elszegényedett famíliától vették a kutyabőröt. A harmincas években a rokonság nem nagyon örült apám „kutatási eredményeinek”, bár az ötvenes években, úgy hallottam, ez a korábban nagyon is rátarti ág már szívesen szentelt volna több figyelmet a „felfedezéseknek”. Ha tehát a család történelmi levegőjét említem, nem elsősorban a család régiségére és apám böszörményi család- és egészséggtörténelmi kutatásaira gondolok, hanem sokkal inkább arra, amikor vasárnaponként a csordalegelőről, a „botanizálásból” (kis növényhatározóval azonosítottuk a növényeket) hazatérve

a nyugati temetőn keresztül, apám minden egyes fejfáról, amelyiknél megálltunk, el tudta mesélni, ki nyugszik alatta, s többnyire fűzött hozzá valami érdekes történetet is. Amennyire össze tudom hasonlítani más családok belvilágával, nálunk a történetek elbeszélése nagy jelentőséget játszott és játszik (lányaim néha már előre tudják és unják, amelyek éppen következnek). Hajlok arra, hogy a középosztályi lét kontinuitását leginkább ezekben a nemzedékről nemzedékre továbbmesélt legendáriumban lássam. De apám nagy élvezettel olvasott fel nekem vasárnaponként más történeteket is: kezdve a görög-római mitológiától (akár Szabó Árpád *Trójai háborúja*, akár a béka-egér harc alakjában), egészen Arany *Toldijáig* és a balladáig.

A hagyomány azonban nem csak elbeszélte történetekben él. Apám igen szépen rendezett családtörténeti levéltárat (és nagy könyvtárat) hagyott rám. Több kísérletet is tett ennek az anyagnak a feldolgozására: *Őszi szántás* címen megírta például a család regényét. Sőt mi több, naplót is vezetett, amelyet idősebb korában leginkább későn született fiának – mondjuk így – rosszkódásai fölötti panaszkodásával töltött meg. Leginkább az aggasztotta, ember lesz-e belőlem? Íme...

Ha apám a könyvek, iratok hagyományozásával adott nekem jövőbeli feladatokat még nyugdíjas napjaimra (ha megérem), anyám, aki a magyar középosztály egy másik ágából eredt, a család tárgyi világát befolyásolta döntően. Anyám, saját elbeszélése szerint, egy „fatális félreértés” következtében szerzett közgazdász diplomát és soha egy percet sem dolgozott tanult szakmájában, miközben nagyon is szokásos módon ette a diplomás háztartásbeli nő kenyerét, szinte állandóan kísérletezve a házicseléd unalmas szerepéből való kitöréssel. Aktivitásának jelentős része „az otthon stíljére” irányult. A húszas években stafírungra kapott szobabútorok ugyan alapjaiban kialakították a lakás képét (ezek zöme a háború végén a menekülést is átvészelte), de sokkal nagyobb jelentőséggel bírt, amikor az ötvenes-hatvanas évek fordulóján elkezdett parasztbútorokat, cserépedényeket, tányérokat, hímzéseket gyűjteni, megalkotva ezáltal a ház „rusztikus előszobáját”. Akkor még nem tudtam, hogy mindez csak előtanulmány volt ahhoz, hogy mindig újat kereső lendülettel a hatvanas években, a hatodik ikszben nekikezdjen a kerámiázás kitanulásához. Munkáihoz komoly művészettörténeti anyaggyűjtést végzett, e motívumokkal átlényegítve a kreált tárgyakat. Ha a vizualitásnak szerepe lett később az életemben, annak esélyeit bizonyára tőle örököltem.

Ezek azonban még csak adalékok a család légköréhez. Nem lennék társadalomtörténész, ha nem hangsúlyoznám, milyen eredendő élményeket hozok abból, ahogy szüleimben a magyar középosztály két ága egybefonódott: a hajdúsági református gazda elité és a délvidéki örmény-sváb katolikus hivatalnokcsaládé, annak minden kincsestárával és feszültségével. A kálomista Böszörménybe – egy reverzális révén – pápistának születni, a kisebbségi lét korai és életre szóló tapasztalatát jelenti.

HAJDÚBÖSZÖRMÉNY ÉS A BOCSKAI GIMNÁZIUM

S akkor máris a „böszörménység” tartunk. Egy Pestről Debrecenbe szakadt egyetemista társam kérdezte tőlem valamikor végzős korunkban:

– „Hogy lehet az, hogy te olyan urbánus vagy, mikor falun születél és ott is nőtél fel?”

– „Böszörmény 400 éve oppidum, te bunkó!” – válaszoltam megsértett öntudatom minden indulatával.

Ennek a „böszörménység”-tudatnak számos eleme van. Alapréteggént egy kurucos Debrecen-ellenesség határozta meg, ami tulajdonképpen a Hajdúkerület egykori székelyének protestálása a megyeszékhely Debrecen imperializmusa ellen. Ez a mi időnkben leginkább a kulturális elszívó hatást sérelmezte. De Böszörmény számomra máig az a hely, ahol – akár egy érettségi találkozáson is – számon tartják, miként sáfárokodom a rám bízott javakkal. A Losonczy Géza életrajz alkalmából¹ (ő szintén Böszörményben érettségizett) olyan író-olvasó találkozóra hívtak meg a Sillye-kultúrházba, ahol nemcsak gimnáziumi osztálytársaim fele sorakozott fel, hanem általános iskolás tanító nénimtől gimnáziumi tanárimig sokan. Olyanok is ültek ott, egy sor két végén, akik – a politikai rendszer-váltás következtében – már évek óta nem álltak szóba egymással.

Böszörmény szerves része az immár 400 éves gimnázium, amely a hatvanas években a legmagasabb fokú oktatási intézmény volt szülővárosomban. Akkoriban országosan is a kiváló vidéki gimnáziumok között tartották számon. Ráadásul az is megadatott számomra, hogy igaz, csak egy évig, az igazgató, Mihály János bácsi jóvoltából tanárkodhattam diploma után a hajdani alma materben. Ez a „visszafogadó” szellem is a „böszörménység” része.

Bár gimnáziumi tanulmányaim utólag visszatekintve nagy jelentőséggel bírnak későbbi pályám szempontjából, mégsem úgy maturáltam, hogy már tudtam, történéssz leszek. Gimnazista koromban engem elsősorban a zene (gitározás), a sport (kézilabda, foci, atlétika, úszás) és a lányok érdekeltek, gyanítom, a felsorolás sorrendje sem véletlen. Ott volt persze az irodalom: magyar tanárom, Kertész László még egy országos pályázatra is rábeszélte („A József Attila-i hagyomány továbbélése a mai magyar lírában”), amellyel sikerült valamilyen díjat is elnyernem. A történelemtanárom, Poór János bácsi (történész kollegám édesapja) szerint ugyan nem én voltam a legjobb töriből az osztályban, de (többek közt ennek hangoztatása által is) rendszeres tanulásra, no meg a mélyebb gazdasági-társadalmi összefüggések keresésére ösztönzött. Ők ketten – Kertész és Poór tanár urak – azt szerették volna, ha én magyar-történelem szakra megyek, de történetesen akkoriban ilyen szakpárosítás nem indult a debreceni egyetemen. Mivel a gimnáziumban orosz tagozatos osztályba jártam, az igen valószínűnek tűnt, hogy az egyiket a nyelvszakkal párosítva felvesznek a bölcsészkarra. Így lettem előfelvételis történelem–orosz szakos Debrecenben. Máig úgy gondolom, hogy a szomszédunkban lakó Poór János bácsi beszélt rázüleimet, hogy jelentkezsem a Közgazdasági Egyetem nemzetközi szakára (is).

¹ Losonczy Géza, 1917–1957. Budapest, 1998.

Két helyre felvételizni akkoriban nem volt megengedett, de a gimnázium igazgatója segítségével mégis kaptam egy második jelentkezési lapot. A nemzetközi szakon a történelem volt az egyik felvételi tárgy (oda aztán nem vettek fel), ami eldöntötte a debreceni szakválasztást is. Mindezzel természetesen nem akarom a felelősséget Poór tanár úrra hárítani. Kertész László mindenesetre nehezen bocsátotta meg nekem, hogy nem a magyar–oroszcso párosítást választottam.

A DEBRECENI KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM

Ez az intézmény ebben a formában nem létezik ma már, pedig akkoriban universitas volt anélkül, hogy az agrárossokkal és az orvostanhallgatókkal egyesítettek volna bennünket (nem is lett volna könnyű). Bár egyetemistaként a városban laktam, az egyetem, ahova jártam, tulajdonképpen egyfajta területenkívüliséget élvezett a Nagyerdőn. Valahogy úgy, ahogy a „town és gawn” ellentéte meghatározta sok középkori egyetem életét. Reggeltől estig az egyetem épületében (és kollégiumában) töltöttük a napot, a folyosókon elhelyezett asztaloknál (és a könyvtárban) tanultunk, vitatkoztunk és udvaroltunk. Valahogy az egy esztendőskalocsai katonáskodás olyan szellemi sivárságot idézett elő bennünk, hogy csak úgy porzott. Az együtt katonáskodó előfelvételizsek ugyan jól megismerték egymást, innen jött utolsó mély fiúbarátságom is Varga Lászlóval, aki ma a Budapest Főváros Levéltárát igazgatja. E barátság nélkül ma talán Hajnal István Kör sem lenne, vagy legalább is nem ilyen. Az első könyv, amelyet az egyetemen nagy intellektuális szomjúsággal végigolvastam, Tőkei Ferenc: *Az ázsiai termelési mód kérdéséhez*² című munkája volt. Nehéz megmagyarázni a mű korabeli hatását (azon kívül, hogy Debrecenbe és hozzánk még a marxista reneszánsz is ólomszárnyakon érkezett), de előbb-utóbb az alig kódolt üzenet is megfogott bennünket, miszerint osztálytársadalom nélkül is lehet állami kizsákmányolás. Kíváncsi voltam mindenre, tele voltam vitakedvvel: érdekelt a nyelvtörténet és természetesen a régi szerelem, a *Trójai háború* óta az ókor. Havas László szemináriumán – Plutarchos alapján, ez volt meg apám könyvtárában – komoly érveket vonultattam fel az I. triumvirátus léte vagy nem léte kérdésében. Ő biztosan jól mulatott, de komolyan vett, munkára biztatott, sőt tudtommal kollégái figyelmét is igyekezett rám felhívni. Másodévesként már – bár még dolgozatot nem írtam – elvittek szemlélődni az OTDK pécsi konferenciájára (Orosz István vezette a debreceni delegációt), majd 1970 szeptemberében már dolgozattal szerepelhettem a Fiala Alkotók Szövetsége (ismertté leginkább rövidítve lettek) debreceni konferenciáján, amelyet helyi rezidensként Veliky János, akkor már kezdő tanársegéd szervezett (történész évfolyamtársaim közül rajtam kívül Gyáni Gábor szerepelt előadással). Itt ismertem meg Tóth Zoltánt, Gergely András, Szabó Miklóst és sokan másokat. Dolgozatom (Az egypártrendszer kialakulása a Szovjetunióban) sohasem jelent meg, amin nincs mit bánkódnom. Már nem emlékszem, hogy ismer-

2 Budapest, 1965.

tem-e akkor a bölcs mondást, miszerint az első munkát nem szabad publikálni. A témaválasztásban – a nyelvtudásbeli adottságok mellett – fontos szerepet játszott a 20. századi egyetemes történet oktatója, Menyhárt Lajos (Menyus), aki „mellesleg” Bösztörmenyben érettségizett, s szintén mellesleg meg volt bízva a káderépítés gondozásával is. Az egypártrendszeres dolgozathoz kapcsolódó kulcsélmények hatására mindenesetre meglepő józansággal úgy döntöttem, hogy 1917 előtti dolgokkal fogok foglalkozni.

Summa summárum azon vettem észre magam, hogy úgy könyvelnek el, mint aki eljegyezte magát a történelemmel. Ez nemcsak azért volt meglepő, mert teljesen körvonalazatlan elképzelésekkel jöttem az egyetemre, hanem azért is, mert már első koromban több olyan évfolyamtársam volt, aki ifjú tudósként kezdettől pontosan tudta, mit is akar kezdeni magával (Mohay András, Barna Gábor, Kulcsár-Szabó Ernő). Egyébként évfolyamunkat (utólag) általában a kiemelkedők között emlegetik, s különösen sokan kerültek a professzionális történész-levéltáros világba. (Hallani néha elfogult pesti berkekben, hogy túl sokan is.)

A debreceni egyetemi történészképzést akkoriban két szellemi vonulat határozta meg: Ott voltak, nem vezető pozícióban, de kellő intellektuális ranggal Szabó István tanítványai. Igaz, Rácz István csak minden második évben tartott előadásokat, de aki érdeklődött, bármikor bejárhatott világosan rendszerezett óráira. Igaz, Orosz István csak egyetemes történetet taníthatott, de ennek jóvoltából egyetemesen tanultuk a feudalizmust és a vallástörténetet, no meg részesültünk a karizmából. A szigorú szisztéma azonban lazult: amikor megkértük, *spec.koll.* formájában előadta nekünk készülő disszertációját, bár még akkor aligha sejtettem, hogy az ártörténet, a határhaznászati rendszerek (vagy akár a „kézzel fedezettetés”) engem miért is érdekelhet. S ott volt még a besorolhatatlan Irinyi Károly, aki nemcsak a historiográfia tudományába kalauzolt el bennünket, hanem a *Zene és történelem* kurzussal tudományon túli vizekre is navigált minket.

A másik meghatározó szellemi vonulatot a törzsökös debreceniek maguk közt „idegenlégiósoknak” nevezték (magam is megéltem az idegenlégiósság furcsa érzését a nyolcvanas években, amikor „lejáró” részfoglalkozású debreceni oktató lettem). Ez a Ha *kedd, akkor Debrecen* csapat volt. Közöttük Niederhauser Emillel, aki már az ötvenes évek óta jött menetrend szerint. Tőle hallottam először, rögtön az első egyetemes gazdaság- és társadalomtörténeti előadásán Rostow és Kondratyev nevét. Tőle kaptam kölcsön az első francia könyvet a szovjet történelemről.³ Tőle sajátítottam el azt a bölcsességet, hogy a tudományhoz három dolog kell: az ember hiú legyen, nagyképű és kávéig igyon (ezért szoktam rá a kávéra). Miközben ő hallatlanul szerény tudott maradni. S közben olvasott vagy tizenhat nyelven, s bármikor be lehetett hozzá menni kérdésekkel, letette a könyvet, amit éppen tanulmányozott, és kedélyesen útba igazított, akármiről tudakozódott az ember. Másik nagyhatású professzorunk, Ránki György csak 1964-től járt le Debrecenbe. Ha utána számolok, akkoriban a negyvenes éveit taposta, mégis hallatlan tekintélye volt.

3 Pierre Sorlin: *La Société Soviétique 1917–1974*. Paris, 1964.

Otthonosan mozgott nemcsak a gazdaság- és társadalomtörténetben, hanem a politika- és diplomáciatörténetben is. Hihetetlen gyorsan és élesen volt képes a lényegre koncentrálni. Ekkoriban kezdték különösen érdekelni a módszertani kérdések. Hozzá írtam először szemináriumi dolgozatot olyan, engem máig is izgató problémáról, mint a dualizmus kori dzsentri. Ezek a professzorok valóban a világra nyitogatták a debreceni egyetemisták szemét.

Ebben a szellemi klímában születtek előbb az „Értelmiségiek Kelet-Európában a 19. század első felében”, majd „A diplomás értelmiség társadalmi származása Oroszországban a 19–20. század fordulóján” című díjnyertes OTDK dolgozataim (Budapest, 1972; Nyíregyháza, 1973). Az utóbbi témából készült aztán a szakdolgozatom és a kisdoktorim is, szintén Debrecenben. Ezek megjelentek, máig – fellengzős iróniával szólva – ún. orosz korszakom nyitja a bibliográfiámat.

Mire letettem a történelem államvizsgát, meghalt az apám. Meglett embernek számítottam, tanult szakma volt a kezemben, ám meglehetősen tudatlannak éreztem magam. Kutatói állásban elhelyezkedni nem nyílt módom, ezért visszatértem szülővárosomba, ahol osztályfőnökként „a tekintély és a szeretet természetes kútforrásának” (az osztályfőnöki kézikönyv első mondata, itt abba is hagytam az olvasását) kellett lennem egy elsős osztályban. Itt máris akadt egy történelem iránt módfelett érdeklődő diákom, Hajdú Zsiga, akiből azóta régész lett. A korábbi, mindenhez konyítok egy kicsit (sport, zene stb.) alapállása most jól jött, de hamar felismertem: arra, hogy igazán kreatív módon a szakmában próbáljam ki magam, sem időm, sem energiám nem marad. Ekkor kaptam meg Ránki György levelét, aki hazatérve Amerikából állást ajánlott a Marx Károly Közgazdasági Egyetem (MKKE) Gazdaságtörténeti Tanszékén. Az idea, hogy el kell hozni engem Böszörményből, állítólag a Szabolcs-expresszen született. Amikor felutaztam Pestre Ránkival megbeszélni a dolgot, s félve kérdeztem, hogy vajon Berend tud-e erről, Ránki megfellebbezhetetlenül jelentette ki: „Berend azt vesz oda, akit én mondok neki”. Valóban így is lett, s – újabb négyhónapnyi katonáskodással spékelve – a Közgázra kihelyezett akadémiai tudományos segédmunkatársnak vettek fel. Ekkor egyébként már Debrecenbe is hívtak, de huszáros vágással a nagyobbak tűnő kihívást választottam. A debreceni álláshely is jó kezekbe került, Papp Imre barátom foglalta el.

Lehetőséget kaptam a történésszé válásra. Pályám igazából innen indult, de ez már egy újabb történet, ami átlépi a körkérdés nyújtotta kereteket.

Kubinyi András

Miért lettem a középkor kutatója?*

Ez a kérdés csak annyiban jogos, hogy magamat elsősorban medievistának tartom, igaz, a felett vitatkozhatnánk, hogy ezen belül történész vagyok-e, régész, vagy más is. A magamnak feltett fenti kérdés azonban nem fedt kutatási területemet, mert – bármennyire hihetetlen – a 17. század közepét leszámítva a magyar történelem valamennyi korszakából (még a legújabb korból is) jelent meg tudományos tanulmányom. Az ilyenformán bővített kérdésre adott minden válasznak lehetne valóságartalma. Említhetném a családi génjeim hatását, azonban épp olyan jogosan a véletlent is. Pályámba azonban annyiszor szólt bele a véletlen, hogy ezt már inkább az isteni Gondviselésnek kell tulajdonítanom.

Pályaválasztásomnál mindenképp a családi hatás érvényesült, ami nem választható el az őseimtől örökölt tulajdonságoktól. Felvidéki nemes családból, a Felsőkubíni Kubínyi famíliából származom, amely 1288-ig tudja visszavezetni őseit. (Helyesen így, hosszú *i* betűvel írandó és ejtendő a család neve. Apámat azonban véletlenül rövid *i* betűvel anyakönyvezték. Bár szüleim végig helyesen ejtették a nevet, én azonban már megszoktam a rövid *i* betűs Kubinyi formát.) A 16. század elején két ágra szakadt család deménfalvi ágából származom, amely a híres 1505-ös rákosi országgyűlésen Árva megye követeként részt vett Mátétól ered. (A másik a nagyolaszi ág.) A família mindkét ágából számos tudós került ki, én vagyok a harmadik akadémikus a családból. A Magyar Nagylexikon 11-ik kötetében¹ velem együtt a családhoz tartozó hét tudósról készült szócikk. Feltűnő, hogy többségben vannak a történészek és régészek. Anyám matematika–biológia szakos középiskolai tanár volt, pedagógiai érzékemet tőle örökölhettem. Ennyit a génekről.

A családdal függ össze, bár inkább véletlen, hogy az utolsó három generációban mindig akadt egy levéltáros. Apai nagyapám Gömör vármegye főlevéltárnoka volt egy ideig. Második fia, Gyula nagybátyám altábornagyként a Hadilevéltár parancsnoka volt, és hadtörténettel foglalkozott. A harmadik generáció én vagyok, levéltárosi diplomám van, és több mint két évig dolgoztam levéltárban. Apám – noha ügyvéd volt – a történelem iránt érdeklődött, történeti munkákat vásárolt és olvasott, amelyekről sokat mesélt nekünk, a gyermekeinek. Hat és fél évvel idősebb nővérem 1940-ben történelem–földrajz szakosnak iratkozott be az Egyetemre, ahol Mályusz Elemér tanítványa lett, azonban mestere eltávolítása után Mendöl Tibornál doktorált településföldrajzból. Egyetemi élményeiről beszámolt otthon, de

* Műveim bibliográfiáját Gyöngyössi Márton állította össze: Kubinyi András tudományos műveinek jegyzéke, 1953–2003. In: Kovács Gyöngyi (szerk.): „*Quasi liber et pictura.*” *Tanulmányok Kubinyi András hetvenedik születésnapjára.* Budapest, 2004. 707–720. (Megjegyzem, hogy a kötet pontosan 75-ik születésnapomra jelent meg, csak két hónappal előzve meg a valódi 75-ik születésnap emlékkönyvet. Így a bibliográfia közölni tudta az 1999 és 2003 közt megjelent munkáimat is.

¹ Budapest, 2000. 605.

magam is beleolvastam a könyvtárakból hazahozott forrásokba és szakirodalomba. Névről ismertem valamennyi történész előadót, és sok egyetemi kollégáját. Akkor épp egy Eötvös-kollégista udvarolt a nővéremnek, aki nálunk is megfordult, úgy-hogy az Eötvös Collegium élete is mintegy nyitott könyv lett előttem.

Gimnáziumi tanulmányaimat 1939 őszén kezdtem a Ciszterci Rend Budapesti Szent Imre Gimnáziumában. Történelmet a harmadik osztálytól, azaz 12 évesen kezdtünk tanulni. 1942 júniusában igazgatói jutalomkönyvet kaptam, Acsády Ignác: *A Rákócziak korá-t*, azaz a Szilágyi-féle 10 kötetes *Magyarország története* VII. kötetét.² Végre volt saját szakkönyvem, amelyet legalább ötször elolvastam, és elhatároztam, hogy történész leszek, és majd kiegészítem és átírom Acsádyt. (A sors fintora, hogy ez az egyetlen korszak, amellyel tudományosan nem foglalkoztam.) Történelem tanárom a kiváló tudós, Pataki Vidor ciszterci szerzetes volt, az egri vár ásatója, és több, köztük középkori tárgyú tanulmány szerzője.

Teljesen nyilvánvaló volt, hogy nekem történésznek és Eötvös-kollégistának kell mennem. Azt már tudtam, hogy a közép- és kora újkori források zöme latin. 1947-ben így történelem–latin szakosként iratkoztam be az akkor Pázmány Péter nevet viselő budapesti tudományegyetemre, az ELTE jogelődjére. A Collegiumba is felvettek bejárónak. A kérdés az lett, hogy mely korszakkal foglalkozzak. Akkor a második év végén volt az alapvizsga, amelyen ókori, valamint magyar és egyetemes történeti középkorból kellett vizsgáznunk. Így négy féléven át ilyen tárgyú órákat hallgattunk, ami a középkor iránti érdeklődésemet növelte. Egyelőre azonban sok mindent hallgattam, többek közt régészetet is: Bannernál őskort, Oroszlánnál klasszika-archeológiát, Fettichnél honfoglaláskort. Ez utóbbi komolyan érdekelt is. Csak kevesen hallgattuk, öten-hatan. Együtt jártam Fettichez két későbbi, egyetemi régész kollégámmal, Mócsy András és Soproni Sándor professzorokkal, Mócsyval azóta voltam jóban. Akkor fogalmam sem volt róla, hogy ennek majd később mi lesz a következménye. Bár a családukból több régész is került ki, mégsem akartam régész lenni.

Első éves koromban az egyik legnagyobb hatást Kosáry Domokos collegiumi órája gyakorolta rám. A téma érdekes volt: Magyarország és a szomszéd országok a 11–12. században. Nekem a 12. századi magyar–bizánci kapcsolatokról kellett írnom, ehhez pedig tanárom francia és német könyveket, valamint néhány bizánci forrást is elolvastatott velem. (Volt ugyan görög érettségim, de a Bonni Corpus latin fordítását vettem alapul.) Nem hiszem, hogy ma merne egy tanár 18 éves első hallgatónak ilyen témát kiadni, akkor azonban ez – és főleg a Collegiumban – teljesen természetesnek számított. Kosáryt azóta is egyik mesteremnek tekintem. Ő vezetett rá arra, hogy egyetlen ország történetét sem vizsgálhatjuk légtüres térben, ismerni kell a szomszéd országokat, ehhez pedig elengedhetetlen a külföldi szakirodalom, és természetesen a források ismerete. Rövid ideig kacérokodtam azzal, hogy bizantinológus legyek, végül azonban elvettem ezt az ötletet.

Ennek kettős oka volt. Szaktörténész akartam lenni, és az akkori jelentős történészek többsége az Országos Levéltárban kezdte pályáját. Úgy véltem, hogy ott jutha-

2 *Magyarország története I. Lipót és I. József korában (1657–1711)*. Budapest, 1898.

tok legjobban hozzá a forrásokhoz, családi hagyományaim is oda kötöttek. Bizantinológusra ott viszont nem volt szükség. A másik ok Szentpétery Imre hatása volt. Az akkor 69–70 éves professzornak a történeti forráskritikáról tartott órája nyűgözött le, rávezetett arra, hogy minden forrást kritikával kell vizsgálni, és ismertette ennek módszereit is. Érdekelt maga az oklevéltan és a hivataltörténet is. Az ő tanszékén tanított címzetes professzorként Kumorovitz L. Bernát premontrei szerzetes, különben az Akadémia viszonylag fiatalon beválasztott levelező tagja. Kumorovitz többször meghívott a Horánszky utcai rendházba, ahol részben saját kutatásairól beszélt, részben pedig nevelt. Ott jöttem rá, hogy a hivataltörténethez kell ismerni a pecséthasználatot is. Másodévesként Szentpétery szemináriumát vettem fel, ezzel a középkor, ezen belül pedig a történeti segédtudományok mellett köteleztem el magam.

Természetesen tőle kértem szakdolgozati témát, pontosabban javasoltam egyet, amit a professzor el is fogadott. A téma családi indíttatású volt. A Kubinyi család vagyónát a deménfalvi és a nagyolaszi ágak alapítóinak testvére, a gyermektelenül elhunyt László hozta létre, aki az 1490-es évek második felében királyi alkincstartó, utána pedig a budai vár udvarbírája volt. Mivel a szakirodalomból nem sikerült megnyugtató adatokat kapnom a kincstartó feladatköréről, magam akartam ezt feldolgozni. A szakdolgozat tehát a kincstartói hivatal kialakulását és fejlődését tűzte ki célul 1500-ig. Így belekerülhetett az első fennmaradt királyi számadáskönyv 1494–1495-ből, és pontosan László alkincstartósága végével fejeztem be. Mohácsig nem mentem el, ezt Szentpétery soknak tartotta. (Megjegyzem, hogy később, 1964-ben ettől függetlenül megírtam a *Levéltári Közlemények*ben az udvarbíróság történetét is, így teljesen kielégítettem családi kíváncsiságomat.) Szentpétery elküldött a jogi karra konzultációra Eckhart Ferenc professzorhoz. Hálás vagyok az 1950-ben elhunyt mesteremnek azért is, mert ő magyarázta meg nekem, hogy igazgatástörténetnél nem szabad a jogtörténetet figyelmen kívül hagyni. Erre nevelt különben Kumorovitz is.

Elkezdtem dolgozni: átnéztem a kiadott forrásanyagot és a szakirodalmat, kutatni kezdtem a levéltárban, ahol azonban akkor még nem álltak rendelkezésre a felvidéki városok levéltárai, oda utazni pedig akkor még épp úgy nem lehetett, mint később Nyugatra. Hamar rájöttem, hogy először a kincstartók listáját kell összegyűjteni, ez azonban nem elég. Abból a feltevésből kiindulva, hogy ő a királyi pénzügyigazgatás irányítója, ami az 1494–1495. évi számadáskönyvből nyilvánvaló volt, meg kellett vizsgálni a királyi bevételi forrásokat, és azok adminisztrációját. A 14. századnál kezdtem, hiszen akkor említik a tisztséget először, de egészen más kép bontakozott ki, mint gondoltam. A legfontosabb rendes királyi bevételeket kezelő szervezetek: pl. harmincadispánság, sókamara ispánság, közvetlenül a királytól függték, és csak Mátyás király igazgatási reformjai során, az 1460-as évek közepén kerültek a kincstartó irányítása alá.

Közben azonban jelentős változások következtek be. 1948 őszén kiléptem az Eötvös Collegiumból. Ott akkor következett be az ideológiai váltás. Már a tavasszal kizártak majd egy tucat kiváló hallgatót, leváltották Keresztúry Dezső igazgatót, augusztusban pedig ideológiai átképzésben részesültünk. Biztos voltam benne, hogy rövid idő múlva mint ügyvéd fia és egyházi iskolába járt személy én is sorra kerülök.

Ekkor felszólítottak, hogy legyek bejáróból bennlakó. Egy korábbi, viszont már évek óta megszűnt betegségemre hivatkozva beadtam lemondásomat. Ezt megértették, így a Collegium utána sem támadt politikailag.

1949-ben bevezették az egyetemi reformot, ami átpolitizáltsága mellett kissé középiskolai jellegűvé tette az addig meglehetősen szabad óraválasztási lehetőséggel rendelkező egyetemet. Ami pozitív volt: új szakok indultak, igaz, kötelező órákkal, köztük a levéltár szak. Ezt Lederer Emma professzor asszony találta ki, aki Szentpétery tanszéki utóda lett. Természetesen jelentkeztem rá, és egyben leadtam a latin szakot. A levéltár szak négy féléves volt. A medievistának indult Lederer igen nagy súlyt fektetett a középkoros képzésre, például Borsa Iván heti öt órában tartott oklevélolvasást. Tanultunk középkori latint és középkori németet, tehát mindazt, amire szükségem volt.

Ebben az időben nagy tudományos tervek készültek, sőt részben meg is valósultak. Az ideológiai átalakulást új, marxista történeti feldolgozásokkal akarták elérni, és hogy a „polgári történetíráshoz” képest újat is tudjanak nyújtani, anyaggyűjtéseket, forráskiadványokat indítottak el. Tagadhatatlan, hogy a „Népi Demokrácia” első évtizedében fellendült a történettudomány, annak ellenére, hogy a történeztársadalom zömét alkotó régi vágású tudósok ennek inkább negatív oldalát érzékelték, maguk közt pedig bírálták. A kevés, valóban marxista, zömében az új ideológia oldalára állt régi tudós (pl. Lederer, vagy Elekes Lajos), valamint a nemrég végzett fiatalok felmérték a magyar történetírásnak a fehér foltjait, elsősorban azokat, amelyeket politikailag hasznosítani lehetett, így gazdaságtörténeti, vagy parasztságtörténeti, de más témákat is, ezek feldolgozására pedig munkaközösségeket hoztak létre. Ide a néhány marxista kutató mellé a teljes régi szakmai elitet mozgósították, köztük állásaikból már eltávolított tudósokat, pl. az akadémikusságától megfosztott szerzetes Kumorovitzot, akinek rendjét is feloszlatták. Ami pedagógiailag talán még fontosabb, a legfiatalabb generáció részben még az Egyetem padjait koptató, tehetségesnek vélt tagjait is bevonták a munkába, egyrészt, mert nagyobb számú munkatársra volt szükség, másrészt, hogy eltanulhassák a munkaközösségben levő régi tudósoktól a szakmai módszertant. A munkaközösség tagjai többségének anyaggyűjtés volt a feladata, ezt egyes régi kutatók lealacsonyítónak tartották. Kumorovitz viszont nem, mert anyaggyűjtését a munkaközösség vezetője, Székely György megjelentette.³ Azt is meg kell jegyezni, hogy a munkát jól meg is fizették. Emlékezetem szerint munkaközösségi tagként havi 300 forintot kaptam. (Összehasonlításként: 1951-ben békéscsabai tanárként 560 forint volt a fizetésem, egy év múlva levéltárosként 968 forint.)

Engem azonnal bevontak a munkába. Nem tudom már, hogy pontosan mikor, talán 1949-ben. Több munkaközösségben dolgoztam egymás után. Györffy György, aki nem volt marxista, akkor kapott lehetőséget az Árpád-kori történeti földrajz elkészítésére, ehhez szükséges volt valamennyi kiadott és kiadatlan forrás egyes településekre vonatkozó adatainak összegyűjtése. Nekem oklevéltárakból kellett Györffy

3 *Veszprémi regeszták (1301–1387)*. Összeállította Kumorovitz L. Bernát. /Magyar Országos Levéltár Kiadványai II/2. kötet/ Budapest, 1953.

szempontjai alapján helyrajzi cédulákat készíteni. Nagyon meg volt a munkámmal elégedve, barátsága haláláig tartott: végakaratóban ezért engem kért fel temetési gyászbeszéd tartására. A másik a 14. századi parasztság története kutatására alakult munkaközösség volt, amelyet Székely György, az új, marxista történetírás egyik fiatal (nálam öt évvel öregebb) vezéregerényisége irányított.⁴ Ennek keretében készült el Kumorovitz oklevéltára. A feladatom ugyanaz volt, mint Györffyénél: oklevéltárakat kellett Székely szempontjai alapján kicédulázni. Azt hiszem ő is meg volt velem elégedve, akkor kezdődött a már több mint fél évszázada tartó barátságunk. Székely jogot végzett, Eckhart tanítványként jogtörténésznek indult. Igen nagy precizitás, hatalmas irodalom és forrásismeret jellemezte, így nagyon sokat tanultam tőle. Két évtizedig valamennyi tanulmányomat vele lektoráltattam. Mind a Györffy, mind a Székely vezette munkaközösség révén hamar igen jelentős, bár eredeti témámmal össze nem függő forrásismeretet szereztem a középkorról, ami talán hozzájárult ahhoz, hogy napjainkig nyitott vagyok addig általam nem vizsgált középkori témák feldolgozására. A munka nem volt könnyű, hiszen az egyetemi reform következtében kötelező volt az óralátogatás, igaz, minden félévben volt heti egy, olykor két teljesen szabad napom. A Györffynek és Székelynek végzendő munkát könyvtárból kikölcsönözött oklevéltárakból otthon, esténként és hét végén végeztem, szabadnapjaimon pedig a szakdolgozaton dolgoztam. Ez persze azt jelentette, hogy szórakozásra gyakorlatilag nem maradt idő. A következő munkaközösség viszont visszavezetett eredeti témámhoz.

Ennek különös története van. Lederer Emma, mint Szentpétery utóda, egyszer megkérdezte, hogy mi a szakdolgozatom. Szerinte ilyen hivataltörténeti témák, mint a kincstartóság tipikus burzsoá csökevények, tehát helyette dolgozzam fel a margitszigeti, vagy az óbudai apácák birtoktörténetét, hiszen megmaradtak az okleveleik. A téma tényleg jó és fontos, annyira, hogy nem sok eredménnyel magam is többször próbáltam fiatalokat ezek feldolgozására bírni. Bele is kezdtem a kutatásba. Talán kétszer voltam ezért fenn az Országos Levéltárban, amikor a Levéltár előtt összetalálkoztam a professzor asszonnyal, aki közölte, hogy azonnal hagyjam abba, és térjek vissza a kincstartókhoz. Volt ugyanis egy megbeszélés Molnár Eriknél, (akkor igazságügyi miniszter volt), a vezető marxista középkorásznál, aki felháborítónak tartotta, hogy a polgári történészek nem dolgoztak fel olyan fontos témát, mint a kincstartóság. Lederer bevallotta, hogy most állított le a témáról egy egyetemi hallgatót. Molnár elvtárs erre leszidta, utasította, hogy azonnal adja vissza a témát, és küldjön hozzá. Fel is kerestem, Molnár pedig támogatást ígért a munkához.

Ez meg is történt. Marxista szemléletű több kötetes egyetemi tankönyv megírását határozták el, ami – mint ismeretes – meg is jelent. A szakmai fehér foltok feltárására előtanulmányokat készítettetek. A kötetek kijelölt szerzőiből és az előtanulmá-

4 A munkaközösség tanulmánykötete: Székely György (szerk.): *Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században*. Írták: Fügedi Erik, Györffy György, Mályusz Elemér, Székely György. Budapest, 1953. – A munkaközösség tagjait, köztük engem, a 3. oldalon sorolja fel. Itt és a következő oldalon utal az ideológiai célra, többek közt a tagok nevelésére: „a mind ideológiailag, mind szakmailag jól képzett tudós-típus” elérésére.

nyok íróiból munkaközösségek alakultak, ahol a kutatási eredményeket rendszeresen megvitatták. A középkori kötet megírását Lederer Emmára, Székely Györgyre és Elekes Lajosra bízta. Nekem a kincstartóság történetét kellett elkészítenem, tehát a készülő szakdolgozat előlépett tankönyv előtanulmány. Elekes és Székely lettek a témavezetőim. Elekesnek manapság nincs jó híre, ami érthető is, mert későbbi művei csak a marxizmus által hirdetett történeti folyamatokkal foglalkoznak, a konkrét adatok gyakorlatilag hiányoznak. A „nagy folyamatológus”, ahogy sokan nevezték, azonban igen okos, és a mellett megbízható szakmai tudással rendelkező tudós volt, és nagy kár, hogy nem ezt a vonalat vitte tovább. Sokat tanultam tőle, jó ötletekkel, olykor konkrét adatokkal is ellátott.

Akkor az volt a szokás, hogy a negyedik év végén letett szakvizsga után már állást kaptunk, függetlenül attól, hogy az ötödik év végére kellett elkészíteni a szakdolgozatot, és államvizsgázni. Azt hittem, mint jó eredményeket elért, a tágabb szakma által is elismert levéltár szakos, hogy az Országos Levéltárba kerülök gyakornoknak. Nem tudtam, hogy hallgató társaim politikailag fúrtak – az 1956-ban megkapott személyi anyagomból azt is megtudtam, hogy kik – így derült égből ért a villám, amikor a minisztériumból levelet kaptam: a Békéscsabai V. számú általános iskolába helyeztek. Noha Molnár Erik is közbenjárt értem, a minisztériumi káderes hölgy (személyzeti főnök) megfenyegetett, hogy nagy bajba kerülök, ha nem fogadom el az állást. Így lementem Békéscsabára, a Jamina nevű városrész általános iskolájába tanítani. Levéltár szakosként nem hallgattam pedagógiát, nem voltam tanár szakos. A velem való kitolási szándékot az is mutatja, hogy az iskolában nem volt rám szükség, nem is kértek állást. Így hetekig vagy hospitáltam a kollégák óráin, vagy valaki betegsége idején helyettesítettem, függetlenül attól, hogy milyen óra volt. Végül az egyik harmadik osztály tanító nénije hosszas betegsége miatt én vettem át az osztályt. (A történelmet a felső tagozaton viszont tanítók tanították.) Közben hirtelen megürült egy magyar tanári állás, mire odahelyeztek egy fiatal, pedagógiai főiskolát végzett magyar–oroszlakos tanárt. A tanítóból igazgatóvá vedlett főnök elvtárs erre úgy döntött, hogy mivel az Egyetem több, mint a Főiskola, vegye át a magyar tanár a harmadik osztályt, én pedig a magyar órákat, noha nem voltam magyar szakos. Oroszlakos viszont egy közgazdász tanított, aki üzletemberként a háború előtt a Szovjetunióval kereskedett, majd a megszállók tolmácsa lett. 1951 vége táján volt tanárom, Borsa Iván, a Levéltárak Országos Központja akkori vezetője úgy gondolta, hogy most már kikérhet Békés megyéből, onnan azonban azt a választ kapta, hogy szükség van rám, nem adnak. Most egy véletlen segített: márciusban a megyei tanács oktatási osztályán minisztériumi vizsgálat volt, ahol a felsőbbség embere kezébe került a kikérésem. Fel volt háborodva, hogyha magasabb képzettségűnek megfelelő helyre hívtak, miért nem adtak ki. Ez egy délelőtti történet, délben már kinn volt a tanács hivatalnoka az iskolában egy papírral, hogy azonnal hagyjam el munkahelyemet, és jelentkezem szolgálattételre a Levéltárak Országos Központjában. Ott viszont a káderes azt hitte, hogy valami disznóságot követtem el Békéscsabán, és nem vett át. Lederer professzor asszony segített: megkérdezte az elvtárs-

nőt, hogy miért nem hívja fel Békéscsabát, hátha igazat mondtam. Így is történt, úgyhogy a levéltárba kerültem.

Március közepétől a júniusi államvizsgáig az Országos és a Fővárosi Levéltárakban gyakornokoskodtam, közben elkészült a szakdolgozat, júniusban pedig letettem az államvizsgát. Annak idején, amikor kikértek Békés megyétől, meg kellett ígérnem, hogy vidékre megyek. 1952. július 1-től így a miskolci levéltár segédlevéltárosa lettem. A borsodi, miskolci és zempléni levéltári anyagban alig volt középkori oklevél, így távol kerültem szakmámtól. Mégis, sokat köszönhetek annak a valamivel több mint két esztendőnek, amit ott töltöttem. Főnököm, a nevét akkor néhány éve Benedekfalvira magyarosító Klein Gáspár az ország egyik legképzettebb vidéki levéltárosa volt. A debreceni egyetemen habilitált, és ott korábban egyetemi magántanárként történeti segédtudományokat oktatott, tanított az időközben megszűnt Miskolci Jogakadémián is, közben pedig ellátta megyei főlevéltárnoki feladatait. Azon vidéki tudósokhoz tartozott, akiknek tudományos pályáját kettétörte az ideológiai átalakulás. Évek óta egy paleográfiai kézikönyvön dolgozott, de mivel ennek kiadására nem látott reményt, végül nem készült el. A levéltárosi munkát az ő irányításával sajátítottam el.

Ez akkor az iratselejtezésre összpontosult. Az 1945 utáni egy-két év iratait kellett megadott szempontok alapján kiselejtezni, másrészt a vidéki, járási és községi irattárakban végzett selejtezéseket ellenőrizni. Ez utóbbi azt jelentette, hogy szinte az egész Borsod-Abaúj-Zemplén megyét végigjártam, ahová nem ment vonat, ott ez szó szerint értendő, az apostolok lován. A levéltárban én kaptam meg a miskolci polgármesteri, valamint a zempléni alispáni iratokat. Ez utóbbiakat Sátoraljaújhelyen őrizték, ahol akkor nem volt senki a levéltárban, így több hónapig ott éltem külön albérletet bérelve. Akkori élményeimről nem ide tartozik a beszámolás. A lényeg az, hogy betekintést nyertem a legújabb kori hivatali ügyvitelbe, és beleolvastam a korábbi levéltári anyagba. Egy-két kisebb közlemény született is ebből, pl. az első nyomtatásban megjelent „művem”, egy kora újkori hagyatéki leltár közlése.⁵ Akkori adatgyűjtésem alapján néhány évvel később több tanulmányt jelentettem meg, így Tállya általam rendezett levéltáráról (és a mezőváros igazgatásáról).⁶ Ugyancsak levéltárosi munkám eredménye egyetlen 20. századdal foglalkozó tanulmányom.⁷

A levéltárból való elkerülésem ugyancsak egy véletlennel függ össze. Gerevich László, a Budapesti Történeti Múzeum akkori főigazgatója rávette a főváros vezetését egy új *Budapest Története* elkészítésére, és mivel ehhez előzetes anyaggyűjtésre és előtanulmányok készítésére volt szükség, ezt az akkor szokásos, fent már említett munkaközösségi formában akarta elvégeztetni. Szükség volt ehhez azonban egy szervezőre is. A főigazgató középkorkutató lévén Györffy Györgyhez és Mályusz Elemérhez fordult javaslatért. Mindketten engem ajánlottak. Mályusz üzent édesapámnak, így felutaztam Pestre, beszéltem Mályusszal és Gerevichcsel, és sikerült megállapodnunk. Egyetlen feltétel volt: az akkori politika az újkor fejlesztését írta elő, így nem

5 Egy miskolci polgárrasszony hagyatéki leltára. *Magyar Nyelv* 49. 1953. 215.

6 Tállya mezőváros levéltára. *Levéltári Közlemények* 26. 1955. 80–89.

7 A vármegyék támadása Móricz Zsigmond ellen 1931-ben. *Irodalomtörténet* 45. 1957. 25–49.

kerülhettem a múzeum középkori osztályára, hanem csak az újkorira. Az előbbi és a főigazgatóság a Várban volt a Szentháromság utcában, az újkor azonban a kiscelli kastélyban Óbudán. Mivel a „muzeológusi” feladatom a *Budapest Története* ügyintézése lett, így a Szentháromság utcában kaptam szobát, hiszen naponta kellett a főigazgatóval tárgyalnom. Újkori kötelezettségem a tudományos munkára terjedt ki. Minden esetre azért Gerevich hozzájárulását kértem régi témám (tehát a kincstartóság és a pénzügyigazgatás) fővárossal kapcsolatos része feldolgozásához. Ezt megkaptam, sőt megígérte azok kiadását is amennyiben e mellett nem hanyagolom el a számomra kijelölt témákat, a két munkáskerület, Újpest és Csepel történetét.

Így 1954. szeptember második felétől muzeológus lettem, a valóságban pedig tudományszervező. A *Budapest Története* kutatásokat a szerkesztőbizottság irányította, ennek elnöke a fővárosi tanács egyik elnökhelyettese, titkára Gerevich, tagjai pedig a szakma nagyjai voltak. Az üléseket én készítettem elő, és én vezettem a jegyzőkönyveket is. Az itteni munkám sokat rontott korábbi idealizmusomon. Azt vettem észre ugyanis, hogy egyes általam nagyon tisztelt tudósok nem mindig a cél érdekében foglaltak állást, hanem személyi, vagy intézményi elfogultságból. Később ugyanazt láttam az Akadémia Régészeti Bizottsága titkáraként az 1970-es évek elején. Munkaközösségeket hoztunk létre a kutatásokra, élükön egy szerkesztő bizottsági taggal, aki igazolta az elvégzett munkát. A leadott anyagot nyilvántartásba vettem, és a kifizetéseket intéztem. Volt olyan munkaközösség, ahol anyaggyűjtés folyt, így a Mályusz vezette csoport átnézte valamennyi az Országos Levéltárban eredetiben vagy filmen található középkori oklevelet, és amennyiben nagy-budapesti vonatkozásuk volt, utaló cédulát készítették. Más munkaközösségekben előtanulmányokat írtunk.

Az előtanulmányok, vagy az attól függetlenül készült főváros történetével foglalkozó tanulmányok közlésére felelevenítették a háború végével megszűnt *Tanulmányok Budapest múltjából* című évkönyvet (TBM), amelyet elvileg a szerkesztő bizottság, de ténylegesen Gerevich szerkesztett, aki rám bízta a munkát. A nem teljesen megfelelőnek tartottak elutasításáról, rendszerint lektori vélemény alapján, én tettem javaslatot főigazgatómnak, aki azután magára vállalta a szerző értesítését. (Voltak olyan esetek, hogy a lektori véleményből nyilvánvalóvá vált a mű csapnivalósága, a lektor a végén mégis javasolta. Hasonló ez azzal, amit akadémiai doktori értekezések opponensi véleményeinél olykor ma is tapasztalunk.) Sok dolgot a háttérből irányítottam, főigazgatóm pedig kifelé fedezett. Én ellenőriztem a korrektúrákat, tartottam a nyomdával a kapcsolatot, imprimáltam az utolsó levonatot. Eleinte főnököm kézből fizetett, az akkor más folyóiratnál is szokásos módon saját szerkesztői honoráriumát 25%-át adta át nekem. (Elvégre ez nekem hivatali feladatom, a felelősség azonban az övé volt.) Később megkaptam a szerkesztőbizottság segédtitkára címet, a 25%-ot pedig az Akadémiai Kiadó már hivatalosan fizette ki.

Néhány szó a TBM-ről. Nem csak az előtanulmányokat, vagy más, főváros történetével foglalkozó tanulmányokat akartuk itt közölni, vagy kiadásával a múzeumi könyvcserét segíteni. Volt két ki nem mondott célunk is mivel történettudományi periodikák akkor alig voltak. A *Századok* főleg politikai szempontból fontos cikkeket, a *Levéltári Közlemények* levéltártani és hivataltörténeti, az ötvenes évek

közepén indult *Agrártörténeti Szemle* pedig mezőgazdaság történeti tanulmányokat közölt csak. A nagyszámú, és részben politikailag háttérbe szorított, olykor szakmai állását vesztett történésztársadalom jó része legfeljebb az íróasztalfiók számára írhatott. Ennek a rétegnek akartunk Gerevichcsel közlési lehetőséget nyújtani, amennyiben hajlandók a fővárossal foglalkozni. Az én álmom pedig az volt, hogy legyen a *Tanulmányok* a magyar várostörténet-írás központi orgánuma, és közöljön nemzetközi várostörténeti ismertetéseket. Főnököm elfogadta javaslatomat, így az első, 1956-ban megjelent XI. kötetben már jelentek meg recenziók is. Azt viszont nem sikerült elérni, hogy évente megjelenjünk. Nem adhattunk ki olyan kötetet, amelyben nincs legalább egy 20. századdal foglalkozó dolgozat, kellett továbbá politikailag posszibilis szerzőt is találni, addig tehát nem adhattam le a nyomdába a kötetet, amíg ilyen tanulmányok nem készültek. Így 1956., 1957., 1959., 1961. és 1963. években, tehát két évente jelentünk meg. Mivel közben Gerevich elment a múzeumból, az 1963-as XV. kötet már nem tartalmazta a szerkesztő bizottság névsorát, csak Gerevichet és az új főigazgatót, Tarjányi Sándort szerkesztőként, engem pedig segédszerkesztőként. Ez a kötet azonban még teljesen a régiiek mintájára készült. A következő kötetek már a Budapesti Történeti Múzeum évkönyveinek számítottak, a XVI.–XVII. kötetet még én szerkesztettem, a XVIII.-at pedig együtt Nagy Lajos barátommal. Bár Kumorovitznak és nekem néhány nagyon fontos tanulmányunk jelent meg itt, ez mégis egészen más volt, mint a XI.–XV. kötet.

Az első öt kötetben 53 szerzőtől 73 tanulmányt közöltünk. Munkatársaink többsége háttérbe szorított, zömében nálam idősebb tudós volt. Csak két nevet említek: a statisztikus Laky Dezsőt, a Bárdossy kormány egykori élelmészügyi miniszterét, és Berlász Jenőt, a Közgazdasági Kar volt gazdaságtörténész professzorát, akit állásától való megfosztása után könyvtárba helyeztek, és ma is él. Szerkesztőként kihasználtam a helyzetemet: az öt kötetben hét tanulmányt, valamint több könyvismertetést közöltem. A TBM ebben a formájában az ötvenes-hatvanas évek fordulóján rangos tudományos periodikává vált. A recenziós rovat növelte értékét. Ennek összeállításába a XII. kötettől bevontam Fügedi Eriket, aki egyrészt *Sammelreferátokat*, azaz egy ország várostörténet-írása összefoglalását közölt, másrészt a XIV. és XV. kötetben nemzetközi várostörténeti bibliográfiát jelentetett meg. A TBM súlyát és megszerezhetőségét növelte, hogy az Akadémiai Kiadó adta ki. A későbbi folytatást, a múzeumi évkönyvet már nem az Akadémiai Kiadó gondozta, és lényegében az akkor már gomba módon szaporodó közgyűjteményi kiadványok egyikének, nem pedig országos periodikának számított. Elmaradt a bibliográfia rovat is.

Itt kell megemlékeznem Fügedi Erikéről, akinek tanáraitom kívül igen nagy szerepe volt tudóssá és ezen belül várostörténészé válásomban. A harmincas-egyvenes évek fordulóján végzett igen tehetséges történész generáció egyik kiválósága Mályusz tanítványaként ismerte a nővéremet, így már egyetemista koromtól foglalkozott velem. Az ötvenes évek elején kirúgták állásából: egy konzervgyárban lett tervelőadó. Ott viszont volt ideje szakirodalmat olvasni, hiszen csak a hónap végén kellett a tervekkel foglalkoznia. Így vezethette az ismertetési és bibliográfia rovatot. Fügedit akkor épp a várostörténet érdekelte. Tudományos módszerét jellemezte,

hogy egy olykor eldugott helyen megjelent külföldi tanulmányt elolvasva, annak mintájára dolgozott fel egy hazai témát. Strahm svájci történész elméletét, a Karl Fröhlich által továbbfejlesztett „Verfassungstopographie”-t érvényesítette pl. a nálunk kiadott óbudai tanulmányában.⁸ Ez a módszer a város legfontosabb helyrajzi elemeit, beleértve a piacot, középületeket, utcahálózatot meghatározva vont le általánosítható következtetéseket. Mindez rám is hatott, a később megjelent budafelhévi tanulmányomban,⁹ és a még említendő, Buda kialakulásáról írt, Nyugat-Berlinben megjelent könyvemben magam is követtem. A nagy nyelvtudású Fügedi ekkor a német tudomány hatása alatt volt, aminek eredményeként alapos, jól adatolt dolgozatokat írt. A hetvenes évek elején francia, majd később angolszász hatás érte, akkor ottani témákat ültetett át magyarrá, mint Le Goff nyomán a koldulórendek kapcsolatát a városfejlődésre. Végül visszakerült a szakmába. Székely György hozta be a Történelmi Társulat adminisztrációjába, majd pedig a KSH Történelmi Statisztikai Kutatócsoportja vezetője lett. Sajnos, egyetemen csak élete vége felé oktatható, noha kitűnő pedagógiai érzéke volt, szeretett fiatalokkal foglalkozni, így professzorként jelentős iskolát alapíthatott volna.

A múzeumba kerülve tudományosan két feladatot kellett elvégezniem: kiegészítenem a szakdolgozatomat mindazzal, amit fontosnak tartottam, és eleget tenni hivatali feladatomban Újpest és Csepel újkori története kutatásával. A kincstartóság és a pénzügyigazgatás története feldolgozásánál jöttem rá arra, hogy a forrásanyag hiányossága miatt először össze kell állítani az ott dolgozók névsorát, és hivatali működésük időrendi adatait (tehát mai szóval archontológiájukat), majd a rájuk vonatkozó egyéb adatokat, így kincstári szolgálatuk előtti vagy utáni más tevékenységüket, társadalmi helyzetüket, és ha lehet, családi kapcsolataikat. Ha a többségnél hasonló életpálya mutatható ki, ez már az egész intézményre döntő adatokat szolgáltathat. A forrásanyagból magától adódó gyakorlati módszer volt ez. Így minden pénzügyi tisztviselőről készítettem egy mutató cédulát, ezeket kellett mindig az adott témára sorba szedni. Fogalmam sem volt róla, hogy ezzel az ókortudományban már régóta ismert prozopográfiai módszert alkalmaztam, ez saját, a munkámat megkönnyítő ötletem volt. A módszer azonban már valóban megérett a bevezetésre. Engel Pál a prozopográfiai elemzés hazai megjelenését két 1957-ben megjelent, egymástól független tanulmányhoz köti: az egyiket Mályusz írta, a másik a *Tanulmányok* XII. kötetében megjelent „A kincstári személyzet...” című dolgozatom volt.¹⁰ Megjegyzem, hogy a külföldi medievisztikában a prozopográfia még később vált jelentőssé.¹¹

A módszert azonban már az 1952-ben elkészült szakdolgozatnál is alkalmaztam, és annyira beváltnak éreztem, hogy az 1830-as években alapított Újpest első másfél évtizede feldolgozásánál is alapul vettem. Kénytelen voltam ugyanis 1954–1955-ben

8 Fügedi Erik: Topográfia és városi fejlődés a középkori Óbudán. *TBM* 13. 1959. 7–56.

9 Budafelhévi topográfiája és gazdasági fejlődése. *TBM* 16. 1964. 85–180.

10 Engel Pál: Prozopográfia. Bertényi Iván (szerk.): *A történelem segédtudományai*. Budapest, 1998. 38. – Kubinyi András: A kincstári személyzet a XV. század második felében. *TBM* 12. 1957. 25–49.

11 Vö. Peter Moraw: Personenforschung und deutsches Königtum. *Zeitschrift für historische Forschung* 2. 1975. 7–18.

eleget tenni újkori osztályi feladatomnak.¹² Ennek volt egy különös utózungése. Újpesti tanulmányom gyakorlatilag szó szerinti utánnyomása más név alatt 1969-ben megjelent egy vetélkedő céljaira kiadott sokszorosított műben. Így később felkértek, hogy Újpest történetében írjam meg újra, mint a település községgé alakulását. Ez mégis új munka lett, a régít lerövidítettem, viszont az akkor kihagyott, az első újpesti lakosok személyére vonatkozó adatokat, azaz a prozopográfiát itt hoztam le részletesen.¹³ A módszert tehát még a 19. század első fele feldolgozásánál is jól lehetett használni. A csepeli témában is teljesítettem vállalásomat: írtam a falu 18. századi és 19. század első felének népességéről, valamint áttelepüléséről az 1838-as árvíz után.¹⁴ Óvakodtam a szabadságharc utáni időre kitérni, viszont teljesítvén vállalásomat, visszatérhettem a középkorhoz.

A *Tanulmányok* szerkesztése, Fügedi hatása, valamint a múzeum könyvtárában található várostörténeti irodalom olvasása egyre inkább bevezetett a várostörténetbe. Nem sokkal megjelenése után már én ismertettem Planitz alapvető német középkori várostörténeti összefoglalását.¹⁵ Ennek ellenére eszem ágában sem volt még várostörténetésszé válni. Változatlanul a hivataltörténet és a történeti segédtudományok, különösen Kumorovitz hatására a pecséttan érdekelték. A szakdolgozatom egyes fejezeteit akartam bővebben kiadni: a fővárosi vonatkozásúakat a *TBM*-ben, vagy a múzeum *Budapest Régiségei* évkönyvében, a többit pedig a *Levéltári Közleményekben*. E mellett mind a *Tanulmányokban*, mind a *Levéltári Közleményekben* számos recenziót írtam, forráskiadványokról, hivataltörténeti, segédtudományi és várostörténeti munkákról. Ez növelte szaktudásomat. Ekkori szakirodalmi tevékenységem műveim bibliográfiájában hozzáférhető. A már említett „Kincstári személyzet” tanulmányt azért adhattam ki a *TBM*-ben, mivel a pénzügyigazgatás személyzetében jelentős számú budai polgár dolgozott. A középkori főváros történeti forrásaival így 1949–1950 óta egyre többször találkoztam, 1952, szakdolgozatom elkészülte után pedig az 1500 és 1526 közti forrásokat is igyekeztem feldolgozni.

Ez azért fontos, mert 1955-ben jelent meg a 20. század egyik legfontosabb várostörténeti könyve, Szűcs Jenő munkája,¹⁶ amelyet nekem kellett ismertetnem.¹⁷ Szűcs egyetemista korunktól nagyon jó barátom volt, azért sem akartam várostörténettel foglalkozni, hogy ne legyek orvvadász a vadászterületén. Munkája épp úgy szakdolgozat és egyetemi tankönyv előtanulmány volt, mint az én kincstartóságom, csak hogy ő ki is adta. A budai források tükrében azonban nem láttam bizonyítva, hogy a nyugat-magyarországi városok 15. század végi megrekedése az egész magyar város-

12 Adatok Újpest 1848 előtti történetéhez. *TBM* 11. 1956. 277–306.

13 Újpest községgé alakulása. 1831–1849. In: Gerelyes Ede (szerk.): *Újpest története*. Budapest, 1977. 23–42.

14 Csepel népessége a XVIII. században és a XIX. század első felében. *TBM* 13. 1959. 229–259. – Csepel áttelepülése az 1838-as árvíz után. *TBM* 14. 1961. 471–475. – Később (Berend T. Ivánnal közösen) írtam egy összefoglalást is: Csepel története a Vasgyár alapításáig. In: *Csepel története*. Budapest, 1965. 5–31.

15 Hans Planitz: *Die deutsche Stadt im Mittelalter von der Römerzeit bis zu den Zunftkämpfen*. Graz–Köln, 1954. – Ismertetése: *TBM* 11. 1956. 448–450.

16 Szűcs Jenő: *Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon*. Budapest, 1955.

17 *Századok* 90. 1956. 476–478.

fejlődésre érvényes. Voltak kétségeim a magyar tőkeszegénységgel kapcsolatban is. (Szűcs nézete gyökereit Kováts Ferencnél, és főként Paulinyi Oszkárnál kereshetjük.) A recenzióban hangot adtam ennek, és lényegében ezzel kezdődött a Szűccsel közel 30 évig tartó vita, amelyet partnerem akadémiai nagydoktori értekezésem bírálójaként 1986-ban zárt le.¹⁸ Megjegyzem, hogy a szakmai ellentét ellenére személyes barátságunk mindvégig fennmaradt, ami sajnos nem általános a tudományban.

Pénzügyigazgatás-történeti kutatásom mellékterméke lett a Jagelló-kori udvari szállítók történetének feldolgozása. A múzeum régészeti évkönyvében jelent meg, mert az egyik kereskedő nevével ellátott, Budán előkerült ablakkeret követ is közöltem benne.¹⁹ Itt is a prozopográfiából indultam ki. Az egyes kereskedők családi kapcsolatai a kereskedelmieknek a tükörképei voltak, így egyszerre élém tárult a Mohács előtti Buda külkereskedelme. A szállítók között voltak nagybirtokosok is, akik gyakran ismert kereskedőkkel társultak. Kiderült, hogy nem csak a külföldi kereskedelmi tőkétől függő üzletemberek éltek itt, ahogy azt Kováts, Paulinyi és Szűcs hitték, hanem létezett hazai, igaz, részben a feudális urakéval összekapcsolódó tőke is. Világossá vált a magyar szarvasmarha kivitel nagy jelentősége is, a kincstár harmincad bérleti szerződése alapján, a korábbinál pedig alacsonyabbra becsültem a nagyon negatívnak tartott magyar külkereskedelmi mérleget.

Újból különös véletlen következett be. Mivel Budán sok nürnbergi kereskedő telepedett le, köztük az egyik ottani patrícius család, a Hallerek több tagja, hirtelen ötletből elküldtem a cikk különlenyomatát a nürnbergi levéltárba. Ott feltűnt a Haller név, amire felhívták a család német ága fejének a figyelmét. Helmut von Haller báró gépészmérnök és gyárigazgató volt, viszont mint a Nürnberg melletti großgründlachi Haller-kastély ura, ő birtokolta a családi levéltárat. Érdekelte a családja múltja, ezért megtanulta olvasni a középkori írásokat, sőt, mivel a család egyik ága – amely a budai Haller Ruprecht leszármazottja – hallerkői gróf Haller néven a magyar és erdélyi történelemben is szerepet játszott, annyira megtanult magyarul, hogy szakirodalmat is tudott olvasni. Saját és más nürnbergi levéltári anyagra támaszkodva több kitűnő tanulmányt írt a késő középkori Nürnberg vezetőrétegéről. A báró elolvasta a cikkem, és annyira megtetszett neki, hogy átírva, saját neve alatt, de rám hivatkozva németül közölte. A jegyzeteimnek csak egy részét vette át, viszont sok helyen saját adataival kiegészítette.²⁰ Utána eljött hozzám Pestre, és felkért, hogy írjam meg a budai Hallerek történetét, amit aztán meg is jelentetett.²¹ Ez, és a Haller neve alatt megjelent tanulmány hirtelen közismertté tett Nyugat-Németországban. Abban az időben ugyanis

18 A vita bizonyos mértékben kompromisszum jellegű rövid összefoglalása, idézve Szűcs opponensi véleményét: Kubinyi András: A későközépkori magyarországi városi fejlődés vitás kérdései. In: Uherkovich Ákos (szerk): *Régészet és várostörténet. Tudományos konferencia.* /Dunántúli Dolgozatok (C) Történettudományi Sorozat. 3./ Pécs, 1991. 15–16.

19 Budai kereskedők udvari szállításai a Jagelló-korban. *Budapest Régiségei* 19. 1959. 99–119.

20 Helmut Frhr. Haller von Hallerstein: Deutsche Kaufleute in Ofen zur Zeit der Jagellonen. *Mitteilungen des Vereines für Geschichte der Stadt Nürnberg* 51. 1963. 467–480.

21 András Kubinyi: Die Nürnberger Haller in Ofen. Ein Beitrag zur Geschichte des Südosthandels im Spätmittelalter. *Mitteilungen des Vereines für Geschichte der Stadt Nürnberg* 52–53. 1963–1964. 80–128.

a Kelet-Közép-Európával folytatott kereskedelem kutatása a német város- és gazdaságtörténetek közt eléggé fehér foltnak számított.

Közben változások következtek be a munkahelyemen is. 1956 csak annyiban érintett, hogy a múzeumi forradalmi bizottság tagjává választottak, de az azt követő vizsgálaton Gerevich megvédett, így csak fizetésemelést nem kaptam két évig. Főigazgatómat, aki művészettörténész–régész volt, akkor a középkori kisplasztika érdekelt, és hiányolta előttem a magyar középkori pecsétkorpuszt. Azt javasoltam, hogy vegye fel ennek elkészítésére az állás nélküli, munkaközösségeknél bémunkát végző volt professzoromat, Kumorovitzot, aki különben 1956-ban megkapta a tudományok doktora tudományos fokozatot. Így 1957-ben egyik mesterem is hozzánk került. Gerevich az ötvenes évek második felében megalapította az Akadémia Régészeti Intézetét, majd rövidesen lemondott a múzeum főigazgatásáról. Ő irányította továbbra is a *Budapest Történetét*. Ekkor már a monográfia megírása került napirendre. Új főigazgatónak Tarjányi Sándort, újkortörténészt, az egyik volt budai karhatalmi ezred (pufajkások) párttitkárát nevezték ki. Vonalas főnökünk azonban nem változtatott a múzeum addigi békés politikai jellegén. Mivel Gerevich nemcsak főigazgató, hanem a Középkori Osztály vezetője is volt, oda új osztályvezető kellett. A legmagasabb tudományos fokozata Kumorovitznak volt, Tarjányi ezért őt nevezte ki. Az a furcsa eset következett be, hogy egy állami intézmény vezetői helyére egy katolikus szerzetes pap került. Bár státusom az újkori osztályra szólt, ahonnan soha sem helyeztek át, Tarjányi már a Középkori Osztály tagjának tekintett. Ekkor került az osztályra Gerevich szakmai ellenfele, Zolnay László.

Itt kell szólni a több évtizedig tartó ún. budai vitáról. Ez a Gerevich által a század közepén vezetett budavári ásatásból indult ki. A romos királyi palota területén több éven át folyó kutatást Rákosi egy idő múlva leállíttatta. Bár még nem jutott le mindenütt a szűz talajig, Gerevich úgy vélte, hogy bizonyítani tudja az ősi hagyományt: a IV. Béla által a tatárjárás után épített budai királyi palota a későbbi helyén, a Várhegy déli részén állt. Az ötvenes évek elején részt vett az ásatásokon Zolnay László, aki ugyan filozófiából doktorált, azonban jól tudott latinul, és okleveleket is olvasott. A *Turulban* egyetemista korában 1935–1938 közt négy kitűnő genealógiai tanulmányt közölt, így a szakmában jól ismerték. Majd beházasodás révén egy könyvkiadó cég vezetője lett, amely az akkori legnagyobb példányszámú bulvárlapot, a *Friss Újságot* is kiadta. Még az ötvenes-hatvanas években is sok, köztük nagytekintélyű újságíró és író működött, aki lekötötte volt. Az államosítás után munkát keresve jutott a Budapesti Történeti Múzeumba. Ekkor talált rá az Akadémiai Könyvtárban Csánki Dezső egy befejezetlen cikke kéziratára, amely szerint IV. Béla palotája nem délen, hanem északon állott. Ezt – módosítva Csánki helymeghatározását – a Táncsics utca 9-es számú telekre lokalizálta, s ezzel Gerevichet támadta. Szerinte utána e miatt bocsátották el a múzeumból. (Gerevich erről más magyarázatot adott, magam azonban nem tudok állást foglalni a kirúgás valódi oka kérdésében.) A főigazgató nem volt népszerű ember, így a régész–művészettörténész szakmai közvélemény Zolnaynak adott igazat, megjelentették vitacikkeit, majd Gerevich távozása után visszahozták a múzeumba.

Zolnay nagyon művelt, jó tollú, kiválóan képzett kutató volt, bár kissé pontatlan. Végigolvasván a vitát, felfigyeltem Zolnay néhány pontatlanságára, viszont elfogadtam azt a nézetét, hogy volt egy északi királyi kúria a Várhegyen, és ennek a helyét jól határozta meg. Ez azonban nem zárta ki, hogy ne lett volna délen is egy királyi épület. Nemzetközi várostörténeti irodalmat olvasván elképzelhetetlennek tartottam, hogy a budai Várhegy déli vége ne lett volna erődítve, sőt, sikerült Budához hasonló külföldi városalaprajzokat találnom. Az ilyen típusú várost a németek Vörlburgstadtnak („váralka-város”) nevezték. Az esetleges két királyi lakhely kérdését pedig olyan 13. század második feléből származó oklevelekkel véltem megoldani, amelyek a királyné budai kúriáját említik. Így magam is bekapcsolódtam a vitába.²² Vitacikkem tipikusan várostörténeti volt, alaprajz elemzésen alapult. Nem volt vele sok sikerem, Zolnay népszerű ember volt, még a „budai vitát” összefoglaló barátom, Fügedi sem állt mellém.²³ Zolnay 1986-ban megjelent emlékiratában is eléggé lesajnáló módon nyilatkozott rólam, kiemelve, hogy levéltári kutató, nem pedig régész vagyok, pedig akkor az egyetemen már én tanítottam a középkori régészetet.²⁴ Lehetséges azonban, hogy a vita végül mégis a javamra dől el. A 75. éves születésnapomra írt emlékkönyvbe volt tanítványom, Magyar Károly (aki korábban inkább Zolnay nézete mellett volt) komoly megfontolások alapján felvetette azt a hipotézist, hogy a középkori palota legmagasabb tornya, az István torony még a 13. század második felében épült. (Mindenki, velem együtt, a 14. század közepére tette.)²⁵

A *Budapest Története* szerkesztői rám bízta az 1440–1541 közti rész megírását, amelynek első kézírata 1967 táján készült el, majd megkaptam pótlólag az 1301–1440 közti részt is. Ezzel mintegy hivatalosan várostörténész lettem. A munkaközösségi munkák befejeződésével a monográfia elkészítése lett a (a *Tanulmányok* szerkesztése mellett) egyetlen múzeumi feladat. Ez sok levéltári kutatást jelentett. Megint a prozopográfiai módszert alkalmaztam. Közel 3000 középkori budai, pesti, óbudai stb. lakosról készítettem cédulákat, amelyekre genealógiai, foglalkozásra vonatkozó, lakóhelyükre utaló és más adatok kerültek fel. (Sajnos, ezekből ma már 50–100 hiányzik, az utóbbi évtizedekben, ha kellett egy adat, akkor kivettem a cédulát, és nem tettem mindig vissza.) A nagy munka ez után következett: az adatok felhasználása. (Például kiírni a tanácsstagokat, valamely ipar mestereit és lakóhelyeiket, egymással összeházasodott családokat stb.) Mivel számítógép nem volt, kézírással kellett a személyi cédulákat más szempontok alapján kimutatózni, utána pedig az eredményeket feldolgozni. Az más kérdés, hogy ez az anyag lehetővé tette, hogy a monográfia elkészülése után, akár egy-két évtized múlva is egyes részletkérdéseket külön cikkekben feldolgozzam. Foglalkozni kellett az 1950-ben Nagy-

22 A király és a királyné kúriái a XIII. századi Budán. *Archeológiai Értesítő* 89. 1962. 160–171. – A témát később folytattam: Burgstadt, Vörlburgstadt und Stadtbürg. (Zur Morphologie des mittelalterlichen Buda.) *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 33. 1981. 161–178.

23 Fügedi Erik: Megjegyzések a budai vitáról. *Századok* 98. 1964. 772–781.

24 Zolnay László: *Hírünk és hamvunk*. Budapest, 1986. 707–708.

25 Magyar Károly: Adatok a budai István-torony kérdésköréhez. In: F. Romhányi Beatrix – Grynaeus András – Magyar Károly – Végh András (szerk.): „*Es tu scholaris.*” *Ünnepi tanulmányok Kubinyi András 75. születésnapjára.* /Monumenta Historica Budapestinensia XIII./ Budapest, 2004. 13–36.

Budapest területéhez csatolt településekkel is, amelyek lényegében a középkori város szűkebb piackörzetét tették ki.

A piackörzetek fontosságát Magyarországon Szűcs 1955-ös könyve ismerte fel. Megint tanulságos, hogy tőle függetlenül a külföldi tudomány is ebben az időben kezdett ezzel foglalkozni. Itt főként a svájci Hektor Ammann említhetem.²⁶ Akár a propozográfia, ez a kérdés is egyszerre érett meg a magyar és külföldi feldolgozásra. A városba beköltözők származási helyéből, családi és üzleti kapcsolataiból indultam ki (azaz a propozográfából), viszont megtaláltam a piackörzet rendszer jogi szabályozását is, egy kétmérföldes és egy nyolcmérföldes körzet esetében. Ez a téma később új kutatásokra késztetett. A szűkebb piackörzet nemcsak városok, hanem mezővárosok és hetipiacartó falvak körül is megvolt, így a belkereskedelmi forgalomról csak akkor kaphatunk teljes képet, ha ezekkel is foglalkozunk.

Még írtam a *Budapest Történetét*, amikor a Haller tanulmány hatása beérett. Ingomar Bog, a marburgi egyetem gazdaságtörténész professzora 1967-ben nemzetközi konferenciát akart rendezni Kelet-Közép-Európa 1450 és 1650 közti kereskedelméről, mégpedig lengyel, cseh, szlovák és magyar kutatók részvételével. A szakirodalomban ismert tudósokra gondolt, így rám is. Hat magyar kutatót: Ember Győzőt, Fügedi Eriket, Makkai Lászlót, N. Kiss Istvánt, Paulinyi Oszkárt és engem hívott meg. (Ember csak a kötet számára küldte el a tanulmányát.) Nekem Buda és Pest távolsági kereskedelmi szerepéről kellett beszélnem a 15–16. század fordulóján. A tanulmánykötet csak 1971-ben jelent meg.²⁷ Első külföldi utam volt, csupa nálam idősebb kollégával utaztam, nagyon izgultam. Mindjárt első nap azonban különös eset következett be. A közös ebéden négy asztaloknál ültünk, így én nem kaptam négy idősebb társam mellett helyet. Ahová végül leültem, ott ült az idős Franz Lerner professzor, Frankfurt várostörténésze, valamint a nálam csak egy-két évvel idősebb Olthmar Pickl grazi gimnáziumi tanár, azóta is nagyon jó barátom, a következő évtől ottani gazdaságtörténész professzor. Mivel nem ismertek, el kellett mondanom, hogy mivel foglalkozom. Kiderült, hogy Lerner és Pickl hozám hasonlóan értékeli a középkorvégi kereskedelmet. Utána Lerner még pálinkával itatott bennünket, ami a júliusi hőségben feloldotta gátlásaimat. A délutáni ülésen nem tetszett nekem valakinek az előadása, amit szóvá is tettem Lernernek, aki a vita alatt oldalba bökött, hogy szólaljak fel. Hirtelen azt vettem észre, hogy ott állok a pultnál, szabadon beszélek németül öt percig, utána meg mindenki engem ünnepel. A következmény: az ülésen elnöklő Herbert Ludat professzor, a giesseni egyetem kelet-európai gazdaságkutató intézetének igazgatója nyomban felkért, hogy írjak egy könyvet Buda kialakulásáról. Könyvsorozatában már megjelent a prágai Fiala professzor könyve a cseh főváros kialakulásáról.

26 Hektor Ammann: Vom Lebensraum der mittelalterlichen Stadt. Eine Untersuchung an schwäbischen Beispielen. *Berichte zur deutschen Landeskunde* 31. 1963. 284–315.

27 Der Aussenhandel Ostmitteleuropas 1450–1650. In: Ingomar Bog (Hrsg.): *Die ostmitteleuropäischen Volkswirtschaften in ihren Beziehungen zu Mitteleuropa*. Köln–Wien, 1971. – Az itt megjelent terjedelmes tanulmányomat, és ennek az újabb eredmények által átdolgozott, 1994-ben a *Történelmi Szemlében* megjelent magyar változatát ld. műveim bibliográfiájában.

Ezt meg is tettem, a könyv pedig 1972-ben meg is jelent Nyugat-Berlinben.²⁸ A könyvem nagy siker volt a német nyelvterületen, állítólag egyes egyetemeken egy időben kötelező olvasmányoknak is kiadták, mert nem nagyon ismerték a kelet-közép-európai városok német polgárságát. A hetvenes évek elejétől három évtizeden át nem volt olyan év, hogy ne hívtak volna meg legalább egyszer a német nyelvterület várostörténeti konferenciáira, ahol többnyire előadást is tartottam. A külföldön megjelent tanulmányaimról nem írok, ezek bibliográfiámban megtalálhatók. Könyvemnek Magyarországon szinte semmilyen visszhangja sem volt. Csak néhány példányt tudtam elajándékozni, tiszteletpéldányaimat inkább külföldre küldtem. Nem egész egy év múlva viszont megjelent a *Budapest története* monográfia, ahol a témát az első kötetben Györfly György írta meg. A magyar történészek érthetően őt olvasták.

Várostörténésznek tekintettek már itthon is. Székely György, a Nemzetközi Várostörténeti Bizottság akkori egyetlen magyar tagja (később én is tag lettem) létrehozta az Akadémia Várostörténeti Albizottságát, ahol ő volt az elnök, és én a titkár. Itt kerültem újra össze Major Jenővel, a 20. század legnagyobb magyar településtörténészével, aki akkor volt az Eötvös Collegium szeniora, amikor én ott gólya voltam. Major haláláig tartott a barátságunk, két-három hetente meglátogattam Fehérvári úti lakásán, ahol vörös bor mellett adtuk elő egymásnak tudományos elképzeléseinket. Nagyon sokat tanultam tőle. Földrajz–történelem szakos volt, felhívta a figyelmemet a legfontosabb külföldi településföldrajzi művekre, köztük Christallernek a központi helyekről írt híres könyvére.²⁹ A központi hely fogalma hozzásegített a piackörzet kérdés megoldásához, hiszen egy vásártartó falu is központi hely. A centrális helyek nyilvánvalóan településhierarchiát képeznek, amelyek a Szűcs és Ammann által vizsgált különböző sugarú piackörzetekben észlelhetők. Major magyarázta meg, ha van olyan centralitási tényező, amit az egész országban ki tudok forrásokkal mutatni, akkor megoldódik a középkori Magyarország hierarchikus térbeli rendjének kérdése. A külföldi egyetemekre beiratkozó hallgatókban találtam ezt meg. A bécsi és a krakkói egyetemek anyakönyveiből kiírtam helységek szerint valamennyi magyarországi hallgatót 1440 és 1514 közt. Az utóbbi évszámot azért alkalmaztam, mert a Mohács előtti évtizedben nagyon esett a külföldre menő diákok száma. Az eredmény térképre vetítése mindkettőnk kellemesen lepett meg: tökéletesen kirajzolódott a településhierarchia, valamint kiderült, hogy a földesúri városok és nagyobb mezővárosok nyilvánvalóan beilleszkednek az ország városhálózatába. A kérdést feldolgozó tanulmányom nagyon eldugott helyen jelent meg, úgy hogy szakmai hatása csak később érvényesült.³⁰

Mindezek ellenére magamat még mindig inkább hivataltörténésznek és a történeti segédtudományok művelőjének tartottam. Pénzügyigazgatás történeti kutatá-

28 *Die Anfänge Ofens. /Osteuropastudien der Hochschulen des Landes Hessen. Reihe I. Giessener Abhandlungen zur Agrar- und Wirtschaftsforschung des europäischen Ostens. Bd. 60./* Berlin, 1972.

29 Walter Christaller: *Die zentralen Orte in Süddeutschland. Eine ökonomisch – geographische Untersuchung über die Gesetzmäßigkeit der Verbreitung und Entwicklung der Siedlungen mit städtischen Funktionen.* Jerna, 1933. Új kiadása: Darmstadt, 1968.

30 A középkori magyarországi városok hierarchikus térbeli rendje kérdéséhez. *Településtudományi Közlemények* 23. 1971. 58–78.

saim közben világossá vált, hogy a királyi tanácsról és kancelláriáról szóló szakirodalom nem felel meg mindenben a forrásoknak. Ezért egyes családi levéltárakat, és a most már filmen olvasható felvidéki városokét végignézve, az 1458 és 1526 közötti királyi oklevelekből akartam rekonstruálni a kancellária munkáját. A hatvanas évek második felében felvettem levelező aspiránsnak, mégpedig a Mátyás- és Jagelló-kori állam központi igazgatása kandidátusi értekezés témakörére. A kandidátusi fokozatot 1970-ben végül a *Budapest Története 1440–1529* című értekezésem alapján szereztem meg. (1529 azért lett korszakhatár, mert János király akkor telepítette ki a budai németiséget.) A főváros története megírása miatt ugyanis nem tudtam igazgatástörténeti kutatásaimat befejezni. Várostörténeti eredményeimet egyelőre azonban még mindig ideiglenes kiruccanásnak tartottam.

1963-ban egykori professzor asszonyom, Lederer Emma, felkért, hogy a tanszéken megbízott előadóként tanítsak. Először latin forrásgyakorlatokat, később 1945 óta először genealógiát, majd már Sinkovics István tanszékvezetősége idején újkori muzeológia órákat tartottam. (Sinkovics nem merete vállalni, hogy a reakciónak tartott genealógiát oktassák a tanszéken.) Magam különben több genealógiai tanulmányt közöltem ebben az időben. A kandidátusi fokozat megszerzése után címzetes docens lettem, majd Elekes Lajos átvitt az általa vezetett középkori magyar történeti tanszékre másodállású docensnek, itt szemináriumokat tartottam. Élveztem a tanítást, sok későbbi kitűnő tudóst tanítottam, akiket nem sorolhatok fel, mert több mint negyven év alatt annyi tanítványom volt, hogy biztos kifejejtenék valakit, és nem akarok senkit sem megsérteni. Annak, hogy főállásban az egyetemre kerüljek, nem sok lehetőségét láttam. Egyelőre azonban múzeumi beosztásom kényelmes, sok kutatási lehetőséget nyújtónak látszott.

Nem sokáig. Kumorovitz professzor 1970-ben lett 70 éves, és akkor le akarta tenni az osztályvezetést. A vezetésben helyettese, egykori évfolyamtársnőm, Feuerné Tóth Rózsa segítette. Ő irányította 1967-ben a múzeum átköltözését a Palotába, és ő rendezte az új kiállítást is. Kiváló régész és művészettörténész volt, nem rendelkezett azonban még tudományos fokozattal. Az intézmény vezetősége és Kumorovitz viszont engem akart utódnak kinevezni, hiszen én már 1969-ben benyújtottam disszertációm. Gerevich, aki akkor már akadémikus és az Akadémia Régészeti Bizottságának elnöke is volt, kívülről támogatott. Végül 1969 novemberében neveztek ki, nehogy az évi tervjelentés és a következő évi terv készítésével Kumorovitznak kelljen bajlódnia. Feuerné nagyon megbízhatóan látta el mellettem is a helyetteseséget addig, míg át nem ment az Akadémia Művészettörténeti Intézetébe. Utódjául másik egykori évfolyamtársnőmet, Lócsy Erzsébetet neveztettem ki. Ez teljesen új helyzetet hozott. Munkaidőm jó részét igénybe vette az osztályvezetés, hiszen 1973-ban megjelent a *Budapest Története* I. és II. kötete, az utóbbiban pedig saját részem, így már nem igényelhettem annyi szabad időt kutatásra, mint addig.

Ezzel egy olyan osztály vezetője lettem, ahol akkor az országban a legtöbb középkoros régész dolgozott. Mint említettem, volt valami régész alapképzettségem is, több mint másfél évtizeden át a múzeum minden ásatását láttam, kiállítási vezetéseik közben az előkerült tárgyi anyagról is beszélnem kellett. A legfontosabb közép-

kori régészeti szakirodalmat is olvastam. Ezt csak azért említem, mert beosztásomnál fogva régészeti ügyekben is kellett döntenem, ami sikerült is. Különösen sokat tanultam abból, hogy több mint fél évtizedig minden héten egy napot kinn töltöttem az óbudai ásatásokon. Közben régi barátom, Mócsy professzor akadémikussá választásával megürült a Régészeti Bizottság titkári tiszte, a két akadémikus, Gerevich és Mócsy pedig utódként az én személyemben egyezett meg. 1971-ben így a Bizottság tagjává és titkárává választottak. Most én vagyok a legrégebb tag. Ekkor a Várostörténeti Albizottság titkárságától meg kellett válnom, az albizottság is rövidesen kimúlt. A Régészeti Bizottság titkársága nem hozott sok örömet, elképzeléseimet nem tudtam megvalósítani, úgyhogy a következő ciklusra már nem vállaltam. 1974 után az akkor még létező Középkori Régészeti Albizottság elnöke, és az *Acta Archaeologica* szerkesztő bizottsági tagja lettem.

Tudományosan egyrészt a *Budapest Története* kutatások melléktermékeit közöltem, másrészt próbáltam igazgatástörténeti kutatásaimat folytatni. A hetvenes évek elején a szlovákiai városokba kaptam kiküldetést, ahol főként királyi oklevelek eredeti példányaikat kutattam, 1976-ban pedig Bécsbe. (Osztályvezetőségemnek annyi haszna volt, hogy állami pénzen utazhattam, egyébként a konferenciákra a meghívók költségén jártam ki.) Bécsben részben Mátyás ausztriai kormányzatát, részben a Jagelló-kori osztrák–magyar kapcsolatokat kutattam. Itt kerültek a kezembe a magyar tudomány által addig nem értékesített császári követjelentések Magyarországról (Andrea dal Burgo [1523] és Hans Schneitpöck [1524]). Ezeket kitűnően fel tudtam használni. Mátyásnak az osztrákok által sem ismert bécsi kormányzatát végül én írtam meg egy osztrák kiadványban.³¹

Közben a BTM-be új főigazgató került, Horváth Miklós kandidátus, alezredes, a Hadtörténeti Levéltár volt igazgatója, majd bécsi magyar hadilevéltári megbízott. Sok bajunk volt vele. Engem eleinte kedvelt, sőt ki is akart nevezni helyettesévé. Végül nem vállaltam, nem akartam felelős lenni nem mindig megfelelő döntéseiért. Érthetően megsértődött, sőt meg is fenyegetett, hogy ezt még megbánom. Attól kezdve mind nekem, mind osztályomnak sok borsot tört az orrunk alá. Szívesen elmentem volna, de tudtam, hogy egyetemi félállásomból nem lesz egész. Ekkor következett be egy újabb véletlen. Az egyetem akkor még egységes régészeti tanszékén László Gyula adta elő a népvándorlaskort és a középkort, Mócsy professzor a provinciális és klasszika archeológiát, Bóna István professzor az őskort. László professzor korára tekintettel át akarta adni területét. A népvándorlaskort – beleértve a honfoglalást – Bóna vette át, külső támadások miatt viszont a közép- és a török kori régészetnek nagyobb súlyt akartak adni, tehát erre kellett valaki. A tanszék vezetését különben László már átadta Mócsynak. 1977 végén az utcán találkoztam László Gyulával, aki megkérdezte, hogy nem venném-e ezt én át. Ebben az volt az érdekes, hogy közismerten Gerevich emberének számítottam, akivel Gyula bátyám éppúgy rosszban volt, mint Fettich Nándorral, akitől én tanultam a népvándorlás kori régészetet. Mivel a helyzetem megromlott a múzeumban, nem zárkoztam el ettől.

31 Die Wiener Regierung des Königs Matthias Corvinus. *Wiener Geschichtsblätter* 45. 1990. 88–99. – Magyarul: Mátyás király ausztriai kormányzata. *Levéltári Közlemények* 63. 1992. 111–121.

Nemsokára Mócsy hivatalosan is megkeresett ez ügyben. Kiderült, hogy akkor nem volt tudományos fokozattal rendelkező középkoros régész, csak honfoglalás-koros. Én pedig a Régészeti Bizottság tagjaként, valamint egy középkoros intézményt vezető kandidátusként alkalmas jelöltnek számítottam. László Gyulával különben utána haláláig jóban voltam. 1978. július elsejével ki is neveztek főállású docensnek a Régészeti Tanszékre, így 24 évi munka után otthagytam a múzeumot. 49 évesen így nemcsak új munkahelyre kerültem, de egy másik szakmába is bele kellett tanulnom. Szeptemberben több régész kollégával egy magyar–angol régészeti együttműködés keretében két hétre Angliába utaztam, ahol több fontos angol szakkönyvet vásárolhattam. Nagyon hatott rám Colin Platt épp akkor megjelent könyve, aki Anglia középkori társadalomtörténetét és régészetét dolgozta fel egy kötetben.³² Ez kellett nekem: az írott és régészeti források kutatásának egységes képbe szerkesztése. Úgy gondoltam, hogy hasonlót készítek Magyarországról, bár később ezen a terven kissé módosítottam.

Új állásom következtében négy éven át a hazai és külföldi régészeti irodalom olvasása sok időmet igénybe vette. Munkámba senki sem szólt bele, olyan előadásokat hirdettem, amelyeket helyesnek tartottam. Kidolgoztam egy nyolc félévre szóló tanmenetet, ami máig érvényes. (Most, az új reform következtében hat félévre vonják össze.) Ez a következő: 1. Várak. 2. Kolostorok és templomok. 3. Városok. 4. Falvak. 5. Kézművesség. 6–7. Anyagi kultúra. 8. Törökör. Tehát először a legfontosabb ásatási területek, utána a zömében kézművesipari leletek és azok előállításai. Az anyagi kultúra órán tárgyaltam mindazt, ami a korábbiakból kimaradt, de a mindennapi élet, hiedelmek stb. problematikáját is. E mellett tartottam segédtudományi órákat, hogy hallgatóim az írott forrásokhoz is értsenek: így középkori latint, oklevélolvasást, pecséttant, címertant stb. Noha a provinciális archeológia régóta foglalkozott felirattannal, a középkori epigráfiát máshol is csak a harmincas évektől művelték, én most tanítani kezdtem. Tanársegédem nem volt, mindent én adtam elő. Akkor még nem volt habilitáció, docensséghoz kandidátúra, professzorsághoz nagy doktori fokozat kellett. 1986-ban lettem nagydoktor, 1988-ban neveztek ki egyetemi tanárnak. Mócsy 1987-ben bekövetkezett halála után szétválasztottuk a régészeti tanszéket: Bóna István lett az ő- és népvándorlás-kori, Szabó Miklós a klasszika- és provinciális archeológia, én pedig a közép- és kora újkori régészeti tanszék vezetője, amelyet így én alapítottam meg. A három tanszék tanszékcsoport, később Régészettudományi Intézet néven azért együtt maradt.

Élvezettel tanítottam. Kialakult a „Kubinyi-iskola”, amire tanítványaim második emlékkönyvemben utaltak. Szerintem a tárgyi anyaggal foglalkozó régészet célja épp úgy a múlt feltárása, mint az írásos forrásokra támaszkodó historikusnak. A harmadik forráscsoport pedig a művészettörténet által vizsgált művészeti emlékek. Arra neveltem tanítványaimat, hogy ezt a hármasságot soha ne hagyják figyelmen kívül, ezért igyekeztem őket az írott források értelmezésére is kiképezni. Volt olyan időszak, hogy a legteljesebb történeti segédtudományi képzést az én tanítvá-

32 Colin Platt: *Medieval England. A social history and archaeology from the Conquest to A.D. 1600.* London, 1978.

nyaim kapták. Nem ritka köztük az olyan kitűnő régész, aki színvonalas, levéltári anyagra támaszkodó tipikusan történettudományi tanulmányt is tett le az asztalra, elég csak megnézni a két emlékkönyvemet. Előadásaimban mindig együtt tárgyaltam a régészeti, levéltári és művészeti forrásokat. Nem sorolhatom fel az irányítóm alatt készült sok szakdolgozatot, doktori, kandidátusi értekezést. Szívesebben adtam tiszta régészeti témát, hiszen mégis régészt kellett kinevelnem. A hallgatók nyaranta gyakran vettek részt ásatásokon, így az ásatóktól addig fel nem dolgozott lelet együtteseket kaphattak. Ezért sokan kész témával jelentkeztek nálam, ezeket egy-két kivétellel el is fogadtam. Másszor én szereztem ismeretségeim alapján feldolgozható anyagot. Valamivel kevesebb volt az olyan téma, amely saját érdeklődési területemhez tartozott, a mindennapi élet és annak tárgyi emlékei köréből. Volt egy erkölcsi kötelezettségem is: olykor végzett tanítványaim álláskeresőkhöz kellett támogatást nyújtani. Ez nem egy esetben sikerült is.

A Régészeti Tanszékre kerülésem óta utódot akartam magamnak kinevelni, ne hogy úgy járjak, mint a legtöbb kolléga: idegenek lesznek utódai. A megfelelőt már az első, általam nevelt évfolyamban megtaláltam, Laszlovszky József személyében. Negyedéves korában közöltem vele is e tervemet. Amikor a tanszéket bővítették, ő lett a tanársegédem. Közben kandidátus és docens lett, így amikor 65 évemet betöltve le kellett adni a tanszékvezetést, 1994-ben ki is nevezték tanszékvezető docensnek. Én még maradtam egyetemi tanár 70 éves koromig, a főelőadásokat azonban felosztottuk egymás közt. Jó választásnak tűnt, semmi sem változott a tanszéken, nyugdíjazásom után sem. (Azóta is rendszeresen tartok órákat, de a főelőadásokról három éve lemondtam.) Rövidesen azonban a helyzet megváltozott. Laszlovszky a Közép-európai Egyetem középkori történelmi (!) tanszékét is megkapta, így a Közép- és Koraújkorai Régészeti Tanszék vezetését át kellett adnia. Más megoldás nem volt, egy agráregyetemet végzett, nemzetközi hírű archeozoológus, Bartosiewicz László lett az utód. Ő sem hozott változást, a tanítás a mai napig az én elképzeléseim szerint folyik. Nemrég Feld István személyében egy kitűnő László Gyula tanítvány került docensként a tanszékre.

Az utóbbi negyedszázadban kibővült tudományos kutatói profilom. Nem tudom már, hogy mikor bíztak meg a 10 kötetes *Magyarország története* számára a Jagelló-kor (amit később a Mátyás-korral is bővítettek) megírásával. Ez azt jelentette, hogy ki kellett terjeszteni az államkormányzati, város- és gazdaságtörténelmi kutatásaimat mindenre. Észrevettem azonban, hogy nem lehet megelégedni a régebbi szakirodalom eredményei egyszerű átvételével. Ebben az egyetemi előadásokra való felkészülés is megerősített. Egy példa: a középkori faluról tartott előadásaimnál vettem észre, hogy ellentmondások vannak Szabó István faluról és jobbágyásgról szóló történelmi munkásságában, a források pedig nem mindig támasztják alá főbb megállapításait. Az általa is használt 1478-as Garai–Szécsi birtokbecsű oklevélből például kiderült, hogy Szabó nemcsak kifejejtett egy uradalmat, hanem a forrás szövegét sem vette figyelembe, őt csak a jobbágytelkek differenciálódása érdekelte. A több mint 40 oldal sűrűn írt forrásból azonban világossá vált, hogy egy általam látzat pusztasodásnak nevezett jelenség is kimutatható: a jobbágy az egész vagy részteleknek csak egy része után adta a szokott földesúri járadékot, a másik része után

pedig bért fizetett.³³ Újabbban néhány fiatal kutató tovább módosította Szabó téziseit, ott pedig ahol én is elfogadtam azokat, engem is jogosan kiigazítottak.³⁴ Azt hiszem, hogy végül mégis hozzájárulhattam egy pontosabb kép kialakításához.

Hasonló példákat még többet idézhetnék. Csak lassan haladhattam, kézírással a 16. század elejéig el is jutottam, de még sok nyitott kérdés maradt, úgyhogy a kész részt végül félretettem. Egy fejezet bővebb változatát jelentettem csak meg: a Mátyás halálát követő nem egész két esztendő eseménytörténetét.³⁵ Egész tudományos pályámon arra törekedtem, hogy ne hagyjak elvarratlan szálakat, és igyekezzek mindent forrásokkal alátámasztani. Ez nyilván nem sikerült minden esetben, viszont meggátolt abban, hogy szép, kerek, de könnyen cáfolható összefoglalásokat írjak, mint sokan. Engel Pál így jellemzett, amikor akadémikussá jelölt: „Valamennyi munkájának van azonban legalább öt közös vonása: az újszerűség, a legendásan széleskörű forrásismeret, a hasonlóan legendás pontosság és megbízhatóság, a nemzetközi eredmények beható ismerete, valamint a kiegyensúlyozott és világos tárgyalásmód.”³⁶ Nem dicsekvésképp írtam ezt le, hanem a magam mentségére, miért nem fejeztem be a tíz kötetet. Összefoglaló műveket azért írtam, az *Osiris Tankönyvek* sorozatában a Mátyás- és a Jagelló-kort közel 200 oldalon írtam meg: sikerét mutatja, hogy immár harmadik kiadásban jelent meg.³⁷ Készült egy Mátyás életrajzom is.³⁸ Teljességre nem törekedve felsorolok még néhány témát – a három fő kutatási területemen kívül – amivel foglalkoztam, ezek bibliográfiámban olvashatók. Így a középkori nemzetiségekről (zsidók, németek, szlovákok), demográfiai problémákról, településtörténeti kérdésekről stb. írtam.

A pénzügyigazgatás kutatása kinőtt egyik főtémámból, azaz a Mátyás- és a Jagelló-kori állam központi kormányzatáról is az elmúlt negyedszázadban jelentek meg nagyobb, összefoglaló jellegű tanulmányok, és sok, részletkérdést feldolgozó cikk. Ezek könnyen megtalálhatók, ismertebbek is, mint a régiek, így nem idézem őket. Változatlanul a prozopográfiai módszert követtem, a királyi tanács tagjait, valamint a Jagelló-kori megyei országgyűlési követjegyzékek alapján a nemesség politikai vezető rétegét, valamint az udvari nemesség tagjait összeállítva a belpolitikai kép is megvilágosodott. Közel másfél tucat politikai szereplőről annyi forrás gyűlt össze, hogy életrajzaikat külön tanulmányokban írtam meg. Ezekben olykor más-

33 A nagybirtok és jobbágysági az 1478-as Garai-Szécsi birtokfelosztás alapján. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 18. 1986. 197–226.

34 Csak egy-egy példa: Nógrády Árpád: Paraszti telekhasználat és földbérlet a Kanizsaiak Sopron-környéki birtokain. (Csepreg 1522. évi összeírásai és a nagyeceni Jankó István vagyona.) *Soproni Szemle* 55. 2001. 361–368; Neumann Tibor: Telekpusztásodás a késő középkori Magyarországon. *Századok* 137. 2003. 849–884; C. Tóth Norbert: A Gordovai család vagyoni helyzete 1424-ben. In: Neumann Tibor (szerk.): *Analecta Mediaevalia. II.* H.n., 2004, 271–290.

35 Két sorsdöntő esztendő (1490–1491). *Történelmi Szemle* 33. 1991. 1–54.

36 Engel Pál: Ajánlás dr. Kubinyi Andrásnak a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává választásához (2001). In: F. Romhányi Beatrix – Grynaeus András – Magyar Károly – Végh András (szerk.): „*Es tu scholaris.*” *Ünnepi tanulmányok Kubinyi András 75. születésnapjára.* /Monumenta Historica Budapestinensia XIII./ Budapest, 2004. 10.

37 Engel Pál – Kristó Gyula – Kubinyi András: *Magyarország története 1301–1526.* Budapest, 1998. 214–404. – Ez a művem rejtélyes okból kimaradt a bibliográfiámból.

38 *Mátyás király.* Budapest, 2001.

hol meg nem írt általánosabb megjegyzést is tettem.³⁹ Jó lenne ezeket gyűjteményes kötetben közzélni. Összefoglalóan az 1458–1526 közti korról azt állíthatom, hogy három politikai erő osztozott (időnként más-más arányban) a hatalomban. A korona, amely még gyenge uralkodók alatt is jelentős jogokkal és eszközökkel rendelkezett, és támaszkodni tudott az udvar szolgálattelvőire, akiket Engel Pál udvari nemesség név alatt fogott össze. A második a világi nagybirtokot képező kb. 40 család, míg harmadik a nemesség, főként annak az előkelőnek nevezett vezető rétege. A két utóbbi csoport is több, egymással is viszálykodó változó összetételű klikkre oszlott. Ez lehetővé tette, hogy egy Mátyáshoz hasonló ügyes uralkodó mindig szerezzen magának támogatókat, és rájuk támaszkodva szinte teljhatalommal kormányozzon. A Jagelló királyok gyengébb egyéniségek lévén csak akkor tudtak ideiglenes eredményt elérni, ha tehetséges királyné ült mellettük a trónon, mint Foix-i (Candalle-i) Anna, vagy Habsburg Mária. Mindez cáfolja azt a nézetet, hogy a Jagelló-korban két párt viaskodott egymással a hatalomért: az egyik az udvari, bárói, vagy Habsburg, a másik a nemzeti, köznemes, vagy Szapolyai párt.

Ezt tartom fő eredményemnek. Még sok megoldandó kérdés van, így a királyi kancellária működése, vagy a királyi titkárok intézménye. (Aki a közhiedelemtől eltérően nem a kancellária tisztviselői voltak.) Mindkettőben tovább léptem az elmúlt években, és így bibliográfiámból is hiányoznak. Másként látom már az 1464-es kancelláriai reformot.⁴⁰ Az elmúlt hetekben adtam le egy tanulmányt II. Lajos titkáráról.⁴¹ Ugyancsak nemrég jelent meg egy tanulmányom, amely nemcsak a Jagelló-kori Magyarország politikai helyzetével, hanem katonai potenciáljával is foglalkozott.⁴² Egyedül a kúriai bíraskodással nem foglalkoztam soha, megelégedtem Hajnik és Bónis eredményeivel, bár talán nem volna érdektelen ezt a kérdést is újra tárgyalni. Szeretném még a késő középkori királyi tanácsot összefoglaló műben bemutatni. Különböző tanulmányaimban 1516-ig ezzel már foglalkoztam, beleértve az ismert tanácsstagok propozográfiáját. A II. Lajos-kori hiányzik, ugyanis akkor mutatható ki először a titkos tanács csírája. Legalább ezt mindenképp szeretném megírni.

Tovább léptem a második fő témakörömben, a várostörténetben is. Itt végleg a földrajz kutatók funkcionális városfogalma mellé álltam, és szembe kerültem a Werbőczynél is leírt, a történettudományban pedig Mályusz óta uralkodó jogi városfogalommal, amely egyedül a királyi szabad városokat ismeri el városnak. (A szabad királyi város szűkebb fogalom, csak a nyolc tárnoki városra alkalmazom.) Így a középkor végén az országban csak kb. 30 város létezett, ami a hazai városiasodás alacsony szintjét mutatja. Ez teljesen elképzelhetetlen, amit jól mutat, hogy a sűrűn lakott Délnyugat-Dunántúlon egyetlen várost sem találunk a középkor végén.

39 Ezek közül a főpapok és egyházi személyek életrajzai megjelentek egyháztörténeti tanulmányaim gyűjteményes kiadásában: *Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon.* /METEM Könyvek 22./ Budapest, 1999. A kötet mutatja, hogy foglalkoztam mellesleg egyháztörténettel is.

40 Adatok a Mátyás-kori királyi kancellária és az 1464. évi kancelláriai reform történetéhez. *Publicationes Universitatis Miskolcensis.* Sectio Philosophica. Tom. IX. Fasc. 1. Miskolc 2004. 25–58.

41 A Miskolci Egyetem egy kiadványában fog megjelenni.

42 Magyarország hatalmasai és a török veszély a Jagelló-korban (1490–1526). In: Zombori István (szerk.): *Közép-Európa harca a török ellen a 16. század első felében.* Budapest, 2004. 117–145.

Az egyetemre járókat adó települések bemutatása sem szólt a jogi értelemben vett városfogalom mellett. A hetvenes évek elejétől ezért a mezővárosok és a piactartás kérdései kezdtek izgatni. A földrajzi és a régészeti szakirodalom tanulmányozása vezetett tovább. Ezek ugyanis kritérium nyalábokat dolgoztak ki egy település centralitására. Egy-egy kritérium bizonyos számú pontot kap, a pontok száma alapján pedig mérhető a település központi hely funkciója aránya. A régészetet a kérdés azért izgatta, mert egyre több olyan települést tártak fel, melyeket még a városok jogi kiváltságának megszerzése előtt teljesen városiasnak találtak. Preurbánus, protourbánus városoknak, városi csíraformának stb. nevezték őket a hetvenes évektől.

Először megkíséreltem az irodalomban említett „kritériumnyalábokat” átteni magyar viszonylatba, de más forrásadottságok miatt ez nem vezetett eredményre. Major Jenő azt javasolta, hogy dolgozzak ki magam egy ilyen kritériumrendszert, és alkalmazzam azt először a Délnyugat-Dunántúlra. Ez meg is történt: alapvető ez irányú tanulmányomat viszont szokás szerint a legeldugottabb helyen jelentettem meg.⁴³ Ebben tíz kritériumot (köztük a jogi helyzetet, vásártartást, egyetemre járókat stb.) és ezeken belül 1–6 pontot adtam meg, így egy település maximális centralitási pontszáma 60 lehetett. (A valóságban Budáé a legtöbb, 55 pont.) Ekkor négy megyét dolgoztam fel. Adatgyűjtésemet folytattam, ma az ország megyéinek kétharmadának központi helyei fel vannak dolgozva, és nagyrészt közölve,⁴⁴ s eredményemet egyre többen veszik át.⁴⁵ Városias településnek a 16 pontnál többel rendelkezőket tartom. A feldolgozott megyékből ezeket, és a módszert egy a napokban megjelent tanulmányomban ismertettem.⁴⁶ A hiányzó megyék (Erdély és Szlavónia nélküli) központi helyeire vonatkozó gyűjtésem befejezés alatt áll, így – ha nem jön közbe semmi – két éven belül elkészülhet a középkori Magyarország városhálózatáról írandó könyvem. (Csak röviden jegyzem meg, hogy két, 1996-ban megjelent tanulmányomban a preurbánus város problematikájával is foglalkoztam, és a szokottnál magasabbra becsültem a korai Árpád-kor gazdasági fejlődését.)

A harmadik fő kutatási témám a Régészeti Tanszékre való kerüléssel függ össze. A középkori régészet oktatásánál, ahogy említettem, különös hangsúlyt fektettem az anyagi kultúra és a mindennapi élet tanulmányozására, így össze tudtam kapcsolni magamban az írott forrásokkal foglalkozó történést és a régészt. A nyolcvanas évektől az e témából írt tanulmányaim egy része egyetemi előadásaimon alapult, a többi az életmód írott forrásait dolgozta fel. A középkor élete mindig érdekelt, mió-

43 Mezővárosok egy városmentes tájon. A középkori Délnyugat–Magyarország. *A Tapolcai Városi Múzeum Közleményei* 1. 1989. 319–335.

44 *Városfejlődés és vásárhálózat a középkori Alföldön és az Alföld szélén.* /Dél-Alföldi Évszázadok 14./ Szeged, 2000.

45 Kollmann Örs László: Szempontok az észak-gömöri központi helyek középkori és kora újkori fejlődésének vizsgálatához. *Analecta Mediaevalia* II. 96–172. A tanulmány része a *Gömör és Kishont vármegyék központi helyei a középkorban* (Debrecen, 2003) kézirat Ph.D. értekezésének. – Rűsz-Fogarasi Enikő az erdélyi vármegyék központi helyeivel foglalkozik.

46 *Városhálózat a késő középkori Kárpát-medencében.* *Történelmi Szemle* 46. 2004. 1–30.

ta egy gazdag budai polgár háztartási számadáskönyvét feldolgoztam,⁴⁷ terveim közt szerepelt az ezzel való foglalkozás. Ilyen tárgyú tanulmányaim műveim bibliográfiámból könnyen megtalálhatók. Szakdolgozatokat és doktori értekezéseket is készítettem ebből a témakörből.⁴⁸ Nagyon fontos volt, hogy sikerült jó kapcsolatot kiépíteni az Osztrák Tudományos Akadémia Kremsben működő Institut für mittelalterliche Realienkundéjével, amely címe szerint is az anyagi kultúra történetének feldolgozását tűzte ki maga elé, és a témából két évente nemzetközi konferenciákat rendez. Ezeket hosszú ideig részt vettem, olykor elő is adtam. Alapító tagja voltam a kremsi intézetre támaszkodó nemzetközi Medium Aevum Quotidianum társaságnak, amely a középkori mindennapi élet kutatóit fogja össze, és szemináriumom hallgatóit is elvittem Kremsbe. Itthon 1988-ban Laszlovszky Józseffel együtt „Mindennapok és anyagi kultúra a középkori Magyarországon” címmel konferenciát is rendeztünk, az elkészült előadások német fordítását önálló kiadványban ugyancsak Kremsben adtuk ki.⁴⁹ Ezt írva most figyeltem csak fel arra, hogy ez irányú saját kutatásaim foglalkoztak a királyi udvarral, a főúri rezidenciával, a nemesség, valamint a parasztság életkörülményeivel, de épp a városok kimaradtak.

Ez irányú munkásságom természetesen összekapcsolódik két másik kutatási főiránnyal. Fontosabb tanulmányaim Németországban kiadott első gyűjteményes kötete nem véletlenül a várostörténeti, a mindennapi élettel, valamint az államkormányzattal foglalkozó dolgozataimat tartalmazza. A második Mátyás kormányzatról írt tanulmányaimat közli.⁵⁰ A későközépkori királyi udvar vizsgálata épp úgy érinti annak ünnepeit és hétköznapjait, mint az ország központi igazgatása bemutatását. Akadémiai székfoglaló értekezésem is ezzel foglalkozott.⁵¹ Most már egy összefoglaló munkán gondolkodom, amelynek tervezett vázlatát nemrég ismertettem a Régészeti és Művészettörténeti Társaság 2005. évi közgyűlési előadásában.

A fentiekben írtam azokról, akiktől sokat tanultam. Minden kutató tanul azonban a mindennapi érintkezésben is környezetétől, szakember barátaitól. Említhetném múzeumi kollégáimmal közös kávézás alatt folytatott beszélgetéseimet, a levéltár kutatóterme előtti folyosón, vagy a tanszéki könyvtárban folytatott eszmecsereket. Minden egyetemi oktató, én is, sokat tanul a hallgatókkal való érintkezésből is.

47 A mezőgazdaság történetéhez a Mohács előtti Budán. (Gallinczer Lénárt számadáskönyve.) *Agrár-történeti Szemle* 6. 1964. 371–404. – A cím a tanulmánynak csak egy részére utal (a szőlőművelési számadásokra), de a folyóirat profilja miatt azt emeltem ki.

48 Nehogy valakit kifelejtsek, csak egyet említek. Egyik tanítványom összegyűjtötte egyetemi doktori értekezésében az ásatásoknál előkerült középkori játékokat, és feldolgozta a rá vonatkozó történeti forrásokat is. Azért idézem egyedül ezt, mert a disszertáció angol fordítását sikerült a Medium Aevum Quotidianum társaság sorozatában kiadni. Ez különben egy tanszéki könyvsorozat első kötete is. Sándor Péternyi: *Games and Toys in Medieval and Early Modern Hungary*. /Medium Aevum Quotidianum Sonderband III./ Krems, 1994.

49 András Kubinyi – József Laszlovszky (Hrsg.): *Alltag und materielle Kultur im mittelalterlichen Ungarn*. /Medium Aevum Quotidianum 22./ Krems, 1991.

50 András Kubinyi: *König und Volk im spätmittelalterlichen Ungarn. Städteentwicklung, Alltagsleben und Regierung im mittelalterlichen Königreich Ungarn*. Herne, 1998; *Matthias Corvinus. Die Regierung eines Königreichs in Ostmitteleuropa 1458–1490*. Herne, 1999. /Beiträge zur Geschichte Ungarns Bd. 1–2./

51 *A királyi udvar kormányzati szerepe Mohács előtt*. Székfoglalók a Magyar Tudományos Akadémián. Budapest, 2005.

Ezt a Régészeti Tanszékre kerülésem után azzal akartam bővíteni, amit idősebb német professzoroktól hallottam. A 20. század első felében még általános szokás volt, hogy a szemináriumok után a professzor vezetésével a beszélgetés egy kocsmában folytatódott. Erre ugyan sem időm, sem pénzem nem volt, így csak az utolsó szeminárium után vittem el őket egy vendéglátó-ipari üzemegységbe, ami nem volt ugyan eredménytelen, de egy idő után abbamaradt.

Három, sajnos már nem élő embert külön kiemelnék. A külföldi konferenciákon gyakran találkoztam össze Erich Maschkével, a heidelbergi egyetem gazdaság- és társadalomtörténeti tanszéke professzorával. A nálam jóval idősebb professzor rejtélyes módon nagyon szeretett, mindig szánt rám időt. Nemsokkal halála előtt, már nyolcvan évén túl 1980-ban találkoztam vele utoljára egy Bad Mergentheimben tartott várostörténeti konferencián. Egy közös ebéd után azt mondta nekem, hogy mivel nem valószínű egy újabb találkozásunk, szeretne velem utoljára hosszasan beszélni, ezért ne vegyünk részt az eléggé érdektelen délutáni ülésen, hanem menjünk el egy vendéglőbe, és fordítsuk a délutánt beszélgetésre. Maschke az általam ismert egyik legbölcsebb férfi volt, akitől nemcsak szakmai, hanem főleg emberi vonatkozásban rengeteget tanultam. A másik barátom Szakály Ferenc volt, a harmadik Engel Pál. Őket nem kell bemutatnom. Engellel egy utcában laktunk, szinte hetente összegyűltünk. Tudományos módszerünk sokban hasonlított egymáshoz.⁵² Az élők közül végül, de nem utolsó sorban nem hagyhatom ki feleségem, a kiváló középkoros régész Valter Ilona megemléztetését, aki az emberi és szakmai partnerség mellett szeretettel biztosítja számomra a nyugodt kutatási feltételeket.

Életpályám hosszúra sikerült bemutatása végén említem meg, hogy háromszor jelöltek akadémikusnak, kétszer történésznek, egyszer régésznek. 2001-ben – történész javaslatra – azután meg is választottak az MTA levelező tagjának. Tagja vagyok a katolikus Szent István Akadémiának is. Most magam és olvasóim számára össze kellene foglalni életem tanulságait. Az első, ami önmagamnak feltűnt, hogy az Úristen segítségével ugyan elértem mindazt, amit egy tudós elérhet, de nem abban a témában, amivel foglalkozni akartam. Mint előadtam, a Szentpétery–Kumorovitz iskola neveltjeként a történeti segédtudományok művelését tűztem ki magam elé, és évtizedekig – minden közben végzett más irányú kutatás mellett – nem is tértem el a céltől. A végén az igazi helyemet a Régészeti Tanszéken találtam meg, az ottani légkör és az abban az időben az átlagos egyetemi hallgatóknál jobb képességű archeológus palánták eredményes tanítást tettek lehetővé. Amikor a nyolcvanas évek elején puhatólítottam nálam, hogy nem akarnám-e esetleg átvenni valamelyik történeti tanszéket, ezért adtam nemleges választ. Felmerül azonban a kérdés, hogy miért foglalkozom annyi, egymással látszólag össze nem függő témával, és miért nem maradok meg egyetlennek alapos feldolgozásánál. A kérdésben már benne van a válasz: minden középkori kutatási terület összefügg a többivel, ha tehát magamat megnyugtató eredményt akarok elérni, mindent, ami a témából valami mással, akár

52 Ezt a róla írt nekrológban fejtettem ki részletesen. *Századok* 136. 2002. 523–526.

csak érintőlegesen összefügg, meg kell vizsgálnom. Túl sokszor jöttem rá arra, hogy a korábbi szakirodalom megbízhatatlan.

Be kell vallanom, hogy mindvégig a kíváncsiság vezetett. Bármilyen témával foglalkoztam, nemcsak önmagában az, hanem körülményei, hatása, kapcsolatai is kezdtek érdekelni. Egy példa: a kincstári személyzetben hivatalnokok, de kereskedők is dolgoztak. A hivatali előmenetel vizsgálata felvetette a világi értelmiség problematikáját, és végül több tanulmányban a középkori ügyvédség története megírásánál kötöttem ki. A kereskedők vizsgálata gazdaság- és várostörténeti kutatáshoz vezetett. Hozzá kell tennem, hogy ez a „kíváncsiság” akkor is megjelent, ha egy témát kényszerből kellett feldolgozni. Alig, hogy elkezdtem újpesti és csepeli kutatásaimat, szinte azonnal beleszerettem a témába. Csak azért nem folytattam tovább, mert az eredeti célom, a pénzügyigazgatás feldolgozása még nem fejeződött be.

A részlettémáktól haladok tehát az egész felé, hogy közben állandó kitéréseket tegyek más részletek iránt. Három fő kutatási területem lényegében egymásból nőtt ki. Mindez újabb kérdés feltevését teszi szükségessé: hogy viszonyulok a különböző történettudományi elméletekhez, és munkásságomnak kialakítottam-e valami elméleti alapvetését. Sajnos, mind a kettőre nemleges feleletet kell adnom. Tudom, hogy történészeink egy része elméletieskedő, sőt szinte csak ezt tartja tudománynak. A magamfajta öregember hosszú élete során már sok, különféle országokból származó történetelméleti munkát olvasott, de ezek cáfolatait is. Az a véleményem, hogy okos emberek látványos elméleteket gyártanak, amelyek olvasóikra nagy hatást gyakorolnak, és valóban, sok igazságot tartalmaznak. Ez azonban valahogy nem illik bele a saját, a múltba magamat beleélő kíváncsiságomba. Megjegyzem, néhai Engel Pál ugyancsak szemben állt az elméletieskedéssel. Hasonlót látok a nagyon tehetséges fiatal középkorász generációnál is.

Egy utolsó kérdés: ha ennyire a forrásokra támaszkodó történész vagyok, akkor mi a véleményem a hipotézisekről. Épp a középkor az a korszak, amelyre nincs mindenre adat, tehát az ismeretlent feltevésekkel kell kitölteni. Tévedés ne essék, csak olyan hipotézisre gondolok, amelyek a szakma módszertani szabályai alapján elfogadhatók, bár forrásokkal esetleg csak részben igazolhatók. A feltevésekkel a fő bajt abban látom, és ezt olykor példákkal hallgatóimnak is igazolom, hogy egy általánosan elfogadott hipotézisre újabb elméletek épülnek. Amikor aztán kiderül az eredeti feltevés tévessége, az azt felhasználó új hipotézis mégis fennmarad. (Mintha egy épületből kivették volna az alapkövet, de nem bontják le a házat.) Ennek ellenére nem boldogulhatunk feltevések nélkül, hiszen valahogy össze kell hoznunk az adatokat. A fő szabály az, hogy erre utaljunk. Vannak kérdések, amelyek megoldhatatlanok, és feltehetően azok is maradnak, mégsem hagyhatjuk őket megválaszolás nélkül. Ilyen Magyarország középkori népességének meghatározása. Kénytelen voltam ezzel foglalkozni, hiszen minden kutatási témámat érinti. 1996-ban és 1997-ben jelent meg ez irányú tanulmányom, amiről megírása pillanatában tudtam, hogy bár – szerintem – a korábbiakhoz képest a legelfogadhatóbb hipotézist nyújtja, mégis, annyi az ismeretlen tényező, hogy ez sem teljesen biztos. Ezért egy

későbbi tanulmányban sorra vettem a még egyelőre megoldatlan problémákat, utalva azokra is, amelyeket soha sem fogunk megismerni.⁵³

Hosszú életpálya-mérlegem végére érkeztem. Elkészítése örömet okozott nekem, hiszen végig kellett tudományos múltamat gondolni, és azt önmagam előtt is megmagyarázni. Amennyiben ez mások számára sem tanulság nélküli, akkor megérte a befektetett időt.

53 A késő-középkori Magyarország történeti demográfiai problémái. A *Központi Statisztikai Hivatal Népeségtudományi Kutatóintézetének 2001. évi történeti demográfiai évkönyve*. Budapest, 2001. 105–119.

Miskolczy Ambrus

Gyermekkori emlékeim, avagy miért lettem történész?

Miért ne lettem volna? Másra – például a metafizikára – még alkalmatlanabb vagyok. Egyébként „a társadalomtudós metafizikája” ma már a létezése, főleg, ha történész. A történelem eltünteteti *transzcendens* egonkat, marad a sajátom, ezt kell szórakoztatnom. (A szórakozás értelmére lásd: Pascal.) A historiográfiai unaloműzés szórakoztató. A tudomány is a szórakozás egyik formája. Igaz, némileg meg kell dolgozni érte. Vajon Braudel, amikor életműve értékelésére konferenciát szervezett, és ott úgy nyilatkozott, hogy a történelem nem tudomány, akkor elszólta magát? Aligha. Akkor sem, amikor nagy trilógiájában olykor megkérdezte, vajon évek múltán nem nevetnek azon, amit ír. Viszont kinek a munkássága, ha nem éppen az övé érzékelteti jobban, hogy a történetírás tudomány és művészet. Innen a felelősség és a felelőtlenység. (Ma is aktuálisan szól erről Szabad Györgynek *A történész felelősségéről* szóló írása a *Tiszatáj* „fiatal történész” számában¹, amelyben én is szerepeltem. Mindez nemcsak emlék.) A felelősség kötelez, akár a felelőtlenység is, a maga módján. Mindkettő valahol nagyon mélyen gyökerezik. A történész pszichológiájának és – úgymond – metafizikájának ismerete talán ezért fontos. Ő az emlékezet őre. Munkája szolgálat, vagy antiszolgálat. A kérdés: ki parancsol a szolgálatosnak? Ez a kérdés most a bolognai bohóckodásból – more balcano-hungarico – felfakadó hazai eutanázia program miatt még aktuálisabb! Jól meg kell gondolni, hogy az exhibicionizmus mely formáival élünk! Vagy talán nem kell?

Vajon a komolykodó körkérdésbe csomagolt Korall-kíváncsiság pragmatikus vagy öncélú voyeurkodés? Az identitás-kereső divat része? Elhiszem a szerkesztőségnek, hogy minden válasznak „nagyon fogunk örülni”. Én is nagyon örültem, amikor Margaret Mead hagyatékában megtaláltam pszichológusának és grafológusának kilónyi láttelejét, de tíz perc is sok lett az antropológiából. Ettől függetlenül a második világháború alatt a Mead-csapat jó munkát végzett, amikor ellenfelek és szövetségesek nemzeti jellemét akarta rekonstruálni, és nem egy pszichológus azon törte a fejét, hogy szegény kis Führert milyen benyomások érthették életének első három, meghatározó évében, milyen volt a családi háttér, a szűkebb milió, amíg nem talált szakterületére, hogy aztán Freud elmondhassa: „semmin sem csodálkozom”. Pedig a csodálkozás is az egyik legnagyobb emberi adomány.

A csodálkozás élményének keresése vezet, hogy a *nemcsodálkozás* adjon némi magabiztosságot. Ennek birtokában látszik kiszámíthatónak a világ. A történetírás – mint tudomány – a kiszámíthatóságra tör, mert a tudomány nem szereti az esetleg-

1 *Tiszatáj* 1974. 6.

ességet. A történettudomány is egyfajta mimézis. Hát még a másodlagos = a mimézis mimézise! Megtapasztaltuk a sémák rémuralmát. Nem is volt mindig olyan rossz. Kutakodunk – ha kell, ha nem – újak után. Közben a művészettel a múltban valami elveszett teljességet keresünk. Mi tagadás: frusztrált politikusok és írók vagyunk. Ha netán szépirodalmi térre tévedünk, klasszikusan pocsékok. Jó, ha a bennünk lakó bölcs férfi kézen fogja a csodálkozó gyermeket, és valamennyiünket pedig kézen fog az őrangyal, majd megóv attól, hogy gonoszságba pácolódjunk, önelégült frusztráltak lelki fertőjébe...

„Gróf úr, ébresztő, ma valami nagyot kell tennie” – mondta volt reggelente az inas Saint-Simonnak, aki elő is állított valami, a maga transzparenciájában zavaros vallást, hogy aztán metafizikai válságukból kilábaló követői nekiálljanak a föld feldúlásának, tudva, hogy mikor már mindent kitermeltek, vége a történelemnek, legalábbis itt...

Mi feltörekvő szobainasok vagyunk. „Szobainas előtt nincsen hős” – szokta volt mondani Voltaire, Hegel, Heine, és most szokom én, aki reggeli rántottakészítés közben olykor arra a kollegánkra gondolok, aki másik kollegánkról elmondta, hogy olyan, mint az a kakas, amely a szemétdombon azt kukorékolja, hogy huj mekkora tojást fogok tojni. A tojás a tojó története. A történészé a könyvei. Vajon, ha magáról beszél, akkor jobban fogyasztják? Mert a bevallott cél az, hogy fogyasszák. Ugyanakkor megvan a könyvtermelésnek is a maga öröme. Minél többet sikerül ebből átadni, annál jobb. Nincs rá recept. Valóban pszichológia és metafizika kérdése.

A történelem megjelenített világa ellenvilág. A rosszal szemben jót tételez, vagy éppen fordítva. Ki tudja? Erre sincs recept. De jó, ha az ember nem retten vissza a saját világától, és nem fél benne.

Az én világom ott van, ahol vagyok. Történeti világom egyik színtere Brassó, a kereskedőváros.² Váratlanul, de nem készületlenül hulltam ide. George Barițról szóló szakdolgozatom leágazása. Jól éreztem magam benne. Szeretek piacon mászkálni. A történeti Brassó egy nagy piac. Élveztem, hogy minden másképpen van, mind az akkor meghirdetett séma tételezte. Se nem szász, se nem román, se nem magyar, hanem egyszerre mindegyik. Keleten Nyugat, és fordítva. Thünnen- és Braudel-féle modellel jellemezhető világ, amely így része annak a térnek, amelytől el van zárva. Ma már érdektelen. Ceaușescu alatt hosszas szervezőmunka után sikerült egy hétre bejutni a brassói levéltárba. És ennek megvolt a maga varázsa. Ceaușescu után megint hosszas szervezőmunka kellett. Meg is lett az antivarázsa. Persze jól szórakoztam, amikor megtudtam, hogy korábban a levéltárba azért nem engedtek be, mert a nyugati modellt követik, egy román kutatót ugyanis nem engedtek Párizsban kutatni, mert a cigányok megették a hattúkat valamelyik parkban, a cigányokat románoknak tartották, a román kutatót pedig nem engedték be a levéltárba, és ők most úgy tesznek, mint a nyugatiak. Ehhez még hozzátartozik, hogy én nyugati protekciót is igénybe vettem a presszióhoz, más szóval feljelentettem őket ékes franciasággal, de végül a ke-

2 *A brassói román levantei kereskedőpolgárság kelet-nyugati közvetítő szerepe (1780–1860). /Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 106./* Budapest, 1986. 191; *Rolul de intermediere între Est și Vest al burgheziei comerciale levantine române din Brașov (1780–1860).* București, 2000. 207.

leti protekció hatásosabbnak bizonyult, és az eredmény egy jó kis történet, abban a városban, amelyről ez a melankolikus gunyoros, pedáns bohém Meschendörfer olyan regényt írt, amelynek ha felöltik egy-egy sora, keserű szatírája is lehetne sorsunknak. Ettől függetlenül Brassó a maga módján toleráns város volt. A tolerancia pedig vonzott egy olyan világban, amely nem igazán volt toleráns. És ezt a történelem még megfűszerezte az osztályszemlélettel, ami létünk tagadása.

Az állítás könyve az *Erdély története*, részemről ennek reformkori és 48-as fejezete.³ Már készültében volt valami pátosz. És kockázat is. Felfokozott érzékenységek légkörében emberileg és tudományosan hiteleset kellett produkálni. Nem mint ha általában nem azt szeretnénk. De olyat írni, hogy a magyar, román és szász olvasó ne csapja le az első oldal után, hanem egy kicsit tetsszen neki, egy kicsit ingerelje, és elgondolkozzon azon, hogy másképpen is lehet látni azt, amit saját bizonyosságai birtokában lát, beleértve még egy Lombroso-szépségű szekust is, akivel információt cseréltem – én elmondtam, hogy írok a készülő kötetbe, ő elmondta, hogy már korábban tudták ezt, mint én megtudtam, hogy írok. Mivel akkor még a hétköznapiak is abnormálisak voltak, természetes, hogy a normális hétköznapiokról is igyekeztem írni. Miután társadalmi és nemzeti struktúrákat romboltak, természetes, hogy ezen struktúrák történelemalkító jelenlétét érzékeltettem. Nemzeti és társadalmi gyűlölködést hirdettek, mert a nacionálkommunista szemlélet érvényesítése intézményesített gyűlölködés, olyan nemzeti és társadalmi együttműködést próbáltam megjeleníteni a múltban, amelynek az akkori aktuálisat kellett volna ellensúlyoznia. Mindez tömény pszichológia, társadalmi tapasztalatokkal. Makkai László meg is jegyezte: nagyon jól sikerült, felhívja a figyelmet arra, hogy a magyaroknak és románoknak van mit elfelejteni a múltból. A részletek érdektelenek. Az viszont nem, hogy az erőszak problémájával miként birkózunk meg. 1848–1849 a nagy eposz és a nagy polgárháború. Minden epizódja instrumentalizálható. A mártírológiát – az emberáldozatok számát – ezért tettem a jegyzetekbe, de nem lehet eléggé. Mai napig nem győzöm kiszerezni a – a magyarok áldozatainak számát alaposan felszorzó – kolozsvári szegyenetáblát, mint a román történetírás szegyenét, amelyet egyik vátrás barátom tanácsára azért helyeztek el az egykor Biasini fogadó bejáratánál, hogy bosszantsák a magyarokat, akik március 15-én a bejárat másik oldalán található – Petőfi kolozsvári tartózkodására emlékeztető – táblánál koszorúznak.⁴ Ami a kiszerezést illeti, egyik román barátom meg is állapította: Omul ăsta s-a valachizat =

3 Erdély a reformkorban (1830–1848), Erdély a forradalomban és a szabadságharcban (1848–1849). *Erdély története III.* Főszerk., Köpeczi Béla. Szerk. Szász Zoltán. Budapest, 1986. 1987. 1988. 1193–1242; Transylvania in the Reform Era, Transylvania in the Revolution and the War of Independence 1848–1849. *History of Transylvania III.* Ed. Béla Köpeczi, Zoltán Szász. New York, 2002. 4–333; Erdély a Habsburgok birodalmában. *Erdély rövid története.* Főszerk., Köpeczi Béla. Szerk. Szász Zoltán. Budapest, 1989. 1993. 365–405. (Trócsányi Zsolttal); 406–462. = Siebenbürgen im Habsburgerreich. *Kurze Geschichte Siebenbürgens.* Budapest, 1990. 407–447; 453–515. = La Transylvanie dans l'Empire des Habsbourg. *Histoire de la Transylvanie.* Budapest, 1992. 395–439; 440–499. = Transylvania under the Habsburg Empire. *History of Transylvania.* Budapest, 1994. 415–458; 459–524.

4 *Románok a történelmi Magyarországon.* Budapest, 2005. Előtanulmányai: *A fanariótáktól a Hohenzollernekig.* Budapest, 1992. 7–11, 75–147. (Trócsányi Zsolt szövegének rövidítése: 12–74.), *Határjárás a román–magyar közös múltban.* Budapest, 2004.

Ez az ember valachizálódott. Tömény dicséret Valachia lakója lenni, ott élnek a világ legnagyobb diplomatái – írta még az 1840-es években Murgu, közös történelmünk legnagyobb konspirátora. És onnan Valachiából jöttek a román politikai ipar és furfang legjelesebbjei.

„A recenzió szükséges gonosz” – írta Berzsenyi Dániel, és a gonoszkodásnak megvan a maga öröme. Igyekeztem belőle kivenni a részem. A román terep ideális. Különbösen is a románok ironikus lények, lehet tőlük tanulni. A kényes kérdésekről végre hangfogó nélkül lehetett szólni. Dáko-román kontinuitás pótvallásról, Dracula-kultuszról, eltagadott reformációról, meghamisított görög katolicizmusról, nacionálkommunista diskurzusról, na meg olykor-olykor örök útítársunkról: a magyar butaságról.⁵ A szabadság öröme mindent maga alá rendel, feledtetni a forrásközlés keserveit. Mert forráskiadásnál nincs fárasztóbb munka, olyan mint a cséplés, végzetes géphiba, ha elakadunk egy-egy szó kibetűzésénél. Forrás nélkül nincs élet és nincs történész, bár maga is forrásokat termel.⁶ Vigyázni kell, hogyan és miként mérítünk, mert forrásaink és témáink alakítanak és deformálnak, nemcsak mi őket. Már gyermekkoromban kapkodó voltam, állhatatlan és makacs. Ezért is szeretem magam. Örülök, ha régi szenvedélyek újakkal párosulnak, anélkül hogy körömből kilépnék. Egyébként nem is tudnék. Megvallom, szemtelen vagyok és tisztelettudó, hogy némileg megfelelek a szerkesztőség várakozásainak.

Szívesen emlékezem az elhunyt mesterekre, atyai barátokra, akiknek bölcsessége, embersége, humora és komolysága eligazíthat az élet útjain is. Csak egyet említénnék, H. H. Stahl, akiről egyszer Ránki György így nyilatkozott: „Hogyan is lehet egy román ilyen jó történész?!” Érdekes jelenség volt az ideológiai és historiográfiai Szaharában, amelyben azonban egyre több az oázis.⁷ Úgy hogy ne bízzuk el magunkat mérhetetlen európaiságunkban! Persze Románia a kontrasztok terepe. A múlt birtokbavétele olyan, mint nálunk: célirányos, a hagyományok olvasata szelektív. Helyzeti előnnyel élve szívesen adom ki, ami ott kimarad,⁸ persze némileg megosztva a felelősséget.⁹ De jól esett, hogy megdicsértek Gaster-válogatásom miatt, még akkor, amikor a zsidóüldözés kényesebb téma volt.¹⁰ Brătianu-válogatásomért is megdicsértek, hogy hamarabb adtam ki, mint Romániában, ahol egyébként a nagy történészmártírnak az általam kiadott műve még nem jelent meg.¹¹ Radu Rosettivel

5 *Eszmék és téveszmék. Kritikai esszék a román múlt és jelen vitás kérdéseit tárgyaló könyvekről.* Budapest, 1994. 233.

6 *Egyház és forradalom. Biserică și revoluție. A köröskisjenői ortodox román egyházi zsinat. Simodul ortodox românesc de la Chișineu–Criș 1849.* A bevezetést írta Miskolczy Ambrus. A szerkesztésben együttműködött Ioan Octavian Rudeanu. Az előszót írta Szabad György. Budapest, 1991.

7 Henri H. Stahl: *A régi román falu és öröksége.* A bevezetést írta, válogatta és jegyzetelte Miskolczy Ambrus. Az utószót írta Rostás Zoltán. Budapest, 1992. 7–23.

8 Nicolae Iorga: *A nemzetek közötti gyűlölködés ellen. Contra dușmăniei dintre nații.* Az előszót írta Makkai László és Miskolczy Ambrus. Budapest, 1992.

9 Jellemző erre a stratégiára előszavam: *Az átláthatóság jegyében dekonstrukció – rekonstrukció.* Gottfried Schramm: *Korai román történelem.* Debrecen, 1997. 7–11.

10 Moses Gaster: *Judaica & Hungarica.* A bevezetést írta és a forrásokat válogatta Miskolczy Ambrus. Budapest, 1993.

11 Előszó. In: Gheorghe I. Brătianu – Makkai László: *A Tiindérkert. Grădina zinelor.* Budapest, 1994. 1–13.

is így áll a dolog.¹² Szeretem a rendhagyó embereket és jelenségeket. És a kényes témákat, jól körülbástyázva magam.¹³

Szemtelenségem organikus és genetikus, de a mérleg pozitív. Gyermekkoromban mindig nevettem vagy vigyorogtam, és ezért néhányszor megpofoztak, mert azt hitték, kinevetem őket. Meg kellett tanulnom befele nevetni, mint a kutya. Szolgálhatom íratlan törvényének engedve (mert néhai barátunk, Lackó Mihály szerint a Román Filológiai Tanszék vezetőjének lenni szolgálat és misszió) a gyalázatosan legyilkolt diktátor idejében bejártam a Román Nagykövetségre, mint a kutya, bár már-már megszajnáltam egy-egy szegény figurát, amikor felrúgva a diplomácia előírásait, és gyomorhajára panaszkodott, melyet némileg jelenlétem enyhít. Na aztán szegény diktátor kinyírása után egy hónappal már ugyanez a figura közölte, hogy sajnos tőlem is meg kell szabadulni, mert olyan történelmet írok, mint a Ceaușescu-korban. Éles eszemmel rögtön átláttam, hogy nagydoktorit kell írni, és boldogan távoztam látogatásom díjával: egy nagy rakás könyvvel, mert meg is volt a téma.

Így a mítoszképzés logikájának és a transzkulturalitás mechanizmusainak máig is aktuális témakörébe belelökött a történelem.¹⁴ És még nem kerültem ki belőle. Talán nem is lehet. Egykori alaposan megbánt gyermekkori meghatározó szenvedélyeim: a halászat és madarászat nem engedik. Erdő és folyó helyett maradt a levéltár és a könyvtár. Céltalanul szeretek kutakodni. Aztán alkalom szüli a könyvet, és ami nagyobb baj: a történelem.

Így kerültem a 20. századba. Washingtonban csak azt szerettem volna megnézni, hogy miként is dedikálhatott egy olyan – saját válogatott írásainak tükrében – műveltnek tetsző „erdőjáró”, mint Ernst Jünger egy olyan műveletlen alaknak, mint Hitler. Minél többet, néhány hónapnál azért nem többet, foglalkoztam vele, annál inkább csodálkoztam a hitlerológia napszámosain, mert egy idő múlva alvási zavarokat okozott.¹⁵ (Jünger, bár nem keresek vele semmiféle rokonságot, a valót írta: „Der Waldgang ist Todesgang.”) Igaz, még az is vezetett, hogy érdekelt a *Mein Kampf*, mert Apám beszélt róla. Mint megtudtam egyik tanítványától, 1944. március 19-e után a tudathasadásról tartandó előadásán csak abból a könyvből olvasott fel, kommentár nélkül. Aztán jött a fordulat, a könyvet megsemmisítette, és a „diktátor lelki alkata” című szabadegyetemi elmaradása megint elmaradt, és jobb is, mert a diktátorokban orvosi felügyelet nélküli pszichopátákat látott, Sztálin fejalkatáról mindig mosolyogva nyilatkozott, az ideológia és a világnézet kényszerképzetek rendszere volt számára, és ezt a maga módján mindig finoman érzékeltette.

12 Radu Rosetti – Meinolf Arens – Daniel Bein – Demény Lajos: *Rendhagyó nézetek a csángókról*. Budapest, 2004.

13 *Mítoszok nyomában... Mítoszképzés és történetírás a Duna-tájon*. Szerk. Miskolczi Ambrus. Budapest, 2004.

14 *Lélek és titok. (A „mioritikus tér” mítosza avagy Lucian Blaga történelemszemléletéről)* Budapest, 1994; *A legendák varázsa. Jules Michelet kelet-európai mítoszai és a magyar-román párbeszéd a 19. század derekán*. Budapest, 2000. Ennek függeléke mellett hozzá kapcsolódó forráskiadványom Jules Michelet: *Les leçons au Collège de France 1847*. Az előszót írta Miskolczi Ambrus. A forrásokat kiadta Miskolczi Ambrus, gondozta Szabics Imre és Patrick Quillier közreműködésével. Budapest, 1999.

15 „A Führer olvas”. *Tallózás Hitler könyvtárában*. Budapest, 2000; *Hitler's Library*. Budapest – New York, 2003.

Igazában jól átvészeltük az akkori rendszerváltást. Apám talán az egyetlen kolozsvári magyar egyetemalapító, aki nem került börtönbe. Magyar akadémiai tagságát felfüggesztették, a románok okosabbak voltak, beválasztották, hiszen ha valaki a nomenklatúrából megbetegedett, kellett orvos, akiben meg lehetett bízni. Például a legnagyobb román regényíró, Sadoveanu is Apámat hívatta, miután környezetét már eléggé meg- és kiismerte. Így elnézték, hogy Márton Áron meglátogassa, miután a börtönben úgy helyben hagyták, hogy egy ideig, még a nevét sem tudta leírni. Keze remegett, de a szelleme nem.

Páholyból néztem, ahogy jöttek és mentek nálunk, otthon a történelem menekültjei a börtönbe és a börtönből, menet és jövet el-elfogyasztva egy-egy csésze feketekávéval nálunk, aminek megvolt a vonzereje, amikor máshol és főleg másoknak nem igazán volt lehetősége kávézni.

Innen a másik Magyarország vonzása, és miután egyetemi tanár lettem, ahogy illik, vonzott az eltűnt egyetemi tanárok és az eltüntetett filozófusok Magyarországa. Na persze, nem a marxizmus professzorairól van szó, akiknek egyike részegen késel döfködte az ajtónkat, amíg Anyám le nem öntötte egy veder vízzel. (Az említett professzor azért haragudott, mert Atyám révén Márton Áron püspök segélyéből részesült, ezen segélyek meghosszabbították a kolozsvári magyar egyetem létét, egyik támaszává váltak az átmeneti időkben; most érdekes módon, ha szó esik a kolozsvári magyar egyetem fennmaradásáról azt felejtik el, hogy a kommunisták intézték el a szovjetekkel a magyarországi tanárok ott maradását, így biztosítva a továbbélést, amit egyetemalapításnak nevezünk.)

Visszatérve a másik Magyarországra, a nagy szellemi ősök országa érdekelt, akik természetesen megbuktattak volna a vizsgán, mert soha nem voltam jó tanuló, bár ki tudja, lett volna aytai protekció. Így született egy könyv „a magyar szellem” nyilvános bujdosásáról a fegyvertelen szellem és a fegyveres gnózis szembekerüléséről.¹⁶ Egyébként alkalom szülte a könyvet, mert az Akadémiai Könyvtárban kezembe került Zolnai Béla könyvtárának néhány darabja, a lapszálon az egykori tulajdonos megjegyzései egy másik világot tártak fel: a reflexív és teremtő olvasását, hiszen nem egy lapszéli észrevétel olyan gondolati folyamatokra utal, amelyek az olvasó tanulmányai-ban, könyveiben súlyos ítéletekhez vezettek. (Egyébként érdeklődésem egyik mozgatója volt az is, hogy Zolnai több könyvével Apámat is megajándékozta.)

Kellemes élmény volt megfordulni a kifinomult lelkek társaságában. Minél egyszerűbb egy történész, annál veszélyesebb, és unalmasabb. A historiográfiai unalom egyfajta lélekmérgezés. És ki gondolta volna, hogy könyvemből következő egy-két észrevételem valóságtartalma egy kis alkalmi recenzióban,¹⁷ melynek éle a historiográfiai nosztalgizálás ellen irányult, milyen érdekeket és érzékenységeket sért? Igaz, akadtak, akik megmondták előre, hogy sért. De hát született erdélyi ravaszságom

16 *Szellem és nemzet. Babits Mihály, Eckhardt Sándor, Szekfű Gyula és Zolnai Béla világról.* Budapest, 2001.

17 Miskolczy Ambrus: „A történeti Erdély” és az „Állam és nemzet” öröksége. *Historiográfiai kérdőjelek. Századok* 2003. 1. 219–232. [A recenzió eredeti címe „Historiográfiai illatok” volt, de a szerkesztőség nem engedte. Így készülő tanulmánykötetem címe lesz.]

kellő erdélyi naivitással párosul, meg némi atavizmussal. Mert feltört valamiféle gyermekkori őszinteség. Fogadtatása is atavisztikus jellegű. Beleértve az egyik folyóiratunkból való kirekesztetésem. (Persze ez lehet részemről paranoia *ab ovo* és *ex minoritate*, nem is beszélve arról, hogy minden motoros és biciklista hajlik a paranoiára, ha nem, könnyen ráhajtanak.) De az is úgy látszik, nem eléggé átlátható a mai világ, vagy nagyon is az. Ki tudja? Még a látszólagos ellentétek egységében is van valami szórakoztató. Lassan már megint egyre kevésbé jó saját magunk kortársának lenni. Oh, boldog 90-es évek!

Nem bánom persze, hogy közben az egyszerűsítés rendszere, a bolsevizmus megbukott, és vele bizonyos kérdések túlmisztifikálása. Többek között a magyar–zsidó történelemé is. Nagy kihívás egy talán túl okos szerkesztőnek azon torpedó-megjegyzése egyik könyvtervemre még a 80-as évek elejéről: „Ha a zsidókról beszélnek, az tragédia, ha nem beszélnek, az is tragédia.” Ez volt a 80-as évek nyomasztó komédiája. Jó, hogy ebből a Szaharából a *Múlt és Jövő* feléledhetett. Nélküle jómagam is egy kis könyvvel szegényebb lennék,¹⁸ na meg a történetírás is, mert Horn Ede élete és műve iránti érdeklődés is onnan – az energikus szerkesztő ráhatására – erősödött fel,¹⁹ és az objektivációnak, remélem, még nincs vége.²⁰

Gyulay Lajos naplóinak²¹ világa az én világom a bölcsőtől a koporsóig. Részben elveszett, részben nem. A típust, ha van ilyen gyermekkorból ismertem. A kedves, maliciózus grófokat, akiket nem véletlen, hogy nem engedtek vissza falvaikba, mert netán még ovációval fogadták volna őket. Lehetőség szerint inkább üldözték őket, a vegetatív létbe – és az alá – szorítás céljával. A szimbolizáció áldozataivá tették őket. Mondta is nagybátyám, megérti, igazságtalan volt az, hogy neki mindene megvolt, volt benne igazság, hogy elvették a vagyonát, de az már disznóság, hogy éppen ezek. Fel is volt háborodva, hogy ezeket Apám egyáltalán embernek tartja. De hát Apámnak ez volt a dolga. Ha kellett, még Ceaușescunak is írt börtönbüntetések enyhítése végett. A hippokratészi esküt szentnek tartotta. Mikor átjöttünk Magyarországra, sok minden meglepte, beleértve az orvosi etikát. Kérem is Istent, hogy ne kerüljek olyan kórházi viszonyok közé, mint amilyet neki egy-egy kollega biztosított. Inkább minél gyorsabban érkezzek meg a csillagok világába szeretteim közé, bár ezen nem szoktam úgy elmerengeni, mint Gyulay Lajos, aki imáiba nemcsak szorosabb családtagjainak nevét foglalta bele, hanem még gazdatisztjeinek, nevelőjének nevét is. Nagybátyám idején, a nevelők már kommunisták voltak, akár az inasok, akik szemtelenül loptak – mint tudjuk, először kicsiben, aztán nagyban. Egész világom a már lebukott kortárs történelem feketelistájára került.

18 *A zsidóemancipáció Magyarországon 1849-ben*. Budapest, 1999. 136.

19 Einhorn Ignác (Horn Ede): *A forradalom és a zsidók Magyarországon*. Ford. Fenyő István. Utószó: Horn Ede (1825–1875) dilemmái. Budapest, 2000. 189–258; Ignaz Einhorn (Eduard Horn): *Die Revolution und die Juden*. Nachwort. Ein Lebenskampf für die Freiheit. Budapest, 2001. 181–189.

20 Horn-könyvem megjelenés előtt, ha igaz.

21 Gyulay Lajos és világa. In: *Gyulay Lajos naplói*. I. Budapest, 2003. 8–11, 79–324; Gyulay Lajos naplói a forradalom és szabadságharc korából 1848. március 5. – 1849. június 22. Sajtó alá rendezte és jegyzetekkel ellátta V. András János, Csetri Elek, Miskolczy Ambrus. In: *Gyulay Lajos naplói*. II. Budapest, 2003.

Mindenkitől valamit elvettek. Nem is felejttem, amikor egyik második atyai nagybátyám valahol Bácskában a szemét törölgette, amikor megmutatta egykori traktorja roncsait. Az ember múltja egyben jelene. Jellemző, hogy igazában az egykori Vipuri-ban, egy KISZ építőtáborban, a robot elöl meghúzódva, egy nagy betoncsőben éreztem némi felszabadulást, amikor Andrej barátommal pedigrénket elemeztük, mint színparaszt nem érzett sunyi osztálygyűlöletet sem apám, sem anyám iránt, elismeréssel nyugtázta: *malagyec*. Nem is bántam már, hogy felszabadítottak, ahogy Apám emlegette őket a „portugál matrózok”, emlegette olyankor, ha valami eltűnt tárgyra emlékezett. A németekről még csúnyábbakat mondtak. Bár azokban a német tisztekben volt némi becsület, akik közölték Anyámmal, hogy nem fognak kezdet, mert nem tudják elképzelni, hogy mit műveltek, aztán kevésbé művelt harcos társaik elégették a könyvtár egy részét. Az oroszok legalább cigaretta-készítéshez használták a könyveket. És ittak rendületlenül. (A kastély könyvtárából, amely anyám barátjának, Bíró Józsefnek az erdélyi kastélyokról szóló könyvében, egy foton látható, csak egy Napóleon szobor maradt, amelyet a minap még három Lenin szobor társaságában nem kíméltek papagájaim.)

Egyébként a részegségnek is megvan a varázsa, amíg az ember iszik; nem is érdemes úgy inni, hogy az ember ne rúgjon be, akkor már jobb egyáltalán nem inni. Végül is rokonlelkek vagyunk az oroszokkal. Nem tagadom, örülök, hogy nagybátyámnak, akinek élete legszebb napja Sztálin halálának napja volt, és ha eszébe jutott, valóságos extázisba jött, kár, hogy Faludy György Sztálin-verseit nem olvashatta, nos nagybátyámnak is volt némi szerepe abban, hogy úgy alakult a történelem, ahogy alakult. Mikor ugyanis valahol a Székelyföldön nyaraltam, a helyi plébános világi szárnysegédje kioktatott, hogy a magyar katona a legjobb katona a földön, mert az mindig azt mondta: előre, míg a német: *kamcurük!* De hát – mondtam, amit nagybátyámtól és Apámtól hallottam – áruló volt a tisztikar, hiszen októberben nem követte a kormányzó parancsát, és különben is nagybátyám, akiből nagypapa zászlóst csinált, amikor Ukrajnában teherautóval mászkáltak, mivel saját fegyvereitől jobban félt, mint a partizánoktól, mindig otthon hagyta a kézigránátot, helyette köveket tett a megfelelő helyre és a pisztolytáskába rongyot dugott. Ezért veszítettük el a háborút! – hangzott a válasz. És ez mindig eszembe jutott, ahányszor Gyulay Lajos az 1848–49-es háború embertelenségén tűnődött el. Pedig az még szabadságharc volt...

A szabadság pedig jó dolog. Gracza György, Rákosi Viktor, Jókai hatottak is rám, és még n. n. meséi is. Ezek központja a kerlési kastély parkja, ahonnan a honvédek elindulva kiverték az oroszokat, úgy ahogy Király Béla, amint ezt a 70–80 éves öreghölgyek hirtelen megfiatalodva 56 októberében oly lelkesen és titokzatosan közölték, miközben lelkesen hallgatták nálunk a viszonylag jó minőségű rádiót, amíg Apám el nem zárta. És elmentünk a templomba... (Kerlésen egyébként a mesélő nagypapája uralkodott, a zenészeket olykor kiültetve a háztetőre és körbelövöldözve őket, hogy aztán 1849 vérzivatarában Bem apóval ölelkezzenek, ahogy forradalomba sodródott harcosokhoz illik.)

Munkáimban, mint mindenkiében, lehetnek rejtett tartalmak. Akkor jó, ha nem keressük. Gyermekkorom kedves könyveiben, Dörmögőék kalandjaiban is csak

akkor leltem meg, amikor egyik kedves párizsi barátom figyelmeztetett arra, hogy a máramarosi medvék egyike a főváros felé tartva megjegyezte: vigyázzunk, észre ne vegyék, hogy medvék vagyunk. Soraim között nincsen semmi, olykor talán valami medveség. Megjelenésre váró munkámban, mely a cigánykép instrumentalizálásáról is szól, a sorok között ott van gyermekkori roma barátom, amint hajdan halászni járunk és gyümölcsöt szedni.²² Szüleim egyébként pártolták a barátságot, némileg neheztem is apámra, hogy barátomnak hajvágásra még némi pénzt is adott, amitől persze csak jobban nőtt a haja, viszont amikor családilag jártunk le a Marosra fürödni, kellő jóleső érzéssel nyugtáztam az utálatot a jólfésült és marxizálódott kisburzsoák részéről, akik jobb pillanataikban polgároknak tekintik magukat, rosszabban még annak se. De hát ilyenek az antimedvék; a maguk módján ők is szórakoztatóak; akár egyes demokraták is a maguk antidemokratizmusával. De hát mit csináljak, nem igazán szeretem a huszadikszázadiségba átfolyó nyárspolgáriságot.

A román világ jó iskola a magyarhoz. Hogy az imént beharangozott – a cigányképről szóló – munkámat reklámozzam, hadd jelezzem, hogy munkám hőse, a félemigrációban élő író, Ion Budai-Deleanu 1800 táján azon elmélkedett, milyen más lenne a világ, ha a halandók őszinték lennének. Majd rögtön jegyzetben megjegyezte, hogy „az *őszinte* (sincer, sincer) latin szó, amelyet annál is inkább használni kell, mert a román nyelvnek nincs olyan szava, amelynek ez lenne az értelme”. A kérdéssel több mint félévszázad múltán Ioan Slavici, a kiváló író is szembetalálta magát, amikor a szó nemlétéből arra következtetett, hogy „az őszinteség a román szemléletben nem erény”, „kinevetik azt, akit igazmondása miatt kár ér,” és „a magyart őszintesége miatt nevetik ki a románok”. Ugyanakkor: „Nem kell hazudni, a képmutatás az egyik legrosszabb tulajdonság, de az igazat sem kell megmondani, sőt, el kell hallgatni, ha kimondása kárral jár”. Goethe és Kazinczy is mondtak hasonlót. De akkor is... Tudja a fene?

A medveség némi igazságvágygal párosul, és a történelem iránti undorral, miközben jó érzés, hogy magam mögött tudom a múltat a jelennel szemben, mint mindenki, aki akarja. A múlt nyitott, mint a jövő. A lehetőségek terepe. „Visszafelé kell haladnunk – írja Dilthey – egyre mélyebben a múltba hatolnunk, egyszer meg kell kísérelnünk az utat a haláltól a születés, a következményektől az okok felé”.

A historiográfiai igazságvágy részben hippokratészi vírus. A hippokratészi esküt Apám szentnek tekintette. Gondolom, a doktori eskü a történészeket is kellene, hogy kötelezze. Persze óhatatlanul elfogultak vagyunk. Marczali Henrik az 1930-es évek derekán meg is írta Herczeg Ferencnek: „A szabad és nem az elnyomó népek rokonszenvével akarjuk újra feltámasztani hazánkat. A magyar vérben megvan ősi idők óta a szabadság érzete, felhő borulhatott reá, de abban a mértékben mint erősödhetnének, visszatérünk Széchenyi, Deák és Kossuth hagyományához”. Ez így is lehet(ett volna), de a nagy kérdés: melyik hagyományhoz? Hogyan és hol leljük fel az igazit? Milyen úton is járjunk?

A történetírás utazás. A medvék útján járni jó. Biciklivel is szerettem. A medveség persze kényszerubbony. Álmaimban – tekintsük az álmot regresszív önhipnózisnak

22 Nemsokára megjelenik egyik fejezet a *Holmiban* a következő címmel: „Miért éppen a cigányok? Önkép és cigánykép instrumentalizálása a *Cigányiás*szban és magyar párhuzamai.”

– Afrikában vagyok otthon, szelíd vadállatok között. Lehet, valamelyik őszám onnan jött, még a neolitikus forradalom előtt, de az is lehet, hogy egyszerűen szeretnék jól lebarnulni, és álmomban kompenzállok, fekete vagyok. Nem is félttem Washingtonban átbiciklizni a fekete negyeden, bár nagyon tanácsolták, hogy féljek. De hát minden sarkon volt egy kedves ismerős arc, és mikor néhány fekete törpe ki akart fosztani egy fekete óriás megvédett, miközben a fehérek úgy húztak el a tethelyről, ahogy tudtak. Mondogatták is mindig a szüleim, hogy bízni kell az őrangyalban. Egyébként ezt mondták a fekete rendőrök is, akikkel megtárgyaltam a dolgot, és tanácsot kértem a jövőbeni mihez tartás végett. De hát mihez is tartsam magam?

Mit is keresek itt? Erre a kérdésre bácskai pásztor úkapám jut mindig eszembe, akiről Atyám nagy szeretettel beszélt, aki végül is nem csinált semmit, kiült a ház elé, felhörpintett egy pohár bort, elszívott egy pipát és nagyot köpött. Lelki szemével a maga módján talán, mint Raszkolnyikov „nézte a széles, pusztai folyót. A magas partról tágas kilátás nyílt. A távoli túlsó partról nóta foszlányai hallatszottak át. Künn, a napfényben úszó, beláthatatlan pusztán mint elenyésző kicsiny pontok feketéllenek a nomád pásztorok sátrai. Ott szabadság honol, egészen másféle emberek élnek, nem is hasonlók az itteniekhez, ott mintha megállt volna az idő, még nem tűnt volna le Ábrahám kora, és az ő nyájait legeltetnék.” Miért ne vágynánk oda? Miközben, ki tudja, merre visz a történelem?

Duna-táji empiriám szerint a teória hülyít. Persze ez is teória. Tehát a kijelentés igazságértéke *cum grano salis* veendő készpénznek. A „fejlődés” viszont olykor egyértelmű a *hűjéből hülye* lesz. Ehhez kell az értelmiségi kollaboráció. Hamisan harsan fel, de a maga módján való: „semmik vagyunk s minden leszünk”. (Aztán fordítva!) Mindez persze némileg csak metafora. De ez a baj; mert végül már-már nyakig vagyunk az éppen aktuális gnózisban... Aztán Klió-orgazmusa (ez a fasizoid extázis parafrázisa) bár vidoran indul, komikumba fullad...²³

„Történetírásom” egyfajta bosszú, „sorstalanság”-unk historikumához kapcsolódó.²⁴ Konstruktívomban nincsen ellenségkép, olykor talán egy bosszú nélküli világ utópiája, amelyben a tetteknek van következménye, olykor a jó tettért is bosszút állnak, miként a mi hétköznapi másik valóságunkban.

Akármit teszünk, a mi történetírásunk militáns történetírás, ha történetírás. És mindenképpen az, mint reprezentáció és stratégia. De nemcsak valami tudásszociológiában megnyilatkozó *morbus statisticus*nak lehet a nyersanyaga. Talán hozzásegíthet egy-egy remekmű születéséhez. Szabó Lőrinc szerint tízezer rossz költő kell egy jóhoz. Némileg a történészek is költők. Vajon a történészek szerencsétlenkedése nélkül megszülethetett volna a nagy vallomás létünkéről, annak rétegeiről és egységéről: *A Dunánál?* Ez a lét. Bár idetartozik a „tematikám”, mégis úgy érzem, többé-kevésbé mindig azzal foglalkoztam, ami nincs. Új témám például a magyar demokratikus kultúra. Az ember úgy keseríti és vigasztalja, butítja és okítja, untatja és

23 Erről szóló félkész monográfiámba – bár beharangoztam – beleundorodtam: A bukás stratégiái: önkultusz – énkultusz. Széjlegyzetek egy készülő Cioran-monográfiához. 2000 1995. 8. 48–60.

24 A sors és a „sorstalanság” történetiségéhez. Kertész Imre, Camus, Eliade, Dosztojevszkij és a Nobel-díj. *Holmi* 2003. 1115–1127.

szórakoztatja magát (és olvasóit, ha vannak), ahogy tudja. És olyan gyermekkort talál ki magának, amilyet tud. Minél inkább történész leszek, ha leszek, annál inkább gyarapodnak gyermekkori emlékeim, közben állandóan megválva magamtól, azzá válok, ami voltam. Jó érzés, vigasztal, miközben látnom kell, hogy a jelen a múlt iskolája... A többit – mesterünkkel a hazugságban és elfogultságban, Tacitusszal szölvé – „öregségemre hagyom, mert ritka a boldog idő, amikor úgy érezhetünk, ahogy akarunk, és amit érzünk, el is mondhatjuk”. Egyelőre, úgy érzem, talán jobb lenne most már tovább nem öregedni...

Németh György

Hogyan lettem ókorász?

Miért lettem történész, pontosabban miért foglalkozom éppen azzal a szakterülettel, az ókortudománnyal, amivel foglalkozom? Erre két, egymást kizáró választ adhatok. Az egyik igaz, a másik egy lehetséges út lett volna, ha azt követem. A végeredmény azonban azonos. Úgy tűnik, szükségszerű, hogy ókorász lettem.

A lehetséges út a családi indíttatás. Négy nagyszülőm közül hárman ugyanazon az egyetemen szereztek diplomát, mint én, és szüleim is oda jártak. Apai nagyapám, Németh Béla magyar–német szakon végzett 1906-ban, az akkor még Királyi Magyar Tudományegyetem névre hallgató intézményben. Professzorai között ott volt Gyulay Pál, Beöthy Zsolt, Négyesy László, Szinnyei József, Heinrich Gusztáv, Petz Gedeon, Békefi Remig, Pasteiner Gyula, Horváth Cyrill és Riedl Frigyes. Az ókori nevelés kiváló szakértője, Fináczy Ernő didaktikára, módszertanra és neveléstörténetre tanította, Alexander Bernáttól antik filozófiát tanult, Ponori Thewrewk Emilhez latin iskolai klasszikusokat interpretáló gyakorlatra járt, Hegedűs Istvánnál pedig görög irodalomtörténetet vett fel. Anyai nagyapám, Véli György 1921-ben szerzett orvosi, 1923-ban gyermekorvosi diplomát Budapesten. Akkoriban még az orvosi karok is a Pázmányhoz, az ELTE elődjéhez tartoztak. Anyai nagyanyám, Schleining Margit, 1923-ban diplomázott orvosként ugyanott. A családból később senki sem tudta, hogy ezután beiratkozott a Bölcsészettudományi Karra, ahol klasszika filológiát kezdett tanulni. Előttem van az indexe (a többieké is). Némethy Gézánál Cicerót és Ovidiust, Förster Aurélnál Platont és Homérost, Heinein Istvánnál ókortörténetet, Négyesy Lászlónál pedig esztétikát hallgatott. Szigorú apja tántorította csak el a klasszikus stúdiumoktól („nyomorszakmára nem adlak!”), így kénytelen volt visszatérni Kaposvárra, ahol orvosként, majd kozmetikus-orvosként tevékenykedett. A latin nyelv szeretetét azonban anyámba is beleültette, aki, községi kollégistaként, gimnazista korában latinul levelezett nagyanyámmal, hogy a leveleket cenzúrázó nevelőtanárnő egy szót se értsen gyermeki titkaimból. Sőt, még meg is kellett dicsérnie, hogy ilyen szorgalmasan gyakorolja a latint. Anyám, Véli Margit, tehát legalább olyan jól tudott latinul, mint nagyszüleim. Mégis orvos lett, nem filológus, de a latinból csak haszna származott, hiszen számára a rettegett anatómia jelentéssel bíró szavakból állt. 1949-ben végzett a Pázmány orvosi karán. Apám, Németh Amadé, a Zeneakadémián diplomázott zeneszerző szakon, de, nagy meglepetésemre, kiderült, hogy a Pázmány Jogi Karán az abszolutóriumig jutott, és csak azért nem államvizsgázott, mert addigra már az Operaházban dolgozott. Apai nagyapám többek között lapszerkesztő volt, Romániából való kitessékeléséig a *Nagybánya* című lapot szerkesztette, apámnak pedig, aki a zenélés mellett zenetörténetből kandidált és írt vagy húsz könyvet, szintén természetes volt a könyvkiadók világa. Így aztán történhetett volna úgy is, hogy a latint otthon szinte

anyanyelvként sajátítom el (csak hogy anyámék ehelyett a németet választották számomra, amit nem bánok), az irodalmi és történelmi könyvek pedig úgy vettek körül, mint a kis Sartre-t Schweitzer nagyapánál.

A József Attila Gimnáziumban nem latin osztályba jártam (nem is folyt hivatalos latin oktatás az iskolánkban), hanem az irodalom és a történelem fogott meg. Láncolvasó lettem, mint más láncdohányos, és igazából csak azért lettem történelem szakos, mert akkoriban nem lehetett egy szakra jelentkezni. Így a nekem fontos magyar mellé, mint legkevésbé fájdalmasat, a történelmet választottam. 1974-ben az ELTE magyar–történelem szakára bejutni szinte lehetetlen volt. 1975-ben mindössze tízen kezdtük el ezt a szakpárt az egész országból (a fiúkra egy év katonai szolgálat várt, ezért minket automatikusan előfelvételisnek vettek föl, még akkor is, ha végül nem vittek el katonának).

Akkoriban valójában költő szerettem volna lenni. Sok verset írtam, és ezeket gátlátalanul elvittem Nagy Lászlóhoz (többször jártam nála, nagyon szerettem hallgatni történeteit) és Csoóri Sándorhoz. Csoóri komolyan foglalkozott is velük. Sokat tanultam tőle. Először is fogott egy vastag ceruzát, és azt mondta: most kihúzzuk azt, ami „költészet”, és csak azt hagyjuk meg, ami Németh Gyuri. Ezután kíméletlenül húzni kezdett. Volt olyan több oldalas vers, amiből mindössze egy sor maradt: „gesztenye koppan sok évi hallgatás után”. Elgondolkodva nézegette, majd megjegyezte: ezt a sort irigylem. Azt hiszem, ennél nagyobb elismerés nem érhetett volna, bőségesen kárpótolt több tucat verssor haláláért. Az egyetemen azonban nem árultam el, hogy bármi közöm lenne a költészethez. Ennek két oka volt. Az egyik, hogy két évfolyamtársunk akkor már rendszeresen publikált, az író Békés Pali és az akkor költőként számon tartott, később MDF-es honatyaként a Parlamentből kitett Szokolay Zoli. Láttam évfolyamtársaink irigységét és hallottam a hátuk mögött megfogalmazott rosszindulatú megjegyzéseiket, amikből én a magam részéről nem kértem. A másik a tanári karon belül érezhető népi-es-urbánus ellentét volt, amitől egyszerűen undorodtam. Városi gyerekként (Kaposvárott születtem, de egész életemet Budapesten töltöttem) még akkor sem számíthattam népiesnek, ha a táncházmozgalom alapítói között voltam (nem zenészként, hanem egyszerű, de lelkes tagként), rendszeresen jártam Erdélybe, és Széken tanultam a mezőségi táncokat. Városi kötődésem azonban sem Nagy Lászlót, sem Csoórit nem zavarta. Az egyetemen nem így festett a dolog, én pedig nem óhajtottam egyik szekértáborhoz sem tartozni. Persze írtam tovább, utóbb két verseskötetem is megjelent, de költői ambícióimat inkább a műfordításokban éltem ki. Esterházy szavát plagizálva „titkosíró” lettem. Mindez még nem tett volna történésszé. Csak hogy, meg kell vallanom, az ELTE irodalomoktatása akkoriban csapnivaló volt. Negyedéves koromban találkoztam az első olyan irodalmár professzorral, Németh G. Bélával, aki miatt érdemes lett volna ezt a szakmát választanom, de az én sorsom addigra már eldőlt. Egyetlen adalékot említelnék: annyira rossz irodalomtörténet óráink voltak, hogy a magyar szakon, legnagyobb megdöbbenésemre, a nyelvtörténet és általános nyelvészet órák kötöttek le a leginkább, noha ezeket a költészet mellett eleinte csak nyűgnek éreztem. Ugyanakkor történelem szakon Hahn István, Kákossy László és Komoróczy Géza óráira jártam. Hatásuk felmérhetetlen volt. Mégsem miattuk lettem ókortörténész. A döntő lépést egy másik

tanárom, Adamik Tamás hatására tettem meg. Ha a magyar szakon eleinte a nyelvészet-től viszolyogtam, a történelem szak mumusa egyértelműen a latin volt. Mit érdekel engem egy holt nyelv? Németül és franciául már jól beszéltem, angolul sem adtak el (a kötelező orosz – ma már azt mondom, sajnos – elégséggel abszolvtam), de latinul korábban nem tanultam. Csakhogy Adamik tanár úr olyan elementáris erővel csapott le ránk, mint egy orkán. Az órák pörgősek voltak és viccesek, ráadásul nem a tankönyv herélt szövegein, hanem Martialison, Ovidiuson és Catulluson gyakoroltunk. Ez már nagyon tetszett, és a fordítási feladatokat (olykor még a zárthelyik során is) versben fordítottam le. Ez feltűnt Adamik tanár úrnak, és javasolta, hogy induljak el a latin szakosok fordítói versenyén. Én először tiltakoztam, hogy nem is tudok latinul, de aztán háromszor is elindultam, és második-harmadik helynél rosszabb eredményt sohasem értem el. Már jó sok verset fordítottam latinból, amikor valami olyasfélét éreztem, hogy a latin költészet valójában egy paraván, ami mögött sokkal fontosabb dolog rejtőzik. Meg is kérdeztem Adamik tanár úrtól, hogy jól gondolom-e, és ha igen, mi lehet az? „Hát a görög költészet, domine!” – válaszolta. És hol lehet itt görögül tanulni, kérdeztem én. A mellettünk levő tanszéken, felelte, én pedig már be is rontottam oda. Kapitányfy tanár úr éppen órát tartott. „Itt lehet görögül tanulni?” – érdeklődtem tőle. Éppen azt tesszük, mondta, megőrizve hidegvérét. Én is beülhetek? – szegeztem neki a kérdést, de ő elmagyarázta, hogy ehhez fel kéne vennem a szakot. Elkezdtem járni a latin szakosok görög óráira, és néhány hét után lefordítottam görögből Babrios egy kis verses meséjét. A vers sem volt igazán jó, a fordításom sem (ezt Szőke Ágnes tanárnő meglehetősen tapintattal írta körül), de az én sorsom megpecsételődött. Úgy éreztem, a görög költészet az a dolog, ami mindig is érdekelt, csak éppen nem tudtam róla. Nyilván a ritmusa miatt. Apám zenész volt, én zeneibe jártam, sőt hat évig hegedültem is (nem tudom, kinek az életét keserítették meg jobban a hegedűórák, az enyémet, vagy hegedűtanárnőmét), ezért az időmértekes verselés zeneisége nyűgözött le, amikor eredeti formájában találkoztam vele. Úgy is fogalmazhatnék, hogy nem én választottam a görögöt, hanem az választott engem. És ha már tanultam görögül, felvettem Hahn Istvánnál, akinek csodálatos görög és római előadásai már első éves koromban megragadtak, a görög felirat- és papiruszolvásást. Nyolc féléven át jártam hozzá (megnéztem az indexemben), többször úgy, hogy csak egyedül nekem tartotta. A görög szakosokat nem érdekelte annyira a felirattan. Én azonban nagyon sokat tanultam ezeken az órákon. Akkor fordítottuk le az azóta Athénban élő Katona Lacival együtt az oxyrhynchosi „Hellénikát”, ami később meg is jelent az *Antik Tanulmányokban*.¹ Egy ilyen órán Hahn professzor a Kr. e. 406-ban zajlott arginusai csatáról és az azt követő perről mesélt. A per azért volt különös, mert a hat győztes hadvezért hazatérésük után az athéniak elítélték és kivégezték. Hahn megjegyezte, hogy ez akár izgalmas szakdolgozati téma is lehetne. Következő hétre összeszedtem a perről szóló forrásokat, amelyek közül a legfontosabb Xenophón „Hellénikája”, de az „Emlékeim Sókratésről” is említést tesz róla. Így egyszerre született meg a szakdolgozati témám és a hosszú távú programom, Xenophón összes munkáinak magyar nyelvű kiadása. Ebbe 1980-ban kezdtem bele, de csak 2003

1 *Antik Tanulmányok* 33. 1987/1988. 291–309.

karácsonyára jelent meg a sorozat záró kötete.² Szakdolgozatomat, természetesen, Hahn Istvánhoz írtam, de közben egy Sophoklész-dolgozattal megnyertem az OTDK-t. Filológusként kezdtem görög történelemmel foglalkozni, nem történéshallgatóként, ami nem is csoda, hiszen az ókortörténet sokkal közelebb áll a filológiához és a régészethez (a feliratokat és a tárgyi emlékeket régészek szokták megtalálni, mint például II. Philippos sírját), mint a történelem későbbi korszakai. Ezt egyébként a hivatalos történettudomány is így gondolja. A magyar történettudomány történetéről szóló kötetekben például Hahn István nevét hiába keressük, noha a történettudomány akadémikusa volt, a Történettudományi Intézet pedig a középkorral kezdődik, ókori osztálya nincs is. Az ókortörténészek így szükségszerűen filológiai tanszékeken nevelődnek. Már említett tanáraink óráin kívül Szilágyi János György antik művészettörténete, Borszák István Horatius-olvasása és Tegye Imre mykenológiai gyakorlata volt a legemlékezetesebb számomra tanulmányaim során.

Miután 1980-ban magyar–történelem szakon diplomáztam, valahol dolgoznom kellett, amíg a görög diplomámat megszerzem. Hahn azt szerette volna, ha doktori ösztöndíjasként (akkoriban úgy hívták: tudományos továbbképzési ösztöndíjas) a tanszékén maradok, és annyira biztos volt benne, hogy megkapom az ösztöndíjat, hogy elfelejtette beadni. Így kerültem a Magyar Rádióba eleinte raktárosként, aztán előléptettek dokumentátornak, igaz, közben irodalmi riportokat is készítettem a Társalgóban. Közben persze jártam a görög órákra, és a következő évben meg is kaptam az ösztöndíjat, de csak egy évre. Egy évem volt a görög szakot befejezmem és a disszertációm megírnom, miközben már órákat is tartottam. A disszertációm a Kr. e. 5. század második felének belpolitikájáról szólt, és később, 1992-ben egy részletes prozopográfiai vizsgálat keretében, ugyanebből a korszakból kandidáltam. Csak ezek után kezdtem bele abba a társadalomtörténeti kutatásba, amiből a habilitációm és az akadémiai doktori disszertációm kinőtt (2000). Az egyetemi doktori cím elnyerése után, 1982-ben Hahn István tanársegédként a tanszékére vettem, így hivatalosan történész lettem. Az epigraphika pedig, noha Hahn óráin korábban is sokat foglalkoztam vele, 1984/85-ös athéni ösztöndíjam hatására lett az egyik kutatási területem. Fél évet töltöttem a Német Régészeti Intézetben és az athéni Epigraphikai Múzeumban, ahol a világ legnagyobb görög feliratgyűjteményében dolgoztam.

Nem tudom, milyen az a tipikus út, ahogyan egy történész történésszé válik, az enyém, azt hiszem, egyáltalán nem az. A költészet szeretete vezetett az egyetemre, a latin nyelv a göröghöz, és a görög szövegolvasás Hahn Istvánhoz. Csak azóta tudom, hogy ebben volt valami sorsszerű, amióta megtaláltam nagyanyám indexét, benne a görög és latin órákkal.³

2 *Xenophón történeti munkái*. Szerk. a jegyzeteket és az utószót írta Németh György. Ford. Németh György et al. Budapest, 2001. *Xenophón filozófiai és egyéb írásai*. Szerk., az utószót írta és a név- és tárgymutatót kész. Németh György. Budapest, 2003.

3 Időközben rábukkantam anyai dédapám, Vély Zsigmond jogi diplomájára. 1889 novemberében az ELTE jogelődjén, a Magyar Királyi Tudományegyetemen végzett. Latinul ő is kiválóan tudott.

Niederhauser Emil

Bevezetőben önmagamról annyit el kell mondanom, hogy Pozsonyban születtem 1923-ban, vagyis az akkori Csehszlovákiában, konzervatív katolikus családban. Ez és a kisebbségi lét, amelyről hamar tudomást szereztem, szabta meg alapvetően a történelem mint szakma iránti érdeklődésemet. Gyerekkoromban ennek közvetlen következményeit nem éreztem, a rokonság magyar és német volt, ahogy ez akkoriban a magyar kisebbség körében is ismert jelenség volt. Ez a magyar–német társadalom voltaképpen izoláltan élt a szlovák lakosságtól, amelyet az uralkodó osztálynak tekintett.

Persze a gimnáziumban már közelebbről meg kellett ismerkednem a csehszlovák–szlovák valósággal, mert az első osztálytól kezdve meg kellett tanulni szlovákul, amit persze nagy ellenérzéssel tettem meg. Viszont ennek révén és egyéb kapcsolatok révén megismerkedtem szlovák fiatalokkal is, magammal egykorúakkal, akikkel valamelyest össze is barátkoztam. Így egyre inkább megértettem a szlovák álláspontot, az elszakadást Magyarországtól. Ebben a légkörben vetődött fel először bennem, egyelőre kevéssé tudatosan, hogy az itteni etnikai ellentéteken felül kellene emelkedni, ezt kellene egyik feladatként magam elé tűzni.

Ez az elképzelés összekapcsolódott a középkor iránti érdeklődéssel, ami a katolikus neveltetésből is fakadt. Világos volt, hogy a konfliktusokon csak akkor lehet felülemelkedni, ha ezeknek előzményeit is feltárjuk.

Ezt a régóta meglévő történelem iránti érdeklődést most már konkrétan a történelem mint szakma felé fordítottam. A középkor helyett Eötvös-kollégiumbeli tanárom, Kosáry Domokos hatására és irányításával a 19. század iránt kezdtem érdeklődni, ami egyébként sem volt idegen tőlem, családi okokból sem, hiszen nagyanyáim még mélyen az előző századból származtak, annak a légkörét is hozták magukkal, még látták Ferenc Józsefet, a Monarchiában nőttek fel, azt tartották természetes közegüknek. Ezt természetesen én is átvettem.

Felső gimnazista koromban már a jövőn kellett gondolkodni, a magam részéről valami szerzetes-tanári karrierre gondoltam, a premontrei renden belül. És ha már tanár, egyértelmű volt, hogy egyik szakom a történelem lesz. Második szakként a latin, esetleg az angol vagy a francia került elő (a német soha, pedig azt tudtam a legjobban), de a szlovák révén a cseh is felmerült.

Később, de már inkább egyetemista koromban az érdeklődés egyéb kelet-európai népek felé fordult. Így lett belőle általánosan Kelet-Európa iránti érdeklődés, ez került a középpontba. Egyértelmű, hogy a nemzeti mozzanat volt az, amely a történelem felé irányított. Ez persze manapság nem divatos téma, még a pártállami időkben sem volt az, legfeljebb hivatalosan, de nem komolyan. Szakdolgozati témámban ez még egyáltalában nem mutatkozott meg, Fügedi Erik hatására településtörténeti témát dolgoztam fel, Sáros megye betelepülését. De addigra már világos volt, hogy nem ez lesz a fő témám.

Voltaképpen egy évvel az egyetemi végzés után már bekerültem az akkori Történettudományi Intézetbe, ahol megint csak nyelvi felkészültségem okán a magyarországi nemzetiségeket kaptam feladatul, abból is a németet (a szlovák foglalt volt). Saját elképzelésem hamarosan az akkor sokat emlegetett sajátos kelet-európai fejlődés lett, ezen belül is Pach Zsigmond Pál akkori igazgatóhelyettes útmutatása szerint a kelet-európai jobbgágyfelszabadítás összehasonlító vizsgálatának vágtam neki, és azóta is ez az összehasonlító vizsgálódás az, ami foglalkoztat. Az ötvenes évek derekán írtam először Kelet-Európa három alrégiójáról, és ennél a felfogásnál maradtam azóta is. Az újabb témát, a nemzeti megújulást magam választottam, amit Ránki György, akkori igazgatóhelyettes jóváhagyott. Így tértem át fokozatosan egész Kelet-Európára, mintegy Kr. u. 500-tól kezdve (korábban nincs értelme Kelet-Európáról beszélni). Ezen belül mindig gondosan kifejtettem az itteni nemzetek egyenjogúságára vonatkozó nézeteimet. Ezért sem tudom elfogadni a manapság divatos Közép-Európa fogalmat, mert ez egyrészt Németországot és csatlósait jelenti, másrészt az rejlik mögötte, hogy bárkivel hajlandók vagyunk együtt lenni, csak az oroszokkal ne kerüljünk egy kategóriába. A manapság ugyancsak emlegetett Kelet-Közép-Európa fogalmat sem tartom jónak, de mindenesetre közelebb áll felfogásomhoz. Annak ellenére, hogy több mint ötven éven át tanítottam különböző egyetemeken, érdemben voltaképpen csak egy tanítványom akadt, aki nagyjából az én kutatásaimat folytatja.

Pajkossy Gábor

Az otthoni indíttatások egyértelműek voltak: a család – szüleim és velünk élő anyai nagyszüleim – szellemi, értelmiségi, azon belül is tudós pályán képzelték el jövőmet. A család meghatározó személyisége nagyapám, a világhírű állatorvos-professzor volt, s a tágabb család – nagyapám generációja, az őt megelőző, illetve követő nemzedék – több kiváló természettudóst, orvost tudott felmutatni. Ennek megfelelően a családban a tudomány művelését talán a legmagasabb rendű emberi tevékenységnek tekintették, míg a foglalkozás jövedelmezőségére mint szempontra a pályaválasztásnál nem helyeztek súlyt – igaz, a család tudós tagjai 1945 előtt képesek voltak maguknak és családjuknak középosztályi egzisztenciát teremteni, az 1950-es, 60-as évek pedig nem nagyon nyújtottak anyagilag vonzó alternatív karrierlehetőségeket. Nagyapám nagyon szerette volna, és a maga szeretetteljes módján tett is azért, hogy én is természettudományos kutatói pályán találjam meg a helyemet: így esett, hogy gimnazista koromban két nyáron is egy-egy hónapot dolgoztam egy agrár-kutatóintézetben, de már akkor is több hasznotartottam a különnyomatok katalogizálásában, mint a táptalajkészítésben. Nagyapám azonban ezen túlmenően semmilyen nyomást nem gyakorolt rám, amiként annak idején elfogadta lánya pályaválasztását is – s ezt több ellentétes példa ismeretében nagyon nagyra értékelem.

Voltak azonban előttem más minták is. Szüleim bölcsészek és tekintélyes könyvtárosok voltak – ők tehát egy másik orientációt képviseltek. Történelem–latin szakot végzett édesanyám Szekfűnél doktorált, és kapcsolata professzorával később is megmaradt – Szekfű özvegye 1956-ban órá bízta férje irathagyatékát, hogy ha az időt majd alkalmasnak látja, helyezze el azt valamelyik közgyűjteményben. (Ez 1970-ben megtörtént.) Anyámnak voltak tudományos ambíciói és eredményei is: gondos könyv- és könyvtártörténeti tanulmányokat publikált, az egyetemi könyvtári munka és a két gyerek felnevelése azonban felemésztette energiáit, korai halála pedig megakadályozta tervei megvalósításában. Apám magyar–francia szakot, később jogot is végzett: gyakorlatilag egész felnőtt életét könyvtárban, az Egyetemi, később a Széchényi Könyvtárban töltötte, osztály-, majd főosztályvezetőként, nyugdíjba menetele után pedig a magyar irodalom és irodalomtörténet bibliográfiáján dolgozott.

Szellemi pálya választására ösztönzött az igényes tárgyi környezet is: a tágas, hat személy számára mégis szűkös lakást régi – többnyire 18–19. századi – bútorok tették még zsúfoltabbá, a falakon kismesterek által festett tájképek, városképek, portrék és régi metszetek lógtak, s több nagy könyvespolcon sok könyv zsúfolódott össze. A könyvállomány inkább 1945 előtti, jelentős hányada német nyelvű volt, nagyon sok volt a művészettörténettel, főleg az itáliai reneszánszsal, illetve a magyar művészet történetével, a műemlékvédelemmel, az építészettörténettel foglalkozó kiadvány, fekete-fehér képekkel, megvolt Kosztolányi szinte teljes oeuvre-je, a falukutató irodalom legtöbb darabja. A történelmet jórészt 1945 előtti munkák, a *Magyar Történet*, az *Egyete-*

mes Történet, Szekfű könyvei képviselték, számomra viszont a magyar történelemben az első bevezetést Dolinay Gyula magyar történelmi arcképcsarnokai¹ adták.

A jelenlegi pályámhoz vezető folyamat kezdeteit 11–13 éves korombeli olvasmányaimban vélem felfedezni, amelyek, Jókai, talán Mikszáth és természetesen az ifjúsági irodalom mellett, immár egyre inkább voltak művészettörténeti, építészet-történeti, műemlékvédelmi (tehát nem köztörténeti-politikatörténeti) tárgyúak. Ez irányú érdeklődésemet az úti élmények is erősítették, amelyek ma már említést sem érdemelnének, akkor, a széleskörű utazási korlátozások világában azonban szerencsésnek és világlátottnak mondhattam magam. 1963-tól, tizenkét éves koromtól fogva többször is a Tátrában nyaraltunk, amelyet, apám kassai születésű lévén, többnyire több napos kassai rokonlátogatással kapcsolunk össze. Itt, Kassán, majd Lőcsén, Csütörtökhelyen, Szepeshelyen láthattam először igazi gótikát. Különösen lenyűgöző volt számomra a kassai Dóm, a korábban nem látott magasságú főhajó, a főoltár (szárnyasoltár) és a szentségház, majd elragadónak találtam a szepességi reneszánsz emlékeit. Tizenhárom éves koromban eljutottam Prágába is, majd tizennégy évesen anyám, miként hajdanában őt is a szülei, elvitt Bécsbe, majd Rómába, Nápolyba, Firenzébe és Velencébe. Ezeket az élményeket máig meghatározónak érzem, egy-egy város, műemlékegyüttes bejárását ma is életem legszebb pillanatai közé sorolom, s az esztétikai élményeken túl, számomra mindig kicsit rejtvényfejtés is, kísérlet a múlt megismerésére, visszaidézésére. Pályaválasztásomban azonban minden bizonnyal szerepet játszottak olyan tényezők is, amelyeket ma már nehéz rekonstruálnom: hiszen mivel magyarázom azt, hogy nálam három évvel fiatalabb öcsém, miközben hasonló neveletésben részesült, már korán tőlem teljesen eltérő orientáltságot és képességeket mutatott fel, utóbb pedig kiváló kutató-kémikus lett.

Tizennégy éves koromban kerültem először pályaválasztás elé. Emlékeim szerint a jó nevű budai gimnáziumban, a felvételi beszélgetés során kellett először következményekkel járó választ adnom arra, mi is akarok lenni: (műemlékeket feltáró és helyreállító, teszem hozzá most) építész-régész, válaszoltam, hogy miért is választom a matematika-fizika tagozatot. E döntésben persze legalább annyira szerepet kapott az, hogy együtt maradhassak akkori barátaimmal: célkitűzéseimet, ha azok tényleg komolyak voltak, másképpen is megvalósíthattam volna, matematikából pedig nem voltam különösen jó, legalább is új osztálytársaimhoz és a tagozatos követelményekhez képest. Noha korábban kitűnő tanuló voltam, hamarosan meg kellett barátkoznom azzal, hogy korántsem tartozom minden tekintetben az élmezőnyhöz, egy-egy reál tárgy logikáját pedig kifejezetten képtelen vagyok megérteni. Itt, ebben a környezetben mélyült el, most már visszafordíthatatlanul, a humaniorák iránti érdeklődésem, lehet, hogy a tanárok hatására, lehet, hogy kompenzálás, a csoporton belüli helyem megszilárdítása végett. Emlékeim szerint ekkor lépett, mint érdeklődésem kitüntetett tárgya, a történelem (értve ezalatt természetesen a politikatörténetet) az építészettörténet–művészettörténet mellé. Történelemtanárunk művelt és olvasott asszony volt, akiben 1945 előtt megszerzett széles tárgyi tudás párosult egy utóbb

1 Dolinay Gyula: *Történelmi arcképcsarnok*. Budapest, 1893. *Történelmi arcképcsarnok az ifjúság és a nép számára*. Budapest, 1909.

elsajátított, külsőségekben mindenképpen marxista szemlélet- és beszédmóddal – különösen nagy súlyt fektetett annak a természettudományos levezetéseket idéző bemutatására, amit akkoriban nagy történelmi összefüggéseknek neveztek. Paradox módon ez a szemlélet, amely a cselekvő embernek, az ún. felépítményhez tartozó elemeknek, a történelmi véletlennek, ha egyáltalán, legfeljebb másodlagos szerepet tulajdonított, sokkal inkább vonzott mint taszított, mivel világosnak, magyarázó erejűnek és kifejezetten tudományosnak tűnt számomra. Tizenöt-tizenhat éves koromban már forgattam történész szakmunkákat is: így bizonyosan olvastam a *Magyar Történet* jónéhány fejezetét, és Szekfű Bethlen-életrajzát.²

Hogy a későbbiekben történelemmel és nem mással kívánok foglalkozni, harmadikos koromban alakult ki bennem. Ennek hogyanja azonban korántsem volt egyértelmű. A történelemszakra akkoriban csak egy idegen nyelvvvel párosított lehetett felvételizni, angol tudásom, legalábbis én úgy ítélt meg, a nyelvtagozatos diákokéval nem volt versenyképes; az ELTE felvételi keretszámai a mainál négyszer, ötször kisebbek voltak, a túljelentkezés viszont jelentősen nagyobb – a verseny tehát jóval élesebb volt. Figyelembe véve az akkori felvételi rendszer további, itt nem részletezhető sajátosságait is, az én esetemben akár 90 százalékos teljesítmény sem garantálhatta a felvételt. Sikertelen felvételi vizsga esetén viszont a fiúk szinte biztosan számíthattak a katonai behívóra – s akkoriban a sorkatonai szolgálat még huszonnégy (s az ún. előfelvételizéseknél is tizenegy) hónapos volt. Ezért – minden bizonnyal túlságosan is óvatosan – szüleimmel a jogi karra való felvételizés mellett döntöttünk. Valamilyen intézménytörténeti érdeklődéssel bizonyára rendelkeztem, és valahogy úgy képzeltem, hogy utóbb majd mintegy egy oldalsó ajtón, jogtörténészként fogok a történész szakmába bekerülni – Bónis György és Csizmadia Andor példája lebeghetett a szemem előtt, akiknek Hajnóczy Józseffel kapcsolatos munkásságát ekkor már ismertem.³ (Apám ugyanakkor, aki apjához, nagyapjához hasonlóan, jogvégzett ember volt, emlékeim szerint nem annyira kényszermegoldásnak fogta fel a döntést, mint inkább lehetőségnek, hogy utóbb mégis a jogi pályát választom.) Ki tudja, hogyan alakult volna pályám a későbbiekben: egy véletlen folytán azonban – én akkoriban egészen mesebelinek éreztem a fordulatot – minden másként történt. Az érettségi évében, 1969 tavaszán ugyanis történelemből első helyezést értem el az országos középiskolai tanulmányi versenyen (OKTV): ezek után, nyugtattak meg, jó vagy jó-közepes angol teljesítménnyel is felvennének a bölcsészkarra – s ez meg is történt.

E tanulmányi verseny más vonatkozásban is döntőnek bizonyult későbbi pályám vonatkozásában. A két téma – „A Magyar Tanácsköztársaság” és „A nagy francia forradalom hatása Magyarországon” – közül az utóbbit választottam, és arról, amennyire azt akkori gyér latin és német tudásom engedte, igen sokat elolvastam, beleértve, könyvtáros édesanyámnak hála, az egykorú sajtót és röpiratokat is. Ekkor mint a zsüri tagjával találkoztam először H. Balázs Évával (aki szüleimet

2 Szekfű Gyula: *Bethlen Gábor: Történelmi tanulmány*. Budapest, 1929.

3 Bónis György: *Hajnóczy 1750–1795*. Budapest, 1954; uő: *Hajnóczy József*. Budapest, 1954. *Hajnóczy József közjogi-politikai munkái*. Sajtó alá rend. Csizmadia Andor. Budapest, 1958.

természetesen régóta ismerte). Bár sokan és sokféleképpen járultak hozzá példájukkal, segítségükkel pályám alakulásához, talán senkinek sem volt a szerepe annyira jelentős, mint a professzor asszonyé – Éva nénié –, aki többször is meghatározó és mindig hálára kötelező módon szólt bele szakmai pályám alakulásába. Az ő tanácsára és segítségével jelentkeztem át közvetlenül a felvételi előtt a bölcsészkarra. Később az ő ösztönzésére választottam szakdolgozatom témájaként az 1791-ben kiküldött országos bizottságok, azon belül is a közjogi-közigazgatási („közpolitikai”) bizottság munkálatait (noha témavezetőül harmadik, majd második szakom, a levéltár szak professzorát, Sinkovics Istvánt választottam). Végül, amennyire tudom, az ő javaslatára szemeltek ki (mások mellett) engem a Kossuth-iratkiadás folytatására, amely egyúttal kutatóintézeti alkalmazással, a kutatómunkát lehetővé tevő munkarenddel is járt. Mint a szakdolgozat témája is jelzi (s később ugyanabból a témából írtam bölcsészdoktori értekezésemet is), a pályázati, tulajdonképpen kényszer szülte témaválasztás tartós – sőt, ha a nagy francia forradalom magyarországi hatását mint a modern szabadságeszmék 1789 és 1848 közötti térhódítását értelmezzük, mindmáig tartó – elkötelezettség kezdete lett. Hosszabb ideje elsősorban a magyar reformkor problémái foglalkoztatnak, kollegiális kapcsolataim is inkább e korszak kutatóihoz fűznek, a régi századforduló története iránti érdeklődésemet mégsem adtam fel, s valamikor talán vissza is térek első témámhoz. Hogy más kutatási területet válasszak, komolyan nem foglalkoztatott. Bár levéltáros hallgatóként, majd kezdő levéltárosként megszereztem az ehhez szükséges felkészültség alapjait, valamiért sohasem fordult meg a fejemben, hogy középkorász vagy kora újkoros legyek. Mindig is érdekelték a 20. századi magyar történelem problémái, hogy azonban e korszak kutatásával foglalkozzam, attól végső soron azok a politikai-ideológiai korlátok és elvárások tartottak vissza, amelyek a pályakezdésem idején fokozottabban, később csökkenő mértékben érvényesültek.

Kutatói érdeklődésem alakulásában, mint utaltam rá, fontos szerep jutott a szövegkiadással kapcsolatos mindenkori feladataimnak is, ezek erősítették elköteleződésemet a 19. századi politikai nyilvánosság története mint kutatási téma iránt. A szövegkiadás ugyanakkor számomra több pusztán feladatnál. Sokszor gondolom úgy, hogy bizony jobban tenném, ha munkásságomat textológiai-filológiai közlemények helyett inkább elemző tanulmányokkal gyarapítanám, hiszen bármilyen elsőrendű kutatói felkészültséget és elkötelezettséget igényel is a forráskiadói munka, a forráskiadványt soha nem lehet egyenértékűnek tekinteni az azonos szakmai színvonalon készült feldolgozással. Ugyanakkor végső soron nagyon is jól érzem magam a levéltári-kézirattári kutatás, a források között való aprólékos bibelődés közepette, és nyilván nem véletlenül. Nehéz nem feltalálnom a hasonlóságot: ilyképpen cselekedvén valójában ma sem teszek mást, mint amit tizennégy éves koromban szerettem volna, ha más eszközökkel is: hiszen amit csinállok, az is egyfajta régészet, a múlt emlékeinek feltárása, megfigyelése, helyreállítása és segítségükkel a múlt újraalkotása.

Péter Katalin

Azt szoktam mondani, ha kérdeznek, hogy egy gyermekkori élmény hatása alatt lettem történész. Most, amikor ezt a szöveget írni kezdtem, elgondolkoztam. Csinálhatok valamit majdnem hetven éves koromban, majdnem hét évtizeddel ezelőtti döntés miatt? Ha így van, abszurd, már-már nevetséges vagyok. De akármennyit gondolkodom, nem találok más magyarázatot. Miért nem akartam például soha író lenni? Pedig több tanárom biztatott rá. Az antifasiszta ellenálló, Niemöller feleségéről, akinek az élettörténete nagyon meghatott, írtam is novellát, és valaki rábeszélte, küldjem el egy országos pályázatra. A pályázatot megnyertem, de szerintem még az elismerő oklevelet sem tettem el. Nem érdekelt. Vagy a színészet? Valamikor, valamilyen okból, ki tudja, miért, szavaltam a debreceni Csokonai Színházban. Megtapasztaltam, milyen az, ha zsúfolt nézőtér ünnepli az embert. Kellemes. De miért kísérleteztem volna a színpadra vezető úttal, ha egyszer történész akartam lenni? Meggyőződésem, hogy sok elterelő élmény hatásáról – némelyiknek már az emléke is alig dereng, – az eredeti döntés vonta el a figyelmemet. Semmilyen más lehetőség nem vonzott. És nem bántam meg. Ma éppen olyan jól érzem magam munka közben, mint akkor, amikor elkezdtem. Úgy látszik, szerencsém volt azzal a bizonyos gyermekkori élménnyel. Segített megtalálni a szellemi igényeimet leginkább kielégítő foglalkozást.

A történet, ami évtizedek alatt talán kicsit kiszíneződött, de alapvetően igaz, azal kezdődött, hogy elolvastam Makkai Sándor egyik történeti regényét. Már nem tudom, melyiket. Érdekes volt. Azonban alighanem belekeveredett volna a többi olvasmányélményembe, ha történetesen nem sokkal később az iskolában nem tanultunk volna az Árpád-házról. Meglepődtem, mert Cseh bácsi, a tanítónk nem beszélt arról, hogy az Árpádok egyik kezén, két ujjuk között sas karom volt. Én viszont tudtam. Makkai könyvében olvastam róla. Jelentkeztem, elmondtam, és valami vitaféle lett a vége. Cseh bácsi szerint ugyanis nem volt sas karom. Nem értettem. Tanítóm mindentudását nem vontam kétségbe, de a könyvben miért nem ugyanaz állt, mint amit iskolában tanultunk? Nyugtalanított az ügy.

Otthon magamtól, vagy mert a szüleim megkérdezték, mi bánt, elmondtam. Apám akkor egy diakonissza kórházban volt lelkész, és rögtön azt mondta, nincs semmi baj. Megbeszélhetem a dolgot a legilletékesebbel: az a bácsi, aki a sas karmos könyvet írta, éppen a kórházban van. A találkozás hamarosan meg is történt. Még ma sem értem egészen. Mi készíthette Makkai Sándort arra, hogy egy elemista gyerekkel beszélgesse? Talán unta a kórházat, talán a családi barátság kedvéért tette. Az egyszeri beszélgetésből mindenesetre sorozat lett. Sokszor átmentem Sándor bácsihoz, és ő minden esetben hosszan magyarázott a történelemről, a történetírásról. Kórházi ágyon fekvé is éppen olyan nagy hatású személyiség lehetett, mint amilyenek az egyházi életben vagy a közéletben ismerték, mert nagyon felkavart.

A magyarázatokból azt szűrtem le, hogy a történelemről írt könyvek különlegesek. Az egyszerű könyvekben mindig ugyanaz van. Egyik húgommal ki is próbál-

tuk: összeolvastuk kedvenc olvasmányunkat, ami különböző példányokban volt meg otthon. A kétféle könyv szóról szóra megegyezett. Nekem ez volt életem egyik legnagyobb meglepetése; hűgomat hidegen hagyta. Az összeolvasás vállalkozására is alig tudtam rábeszélni. Nyilván nem véletlenül lett belőle orvos, aki szenvedélyes szépirodalom olvasó, belőlem meg történész, és nem kitüntetett szórakozásom a szépirodalom olvasás. Nagyon érdekelnek viszont a könyvtudományok.

Ma, sok posztmodern elmélet ismeretében azt mondanám, Makkai Sándor magyarázataiból azt értettem meg, hogy a történelem nem tőlünk függetlenül létezik, hanem a történész írja. Akkor az fogott meg, hogy a történelmet kutatni kell. Nem értettem pontosan, mi a kutatás, csak az derengett, hogy ha az ember kutat, olyasmit talál, ami könyvekben még nincs leírva, és maga írhat történetet. Érdekes, úgy emlékszem, sem Makkai Sándor, sem a szüleim, akiket a beszélgetésekről folyamatosan tájékoztattam, nem világosítottak fel a fiktív történet és a tudományos történet közötti különbségről. Idővel persze rájöttem magamtól is.

Kezdetben csak a „kutatás” izgatta fel a fantáziámat. Elragadtatott az a gondolat, hogy kutatással ismeretlen dolgokat tudnak meg emberek. Ki csinálhatja? Sándor bácsi legnagyobb megdöbbenésemre azt mondta, csinálhatom én is, ha akarom. Egy feltétele van: sokat kell hozzá tanulni. Makkai valószínűleg nem egyszerűen iskolai tanulásra akart buzdítani, mert nyilván tudta, hogy jó tanuló vagyok. Szerintem arra bízott, legyek történész.

Akárhogy is, attól kezdve jövőm foglalkozásom a „kutató történész” lett. Ha a felnőttek megkérdezték, na, mi leszel, ha nagy leszel, habozás nélkül válaszoltam. Ezen nagy szerencsémre csak a szüleim nem nevettek. Hagyták, hogy magam derítsem fel a terepet. Olvashattam nehéz könyveket, pedig tudták, egy szót sem értek belőlük. A történészesség lényegét azért fokozatosan felfogtam. Rájöttem: a kutatás és a történészkedés ugyanaz. Vagyis idővel csak „történész” volt az ominózus kérdésre adott válaszom.

És mint leendő történésznek voltak sikerélményeim. Egyszer például énekórán népdalt tanultunk. Két sora valahogy így szólt: „Kis angyalom, hogy vegyelek feleségül én?/ Hisz apádnak házeleje patyolat fehér!” A tanárnő – ez már gimnáziumban volt, – megkérdezte, miért nem lehet elvenni feleségül valakit ilyen okból. Én könnyedén vágtam rá: azért, mert a fiú szegény, a lány meg gazdag. „Na, neked tényleg történésznek kell lenned!” – volt a reakció. Ezt tekintem legnagyobb sikeremnek, mert egyrészt botfülemmel nem voltam az énektanárok kedvence, úgyhogy máskor észre sem vettek. Másrészt az az érzésem, munkám legerősebb oldala máig a szövegértés.

Az egyetem elején volt egy kis gikszer. A történelmet a Kossuth Lajos Tudományegyetemen, ahová jelentkeztem, csak a földrajzzal együtt lehetett felvenni. A földrajztól pedig mindig is idegenkedtem. De mit volt mit tenni? Készültem a földrajz felvételire. Rosszul sikerült. Nem írok le részleteket, mert már a bizottság minden tagja meghalt. Nem akarom megbántani az emléküket. Felvettek. Mentségük, hogy történelem, latin, más nyelvek és minden szükséges kiegészítő tudomány terén viszont nem kellett elnézőnek lenniük. Földrajzi tanulmányaimról csak annyit, hogy életem egyetlen hármas osztályzatát meteorológia-vizsgán kaptam.

A történelem ezzel szemben maga volt a mámor. Hihetetlenül boldogan kezdtem órákra járni. A legizgalmasabbak Szabó István előadásai voltak. Imponált a nagy professzor esze, egyenes tartása, szarkasztikus humora, mégsem lettem Szabó István-tanítvány. Egy hirdetmény más útra térített. Azt közölték benne, hogy minden évfolyamon lehet meghatározott témából dolgozatot írni. Az elsőéveseknek szóló cím a következő volt: Pannonia Superior őslakossága valamikor – az időkeretre már nem emlékszem. Fogalmam sem volt róla, mi Pannonia Superior, mi az őslakosság. De a dolgozatírást nem lehetett kihagyni. Minden habozás nélkül nekiugrottam. Akkor is belefogtam volna, ha arról kellett volna írni, miért hordott Bocskai István csíkos pizsamát. Végre kutathattam.

Balla Lajos, az egyetemi könyvtár frissen végzett, legfiatalabb munkatársa lett a mesterem. Mindenki tudta róla, hogy mindent tud Pannóniáról. Az ő utasításai szerint írtam ki a neveket a CIL-ből,¹ vagyis római kori feliratokról. Minden név egy cédula, minden könyvcím egy cédula. Pontos méretet kellett tartani. Volt ott hon egy óriási bőr aktatáska. Anyámtól azt kértem el. Degeszre tömtem, és folyton hurcoltam magammal. Eleinte a könyvtár alatt akkor még átjáróházként működő csarnokban rámoltam szét időnként a papírjaimat, aztán megkönyörült rajtam az illetékes professzor, Kádár Zoltán. Beengedett az ókori szeminárium helyiségbe. Lett saját fiókom. Majd legnagyobb gyönyörűségemre a demonstrátor megbízatást kaptam. Este addig maradhattam az egyetemen, míg ki nem oltották a világítást. Ráadásul járt érte havonta 50 forint. Úgy vettem fel a pénzt, mintha mannát nyújtott volna ki az egyetemi pénztáros a kisablakon.

Ott ragadtam az ókorban. Szakdolgozatot a verespataki viasztáblákról írtam. Rabszolgák adás-vételéről szóló szerződések maradtak fenn rajtuk. Emlékszem, volt a rabszolgák között egy kislány, akit kosárral együtt adtak el. Mostanában többször kerestem a dolgozatot. Úgy látszik, sorsom sok fordulója során egyszer kidobtam. Kár. A Verespatak körüli vitákban a műemléki értékek mellett érvelve jól használhatná valaki.

Egyetem után kétféle munkahelyre gondoltam. Vonzott a könyvtárosi pálya, hiszen mesterem is könyvtáros volt. Emellett vonzott a Történettudományi Intézet, amit Niederhauser tanár úr révén ismertem. Ő tanított Debrecenben, és egyszer valami dolgozathoz megengedte, hogy az intézeti könyvtárat használjam. Nagy szerencsémre – a pályámon mindig szerencsés voltam – az intézet, illetve az 1000 forintos akadémiai ösztöndíj jött be. Boldog megrendültségben kerestem fel először az egyik akkori igazgatóhelyettest. Rövid beszélgetés után közölte, hogy most bemegyünk az osztályvezetőhöz, akinek az irányítása alatt dolgozni fogok. Mentünk. Beléptünk az osztályvezető szobájába.

Makkai Sándor állt fel jöttünkre az íróasztaltól. Azt hittem, szellemet látok. Sándor bácsi fia volt, Makkai László. A megszólalásig hasonlított az apjához. Nem hinném el, ha nekem mesélnék, de tényleg így történt. Első főnököm lett annak az embernek a fia, aki elindított a pályámon. Sajnos, a fensőbbsséggel szemben tartóz-

1 *Corpus Inscriptionum Latinarum*

kode őszönöm már akkor működött, úgyhogy Makkai László csak sokkal később tudta meg, mit jelentett nekem Makkai Sándor. Ennek ellenére nagy szabadságot engedett. Igaz, a Történettudományi Intézet híres volt nyitott légköréről. Kutatási témát például úgy kaptam, hogy megkérdezték, mit akarok csinálni.

Akkor éppen Szűcs Jenő egyik nagy hatású könyvét olvastam. A középkorról szólt, és kíváncsivá tett a folytatásra. A középkort követő múlt kutatását választottam. Az intézeti feladatokat aztán ennek megfelelően osztották rám. Az pedig már természetes volt, hogy a saját kezdeményezésemből indult munkák is ugyannerre az időre essenek. Végeredményben az 1510-es évektől az 1680-as évekig ismerem nagyjából a történelmet. Véletlenül kerültem kapcsolatba éppen ezzel az időszakkal, és nem tekintem fontosabbnak a többinél. Egyszerűen ebben érzem ma már ott-hon magam, ebben tudok tájékozódni. Ebben élvezem a kutatást.

Egyszer egy frissen elkészült tanulmányomat letettem Benda Kálmán asztalára. Ő nem volt a helyén, én pedig még nem mertem ki-bejárni nagy tudósok szobáiban. Benda akkor harmadmagával dolgozott egy kis helyiségben. Nagyon kíváncsi voltam viszont a véleményére. Gondoltam, csak elolvassa a szöveget, és valamikor majd megtudom az eredményt. Reménykedtem. Nem kellett sokáig várnom. Benda Kálmán rövid idő múlva utánam jött. Nagyon tetszett neki a tanulmány. Megbeszéltük. Változtatási tanácsokat kaptam. Benda úgy kezelt, mint magánál tapasztalatlanabb, de egyenrangú társat. Azóta mondhatom nyugodt szívvel, hogy történész vagyok.

Még legalább ugyanennyi terjedelmet tudnék kitölteni, ha felsorolnám és részletezném, Benda Kálmánon kívül ki mindenkitől mi minden közvetlen vagy közvetett segítséget kaptam. A *Korall* kérdése azonban nem erre irányult. Azt kérdezték, hogyan lettem történész. A választ pontosan úgy írtam le, ahogyan emlékezetem a tényeket megőrizte.

Ritoók Zsigmond

Hogy lettem latin–görög szakos tanár?

Külsőképpen valahogy így: A gimnáziumban (akkor még nyolcosztályosban) nem rajongtam különösebben a latinért, nem is tudtam igazán. A harmadik osztályt már ki-jártam, mikor egy nagynénemtől, aki a 20. század elején latin–görög szakos volt, kaptam egy sor régi (17–18. századi) latin szövegkiadást. Ő már nem használja ezeket, én talán hasznukat tudom venni – mondta. Volt köztük olyan is, mely még a dédapámé volt. Édesapámmal (aki gépészmérnök volt) átnéztük a könyveket, hogy melyek lehetnek valamilyen szempontból értékesek, és melyeket nem érdemes megtartani. Ezeket eladtuk. A többi azonban egy kicsit izgatott: mi is lehet bennük.

Ekkortájt, 1943-ban jelent meg egy könyv Ciceróról, s én nem tudom milyen indítatástól vezérelve, ezt kértem karácsonyra. Egy olasz szerző, M. Maffei műve volt, a szó legjobb értelmében vett népszerűsítő mű: tudományosan megalapozott, de minden tudományoskodást mellőző, izgalmasan megírt munka. Nagy hatást tett rám. A kapott művek között volt Cicero néhány munkája is.

Akkor már próbáltam valamit a kapott könyvekből le is fordítani. A könyvek természetesen egy-egy mű teljes szövegét tartalmazták, és egy kicsit riasztóan hosszúak voltak. Találtam azonban az egyik kötetben, mely Cicero *De officiis*-ét és néhány kisebb művét tartalmazta, egy bátorítóan rövid szöveget mely a *Somnium Scipionis* címet viselte, s melynek első mondatai olyan könnyűek voltak, hogy szó-tárral ugyan, de minden nehézség nélkül le tudtam fordítani. (A bicskám persze hamar beletört, mert a szöveg hamarosan nehézé lett, és nekem a latin mondatanról elég ködös fogalmaim voltak...)

A döntés azonban érlelődött. Szüleim engedelmével elkezdtem eladni gyermek- és ifjúsági könyveimet, és az így szerzett pénzből ókori tárgyú könyveket, szövegeket venni, gyűjteni. (Azóta is gyűjtöm.) A hamarosan meginduló légiriadók alatt (míg villany volt, az ostrom alatt már nem volt) a pincében Propertius költeményeit olvastam Csengeri János fordításában. A fordítás filológiai szempontból megbízható, költői szempontból poros, de a kor színvonalán álló, alapos bevezetésből és magyarázataiból sokat tanultam.

Különben is elkezdtem magam rendszeresen képezni – már ahogy egy tizenéves tudja. Elővetem a *Révai lexikon* görög és római irodalom címszavát, és miután elolvastam azokat, kiírtam a bennük szereplő neveket, mindegyiket visszakerestem és elolvastam. Egyáltalán, igyekeztem mindent elolvasni, ami otthon, a könyvtárban az ókorra, elsősorban a római ókorra vonatkozott. Latinistának készültem. Sokat fordítottam verseket is, úgy gondoltam műfordító (is) leszek. A fordítások valószínűleg borzalmasak voltak, de megtanultam, mi az időmértékes verselés. Arra elég hamar rájöttem, hogy az ókorral görög nyelvismeret nélkül nem lehet foglalkozni. Elkezdtem hát görögül tanulni.

Görögtanítás már nem volt az iskolában (nem volt elég jelentkező), de görög tanár volt, nem is egy. Ezek közül az egyik, aki egyébként nem tanított, de nekem valamiért rokonszenves volt, kérésemre vállalta, hogy nekem görögórát ad, szüleim pedig vállalták az ezzel járó anyagi áldozatot. (1946/47-ben ez nem volt kis dolog.)

Azt tudtam, hogy ahhoz, hogy én egész életemben latinnal és göröggel foglalkozzam, az egyetemen erre a szakra kell, hogy menjek, s ilyen szakos tanár kell, hogy legyenek. Voltak, akik erről minden áron le akartak beszélni engem is, szüleimet is. (Tanárság – szegénység, latin–görög szak: teljesen gyakorlatiatlan stb.) Édesapám azonban azon a véleményen volt, hogy egy szülő feladata nem az, hogy maga akarja megszabni gyermekének, milyen pályára menjen, hanem, hogy tőle telhetően biztosítsa a lehetőséget, hogy gyereke azzal foglalkozzék, ami egy egész életen át örömet ad neki, ha az egyébként becsületes munka. Így erre a szakra jelentkeztem az egyetemen, így vetek fel az Eötvös-kollégiumba. Ami ezután jött, az már más történet. Minden esetre elindultam.

Belsőleg valahogy így: Gyermekkoromtól érdekelt a múlt. Ebben valószínűleg szerepe volt annak is, hogy kiskoromtól sokat olvastak fel nekem történeti tárgyú könyveket is (jól emlékszem Gaál Mózes *Magyar Hősök és Királyok* című elbeszélés-köteteire), és sokat meséltek Arany-balladákhöz (*Szondi két apródja*, *Török Bálint*, *Szent László* stb.) és más Arany-költeményekhez (*Rege a csodaszarvasról*, *Keveháza*) kapcsolódóan a magyar történelemről. Egy – sajnos később nagyon fiatalon meghalt – nagybátyám az egész magyar történelmet végigmesélte, mikor még iskolába se jártam. Egyik nagyapám pedig Mátyás király anekdotákat játszott el velem (persze mindig én voltam a király, ő meg a cinkotai kántor vagy a kolozsvári bíró stb.). Valami hajlandóság azonban bennem is lehetett, mert bár például Verne könyveket is szívesen olvastam később, mégsem jutott soha eszembe, hogy utazó vagy felfedező legyek. A múlton belül is inkább a régmúlt, vagy inkább úgy mondanám az eposzi múlt (1848/49-et is beleértve) vonzott jobban. Kacérkodtam a gondolattal, hogy germanista leszek, vagy angol irodalmár, de ott is az ó- és középfelnémet költészet érdekelt, az angoloknál legalább a romantikáig terjedt a befogadókészség.

Ugyancsak kiskoromtól, de beszélni is alig tudó kiskoromtól, nagyon izgattak a könyvek. Szüleim elbeszéléseiből tudom, hogy ha egyedül maradtam a szobában, a szigorú tiltás ellenére boszorkányos gyorsasággal raktam le édesapám könyveit a könyvespolcra és raktam be a kályhába (ha nem égett benne tűz). Azóta is szenvedélyesen vonzódok a könyvekhez, s mint a fentiekből látható, a könyvek nem mellékes szerepet töltek be pályaválasztásomban.

Közrejátszhattak még további tényezők is. Minden kamasz szeret különbözni, más lenni, mint a normális emberek. Érthető, hiszen ekkor fedezi fel, alakítja ki önmagát, ekkor szakad el a gyermekkortól, lázad az ellen, ami van stb., és persze szenved közben – de most nem a serdülőkor lélektana a témám. Én tudtam, hogy nem leszek kiváló sportember, sem kiváló természettudós (az ugyanakkor megfordult a fejemben, hogy színész leszek), de a latin–görög, és kivált mint pálya, ez annyira más volt, mint amit mindenki más csinált, hogy ez megfelelt egy különbözni és különbnek lenni vágyó kamasz világának. És ezért még csak lázadnom sem kellett.

Szüleim, mint mondtam, megértéssel kezelték a dolgot, sőt iskolatársaim is (akik akkor már többnyire tudták, mik akarnak lenni) megértéssel fogatták, és elfogatták, hogy valaki így különc. A tanárok pedig – érthető emberi gyengeség – örültek, hogy valaki tanár akar lenni, mert lelkük mélyén talán úgy érezték, a példájuk nem hatott elijesztőleg, sőt, esetleg inkább ösztönzőleg. Igazuk is volt: én minden nevelőmnek, az első elemiben tanító tanítónénitől egyetemi tanáraigig mindig hálás leszek, nemcsak azokért az ismeretekért, amelyeket tőlük kaptam, hanem mert tanári „bensőmben” így vagy úgy mindegyikből beépült valami.

De – mint a múlthoz való viszonyomban – itt is lehetett bennem valami hajlandóság. Már mint kisgimnazista élvezettel tanítottam öcsémet, később magántanítványaimat; színészi hajlandóságom, az a kicsi, ami talán volt, szintén itt találta meg a maga értelmét. (Azóta is élvezem az ismeretközlést.) Hálás vagyok tanítványaimnak, mert ők is formáltak engem mint tanárt, hiszen az oktató-nevelőmunka kölcsönhatásban valósul meg.

Azt, hogy hogyan lettem latin–görög szakos, többé-kevésbé el lehet mondani, legalábbis külsőképpen úgy, hogy az egyetemi beiratkozással lezárom – bár a tanulás ott kezdődött, és Eötvös-kollégiumi görög tanárom hatására ott helyeződött át érdeklődésem középpontja a rómaiakról a görögökre. Annak elbeszélését azonban, hogy hogyan lettem tanár, nem tudom, mondjuk, az oklevél átvételével lezárni, mert az egy folyamat, mely talán csak a halállal zárul le, s talán már a születéssel elkezdődött. A tanár tanárnak születik, az oklevelét elvehetik, tanár lényegét viszont soha, csak az a kérdés, hogy a körülményei elfojtják-e ezt, hátráltatják-e ennek a lényegnek a kibontakozását, vagy ellenkezőleg, elősegítik azt.

Ezzel azonban már egy harmadik szempontra tértem át, a tények értelmezésére. Esetemben a körülmények messzemenően elősegítették azt, hogy kibontakozhassék, ami bennem „tanári”. Lehet ezt úgy értelmezni, hogy a véletlen összejátéka volt (kicsit sok véletlen), lehet társadalmi helyzetemnek, az örökölt géneknek vagy más efféléknek tulajdonítani. Egyiknek a szerepét sem akarom tagadni. De számomra mindenek mögött és fölött Isten áll. Ő vezetett. A külső és a belső tényező után ez a harmadik, a felső. Ez azonban már nem tudományos vizsgálat tárgya.

Szabad György

Pályaválasztásom néhány mozzanatáról

Sok fiatalban ébred fel az érdeklődés az ismeretlen múlt iránt, a törekvés a néma várromok, a régi házak, a beomlott tárnák, a megkopott sírkövek, a fakuló képek, a szakadozó fólíánsok „titkainak” megismerésére. S nem kevesen jutnak el ahhoz, hogy fantáziájuk a regényeken túllépve a „hiteles mese” izgalmát keresse. Így voltam én is, számos kérdőjelre nem kevésbé a múlttól várva feleletet.

Ha valaki, amint az velem történt, 1924-ben a királyi Romániába frissen bekebelezett Aradon születik, olyan magyar családban, amely „optánsként” élt magyar állampolgársága fenntartásának lehetőségével, ugyanakkor évszázados alföldi gyökerekkel bíró zsidó vallású famíliában az antiszemitizmus felíveltetésének küszöbén, és a polgári létformát tekintette természetes közegének annak keresztttűzbe jutása idején, abban a múltat illetően is hivatlanul jelentek meg a kérdőjelek.

Noha sok minden vonzott újra meg újra az élővilág kutatására, súlyos fordulatok – így vasgárdista terrortámadás Édesapám ellen, visszatelepülésünk a csonka országba, Édesanyám évtizedes küzdelme a családért, apám öngyilkossága a „zsidótörvényessé” vált szülőhazában, a német megszállás, jómagam megmenekülése szökéssel 1944. október 15-én a munkaszolgálatból, „angyali” segítség a bujdosásban, újabb szökés 1945. március 14-én immár az orosz gyűjtőtáborból, kiváló rokonaim pusztulása a Don-kanyar és a dunántúli halálmenet veszthelyei között – belém égették a kérdést: „miért is”? S noha szerettem volna több örömet kínáló pályát választani, elkerülhetetlennek tartottam, hogy polgári átalakulásunk gyökereit és kibontakozását vizsgáljam, a teljesítményeket és az „eltévedt lovas” futását, s egyben azt is, hogy Magyarország második évezredében feltápáskodjék abból a helyzetéből, amibe a múlt önkényuralmai és 20. századi diktatúrái taszították, s legyen képes arra, hogy minden politikai mákonyt elutasítva a patriotizmus és a demokrácia ötvözetét válassza.

Szilágyi Miklós

Egy autodidakta történész önértékelő reflexiói

A szerkesztőség megtisztelő felkérése a legtágabban értelmezett *történettudomány* művelőjéhez érkezett, affektált szerénység lenne tehát, ha azzal kezdeném: nem is vagyok történész, „csupán” etnográfus, aki az archivális források feltárásának és értelmezésének kutatói programmá avatásával remél úrrá lenni a néprajztudomány elméleti és módszertani elbizonytalanodásán. Azaz: a hagyomány megszervezte létformák, termelő és fogyasztó közösségek megfigyelhetőségének, illetve az egykor *ebben* élt, s megöregedvén a modernizációs folyamatot az ifjúkori „szép” és „jó” tapasztalataik birtokában eltökélten opponáló „utolsó mohikánok” felkutatásának-kikérdezésének mind nyilvánvalóbb nehézségein, hovatovább lehetetlen voltán.

Lehet, hogy álszerénység, mégsem válaszolhatok másként, mint a magam „majdnem-autodidakta történész” voltát megvallva. Annak felvázolásával tehát, hogy milyen sorsszerűen kimért kutatói pályát kellett befutnia annak, aki nem elégedett meg a Nép (természetesen nagybetűvel!) alkotó erejének, páratlanul nagyszerű teljesítményeinek hűséges és kötelezően lelkes dokumentálásával, ezzel együtt társadalmi megbecsülésre és jelenkori alkotó felhasználásra ajánlásával. Miközben – mert azért mégsem ez a lelkes rácsodálkozás tette tudománnyá a honi etnográfiát, amikor pályára álltam, különösen nem a debreceni egyetemen: Gunda Béla környezetében – az Eurázsia-szerte, így a Kárpát-medencében is fellelhető „ős-egyszerű” műveltség-elemekből akar következtetni a beláthatatlanul messzi múltban lezajlott etnikus és kulturális folyamatokra, hangsúlyozván az „ősfoglalkozások” megőrizte megannyi argumentum jelentőségét a magyar etnogenezis kutatásában!

Ha a történeti-néprajz művelőjévé válásom motívumait keresem, az archivális forrásokkal való megismerkedést, az addig tanultakkal való (bár nem teljes, hisz máig végzek „terepmunkát”) látványos szembefordulást, s a néprajzi szemléletű forrásfeltárás, forrásértelmezés módszereinek a *kutatói gyakorlat* kialakította tudatos folyamatát kell hangsúlyoznom ez alkalommal. A Kossuth Lajos Tudományegyetem magyar-néprajz szakát elvégezvén (azt mondták akkor: ígéretes tanítványként), de meseteremmel, Gunda professzorral végzetesen összekülönbözvén, Szolnokon vágtam neki a középiskolai tanár és muzeológus létformának, és mentem el a levéltárba – azért is, eleinte elsősorban azért, mert az iskolai lekötöttség miatt „terepre” nem mehettem. Anélkül kezdtem el a tanultól alapvetően különböző technikájú forrásfeltárást, hogy valaki biztatott volna erre, s beavatott volna a levéltári adatgyűjtés műhelytitkaiba. (!) Hiszen Gunda prof. (bár idézett olykor – hogy a recens jelenségeknek valamelyes távlatot adjon – kuriózum értékű történeti adatokat), a levéltári források etnográfiai célú tanulmányozását teljességgel szükségtelennek ítélte, a néprajz mint tudományos diszciplína ön-feladásaként értelmezte – a „terepmunka” egyedül üdvözítő voltát sugalmazta személyes példájával, s követelte meg tanítványaitól.

Azoknak a nagykunsági mezővárosoknak – Túrkevének, Kunszentmártonnak – a 18. századi tanácsjegyzőkönyveivel kezdtem, melyeknek, lévén számottevő halászó vizük, érdemleges (Györffy István *Nagykunsági krónikájába*¹ belefoglaltaknál részletesebb) információkat remélhettem a halászat üzemszervezetéről és az eszközhasználat feltételrendszeréről. S azzal az igénnyel ismerkedtem a forrásokkal (a jó régen kiadott középkoriakkal és kora újkoriakkal is), hogy idő telvén kidolgozzam a magam számára a recens adatgyűjtésre alapozott halászati tárgyú szakdolgozatom történeti távlatú továbbfejlesztésének programját. Lelkesítően izgalmas anyagra találtam a szolnoki levéltárban. A szövegolvasással egyébként nem volt gondom, ha mégis elakadtam, a szolnoki levéltár anyagáról „mindent” tudó Fodor Zoli – akkortájt szinte mindegyik levéltárban találkoztam ilyen „beosztott” levéltárossal – készségesen segített. Hamarosan rájöttem azonban, hogy értelmetlen önkorlátozás lenne, ha kizárólag halászati adalékokra vadásznék, hisz a *communitas* egészét érintő eseti intézkedésekből-rendszabályokból, az egyén–közösség, egyén–egyen konfliktusok tanácsi kivizsgálásának és elintézésének módjából a mezővárosi életviszonyok olyan teljessége sejlik föl, mely egyszerre láttatja a közösség kikényszerítette normát és az eseti normaszegést – tehát a közösségi, mégis egyéni életszervezés megannyi részletét. Céduláztam tehát eltökélt buzgósággal, a gazdálkodás, a mindennapi érintkezés, a közösség szerveződés érdekesnek, tanulságosnak tetsző sok-sok részletére figyelve, a tanácsjegyzőkönyveket. Még manapság is talállok az akkori céduláim között értelmezésre, újraértelmezésre váró apróbb-nagyobb „esetleírásokat”, melyek felettébb alkalmasak e szabadalmas mezővárosok jelentette, érdekellentétek szabdalta kvázi érdekközösségek, mikro társadalmak jellemzésére.

Nem állítom persze, hogy az így megidézett „autentikus források” felé fordulásom előzmény nélküli rátalálás volt. S nem állítom azt sem, hogy magányosan jártam végig az autodidakta ismeretszerzés felettébb izgalmas útját (hisz nap mint nap volt minék utánanéznem a szakirodalomban!). Voltak előzmények, hisz része volt néprajzi képzésünknek a „parasztságtörténettel” való ismerkedés, látogattam tehát (az akkor adjunktus) Rác István tanár úrnak éppen a 18. századot középpontba állító, a történelem szakosoknak meghirdetett kurzusát. S amikor a kollokvium után megkérdezte: ki volt a középkorai történelemtanárom, mert szemléletemben felfedezni véli Szabó István közvetett hatását, megfordult a fejemben: lehet, hogy pályatévész voltam vagyok a néprajz szakommal? Középkorai tanárom, Vincze Imre valóban Szabó István-tanítvány volt, de – noha tudtam, hogy briliáns koponya – nem éreztem igazán inspiráló hatásúaknak a történelem órákat. Noha kutatói állással kecsegtették, meg kellett elégednie egy álmos kisváros (nagyfalu) akkortájt szerveződött gimnáziumának tanári állásával és a méltatlan helyzetbe kényszerülés miatt sokszor kinyilvánított csalódottság tudata néhány Tiszafüreden eltöltött év alatt beleszürkítette környezetébe – csak a sokra hivatott emberek dacos mindennel-szembenállását őrizgette ideig-óráig, tehát gyakran (legjellemzőbben negyedik és ötödik koromban:

1 Karcag, 1922; harmadik kiadás: Budapest, 1955.

az 1956/57-es tanévben) történelemoktatás helyett viláértelmező, világmegváltó eszmefuttatásait hallgattuk.

Ha a tanárom észrevette, nyilván nyomot hagytak bennem a parttalanul hömpölygő gimnáziumi történelemórák. Látásmódom formálódásában mégis nagyobb jelentőséget tulajdonítok annak, hogy a debreceni „Egyetemi néprajzi intézet”-ben akkortájt többen is kacérkodtunk – professzorunkat persze be nem avatva – az archivális források néprajzi hasznosításának lehetőségével: figyelgettük, hogy mit is lehetne hasznosítani a pesti néprajzi tanszék professzorának, Tálasi Istvánnak csupán publikációk és alkalmi beszélgetések alapján megismert szemléletéből. Amikor pedig Szabó Lászlóval és Bellon Tiborral „szinte egyszerre” kerültünk Szolnokra, illetve az egyik Szolnok megyei múzeumba, nemcsak az egyetemi barátság és az egyazon múzeumi szervezethez tartozás kapcsolt össze bennünket, a levéltárba is egyszerre vettük be magunkat. Mivel a forrásértelmezésben követendő módszert termékeny eszmeecserékben formálgattuk, mára már végérvényesen elveszítette értelmét azon töprengenem: vajon melyikünké volt a kezdeményező érdem? Hiszen úgyszólván Szabó Lacival együtt sikerült kivívnunk Gunda határozott rosszállását! Nekem azzal, hogy az *Adatok a Nagy-kunság XVIII. századi néprajzához*² című könyvecskémbe – az ő olvasata szerint – „bíraltam” Györffy Istvánt, tehát nem tiszteltem az emlékét (pedig tiszteletteljes voltam, csupán mást is észrevettem *ugyanazokban* a forrásokban, mint Györffy, tehát máshová tettem a hangsúlyokat); Szabó Laci azzal, hogy ehhez a múzeumi kiadású könyvhöz fülszöveget/ajánlást írt – tehát azonosult a „tiszteletlenséggel”.

Szolnok, s amit jelentett: az egy fészekaljja kissé renitensek együttműködésének lehetősége, nagyon rövid epizód volt az életemben. Idézett könyvecskémet már gyulai múzeumigazgatóként írtam. (Huszonöt évesen múzeumigazgatónak lenni persze nem volt irigyelni valóan nagy stallum: egyszemélyes múzeumban lehettem kényszer-polihisztor.) Majd hamarosan itt is belevettem magam – több megkezdett témát továbbcipelvén következő állomáshelyeimre: Ceglédre és Szekszárdra – a Békés megyei levéltári anyagba. Erre az aktuális múzeumi feladatok is kényszerítettek, hiszen alig néhány év ismerkedés, anyaggyűjtés után (1968-ban) *Gyula gazdaság- és társadalomtörténete a XVIII–XX. században* címmel állandó kiállítást kellett rendeznem, s egy ilyen megközelítésű kiállításhoz „alapkutatások” is szükségesek voltak, ha pontos és határozott akartam lenni minden egyes, döntően a néprajzi gyűjteménybe sorolt tárgy *történeti érvényű* jelentésének a mondandó szolgálatába állításakor. Ennél is fontosabb volt az a készítés, melyet az akkortájt Gyulára került ifjú (nálam csak négy évvel idősebb) levéltárigazgató, a menedzseri képességekkel jócskán megáldott Szabó Ferenc barátsága jelentett a számomra. Akkortájt határozta el Szabó Feri (s én lelkesen támogattam), hogy a helyi érdekűtől elemelkedő, a gazdaság és társadalomtörténeti kutatások számára autentikus anyagot és új látásmódot kínáló helytörténeti műveket fogunk írni. Ő szervezte meg a munkaközösségeket, adta a kezébe kinek-kinek a feltétlenül figyelembe veendő levéltári anyagot, kényszerítette ki termékeny vitában a lehető legjobb szövegvál-

2 Szolnok, 1966.

tozatot. Nekem, soha sem formalizált csendes szövetségünk értelmében, a közös vállalkozások néprajzi szemléletét kellett biztosítanom, hisz akkorra a honismere-ti/helytörténeti mozgalom kialakított egy falu-/városmonográfia eszményt, melyben a néprajznak a helytörténettel közel azonos lett a jelentősége. Együttműködésünk eredményeként készült el, s jelent meg, némi figyelmet keltve a mezőberényi,³ majd a gyomai⁴ monográfia (ekkorra persze már más múzeumi szervezetben dolgoztam!), benne egy-egy levéltári anyagra alapozott néprajzi összegzésemmel. Talán jogosan érzem úgy: ezekkel a dolgozatokkal sikerült bizonyítanom, hogy az archivális forrásoknak, ha a mezőváros mint érdekközösség késő feudalizmuskori működési módját, az egyén és a communitas, az egyén és az etnikus kisközösségek viszonyát reméljük felderíthetni, igenis van gazdaságnéprajzi és társadalomnéprajzi olvasata. S ez az olvasat számottevően hozzájárulhat a mezővárosi lét társadalomtörténeti igényű értelmezéséhez: a „paraszt, de nem falusi módra paraszt” kissé homályos, de közkeletű megközelítés tartalmának konkretizálásához.

Közben pedig, mindmáig „halászat-kutató” maradtam: e témából írtam a tudományos minősítő eljárások megkövetelte disszertációkat,⁵ melyeknek címekbe írt „történeti-néprajzi elemzésre”, „történeti változásokra” utaló kitételei félreérthetlenné akarták tenni ennek a néprajzban „fontos témaként” számon tartott „ösfoglalkozásnak” társadalom- és gazdaságtörténeti igényű, tehát a kutatási hagyományokkal vitatkozó megközelítését. Hadd reméljem: ezekből a halászat szerepét, jelentőségét, koronként és vidékenként nagyon más társadalmi és ökológiai feltételrendszerét vizsgáló munkáimból az is kiolvasható, hogy miképpen kezelem – és javaslom kezelni sok más téma esetében – az archivális forrásokat. Okkal remélhetem, hisz magam is halászattal kapcsolatos forrásokon tanultam meg a néprajzi szemléletű forrásértelmezés néhány általánosabb érvényű szabályát. Azt például, hogy a legtalányosabb tartalmú szövegek és a terminusok, a felettebb szűkszavú munkamód és szokásleírások értelmezésében fontos iránymutató lehet a recens néprajzi jelenségek ismerete, akár több évszázadnyi távolságot áthidaló „visszavetítése”. Ám csak abban az esetben, ha mind a recens adatba belesűrűsödő, a jelenséget tágasabb összefüggésrendbe bekapcsoló látens jellemzők, mind a történeti adat tágasan értelmezett szövegekörnyezete „megengedi” ezt a visszavetítést, egyszersmind lehetőséget ad a *hagyomány* fogalomba beleértett „állandóság” és „változékonyság” mindig konkrét, nem általánosítható jelentésének tudatosításához.

Nem folytatom az önértékelő emlékidézést: maradjon valami a nekrológom írójának. Ám ha a műveim, az egyszer (hamarosan? néhány évtized múltán?) végleg lezáruló életművem (talán mégis van...) genezisére: a gondolati késztetések forrásvidékére kíváncsi majdani tudománytörténészre gondolok, aki a 20. század második fele történeti-néprajzi, társadalomnéprajzi érdeklődésének általánosítható jellemzőit szeretné felderíteni, egy ön-leleplező vallomással még tartozom. Csak

3 Szabó Ferenc (szerk.): *Mezőberény története*. Mezőberény, 1973.

4 Szabó Ferenc (szerk.): *Gyomai tanulmányok*. Gyoma, 1977.

5 *Halászó vizek – halásztársadalom – halászati technika (A tiszai halászat történeti elemzése)*. Debrecen, 1992; *A tiszai halászat (Az eszközök és fogási módok történeti változásai)*. Budapest, 1995.

helyel-közzel, igencsak távolról követtem/követhettem nyomon a szakmánkban irányadónak elfogadott nemzetközi trendet: munkálkodásom, a részleteiben „újító” szándék ellenére, belül maradt a magyar kutatási hagyományokon. Következés-képpen: ha a majdani olvasó úgy tapasztalja: egy-egy elméleti értékű gondolatom, módszertani ötletem forrása, legalább csírája mintha fellelhető lenne a vonatkozó szakirodalomban, arra gyanakodjék inkább, hogy „magam találtam ki magamnak”: a források tanulmányozása vezetett el „ugyanoda”, ahová a nem magyar nyelvű szakirodalom tanulmányozása is elvezethetett volna. Lehet, hogy kiábrándító az ilyen önvallomás, de *ez is* korjellemző sajátossága volt az elmúlt évtizedek magyar tudományosságának.

Vonyó József

A hóhér akaszt – ezúttal önmagát

Lehet, hogy rejtélyesnek, netán hivalkodóan hangzatosnak tűnik a cím. Úgy vélem azonban, a lényeget fejezi ki.

A történész a múltbéli valóságot rekonstruálja: történelmet ír. Mások történetét. Most egy szerkesztői ötlet – mondhatnánk szerkesztői szeszélynek is – arra készíti, hogy saját történetét írja meg. Amit a történész nem szokott megtenni, hisz – „sine ira et studio” – tárgyilagosnak kell lennie, tárgyát kívülről, felülről kell néznie, hogy valós képet fessen a múltból, s reális értékítéletet alkothasson róla. De lehet-e képes kívülről nézni jelen tárgyát: önmagát? A feltett kérdések mögött meghúzódó jogos szándék persze az, hogy tisztázzuk: képesek vagyunk-e ugyanerre mások története esetén. Tudjuk-e magunkat függetleníteni – politikai személyiségek, társadalmi csoportok, kulturális közösségek, szellemi áramlatok vagy akár gazdasági folyamatok értékelése során – mindattól, ami velünk valaha is történt?

A szerkesztői kérdés úgy szól: Miért, hogyan lettem történész, s egy bizonyos terület szakértője? Erre bonyolult esetben is lehet viszonylag egyszerűen – akár egy mondatral – válaszolni. Ezért is érdemes továbbgondolni, és újabb kérdésekkel megtoldani az eredetit. Milyen történész lettem? Nem a minőséget tekintve, mert arról értékítéletet mondanak az arra illetékesek: a kollégák és az olvasók. Inkább abban az értelemben: milyen habitusú? Nemcsak az fontos, milyen témakörök mellett kötöttem ki. Sokkal inkább az, miként közelíték hozzájuk, milyen szempontok alapján tárom fel részleteit, szintetizálom a részeredményeket, s mondok értékítéletet az egészről. Egyáltalán: minősíték-e vagy csak regisztrálok? S mindez valóban tőlem függ, nem a tárgytól.

A dolog közepébe vágva: véletlenül lettem történész – és mégsem.

Elsőgenerációs értelmiségi vagyok. Az első szellemi hatások tehát nem otthon értek, hanem az iskolában. Szüleim, nagyszüleim (parasztnak, vendéglátósok) az anyagi javak előteremtésével és nem szellemi gyarapodásunkkal voltak elfoglalva. (Jelszószerűen fejezte ki ezt földműves nagyapám és – az ő hatására – anyám sokszor elhangzott mondata: „Az a tied fiam, amit megeszel.”) Társadalmi környezetünk, az életfeltételeket alakító politikai viszonyok később sem képeztek beszédtemát otthon. Olyan évben (1951) kezdtem tanulmányaimat, amikor a tanító néni kötelességének érezte elsőként arra utasítani bennünket: mindenkit „Előre!” köszöntéssel üdvözljünk. Gyermekkoromban a sport vonzott, középiskolásként emellett az irodalom. A könyveket kezdetben nem otthoni, hanem könyvtári polcokról emelhettem le, a – nagyvárosi mércével mérve – szegényes siklósi könyvtár polcairól. Saját „könyvtáram” előbb az Olcsó Könyvtár, majd a Diákkönyvtár 3–6 forintos, szerény kötetei révén kezdett gyarapodni. Sportoltam, irodalmat olvastam – és írással próbálkoztam. Ezért is akartam sportújságíró lenni. A *Népsport* akkori főszerkesztő-helyettese

tanácsára („Végezzen egyetemet, tanuljon nyelveket!”) jelentkeztem az ELTE orosz–arab szakára. Utóbbi útikönyvek és Germanus Gyula munkái hatására választottam. A sikeres felvételi ellenére, hely hiányában elutasítottak, s a Művelődésügyi Minisztérium felvételi eredményem alapján a Pécsi Tanárképző Főiskola magyar–történelem–orosz szakára irányított. Történt mindez 1963-ban, a forradalmat követő terrort, szigort felváltó „enyhülés” évében.

Eddig a véletlen, ami már magában foglalta a „mégsem”-et is. Jóllehet, a gimnáziumban fiatal magyartanárom dinamizmusa irodalom iránti vonzalmamat erősítette, volt egy tanárnőnk, a történelmet és földrajzot tanító dr. Barlay Magda, aki – kevéssé látványosan – életre szóló hatást gyakorolt rám. Még a háború előtt szerezte doktori címét, gazdag tudása, a jelenségek okait, a folyamatok lényegét, a személyiség történelemformáló erejét (az osztályalapú hivatalos történelemértelmezés időszakában) előttünk feltáró történelemóráinak jelentőségét később, a főiskolai tanulmányok idején ismertem fel. Itt hasonló élmények értek olyan kiváló *tanárok* részéről, mint Vas Károly és Dénes Béla. A kutató történészek nem ismerhetik nevüket könyvek címdalairól, folyóiratok tartalomjegyzékeiből – ők „csak” tanárok voltak, nem kutatók. Ám széleskörű és alapos felkészültségükkel, rendszerező képességükkel, komplex látásmódjukkal, emberségükkel olyanokban is felkeltették a történelem iránti érdeklődést, megláttatták velük a múlt feltárásának szépségeit, izgalmát és nehézségeit egyaránt, akik eredendően közömbösen viseltettek a „felvett” tárgy iránt. Végzés után már nem volt kérdéses, hogy három szakom közül történelemből fogok egyetemi diplomát szerezni.

Így kerültem mégis az ELTE-re – levelező tagozatra, immár történelem kiegészítő szakon, még nem hivatásként választva a tudományágot. Már korábban a politika felé sodródtam, ami később is vonzott. Ebbe az irányba terelt a korabeli hivatalos iskolai nevelés, amit nem ellensúlyoztak családi és baráti hatások. Mint legjobb tanulótl választottak ki KISZ-vezetőnek a középiskolában, 1960-ban. A munkát a főiskolán is folytattam. Ennek kapcsán is sokat olvastam – politikai és (politika)történeti munkákat – de nem sokfélélt, ami a szövegek szellemiségét illeti. Az olvasottak, hallottak – „ellenszövegek” ismerete, s más jellegű tapasztalatok hiányában – sokáig hiteles válaszokat látszóttak adni számos kérdésre. Mindezek hatására és eredményeként lettem függetlenített egyetemi, illetve főiskolai KISZ-titkár – miközben történeti ismereteimet igyekeztem gazdagítani a legpatinásabb magyarországi bölcsészkar padjaiban. Két évig, havonta három napon át. A főiskolán a képzés funkcionális jellege (az általános iskolai tanári feladatokra való felkészülés), az egyetemen a levelező képzés szűkös időkeretei miatt nem vehettem részt olyan intenzív szemináriumokon, melyek a történeti kutatómunkához szükséges módszertani felkészültséggel vértelmeztek volna fel.

Innen kerültem a Pécsi Tanárképző Főiskola történelem tanszékére tanársegédnek 1972-ben. A hetvenes években – jóllehet, változatlanul a pedagógusképzésen volt a hangsúly – a „tanárképzőkön” is követelménnyé vált a kutatómunka, azok oktatóitól is kezdték elvárni a fokozatszerzést. Az egyetemi doktori cím megszerzését szolgáló könyvészeti és levéltári búvárkodás, illetve a szintézis elkészítése során kellett először szembesülnöm módszertani felkészültségem hiányosságaival. Ezeket rész-

ben önállóan (a történeti szakmunkák metodikai vonatkozásainak tudatos elemzése révén), részben későbbi kollégáim segítségével pótoltam. E tekintetben különösen hálaival tartozom – a közülünk idén eltávozott – Szita Lászlónak, akinek fő kutatási területemet is köszönhetem. Megfelelő disszertációtémát keresve, ő adta kezembe a Nemzeti Egység Pártja (NEP) Baranya megyei iratanyagát, amivel Gömbös politikai pályája, illetve a politikai pártok és rendszerek vizsgálatára irányította figyelmemet – mondhatni: életre szólóan. S ő volt az, aki a kutatómunka rejtelmeibe is bevezetett. Jó tíz évvel később ezek „témaszpecifikus” elmélyítésében segített – az immár egyetemivé vált tanszéken – Ormos Mária, aki Pécsre kerülve iskolát teremtett, sokoldalúan segítve fiatal kollégáit, tanítványai szakmai fejlődését, kibontakozását.

Főiskolai-egyetemi oktatóként sem hagytam fel a politikai tevékenységgel: intézményen belüli feladatokat kaptam és vállaltam az MSZMP-ben. A párhuzamosan végzett kétféle munka kölcsönhatásai sokrétűen befolyásolták aktivitásom mindkét területét. Egyrészt azt eredményezték, hogy a politikai *szervező* a szakmában is az maradt: a tudományszervezést és -népszerűsítést ugyanolyan fontosnak tartva, mint magát a kutatást, az utóbbival azonos (vagy tán több) időt, energiát fordítottam az előbbire. Ennél fontosabbak és jelentősebbek voltak azonban a tartalmi hatások.

Gömbös Gyula politikai pályájának alakulását, ezen belül az általa átszervezett kormánypárt, a NEP történetét kutatva döbbsentem rá (mögleghetősen későn, csak az 1970–1980-as évek fordulóján) az addig „fasisztának” minősített miniszterelnök által kiépíteni tervezett rendszer és a korabeli „létező szocializmus” rendszerének hasonló vonásaira. S ezt nemcsak a kutatót témának, hanem politikai tapasztalataimnak is köszönhettem. A korabeli hatalom hirdett elvei és gyakorlata közötti ellentmondásokat, az ebből adódó emberi problémákat egy kar pártvezetőjeként kellett megélnem, tapasztalnom. Egy részleg irányítójaként tettem kísérleteket a – gyakran személyes tragédiákkal fenyegető – politikai és emberi konfliktusok humánus megoldására, a rendszer elemeinek ezt szolgáló módosítására. Felismeréseim a politika terén csak – más esetekhez képest – szokatlan, a „másként gondolkodókkal” szemben megértő, humánus megoldást eredményeztek helyi kérdésekben. Ez legfeljebb annyi eredményt hozott, hogy emberek egy csoportja – „mindkét oldalon” – tapasztalhatta: így is lehet, s ez befolyásolhatta reagálásaikat, cselekedeteiket más esetekben is. A rendszer egészen azonban nem változtatott.

Annál inkább a történeti problémák megközelítésével kapcsolatos látásmódon. A fentiek – sokakkal ellentétben – nem elfordítottak a politikatörténettől, hanem felerősítették érdeklődésemet iránta. Felerősítették, és új tartalmi elemmel gazdagították: az ún. szocialista rendszer, a bolsevik típusú pártok, illetve a kétféle diktatúra és vezető politikai erők összehasonlító vizsgálatával.

Felerősítették, és új szempontokkal gazdagították. Mindenekelőtt azzal, hogy nem elég az eseménytörténetet áttekinteni. A politikai folyamatok nem értelmezhetők a szervezetek, a rendszerek, azok intézményi kereteinek és működési elveinek módszeres vizsgálata nélkül. Ezen belül nem elég a struktúra fő elemeit, s a felső vezetést megismerni, hanem ugyanilyen fontos az alsóbb szintű egységek lehetőségeinek, a helyi vezetők személyiségének és mozgásterének – mindezekből fakadóan a nagypolitika lokális

módosítási esélyeinek feltárása. Ehhez pedig nélkülözhetetlen a politológia, a szervezet-szociológia eszköztárának használata. A politika alakulása és hatása aligha értékelhető megalapozottan a társadalom és elemei reakcióinak, viszonyulásának, s mindezek révén „visszahatásának” megismerése nélkül. A választások eredményeinek alakulását például csak részben magyarázzák a kormányzati politika, a pártok ideológiája és programjai, a külpolitikai hatások stb. tényei. Aligha érthetjük meg őket az egyes társadalmi csoportok, helyi közösségek saját helyzetének, ebből fakadó érdekeinek, mentalitásának, gondolkodásmódjának, értékrendszerének ismerete nélkül. Ez alapos társadalomtörténeti kutatást igényel – mégpedig mikroszintűeket. Miként a szervezetek, intézményrendszerek működési mechanizmusainak teljes értékű feltárása is. Ez irányította figyelmemet a helytörténetre, amit csak erősített az a majd' nyolc év, melyet a pécsi Várostitörténeti Múzeumban töltöttem. És a részletek folytathatók... Summa summárum: meggyőződésemmé vált, hogy politikatörténetet csak komplex módon – a gazdaság-, társadalom-, ideológia- és kultúrtörténeti szempontokat, politológiai, szociológiai és pszichológiai módszereket, illetve a makro- és mikrotörténeti nézőpontot ötvözve – lehet eredményesen művelni, s ezért csak így érdemes.

Mindez persze közel sem volt ilyen egyszerű. Mellbevágó és sokkoló új ismereteket, felismeréseket eredményezett. Olyanokat, melyek mások számára evidenciának számítottak – ha nyilvánosan nem is beszéltek róla. Olyanokat, melyek kikezdtek, sőt érvénytelenné, semmissé tettek sok mindent abból, amit addig gondoltam, véltem, hittem. S ami ezzel járt: sötétben tapogatózást, vívódásokat – eszmékkel, korábbi nézetekkel, s mindenekelőtt önmagammal. Vívódásokat: szakmai és morális értelemben egyaránt. Ezért nem is hirtelen megvilágosodásról volt szó, hanem hosszú és keserves folyamatról. Ami persze sok mindent meg is könnyített. Időt adott a problémák megemésztésére, a megoldások kiérlelésére – ha úgy tetszik kísérletezésre. Mindennek feltétele volt, hogy a „megvilágosodás” nem *külső változásokhoz* történő igazodás, hanem *belső tényezők*, saját felismerések eredménye volt – jóval a „nagy változások”, a rendszerváltozás előtt.

A „megélt történelem”, illetve annak (és egyben önmagam tevékenységének) értékelése, átértékelése további felismerésekkel szolgált. Az MDP, MSZMP történetét tárgyaló – egyelőre még sajnálatosan kis számú – munkát olvasva vált nyilvánvalóvá számomra, hogy azt teljes hitelességgel feltárni csak olyanok lesznek képesek, akik részesei voltak a szervezetek működésének, valamilyen szinten „belülről” láthatták az eseményeket, folyamatokat. Ez azzal, a bolsevik típusú állampártokra – általában: a diktatúrák uralkodó pártjaira – különösen jellemző momentummal van összefüggésben, hogy bennük számos döntés, információtovábbítás stb. titkosan, informális módon történt. Ráadásul a „sajátos” iratszelejtezési gyakorlat miatt fontos dokumentumok nem maradtak fenn. Így a pártszervezetek, testületek működése – az irdatlan mennyiségű iratanyag ellenére – nem rekonstruálható pusztán az írott és nyomtatott forrásokból, utóbbiak a személyes tapasztalatok nélkül gyakran tévesen értelmezhetőek. A „belső” személy feltáró munkája azonban csak abban az esetben hozhat megbízható eredményt, ha az illető képes felülemelkedni korábbi önmagán, függetleníteni magát esetlegesen meglévő személyes kötődéseitől, az azokból fakadó érdekeitől,

érzelmeitől; ha képes „kívülről”, a másik póluson lévők szemével is látni azt, amit „belsőlről” élt meg. Ez az attitűd – „sine ira et studio” – persze nem csak ezzel a témával foglalkozó, s nem csak a személyes érintettségű kutatók esetében követelmény.

A személyes aspektusok még egy fontos szakmai tanulsággal jártak számomra: a korábbinál sokkal nagyobb figyelmet kell fordítanom a személyiség szerepének vizsgálatára. Nemcsak az első számú és országos, hanem a helyi vezetők, illetve szervezetek egységei irányítóinak személyiségjegyeire, habitusára, mindezeknek a helyi szervezet működését befolyásoló, esetleg az országos trendeket módosító hatásaira is. S nem csak a társadalmi, politikai szereplők tekintetében.

Azóta a történeti munkák olvasása során fokozottan érdekel a szerző személye, személyisége is. Mert saját példából tudom: a történész – bevallja vagy sem, mi több: észreveszi vagy sem – mások történetébe is beleírja a sajátját. S így a történeti monográfia vagy tanulmány – miként egy regény vagy festmény – legalább annyit mond szerzőjéről, mint tárgyáról. És nem csak ilyen sajátos esetben, mint a mostani, amikor a kettő ugyanaz.

Id. Horánszky Nándor: Deák Ferenc lelkialkata és befolyása politikai pályájára

Sajtó alá rendezte: Ifj. Horánszky Nándor. Kairosz Kiadó, Budapest, 2003. 155 oldal

„A PSZICHOHISTÓRIA... A TÖRTÉNELEMBEN SZEREPET JÁTSZÓ
MOTIVÁCIÓ TUDOMÁNYA.”

Középiskolás koromban gyakran hallhattam, hogy a „mi lett volna, ha” típusú kérdéseket nem szabad feltenni, mert azok történetietlenek és tudománytalanok. Az egyetemen ezt már ritkábban mondták, sőt, gyakran egy „bár” szócska hozzátételével éppen ilyen jellegű kérdésfeltevésre biztattak. Többen kifejezetten alternatívákról, döntési lehetőségekről beszéltek, ami a múltat sokkal életszerűbbé, a nagy történelmi alakokat emberibbé tette. Miért döntött így? Miért nem úgy? Vajon végiggondolta döntése lehetséges következményeit? Ha igen, akkor talán mi is belehelyezkedhetünk az illető helyzetébe, ha kellő szorgalommal, szükséges kritikával elemzett, megfelelő mennyiségű információt gyűjtünk össze, és ha van bennünk elegendő empátia és intuíció. Ha elég jól dokumentált az adott történelmi szituáció, mi is végiggondolhatjuk ugyanazokat az érveket, és végül mi magunk is meghozhatjuk ugyanazt a döntést – vagy éppen egy másikat. És „a későn születés kegyelméből” rögtön el is bírálhatjuk az illető múltbeli személy döntését. Ezek után könnyedén ítélezhetünk is: Kossuth jól döntött, amikor kimondatta a trónfosztást, Napóleon rosszul tette, amikor megtámadta Oroszországot, és így tovább. A történelem voltaképpen ilyen egyszerű.

De valóban az? Valóban „dönthetünk” mások helyett? Belebújhatunk egy-egy történelmi személyiség bőrébe? Lehetünk – mondjuk egy történelmi szeminárium keretében – Napóleonok, Kossuthok vagy Deákok? Eljátszhatjuk Horthy vagy Nagy Imre szerepét egy-egy sorsfordító történelmi szituációban? „Ők” leszünk-e egy ilyen játék esetében?

Nyilván nem. Nem is lehetünk. Ha rendelkezésünkre állna is az összes információ, amelyeket mérlegeltek a döntésük meghozatalakor, ami már eleve eléggé valószínűtlen, akkor sem tudunk az ő fejükkel gondolkozni. Az összegyűjtött tények alapján mi csak a döntés racionális oldalát tudjuk – esetleg – rekonstruálni, ám ez a döntés a mi döntésünk lesz, mely a mi egyéb ismereteink, a mi gondolkodásunk, a mi érzelmi és lelki beállítottságunk függvénye. Az egykori történelmi személyiség lelkében dúló viharok, az ő személyisége, jellemző tulajdonságai (félelmek, előítéletek, határozatlanság, fellobbanó lelkesedés, és még sok-sok más, a döntés észszerűségét befolyásoló, alapvetően nem racionális jellegű szempont) számunkra sokkal nehezebben megfogható és teljesen szinte alig rekonstruálható. Igen keveset tudunk régen meghalt személyek (részben elfojtott) szenvedélyeiről, pozitív vagy negatív előítéleteiről, keserű tapasztalatokon alapuló jogos félelmeiről, vagy csak kóros szorongásairól. De aktuális testi, fizikai állapotuk is fontos lehetett, hiszen adott esetben ez is lehet egy döntés, egy esemény, egy viselkedési forma akár legfontosabb oka. Jókainak (per-

sze nem a történelmi hitelesség igényével írt) regényében, *A kőszívű ember fiai* című könyvben Haynau „a fejfájások éjszakáján” dönt úgy, hogy mégis kegyelmet ad a halálra ítélték utolsó csoportjának. Feljegyzések szerint Napóleon fáradt volt, ezért egy kicsit lefeküdt pihenni a Waterloo-i csata kevésbé lényegesnek ítélt szakaszában. A Szovjetunió vezetői a nyolcvanas évek elején az öregkor különböző betegségei miatt több ízben döntésképtelennek bizonyultak. Ugyanakkor egy-egy betegség, rosszullet sok esetben akár a kortársak számára is ismeretlen maradt, holott a döntést akár alapvetően meghatározta, így ennek történelmi megismerésére igen kevés esélyünk lehet, különösen a régmúlt századok vizsgálata esetén.

De teljesen irracionális lelki okok, az örültségbe hajló érzelmek, szenvedélyek is állhattak egy-egy fontos cselekedet mögött. A Ronald Reagan amerikai elnök ellen 1981-ben merényletet elkövető John Hinckley tettével egy távolról imádott filmszínész, Jodie Foster figyelmét akarta magára irányítani. Ha a nyomozás során mindezt nem vallja be, tettének indítékaira sohasem derül fény. Amennyiben megöli az elnököt, az örült merénylő a világpolitika alakulását is befolyásolhatta volna. A racionálisan gondolkodók számára merényletének indoka teljesen beteges, örült és irracionális. Ám be kell látnunk, hogy egy-egy döntés megszületésekor mások sem kizárólag racionális szempontokat vesznek figyelembe. Ha az érzelmek, indulatok, szenvedélyek tudatos ki-küszöbölését talán el is érhetjük, általános lelki beállítottságunkat, személyiségünk alapvonásait nem tudjuk levetkőzni. Mint ahogy egy esetleges testi vagy lelki betegség hatásától sem tudjuk magunkat mentesíteni. Így ha az események mögé akarunk látni, ezeket a szempontokat is érdemes figyelembe venni történelmi elemzésünk során.

Csak hogy ez még akkor is nehéz, ha saját magunk nemrég meghozott döntéseit próbáljuk elemezni. Ebben segítségünkre lehet egy kitűnő pszichiáter, néhány igazán jó és minket alaposan ismerő barát, vagy talán az is, ha sok Woody Allen-filmet nézünk. Ha azt hisszük, hogy ismerjük magunkat, és képesek vagyunk saját magunkat kívülről, hűvös objektivitással és távolságtartó racionalitással szemlélni, elvileg talán elvégezhetünk egy alapos és körültekintő elemzést saját döntésünkkel kapcsolatban. De mit tegyünk, ha nem saját magunkat kell analizálni? És nem is egy személyes ismerősünket, vagy egy kortársunkat, akire ugyanazok a mindennapi élmények és információk zúdulnak, mint ránk, hanem egy régen elhunyt, történelmi alakot, akiről nagyon keveset tudunk?

Úgy tűnik, itt még inkább rá vagyunk szorulva a történészi adatgyűjtésre. Mivel feltételezhető, hogy a döntéshozatal racionális volt, vagy legalábbis a racionalitásra törekvés lényeges szerepet játszott, ezért össze kell gyűjtenünk azokat az adatokat, érveket, figyelembe vett szempontokat, amelyeket hősünk is ismert. Ha az illető személyt mélyebben is szeretnénk megismerni, és megpróbáljuk megérteni személyiségét, célszerűnek tűnik végiggondolni, milyen szellemi hatásokon ment keresztül életében, kik mire tanították iskolás kora óta, milyen könyveket olvasott, mely munkák voltak a legnagyobb hatással rá általában, és különösen a vizsgált történelmi szituációt megelőzően. Kikkel találkozott, miről beszélt velük, mit olvasott közvetlenül a vizsgált esemény előtt, de akár azt is, hogy milyen zenét hallgatott a rádióban. Ha tudjuk, persze. Jó lenne tudni azt is, hogy éppen milyen fizikai, lelki állapot-

ban volt. És egyáltalán: milyen volt általában? Nyugodt és kiegyensúlyozott? Ingerlékeny? Könnyen fellobbanó? Vagy körültekintő és alapos? Befolyásolható? Vagy makacs és konok? Rengeteg kérdés, és a történész szeretne mindezekre választ találni. De lehetséges ez?

Bizonyos típusú kérdéseknél a történész más tudományágak képviselőinek segítségét is igénybe veheti. A pszichológia segítheti a történelmet az egyes döntések meghozatalát befolyásoló nem racionális elemek feltérképezésénél. Ha a pszichológia segítségével hívásával felvázolhatnánk egy-egy történelmi alak lelki beállítódását, lelkialkatát, az esetleg lehet egy ilyen elem. Ám a pszichohistoria (a pszichológia – különösen a pszichoanalízis – alkalmazása a múltra vonatkozó kutatásokra) sem ad bizonyos tudást: ha valaki például könnyen hevül – vagy ellenkezőleg: kényelemszerető és kudarckerülő – típus, az nem feltétlenül jelenti azt, hogy *mindig* a beállítódása, alaptermészete szerint várható, valószínűsíthető lépést teszi meg. Az ember sokféleképpen viselkedik, és ráadásul változhat is. Ennélfogva az így megszerzett tudásunkkal közelebb juthatunk a megértéshez, de nem érhetjük el teljesen azt.

Sajnos a történelmi személyiségek lelkialkata az esetek legnagyobb részében csak töredékesen ismerhető meg. Márpedig ha hiányoznak az ehhez szükséges adatok, nem lehet felvenni az anamnézist sem. Ahogy Botond Ágnes a pszichotörténelemről írt összefoglalásában fogalmaz, a pszichotörténészek jelentős része a történelmi tények összegyűjtése során nem tartja elsődrendű fontosságúnak a történettudomány módszereit és alaposágát, és emiatt eredményeik erősen megkérdőjelezhetőek lesznek. A pszichohistoria „hol régen volt híres embereket fektet a képzeletbeli pszichoanalitikus díványára, hol a család és a gyermekkor történelmi variációit vizsgálja (pl. olyan múltbeli történéseket elemezve, amelyek az általuk öröknek vélt anyai ösztön tömeges hiányára vagy torzulására utalnak), hol pedig a tömegek, társadalmi csoportok dinamikája mögötti pszichés rugókat igyekszik megtalálni.”¹

A pszichohistoria legfontosabb művelői egyetértenek abban, hogy az általuk művelt tudományág fő célja a történelmi motiváció felkutatása. Ahogy Lloyd de Mause megfogalmazta: „A pszichohistoria nem több és nem kevesebb, mint a történelemben szerepet játszó motiváció tudománya.”² Egy másik neves pszichotörténész, Henry Lawton szavaival: „A pszichohistoria annak a problémának az interdiszciplináris (de elsősorban a pszichoanalitikus alapelvekre épülő) tanulmányozása, hogy az ember miért cselekszik a történelemben úgy, ahogy cselekszik.”³ De Mause jellemző példája: a keresztes háborúkról szóló híres összefoglalásában Steven Runciman mindössze egyetlen oldalt szentel arra a kérdésre, hogy *miért* indult el sok ezer ember a távoli és ismeretlen Szentföldre, míg egy pszichohistorikus éppen erről írná művét.⁴

1 Botond 1991: 12.

2 De Mause, Lloyd: *Introduction. In: Les fondation de la psychohistoire.* Paris, 1986, 29. Idézi: Botond 1991: 13–14.

3 Lawton, Henry: *The Psychohistorians Handbook.* New York–London, 1988. Idézi: Botond 1991: 15.

4 Botond Ágnes 1991: 20. Runciman nagy összefoglalása magyarul is olvasható, vö. Runciman 1999.

A pszichohistória alkalmazói számára három fő tematikus műfaj különíthető el, ezek közül az egyik a pszichobiográfia, a másik a gyermekkor történetének pszichológiai vizsgálata révén levont következtetések módszere, a harmadik pedig a társadalmi csoportok kollektív pszichológiájának elemzése.⁵ A pszichohistorikus leggyakrabban a pszichoanalízis módszereit követi, ugyanis mindkettő abból indul ki, hogy az emberi cselekedetek mozgatórugói nem feltétlenül logikusak és pragmatikusak, lehetnek irracionálisak, sőt, akár öndestruktívak is.⁶ Erikson szerint a pszichiáter és a terapeuta voltaképpen közösen írja meg a páciens „történelmét”, így a történelmi személyiség is leírható ezzel a módszerrel. Ennek során a pszichotörténészek a szigorúan vett tudományosság számára olykor eretneknek tűnő fogásokat is bevetnek: az érzelmek, az intuíció, a fantázia és az analógiás gondolkodás is segíthet a vizsgált személyiség megértéséhez. Botond Ágnes szellemes hasonlatával élve, a pszichohistorikus munkamódszere hasonlít Agatha Christie hőséhez: Miss Marple is csak ül, kötetget, meghallgatja a felügyelő racionális elemekből logikusan felépített magyarázatát, valamelyik részletről eszébe jut a falujában, St. Mary Meadben élő mészároslegény vagy a lelkész felesége, és a hivatásos rendőröket sokszor az örületbe kergető analógiája a krimi végén mégis elvezet a megoldáshoz. Ugyanakkor – hangsúlyozza teljes joggal Botond Ágnes – a módszer csak a felügyelő által összegyűjtött információk segítségével lehet eredményes, tehát a jó pszichohistóriában éppúgy elengedhetetlen a történész által kellő kritikával összeállított ténygyűjtemény, mint az azok elemzésénél alkalmazott pszichológiai módszerek.⁷

DEÁK FERENC ALAKJA PSZICHOLÓGIAI MEGKÖZELÍTÉSBN

Deák Ferenc alakja kifejezetten alkalmasnak tűnik arra, hogy egy pszichobiográfia címszereplője legyen. Egyrészt felkészültsége, tudása, erkölcsi tisztessége, elvhűsége a 19. századi magyar történelem legnagyobb alakjai közé emelte, másrészt alkalma is volt az ország, a nemzet sorsát meghatározó döntésekben nem csupán közreműködni, hanem azokat állásfoglalásával, véleményével alapvetően meghatározni. Deák személyének fontossága megkérdőjelezhetetlen, ám személyisége annál több kérdőjelet vethet fel.⁸ Szinte legendás, „táblabírói” passzivitása, kényelemszeretete, bölcs és mérsékelt viselkedése és közvetítői szerepe a politikai ellenfelek között jogosan veti fel a kérdést, hogy mindezek csupán Deák tudatos, racionális döntésének eredményei, felvett viselkedési és politikai magatartási formák, avagy egy akaratától jórészt független lelkialkatról van szó. Ha alaposabban megvizsgáljuk politikai pályafutását, az aktív és passzív szakaszok váltakozását tapasztalhatjuk: némi vonakodást követően bátyja helyett kerül a pozsonyi diétára 1833-ban, majd 1842/43-

5 Botond 2003: 547–548.

6 Botond 2003: 19.

7 Botond 1991: 98–99.

8 „Deák Ferenc (politikus) személyisége mindmáig rejtély a magyar államférfiak XIX. századi sorában.” Takács 1991: 9.

tól fokozatosan visszahúzódik, s a felajánlott zalai mandátumot nem fogadja el, így sem az 1843/44-es, sem az 1847/48-as országgyűlésre nem megy el. Az 1848. márciusi változások hatására Batthyányék mégis azonnal Pozsonyba hívják, ahol elvállalja az igazságügyi miniszterséget, ám 1848 őszén visszavonul. Még részt vesz a Windischgrätzhez menesztett küldöttségben, de 1849-től kezdve politikai passzivitásba vonul, sőt, ez lesz a példa a liberális magyar politikusok számára. Mindebből az alkotmányosság rövid életű feltámasztásakor, 1860–61-ben lép ki, és az országgyűlés egyik vezéralakja lesz, hogy azután pár év kényszerű szünet után ismét a magyarországi politika első számú tekintélye lehessen, és megalkothassa élete fő művét, a kiegyezést. 1867 után azonban ismét fokozatosan háttérbe húzódik, és bár tekintélye folytán a legfontosabb kérdésekben a miniszterek rendre kikérik véleményét, ám az elvileg nevét viselő kormánypárt nem mindenben fogadja meg tanácsait, így ki is fakad: „Az ördög a ti vezéretek, nem én”. Az Angol királynő szállodába visszaszorulva, egyre súlyosabb betegség után éri a halál.

Nyilvánvaló, hogy Deák politikai pályafutásának hosszú és visszatérő passzív korszakai részben az országra nehezedő zsarnokság kényszeréből fakadtak, vagy más módon is, így pl. idős korában betegeskedésével magyarázhatók. Ebből a szempontból különösen érdekes az 1840-es évek közepén tapasztalható visszahúzóódás, mely önkéntes, és a liberális ellenzéki vezérek nemtetszésével találkozók, akik sürgetik Deák visszatérését a politikai élet élvonalába – jórészt hiába. Vajon ekkori passzivitása mögött nem kereshetünk aktuális politikai okok mellett mélyebb, Deák lelkialkatára visszavezethető motívumokat? A politikai szereplésről lemondó Deák vajon nem valamilyen testi vagy még inkább lelki betegség miatt dönt így?

Ezekre a kérdésekre is keresi a választ munkájában id. Horánszky Nándor (1899–1976). A szerző történelmi név viselője. Nagyapja, szintén Horánszky Nándor (1838–1902), Apponyi Albert gróf ellenzéki pártjának vezető politikusa, majd miután a Nemzeti Párt beolvadt a kormányzó Szabadelvű Pártba, alig egy hónapon keresztül, haláláig kereskedelemügyi miniszter. A szerző édesapja, Horánszky Lajos (1871–1944) a *Tisza István élete és kora* című monumentális munkában⁹ a dualista korszak második feléről rajzolt rendkívül adatgazdag képet. A két kötetben megjelent, összesen több mint ezer oldalra kiterjedő könyv ma is használható a kor politikatörténete iránt érdeklődők számára, bár szemlélete, nyelvezete ma már kissé régiesnek hat. Ugyanez elmondható a Deákról szóló, mintegy másfélszáz oldalas kötettről is, melynek szövegét 1949-ben kezdte papírra vetni az ideg- és elmeorvos szerző (151.). A kézirat egy része már korábban napvilágot látott az Antall József által szerkesztett *Orvostörténeti Közleményekben*,¹⁰ ám a 2003-as Deák-év alkalmából a család a teljes kézirat megjelentetésével kívánt tisztelni Deák emléke előtt. (154–155.)

Deák lelkialkatának feltérképezéséhez Horánszky nem a pszichoanalitikus módszert választotta, hanem Ernst Kretschmer (1888–1964) német ideggyógyász alkattanai tipológiájából indult ki. (Az *Orvostörténeti Közleményekben* megjelent

9 Vö. Horánszky 1994.

10 Horánszky 1972: 13–32.

cikk orvos lektora meg is jegyezte, hogy talán szerencsésebb és több eredményt hozó lett volna a mélylélektani megközelítés.¹¹⁾ Kretschmer annak az ókorig visszavezethető gondolkodási hagyománynak saját korában jeles képviselője volt, mely az emberek testalkata és vérmérséklete, lelkialkata között keresett összefüggéseket. Már az ókori Indiában megkülönböztettek gazella, szarvastehén és elefánttehén típusú nőket, ill. nyúl, csődör és bika típusú férfiakat. A legismertebb tipológia azonban Hippokratész nevéhez köthető, aki az emberi testnedvek különböző arányában és működésében kereste az emberek típusokba sorolásának alapját. Hippokratész eredetileg csak kolerikus és flegmatikus alaptípusokról írt, majd ez kb. 500 évvel később Galénosz révén kiegészült a szangvinikus és melankolikus típusal.¹² Ha a tipológia alapja ma már teljesen elavultnak is mondható, maguk a típusjelölő szavak a mindennapi közbeszédbe is bekerültek.

A későbbiekben is népszerű volt az a megközelítés, hogy az emberek testi alakja belső tulajdonságokkal is összefügg. Johann Kaspar Lavater (1741–1801) az átlagos, magas és alacsony emberek eltérő testi és lelki vonásairól értekezett, sőt, megalakította a vérmérsékleti típusok fiziognómiáját. Franz Joseph Gall (1758–1828) a koponyaalak és a személyiség összefüggéseit vizsgálta. De a szépirodalom is népszerűsítette ezt a gondolatot: elég, ha csak a magas, sovány és könnyen hevülő búsképű lovag meg nyugodt, realista és testes szolgája, Sancho Pansa jut eszünkbe.¹³

Az 1920-as években az alkati tipológia különösen népszerűvé vált, amit a test és lélek egysége gondolatának, illetve az induló endokrinológiai tanulmányoknak köszönhetett. A legismertebb ilyen tipológia megalkotója Ernst Kretschmer német pszichiáter és pszichológus volt. Kretschmer a tübingeni egyetemen volt főorvos (1913–1926), majd tudományos eredményeire is tekintettel Marburg an der Lahn egyeteme idegyógyász professzornak hívta meg, s húsz éven át működött itt.¹⁴ Kretschmer tipológiája közérthető volt, s a három fő testalkat-típus néhány száz speciális elmekórtani eset megfigyelése alapján határozta meg. Munkahipotézise szerint az elmebetegség tulajdonképpen a normális lelki élet kicsúcsosodása, eltorzulása, gátlása vagy fokozódása. Később több ezer egészséges ember vizsgálatával tette alaposabbá megállapításait.¹⁵

Kretschmer három testalkat-típust különböztetett meg: a testes, hízásra hajlamos piknikust, a vékony leptoszomot és az izmos atlétikust. Az egyes testalkatoknál bizonyos idegrendszeri megbetegedések nagy valószínűséggel fordultak elő, így a piknikusok közt nagyon sok volt a kedélybeteg, mániás-depresszív, a leptoszomokra jellemző volt a skizofrénia, míg az atlétikus testalkatúak körében indulatosságot, epilepsziát figyelt meg nagyobb arányban. Természetesen tisztában volt azzal, hogy az emberek nagy többsége nem szenved a fenti betegségek egyikében sem, de az volt a véleménye, hogy a szélsőséges állapotok patológiás ideáltípusokként hoz-

11 Horánszky 1972: 13.

12 Halász–Marton 1978: 6–8, Pléh 2000: 431.

13 Halász–Marton 1978: 10–12.

14 Sillamy 1997: 159, *Lexikon der Psychologie*. 1995: 248.

15 Halász–Marton 1978: 13–14, Pléh 2000: 431.

zájáruznak az egyes testalkatok személyiségképének jellemzéséhez. A testalkatok mellett a lelkialkatot is vizsgálta, és ún. biotípusokat állított fel: ciklotim (nyílt jellemű) és schizotim (zárkózott jellemű) lelkialkatú csoportokat, melyek összefüggnek a testalkattal. A ciklotim lelkialkat sajátosságai közé tartozik szerinte a hirtelen fel-fortyánó, de gyorsan elpárolgó indulat, a kedélyesség, a humor, a társaságkedvelő, szívélyes közvetlenség. A ciklotimek a gyakorlati élet emberei, nem vetik meg az élet örömeit, ezért hajlamosak a kényelemre és nincs bennük különösebben nagy becsvágy. A schizotim csoportba tartozók ezzel szemben zárkózott, kissé bizalmatlan, az ingerekre idegesen, olykor eltúlzottan reagáló emberek, fellépésük merev, rideg. A schizotimek szófukarak, hajlanak az elméleti megközelítésre, akár a fanatizmusra is, mert nehezen alkalmazkodnak a mindennapokhoz. Eszményeik érdekében aszketikus rajongással áldozatokat is hajlandók hozni. (11–14.)¹⁶

Kretschmer az egyes biotípusokon belül is felállított fokozatokat. A ciklotimek egyik szélsőséges állapota a hipomániás jellegű betegségben szenvedők csoportja, a másik a melankolikusoké, s a köztes állapotot szintonnak nevezte el. A schizotimeknél is a túlérzékenyek és az érzéketlenek közötti átmenetbe tartozik a többség. A fentebbi jellemzéseket Kretschmer híres emberekre is átvitte, így arra a következtetésre jutott, hogy a romantikus költők (pl. Schiller, Hölderlin, vagy akár Petőfi) schizotimek, míg a kutató, empirikus módszerekkel dolgozó tudósok (pl. Humboldt) inkább ciklotimek. Úgyszintén a ciklotimek csoportjába sorolta a jól szervező, az ellentétes oldalak között közvetítő gyakorlatias vezetőket (így Luthert és Mirabeaut), míg a schizotim vezetők idealisták és fanatikusok, hideg számítással törnek céljaik felé, mint pl. Kálvin vagy Robespierre.¹⁷

Kretschmer elméletét az tette könnyen érthetővé és népszerűvé, hogy az egyes lelkialkatok és testalkatok összefüggéseire mutatott rá: szerinte a ciklotimek testalkata túlnyomórészt piknikus, míg a schizotimek a leptoszom típusba tartoznak. Kretschmer ugyanakkor figyelmeztetett, hogy az egyes típusok ritkán fordulnak elő tisztán, hiszen különböző típusú emberek szoktak házasodni, így az átmeneti és keverék alkatok (az ún. ötvözetek) a leggyakoribbak, és az is előfordul, hogy a testalkat és a lelkialkat között sincs megfeleltethetőség. (15–16.)

Mint jóformán minden pszichológiai tipológia, Kretschmer is a személyiségnek csak egy, lényegesnek ítélt aspektusát ragadhatta meg, és ennek megfelelően osztályozta az embereket. Mivel a testi vonásokból indult ki, elmélete mára elavultnak számít. A típusalkotásban Kretschmerrel részben egy időben (így Carl Gustav Jung, vagy a náci fajelmélet előtt behódoló Erich és Walter Jaensch), részben utóbb (William Sheldon, Hans Eysenck, stb.) más megközelítéseken alapuló, kifinomultabb rendszerek is születtek, így Kretschmer modelljét ma már nemigen használják.¹⁸ Mivel felállított kategóriái valójában ideáltípusok, és maga is belátta, hogy az emberek többsége az „ötvözetek” átmeneti csoportjába sorolható, így a kevert tulajdonságok miatt az elmélet a vizsgált személyek jellemzéséhez keveset tud hozzátenni.

16 Halász–Marton 1978: 41–58, Pléh 2000: 431–432.

17 Pléh 2000: 432.

18 Sillamy 1997: 266–267, Pléh 2000: 432, Halász–Marton 1978: 15–25.

Horánszky Nándor a kretschmeri megközelítést alkalmazza Deákra, és megállapítja, hogy az egyértelműen piknikus testalkatú politikusra a ciklotim tulajdonságok voltak leginkább jellemzőek. (110–111.) Ugyanakkor nem teljesen „tisztá” lelkiakat, hiszen őseitől mind ciklotim, mind schizotim vonásokat örökölt. (89.) Mindennek Deák életének bemutatása során elsősorban ott lesz szerepe, ahol a szerző Deák passzivitásának okait keresi. Maga a könyv három, egymástól elkülöníthető részből áll. Az első fejezetekben – a kretschmeri tipológia bemutatása (11–16.) után Horánszky Deák Ferenc életrajzát írja meg, kidomborítva a betegségekkel, illetve általában a lelkiakkal összefüggésben ismert adatokat. (21–46.) Ezt követi a könyv legeredetibb része, Deák lelkialkatának vizsgálata. Horánszky előbb összegyűjti az általa ismert irodalomból a Deák jellemére, lelki tulajdonságaira vonatkozó adalékokat, így emberségről, realitásérzékéről, humoráról, etikai elmélyültségéről olvashatunk, de kitér vallásosságára¹⁹ vagy a nőkhöz való viszonyára, melyek a politikus – érthetően – legrejtettebb vonásai. (47–88.) Végül az adatok alapján levont következtetésekkel igyekszik magyarázni Deák betegségét, különösen az 1842 és 1854 közötti életszakasz panaszait. (95–116.)

A munkát általános történelmi fejtegetések zárják, Deák és a legnagyobb alkotásának tartott kiegyezés értékelése. (121–145.) A könyvnek ez a része tartható a legkevésbé sikerültnek, a művelt, történelmi érdeklődésű, ám nem szakmabeli szerző a két világháború közötti szellemiségnek megfelelően dicsőíti hőse nagyságát és tetteit. Ebben a részben viszonylag ritkán kerülnek elő a kretschmeri kategóriák, bár egy helyütt Deákot a „konciliáns közvetítő politikusok” ciklotim típusa „tökéletes megtestesítőjének” nevezi (132.). Deák értékelése itt általában elszakad a kretschmeri elmélettől, és sokkal inkább a Szekfű-féle stílusra emlékeztető, divatjamúlt esszét olvashatunk. Nem tekinthető véletlennek, hogy Horánszky kéziratát Nagy Miklósnak, a jeles Tisza-párti történétírónak és az agg Herczeg Ferencnek mutatta meg. Az is jellemző, hogy a 90. éve felé közeledő írónak éppen a kiegyezésről „nem lélekorvosként”, hanem „patriótaként” megírt fejezet tetszett a legjobban. (153–154.)

Ami Horánszky munkájának értékét és érdekességét adja, az a középső rész, ahol Deák lelkialkatának elemzésével foglalkozik. Ennek lényege jelent meg az *Orvostörténeti Közleményekben* is, így Horánszky mondanivalója elvileg ismert volt a kor kutatói számára. Ennek ellenére csak kevesen (Sándor Pál, Takács Péter, Molnár András) használták, és értékelésére nem nagyon vállalkoztak.²⁰

Horánszky megállapítja, hogy Deák a ciklotim típuson belül a szinten, azaz normális, átlagos csoportba sorolható, s csak idősebb korában mutatkozott nála eltolódás a „nehézvérűség”, a depresszív hajlam felé. (59.) Deák jellemvonásai mind ezt bizonyítják, sorolja a szerző. Társaságkedvelő, emberismerő és emberszerető, jótékony, szerény, jó kedélyű, anekdotázni szerető,²¹ a realitásokhoz ragaszkodó, azaz „Deákban tehát túlnyomó részben megtaláljuk a jellegzetes ciklotim tulajdonságokat”, de a gyakori negatív kísérőjelenségek (haszonlesés, élvhajzás, jellemtelen

19 Vö. Csorba 1994: 79–86.

20 Sándor 1986, Molnár 1998: 5–20.; értékelve is: Takács 1991.

21 Sándor 1986.

megalkuvás) nélkül. (61.) A megalkuvás tehát elvileg ciklotim tulajdonság volna, azaz Deák lelkialkatából egyenesen levezethető lenne a kiegyezés. Ám Horánszky Kossuthtal és követőivel szemben kitart amellett, hogy Deák etikai elmélyültsége, erkölcsi szilárdsága miatt erről szó sem lehet, és hangsúlyozza, hogy „egész életében egyetlen esetet sem találunk, hogy jobb meggyőződése ellenére akár gyengeségből, akár kényelemszeretetből, lagymatagságból álláspontját feladta, meggyőződését megváltoztatta volna.” (62.) Az általános ciklotim tulajdonságoktól eltérően Deák logikusan gondolkodó, egyszerűen és tisztán fogalmazó, jó szónok, melyek inkább schizotim vonások. (66.)

Különösen érdekes és fontos Deák passzivitásra való hajlama, mely a ciklotimek egyik szélsőségének, a depressziós „nehézvérűeknek” sajátja. Horánszky azonban elemzésével kideríti, hogy itt inkább a nagy ambíciók és a szereplési vágy hiányáról van szó, hiszen amikor Deák látszólag passzív, pl. órákon át az állatkertben kedvenc oroszlánjait vagy medvét nézi, vagy a tüzet bámulja, valójában töpreng vagy szellemi felfrissülést keres. A lustaságnak pedig – mellyel pedig Deák öngúnyval vádolta magát – ellentmondanak idős koráig jellemző hatalmas sétái, melyek szintén alkalmat adnak a gondolkodásra. És ha kellett, bámulatos önfegyelme és az erkölcsi szükség kimozdította passzivitásából, és a közösségért kész volt ismét a küzdőterre lépni. (81–83.) Láthatjuk tehát, hogy Deák lelkialkata alapvetően ciklotim jellegű, melyet néhány kedvező schizotim tulajdonság „rendkívül szerencsés ötvözeté” alakít. (86–87.)

DEÁK ELSŐ PASSZÍV KORSZAKA: 1842–1848

Deák passzivitásának kérdése különösen 1842 és 1848 között vált fontossá.²² A véres korteskedés felett érzett erkölcsi felháborodásra, továbbá betegségére hivatkozva Deák nem vállalta az országgyűlési követséget, és 1847-ben sem lett követ. Ez a visszavonulása sok kortársa szemében súlyos hiba volt, mert a reformereket legtekintélyesebb vezetőjétől fosztotta meg. A szabadságharc és főleg a kiegyezés utáni Habsburg-párti szemlélet pedig egyenesen azzal vádolta Deákot, hogy Kossuth emiatt tudta magához ragadni a vezérséget, és ezáltal indult el Magyarország „végzetes” útján. (29–32, 95–96, 101.) Mivel Deák betegségére is hivatkozott, Horánszky igyekezett felderíteni, hogy pontosan milyen kórban szenvedhetett. Megkísérelte feltérképezni testi panaszait, de a forrásokot elégtelennek és egymásnak ellentmondónak találta, így arra sem tudott egyértelmű választ adni, hogy bizonyosan volt-e szívbaja. (96–108, különösen 106–107.) Ezzel szemben kijelentette, hogy betegsége sokkal inkább lelki eredetű, és pedig búskomorság volt. A depresszió ugyan a ciklotimekre általában jellemző megbetegedés, ám az általában szokásos gyors lefolyás helyett hosszabb ideig elhúzódott, már amennyire az adatok hiánya és Deák némi

22 Király Béla – különben meglehetősen csekély tudományos értékkel bíró munkájában – egyenesen a „Deák mint Fabius Cunctator” címet adta az életrajz ezen fejezetének, és Deák határozatlanságáról is ír. Vö. Király 1993: különösen 97, 102, 104.

hipochondriára utaló kijelentései mellett ez megállapítható. Horánszky a depressziók fajtái közül Deák esetében kizártnak tartja a hisztériás depresszió lehetőségét, mint ahogy a neuraszténias-kimerüléssel depresszió sem lehetséges, hiszen – részben éppen betegsége miatt – ezekben az években Deák orvosai tanácsára sokkal kevesebbet dolgozott. A reaktív, azaz valamely megrázkódtatás, izgalom, külső ok hatására kialakuló depresszió lehetősége már sokkal nagyobb, hiszen mind a politikai események, mind Antal bátyja halála kiválthatott Deákban ilyen kóros következményt. Horánszky azonban mégsem erre, hanem a ciklotim lelkialkatú egyéneknél gyakoribb endogén, azaz alkati adottságú depresszióra gyanakszik. Ez megmagyarázná hosszabb lefolyását, és azt is, hogy Deák passzivitásának és búskomorságának csúcspontja (Horánszky szerint 1846 vége és 1847 eleje) időben távol esett a depressziót esetleg kiváltó csapásoktól, bátyja elvesztésétől vagy a büntetőjogi kódex el nem fogadásával elszenvedett csalódástól. (110–114.) Vagyis Deák passzív magatartása „nem más, mint akkori idegállapotának megnyilvánulása”, és nyomott kedélyét elsősorban a fenti belső, alkati okokkal magyarázhatjuk. A fanatizmus és a becsvágy hiánya csak erősíthette félreállási szándékát, hiszen emberszerető és mérsékelt alkata az erőszaktól ösztönösen irtózott, és „tudjuk, hogy ciklotimek olyan helyzetekben, melyeknek megoldására magukat alkalmasnak nem érzik, gyakran csődöt mondanak”. Vagyis félreállása nem gyávaságból vagy kényelemszeretetésből következett, hanem ez „lelkialkatából folyó és beteges állapota által is elősegített, várható magatartás [volt] olyan helyzetben, mely államférfiúi adottságainak semmiképp sem felelt meg.” (114–115.)

Bár Horánszky általában kifejezetten óvatosan és megengedően fogalmazott, és több helyen kijelentette, hogy Deák egyes cselekedeteinek, vagy éppen most tárgyalt passzivitásának a lelkialkat mellett más okai is lehettek, (pl. 111.) mégis érdemes szembesíteni az idegorvos-pszichiáter magyarázatát történészek elemzésével.

Horánszky megközelítésmódjához legközelebb már címválasztásában is Hanák Péter járt.²³ A fiatalkori marxizmusát maga mögött hagyó történész a cselekedetek motivációi között az osztályhelyzet determinizmusa helyett felveti „a genetikailag meghatározott alkat, a pszichológiailag értelmezett jellem és a nevelés” szerepét, de Deáknál a pszichoanalitikus megközelítésre csak félbemaradt kísérletet tesz,²⁴ hangsúlyozva, hogy a történelmi szituációban rejlő lehetőségek kihasználása vagy azok félreismerése nagyon sokrétű és bonyolult probléma, melyet a pszichologizáló magyarázatok sokszor túlzottan leegyszerűsítenek. Hanák abban is Horánszky nyomdokain halad (bár nem hivatkozik rá), hogy Deák karrierjének legsikeresebb szakaszait (1833 és 1843 közti reformkori tevékenységét, 1848-as miniszterségét és az 1860 és 1867 közötti éveket) azzal magyarázza, hogy a történelmi szituáció ekkor

23 Hanák 1994: 49–64.

24 „Deák Ferenc életét születésének tragikus körülményei mindvégig beárnyékolják.” Bár „nincs jele annak, hogy Deákot anyja halála a véletlen vétség büntületével töltötte volna el, de nagyon is valószínű, hogy a fájdalmas árvaság gyerekkorától gátlásokkal, depresszióra való hajlandósággal töltötte el.” A magányosságot oldották a kisvárosi tanulóévek, de nem a társasági élet és a bálók, hanem a közélet lett hivatása (Hanák 1994: 50). Hanák előadásában csak ez a részlet tekinthető lélektani megközelítésnek.

kedvezett leginkább Deák lelkialkatának, ekkor lehetett leginkább érvelő, s nem agitáló szónok, ekkor fejthette ki meggyőződését nyugodt köztanácskozásokon, hiszen Deák igazi „műfaja” a traktáció és a kodifikáció volt.²⁵

Horánszky művének ismerői közül Takács Péter hajlott legjobban a pszichiáter téziseinek elfogadására.²⁶ Horváth Mihály jellemzését idézve ő is feltűnőnek tartja, hogy képességeihez mérten Deák mennyire híján volt a hiúságnak és az ambícióknak.²⁷ Deák személyes tulajdonságait ismertette a közszerepléstől való vonakodást olyannyira lényeges vonásnak tekinti, hogy felveti: „Ha más korban születik, vagy a történelem nem kényszeríti magát reá, egy anekdotázó, jó kedélyű, duhajkodástól és szélsőségektől mentes társasági ember vált volna belőle, akit humanizmusáért, mértéktartásáért és életvidámságáért kedvel a környezete. Vagy jogi szakíró lett volna, bár a tudományos pályához hiányzott belőle a szorgalom.”²⁸ Takács azt is elismeri, hogy Horánszky elméletében „sok igazság van”, így ő is úgy látja, hogy Deák „zaklatott időkben, forradalmi szituációban, gyors elhatározást és cselekvést követelő pillanatokban sohasem volt ura igazán a helyzetnek. Ilyenkor átengedte a politikai élet irányítását egyéniségüknél fogva arra alkalmasabb személyeknek.”²⁹ Ugyanakkor Deák ciklotim lelkialkatának ellentmond, hogy bizonyos esetekben, „ha a szükség úgy kívánta, és meggyőződésével sem ellenkezett, Deák cselekvő részvételeivel mutatott példát. Politikusi elkötelezettsége fölé kerekedik minden esetben alkati sajátosságainak. A félreállítás akkor következik be, amikor meggyőződése kerül konfliktusba a történelmi folyamattal.”³⁰ Összegezve a fentieket, megállapítja, hogy „Sors, jellembeli adottság, történelmi látásmód, meggyőződés és származás egyformán a közjogi küzdelmek élére állította Deákat...”³¹

Kitűnő munkájában Sándor Pál Deák politikai szereplését elsősorban erkölcsi felfogásával magyarázza. Miután a szerző Deák személyiségével és életének eseményeivel egybevetve finom érzékenységgel elemzi az anekdotákat, megállapítja, hogy ha erkölcsi alapú politikai meggyőződésével szemben kellett volna cselekednie, inkább túrt és visszavonult. Az 1843-as visszalépést is ennek tulajdonítja: Deáknak „emberélet árán nyert megbízatás nem kell”, mert ezzel egész politikájának erkölcsi megalapozottsága veszne el. Az aktuális politikai célok megvalósításában sem bízott ekkor, és morális indokok is a visszavonulást erősítették. Álláspontja mellett még elvbarátai, pl. Csányi László kemény és igaztalan vádjaival szemben is kitartott, ugyanakkor éppen barátai értetlensége nagyon fájt neki.³²

Sándor Pál egy korábbi tanulmányában ismerteti Deáknak azt a sógorához intézett, 1842-es levelét, melyben részletesen kifejti az aktuális politikai helyzetről borúlátó véleményét, amit elsősorban a kiéleződő nemzetiségi viszonyok, a szlávok foko-

25 Hanák 1994: 51.

26 Takács 1991, különösen 9–19.

27 Horváth 1886: I/350–351.

28 Takács 1991: 15.

29 Takács 1991: 13.

30 Takács 1991: 12.

31 Takács 1991: 19.

32 Sándor 1986: 104–113. Az idézett szavakat az őt meglátogató Degré Alajosnak mondta.

zódó aktivitása és a cári Oroszország erősödése okozott.³³ Horánszky ugyan nem ismerhette munkája írásakor az Oszterhueber Józsefnek szóló sorokat, de az általa fő forrásmunkaként használt Ferenczi-féle életrajzban is,³⁴ és Ferenczi egy külön tanulmányában is³⁵ olvasható erről a kérdéstről, a Deák és Wesselényi közti levelezés néhány ekkor keletkezett darabja kapcsán. A levelek alapján Deák általános elbizonytalanodása, a politikai közeljövő pesszimista megítélése már a véres zalai követválasztás előtt kimutatható.³⁶ Deák 1842/43-as pesszimizmusát Horánszky mégis elsősorban lelki eredetű, s a politikus lelkialkatából következő kedélybetegségének tulajdonítja, és nem tesz különbséget ekkori passzivitása és az 1846/47-re elhatalmasodó, testi panaszokban is megnyilvánuló betegsége miatt kényszerből vállalt tétlensége között. (102–108.) Ezzel szemben 1843-as visszalépését elsősorban politikai okokkal magyarázza Körmöczy Katalin. Deák nem látott esélyt sikerre politikai taktikája, a törvényeken alapuló, az ellenzéki irányzatokat összebékíteni kívánó politikai elfogadására, és az egyes reformügyekben (a liberális szellemiségű büntetőjogi kódex és a nemesi adózás kérdése Zalában) is kudarcot vallott.³⁷

Estók János népszerű életrajzában több oldalról megközelítve igyekszik megmagyarázni Deák visszavonultságát. A zalai véres követválasztás, a háziadó körüli kudarok, az egyre indulatosabb és személyeskedő politikai stílustól való irtózás mellett a büntetőjogi kódex kapcsán elszenvedett személyes csalódást említi, továbbá az eleve borúlátó Deák elbizonytalanodását a Habsburg-birodalom jövőjéről. Új elemként jegyzi meg, hogy Antal bátyja halála után a birtok igazgatásának nyúga is Deák Ferenc nyakába szakadt. Kitér Deák betegségére is, ám azt csak testi kórnak láttatja.³⁸

Molnár András, minden bizonnyal Deák jelenlegi legjobb ismerője is több szempontot sorol 1843-as visszalépésének indoklásakor. Magánéleti társtalansága, különösen bátyja 1842-es halála után, csak fokozta általános pesszimizmusát Magyarországon bel- és külpolitikai eseményekről, s így nehezebben tudott személyes kudarcain felülemelkedni.³⁹ Mivel „Deák elvesztette reményét, hogy elveit érvényre juttassa, ezért inkább visszavonult az országos közélettől, mintsem feladja meggyőződését” – emeli ki a morális elem fontosságát.⁴⁰ Molnár elkülöníti Deák 1843-as, inkább politikai és erkölcsi okokra visszavezethető passzivitását a negyvenes évek közepén tapasztalható visszavonultságtól, melyet betegségével magyaráz. A kór eredetét – Horánszky vélekedését elfogadva – a depresszióban keresi, és hangsúlyozza, hogy a fizikai tünetek valóban akadályozták Deák politikai működését, így pl. 1846. március 3-án betegsége miatt félbe kellett szakítania megyei közgyűlési beszédét, sőt, a teremből is távozni kényszerült.⁴¹ Deák kedélyállapotát tovább rontották

33 Sándor 1979.

34 Ferenczi 1904: I/327–339.

35 Ferenczi 1900.

36 Vö. Hanák 1994: 52–53.

37 Körmöczy 1992: 51–61.

38 Estók 2003: 38–43.

39 Molnár 1998.

40 Deák–Molnár 2003: 61–62. (A vonatkozó rész Molnár András munkája.)

41 Molnár 1998: 6, 9–11. és 14–15.

azok a támadások, melyek kétségbe vonták, hogy valóban beteg, és megfutamodással vagy lustasággal vádolták.⁴²

A PSZICHOHISTÓRIAI MEGKÖZELÍTÉS HASZNA

Mindenekelőtt szögezzük le, hogy Horánszky könyve nem pszichohistóriai mű a szó szűkebb értelmében. A munka, tartalmilag is különváltan, részben egy személyes adatokra összpontosító biográfia, részben pedig egy Kretschmer elméletét felhasználó orvostörténeti elemzés. (Most nem említve a teljesen elavultnak számító, esszéisztikus befejezést.) Horánszky az orvostörténeti elemzéseiből azonban nem von le messzemenő következtetéseket. Jellemző, hogy mikor a Deák fő művének tartott kiegészítés háttérét rajzolja fel, feltűnően kerüli a Deák lelkialkatának elemzéséből levont konklúziókat. Testes és kényelemszerető volt – ezt tudjuk. Ez a piknikus testalkat és a ciklotim lelki beállítódás jellemzője Kretschmer szerint – ezt is elfogadhatjuk. De hogy Deák emiatt hajlott volna az egyezkedésre Béccsel – nos, ezt Horánszky sem állítja. Azt mondhatjuk, hogy ami Horánszky erénye, vagyis az elmélet óvatos kezelése, az adatoktól túlságosan elrugaskodó megállapítások hiánya, – az egyúttal a munka hátránya is. A könyv révén nem ismerjük meg alaposan Deák lelki alkatát, és nem tudunk meg többet egyéniségéről annál, mint amit a „hagyományos” történetírók munkáiban is elolvashatunk.

Hozzátehetjük azonban, hogy ami igaz az írott forrásokból levont óvatos következtetésekre, azt nem mondhatjuk el a képi ábrázolások magyarázata kapcsán. Igaz, az írott források kezelésénél sokkal nehezebb 18. század végi portrék (18.) „fagatása”. Deák őseinek testalkatát vizsgálva Horánszky a nagyszülők igencsak gyenge minőségű, képzetlen és provinciális festőre utaló arcképei alapján von le következtetéseket azok testességére. Az így kissé elhamarkodottan megállapított piknikus testalkatot túlságosan könnyedén kapcsolja össze a róluk fennmaradt családi legendákkal (!), miszerint a nagyanya költekező volt, hogy máris kikerekedjék a jellemrajz, a kretschmeri elmélet segítésével. (17.)

Horánszky Nándor a Deákra vonatkozó adatok vizsgálata során kizárólag nyomtatásban megjelent műveket, elsősorban Deák-életrajzokat használt. Bár ezek részben valóban alaposnak tekinthetők (mint Ferenczi Zoltán századfordulós, háromkötetes biográfiája⁴³), részben pedig Deákot közelről ismerő személyektől (így családtagoktól, mint Széll Kálmánné Vörösmarty Ilona, Deák nevelt lánya⁴⁴) származnak, mégis, már a bibliográfiát áttekintve is hiányérzetünk támad. Horánszky

42 Pl. Körmöczy 1992: 64.

43 Ferenczi 1904.

44 Széll Kálmánné Vörösmarty Ilona: *Emlékeim Deák Ferenc politikai és magánéletéből*. Budapest, 1925. Ugyanakkor gyakran idézi a meglehetősen megbízhatatlannak számító, nagy mesélőkedvű „vajda”, Eötvös Károly műveit is. (*Emlékezések*. Budapest, 1901; *Utazás a Balaton körül. I–II*. Budapest, 1901; *Deák Ferencz és családja. I–II*. Budapest, 1902; Deák szülőföldéről: *Vasárnapi Újság* 1903, 42. szám 693–697. és 43. szám 710–711.) Bár megjegyzi, hogy Eötvös műveinek hitelességéhez kritika fér, ám ettől eltekint, mert Deák unokaöccse, id. Tarányi Ferenc a szerző édesapjának kijelentette, hogy mindez a Deák-könyvre nem áll, mert abban „a színvalóságot írja le”. (147.)

összesen 79 munkát tüntet fel itt (146–150.), de ezek egy része – nem számítva a tíz pszichológiai szakmunkát – egyáltalán nem tartalmaz közvetlenül Deák életére vonatkozó adatokat. (Szerepel köztük egy Goethe-életrajz és Renan: *Jézus élete* c. munkája is.) A Hernádi Mihály által összeállított Deák-bibliográfia (ez Deák művei mellett a róla szóló műveket is tartalmazza, beleértve a sajtóban megjelent cikkeket is) 1818-tól 1950-ig, azaz a könyv megírásáig (153.) ezzel szemben összesen 1008 tételet tüntet fel!⁴⁵ Persze nem állítjuk, hogy Horánszkyknak, mint ideg- és elmeorvosnak ezeket mind végig kellett volna olvasnia, de feltűnő, hogy a történészek, mint pl. Molnár András, aki levéltári kutatásokkal is kiegészítette ismereteit, mennyivel több adatot ismernek a fiatal Deákról, mint Horánszky.

Különösen igaz ez Deák fiatal- és gyermekkorára, melyek abból a szempontból fontosak, hogy egy pszichoanalitikus megközelítés számára ez az időszak kulcsfontosságúnak számítana. Deák születésének körülményei is (anyja meghalt, búskomorra vált apja eltaszította magától és rokonok nevelték) indokolnának egy ilyen elemzést. Ismerve Deák nőtlenségét, sőt, a nők hűségével kapcsolatos negatív véleményét, kézenfekvő volna ezek között az adatok között valamilyen összefüggést keresni. Ez az elemzés azonban még várat magára, még ha Sándor Pál érzékeny tollal megírt könyve⁴⁶ igen sok szempontból meg is felel ennek az igénynek. (Különösen a 6. fejezet szellemes elemzésére gondolunk, amikor egy gyermekkori játék során elszenvedett bal esetről, s az ehhez kapcsolódó halálfélelem felnőtt kori hatásáról ír a szerző.⁴⁷) Ám Sándor Pál is csak néhány, évtizedekkel később mesélt anekdotából tud visszakövetkeztetni, a gyermek- és serdülőkorra nézve nagyon kevés „pozitív” adat áll rendelkezésre hősünkről.⁴⁸ De igaz ez az ötvenes évek első felére is, hiszen csak későbbi visszatekintések révén pillanthatunk be Deák ekkori politikai gondolatvilágába.⁴⁹

Nem állítjuk, nem is állíthatjuk, hogy a pszichológia módszerével nem lehet új, akár alapvető magyarázatokat találni történelmi tények, személyiségek vagy események, tettek jobb megértéséhez. Ehhez azonban elengedhetetlen, hogy az elemzés előtt a pszichiáter vagy az orvos rendelkezzen a szükséges mennyiségű történelmi adattal – és azokat a történettudomány elvárásainak megfelelően kezelje. A történettudományos szempontból is elfogadható, értékes források hiányában minden elemzés eleve csak féltudományos vélekedés lehet. Forrásainak összegyűjtését vagy saját magának kell elvégeznie, vagy a történészek által feltárt adatokat használhatja. Ez azonban nagyon leszűkíti a pszichohistoria alkalmazhatóságának körét. Nem véletlen, hogy a pszichohistorikusok számára Hitler kedvelt „célszemély”: mivel a modern korban élt, és működése hosszú évtizedeken át kellően fontos volt már kortársai számára is, milliányi adatot tudunk róla, akár viselkedését, személyiségének egyes apróbb meg-

45 Hernádi 1992.

46 Sándor 1986.

47 Sándor 1986: 94–103.

48 Deák zalai éveinek legalaposabb ismerője szerint „Deák Ferenc életének Tárnokon töltött első öt évéről egyetlen hiteles forrásunk sincs.” (Molnár 2003: 31.) Vagy a Deák vallásosságát vizsgáló Csorba László is kénytelen kijelenteni: „Közismert, hogy mennyire kevés adat vet némi világot a gyermek Deák világnézeti kötődéseinek kezdeti, kialakulási körülményeire.” (Csorba 1994: 80.)

49 Deák–Molnár 2003: 88, 96.

nyilvánulási formáit tekintve is. (Persze így is lehetséges, hogy az egyes tények alapján a pszichohistorikus olyan következtetésekre ragadtatja magát, melyeket bizonyítani, vagy igazolni nem tud, mint például Robert G. L. Waite, aki Hitlert szexuálisan perverznek, szadomazochista beállítottságú személynek gondolja.⁵⁰)

A ránk maradt források szempontjából mostohább helyzetben van a 19. századi történelem kutatója, hiszen eleve kisebb mennyiségű adattal kell beérnie. Ráadásul ezek – talán a magánéletet a 20. századinál sokkal inkább tiszteletben tartó korabeli erkölcs miatt – a pszichohistorikus számára jobbára értékelhetetlenek, vagy legalábbis sokkal kevesebbet árulnak el a vizsgálandó személy belső érzéseiről, lelki konstitúciójáról. Ez a helyzet Deákkal is: lelkialkatának teljes megértése jóformán lehetetlennek tűnik.

Ifj. Bertényi Iván

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Botond Ágnes 1991: *Pszichohistoria – avagy a lélek történetiségének tudománya*. Budapest
- Botond Ágnes 2003: *Pszichohistoria*. In: Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.) *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek*. Budapest, 532–556.
- Csorba László 1994: Deák Ferenc liberális katolicizmusa. In: *Deák Ferenc, a liberális politikus. A Zalaegerszegi Liberális Klub konferenciája, 1993. szeptember*. Budapest, 79–86.
- Deák Ágnes – Molnár András 2003: *Deák Ferenc*. Budapest
- Estók János 2003: *Igazság és törvény. Deák Ferenc élete*. Budapest
- Ferenczi Zoltán 1900: Deák két levele s a szláv kérdés 1842–43-ban. *Budapesti Szemle* (102. k.) 280. sz. 30–46.
- Ferenczi Zoltán 1904: *Deák élete. I–III*. Budapest
- Halász László – Marton L. Magda (szerk.) 1978: *Típustanok és személyiségvonások*. Budapest
- Hanák Péter 1994: Deák Ferenc, a kiegyenlítő. Alkat és szituáció összefüggései. In: *Deák Ferenc, a liberális politikus. A Zalaegerszegi Liberális Klub konferenciája, 1993. szeptember*. Budapest, 49–64.
- Hernádi Mihály 1992: Bibliográfia 1818–1990. In: Körmöczi Katalin: (szerk.) „...a mi megmarad, fordítsa jó célokra”. *Deák Ferenc hagyatéka*. Budapest, 359–425.
- Horánszky Lajos 1994: *Tisza István élete és kora. I–II*. Budapest
- Horánszky Nándor 1972: Deák Ferenc lelki alkata és betegségének befolyása politikai pályájára. *Orvostörténeti Közlemények* 64–65. 13–32.
- Horváth Mihály 1886: *Huszonöt év Magyarország történelméből, 1823–1848*. Budapest
- Király Béla 1993: *Deák Ferenc*. Budapest
- Körmöczi Katalin 1992: Deák Ferenc életútja. In: Körmöczi Katalin (szerk.) „...a mi megmarad, fordítsa jó célokra” *Deák Ferenc hagyatéka*. Budapest, 9–228.
- Lexikon der Psychologie*. Hrsg. vom Faktum Lexikoninstitut. Gütersloh–München, 1995.
- Molnár András 1998: Deák Ferenc a forradalom előtt. In: Molnár András (szerk.) *A Batthyány-kormány igazságügyi minisztere*. Zalaegerszeg, 5–20.

⁵⁰ Waite 1998.

- Molnár András 2003: *A fiatal Deák Ferenc. A felkészülés és a zalai pályakezdet évei 1803–1833.* Budapest
- Pléh Csaba 2000: *A lélektan története.* Budapest
- Runciman, Steven 1999: *A kereszties hadjáratok története.* Budapest
- Sándor Pál 1979: Deák politikai koncepciójához. (Ismeretlen levele 1842-ből). *Történelmi Szemle* 2. 262–282, maga a levél: 263–275.
- Sándor Pál 1986: *Az anekdotázó Deák Ferenc.* Budapest
- Sillamy, Noerbert: 1997: *Pszichológiai lexikon.* Budapest
- Takács Péter 1991: *Deák Ferenc politikai pályája 1849–1865.* Budapest
- Waite, Robert G. L. 1998: Adolf Hitler antiszemitizmusa: történelmi és pszichoanalitikus tanulmány. In: Hunyady György (szerk.) *Történelmi és politikai pszichológia.* Budapest, 340–366.

Lackó Mihály: Széchenyi elájul. Pszichotörténeti tanulmányok
/A múlt ösvényén/ L'Harmattan, Budapest, 2001. 207 oldal

„Képzeljünk el valakit, aki nem mi vagyunk. Nem egyszerű, hisz mást se tudunk mondani, mint én, én, én... Szóval valaki más. Mást gondol, más az értékrendje, másra szavaz, másféle nyakkendőrtüket hord. Mindezekért kissé olyan, mintha őrült volna.”¹

Ha a történettudomány feladatául elmúlt korok és emberek mind mélyebb megértését tűzzük ki, úgy be kell látnunk, az életrajzírás a különösen nehéz feladatok közé tartozik. A biográfia ugyanis az a műfaj, amelynek művelésében lehetetlen ellepleznünk a megértő szubjektum előfeltevéseit – saját hangunkat, kételyeinket, bizonytalanságainkat, melyek a megérteni vágyott egyén tetteinek és gondolatainak magyarázatát illetik. Nem mintha egyéb műfajok esetén rejtőzködésünk tökéletesen sikeres lenne, de míg ott előbb-utóbb akad valamilyen körülmény, amit magyarázatként jelölhetünk meg, az egyéni motivációkról csupán sejtéseink lehetnek, még akkor is, ha a vizsgált személy maga ad róla felvilágosítást. Joggal helyezkedhetünk tehát arra az álláspontra, miszerint a *biográfia a feltételezések műfaja*. Hogy ezt a problémát megoldja, vagy inkább megkerülje, a történész (legtöbbször öntudatlanul) kénytelen a racionális ember képzetével operálni, és a saját racionalizmusa szerint leginkább helyénvaló magyarázattal összeforrasztani az életrajz már-már széthulló elemeit.

A pszichohistoria, úgy fest, megoldást kínál a „miért?” kínzó kérdésére. Habár remélhetőleg túlléptünk azon az időszakon, amikor a történettudomány a „*mi történt?*”-re kereste a választ, szemben a pszichohistoriával, melynek a „*miért?*” kötötte le a figyelmét,² és manapság már a történészeket is érdekli a magyarázat (talán mindig is érdekelte, csak épp a „*mi történt?*” jelentette a választ), az egyéni okok feltárása jobbára még mindig intuitív módon zajlik. A pszichohistoria ennek az intuíciónak a tudományosabb, egzaktabb módszerrel való helyettesítésére lehet alkalmas. Hogy miként és milyen buktatókkal, arra most nem feladatom kitérni, elég csak a pszichológia egzakt mivoltának kérdésességére utalnom. Lackó Mihály tanulmányainak gyűjteményét végigböngészve egy dolog mindenesetre kitűnik: nem kevés pszichohistoriai vonatkozása van. Hogy pontosan melyek ezek a vonatkozások, arra bővebben is kitérek majd.

A *Széchenyi elájul* Lackó Mihály posztumusz egybegyűjtött tanulmányait tartalmazza. Látható, a szerkesztő Gyáni Gábornak és Pajkossy Gábornak jó marketingérzékkel sikerült a legfigyelemfelkeltőbb című dolgozatról elkeresztelni a kötetet. Ugyanők kissé meg is keverték a tanulmányok keletkezésének időrendjét, az első és az utolsó darabot megcserélve. Hogy mi állhat a sorrend ilyenén beosztása mögött, arra csak tippelni lehet. (Tessék, még szó sem esett a biográfiáról, máris találgatni kezdtem.) Valószínűnek tartom, hogy teoretikus jellege emelhetette az *Indivi-*

1 Esterházy Péter: Esti Kornél beszédet tart. *Alföld* 2005/5. 3.

2 Vö. Botond Ágnes: Pszichohistoria. In: Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.) *Bevezetés a társadalomtörténetbe*. Budapest, 2003. 534.

duális és kollektív biográfia című írást a kötet élére. Amennyiben az életmű 1986-tól 1999-ig sorjázó darabjait összefüggő szövegnek tekintjük, a legvégül született, a biográfiaszerző műfaji meglátásait fejtegető tanulmány sajátos kontextusba helyezi a megelőző írásokat, olyan történetet rajzolva ki a háttérben, melynek szerző-főhőse gyakorlati munkájából szűri le elméletét. A kronológiai szemponttól eltekintő elrendezés viszont a szerző teoretikus pallérozottságát emeli ki, mintegy az egész kötet kulcsaként tekintve a bevezető darabra.

A sorrend koncepcióját illető megjegyzések azonban szükségtelenül sarkítanak. A kötet minden egyes darabjából kiviláglik ugyanis, hogy elbeszélőjük kivételesen reflexív, a szövegekre nem pusztá médiumokként, de az utolsó betűig jelentésteli alkotásokként tekintő, tudatosan olvasó történész, aki tisztában van az értelmező esendőségével (a viszont-indulatáttétellel, hogy a pszichoanalízis szakkifejezésével élünk), és aki számára a filológia nem mellékes kötelezettség, hanem interpretációs fegyvertár.

Az „utolsó betű” kifejezésnek sajátos értelmet ad a kiadás színvonala. A közzétett szövegek ugyanis hemzsegnak a betűhiányoktól, elírásoktól – még a Grünwald Béla életét és betegségeit tárgyaló is, amely pedig könyv formában már megjelent a Magvetőnél. A hibákat most nem boncoljuk hosszasan, mivel Fenyő Ervin ennek minőségét szóvá tette.³ Személy szerint korántsem tartom annyira értelemzavarónak a hibákat, sőt, egyik-másik a nyomda (?) ördögének humorérzékéről is tanúságot tesz. (Gondolok itt például az „esti betegségre” (175.), ami nem feltétlenül azonos a testi betegséggel, a „válasz tóközretre” (181.) vagy a „csak is merte” (185.) kifejezésre, ami már-már a „királynét megölni” klasszikusát idézi.) Az olyan „balesetek” azonban, mint a forrásként idézett szövegek egy részének lemaradása vagy a pontatlan, hiányos idézetek feletti elsiklás elgondolkodtató mértékben sodorja veszélybe a megértést. Mindezt Fenyő részletesen taglalja.

Most azonban lássuk magukat a tanulmányokat, alávetve magunkat a szerkesztők választotta sorrendnek. A már említett *Individuális és kollektív biográfiához* (9–15.) Fenyő a következő, felemásan elismerő megjegyzést fűzi: „Öröm számomra, hogy nincs benne minden készen.”⁴ Olvasatom szerint azonban az eredetileg előadásként elhangzott eszmefuttatásnak semmilyen szempontból nincs híja. Írásában a szerző voltaképpen arra az egyszerűnek tűnő kérdésre keresi a választ, hogy van-e lényegi különbség az individuális és kollektív biográfia között, különösen, ami személyiségképüket és eljárás módjaikat illeti. A kérdés megválaszolhatóságának tétje, hogy az egyik életrajzírás módszertani felfrissülésének forrása lehet-e a másik. Lackó mindkét kérdésre tagadó választ ad, hiszen vizsgálódása szerint az életírás mindkét megközelítési módja a tetszőlegességre és előzetesen megalkotott feltételekre hagyatkozik, amikor szempontot választ a személyiség magjának meghatározásához; másrészt egyikőjüknek sincs biztosabb fogódzója annak eldöntéséhez, hogy a személyiség mely jegyei korfüggőek, és melyek a valóban egyediek. Sőt, Lackó

3 Fenyő Ervin: „Lelki eszmélet szerint.” Lackó Mihály: Széchenyi elájul. Pszichotörténeti tanulmányok. BUKSZ 2002. Ősz. 207–215.

4 Fenyő 2002: 208.

a pszichológiát is a két (azaz ezek után: egy) biográfiai nézőpont mellé sorolja, már ami a fenti nehézségeket illeti.

Hogy a pszichológia a megértésre való képesség tekintetében nem lehet feltétlen menekülési útvonal a történetírás számára, az ebben a tanulmányban merül fel először, de a kötetben nem utoljára. Amennyiben pszichotörténeti szempontokat érvényesítő példatárra számítva vettük kézbe a könyvet (legalábbis ilyen reményekre jogosít fel az alcím), akkor ez a tanulmány komoly kételyeket ébreszthet bennünk. Lackó nem egyszer szigorú kritikusa a pszichológiai-pszichotörténeti megközelítésnek, ennek ellenére mégsem teszi félre, így keltve az olvasóban azt a benyomást, hogy a kritika célja a gyomlálás: az emlegetett megközelítést egy tisztább, elfogadhatóbb formához segíteni.

A soron következő tanulmány (*Ki beszél? A rétor képe a Hitelben és A Kelet népében*, 17–25.) a Széchenyivel foglalkozó írások (a készülő értekezés lehetséges részletei) sorának időrendben is első darabja. Széchenyi kézenfekvő alany mind a naiv, formalizált személyiségképpel dolgozó pszichologizálás, mind a pszichotörténet számára. Hogyan is találhatnánk a rejtélyes összeroppanásokat, ájulásokat és végül öngyilkosságot produkáló, önfeláldozó hazafi és magányos géniusz típusánál alkalmasabbat a pszichét főszereplővé avató vizsgálódásokra? Ahogyan azt Lackó is több ízben tárgyalja, a Széchenyi sorsa fölött töprengők (márpedig ezekből koránt sincs hiány) Grünwald Béla kivételével nem haladják meg a pszichologizálás kínáló módszerét. A Széchenyit személyesen ismerők diagnózisaitól veszi kezdetét az az egészen máig húzódó lánc, amely az életút szakadékait elképesztő egyszerűséggel a személyiség belső szakadékaival magyarázza. Bizonyosan nem járna tanulság nélkül egy olyan kutatás, amely a fenti magyarázat népszerűségét a romantika korának irodalmi archetípusaival vetné össze. Vajon mennyire mondható unikumnak az az életút-konstrukció, melynek magva a már emlegetett magányos, meg nem értett reformer, akinek természetét ész és szív szakadatlan küzdelme tartja rabságban, és ez végül tébolyba, majd öngyilkosságba sodorja? Feltételezhető-e, hogy egy efféle szerep felöltésének lehetősége magát Széchenyit sem hagyta érintetlenül?

Immár korántsem meglepő módon Lackó most is nemet mond a kézenfekvő magyarázatra, és a Széchenyi szövegeinek (itt épp *A Kelet népéről* esik szó) tulajdonított skizofrén elbeszélői pozíciót nem a szerző skizofréniájával magyarázza. Lackó szövegben belül maradva kívánja megoldani a kettősség kérdését, egy sajátos, de a kétlelkű zseni portréjához képest kevésbé lehengerlő teóriával előrukkolva. (Eközben – nem mellékesen – arról is értesülhetünk, hogyan keletkezett Széchenyi lelke: „történések szívós, szövegelemző aprómunkájával” (22.), természetesen.) Érvelése szerint azért hatott szokatlannak, zavarosnak a Széchenyi-szöveg, mert maga az elbeszélői pozíció volt új – maga Széchenyi vezette be a korszak politikai diszkurzusába. Egy olyan helyzetről van itt szó, ahol a narrátor, aki a köz és az egyén érdekeit összefonódásukban kívánja láttatni, szükségszerűen egybemosza, egymásra illeszti az individuum és a kollektíva nevében egyszerre szólásra emelkedő rétor pozícióját. A szövegben ezért változik minden tárgyszerű logikát háttérbe szorítva a közösség és egyben saját sorsa reformerének hangja. A Kelet népből idézett, indokolatlan kirohanásnak tetsző vádas-

kodás pedig annak tulajdonítható, hogy akadt valaki, aki kisajátította és merészebben aknáztá ki a Széchenyi-beszédmód lehetőségeit: Kossuth.

A legutóbbi pontnál Lackó mintha kiesne az eddig következetesen viselt szöveg-elemző szerepköréből, hiszen a szövegbeli anomáliához szövegen kívüli magyarázatot fűz: a szónok attól való félelmét, hogy vetélytársa az ő hangján szónokolva taszítja őt le a szónoki emelvényről. A kettőzött narrátor jelenségének indoklásához erre már nem lett volna feltétlenül szükség – különösen, hogy ez a kitekintés már-már veszélybe sodorja a pszichologizálástól elhatárolódó elemző státuszát. (E státusz meg-megingására egyébként a későbbiekben is találunk példát, bizonyítva, hogy a történetírás pszichologizáló hagyománya milyen szívósan tartja fenn magát.)

A Széchenyi-szövegek elbeszélői pozícióját firtató megközelítés a Lackó által felvillantott módszeren túl is számos lehetőséget kínál. Lackó ráadásul szóba is hoz egy ilyet, amikor megemlíti a retorikai elemzést, ugyanakkor át is lép rajta. Talán termékeny lenne egy olyan szempont, amely a romantikus retorikát (ideértve a stílust és a narratíva elemeinek sajátos jegyeit is) jelölné meg kiindulópontként a Széchenyi-írások vizsgálatához. (Amint az Lackó lábjegyzeteiből kiderül, egy ilyen vizsgálatnak már vannak előzményei.) Lehetségesnek tartom, hogy számos olyan esetben akadna retorikai természetű magyarázat, ahol eddig kizárólag a töredezett személyiség bizonyítékául szolgált a textuális töredezettség.

A címadó tanulmány (27–42.) célja, hogy kiírta a pszichologizáló történetírás erdejét egy leendő, „modern Széchenyi-kép” megalkotásának útjából. A további dolgozatokat és különösen a Grünwald-könyvet figyelembe véve talán nem alaptalan az a sejtés, hogy ennek a képnek egy pszichológiai kórisme szolgált volna talapatul. Ám ahhoz, hogy Széchenyi esetében valóban szóba hozhassunk ilyesmit, vissza kell jutnunk a forrásokig. Visszatérésünknek azonban gátat vetnek a Széchenyiről született értelmezések, amelyek máig ható tévhitekkel tűzdelik teli az önmagában is csak fogcsikorgatva megalkotható Széchenyi-portrét.

A nevezetes ájulást feldolgozó történetek alapos szemrevételezése nem más, mint példázat. Példázat arról, hogy a történészek kerek történet iránti buzgalmukban miként temetik be a történet üregeit, mindezt a lélektani valószínűségszámítás módszerével; de példázat arról is, hogyan dagad egy ájulás a labilitásra hajlamos személyiség tragikumának előképévé; és végül példázat arról is, hogy a dokumentumok gyarapodása mennyire hatástalan, ha nem illeszthető bele az adott koncepcióba. (Ez utóbbi sajátos kontextusba helyezi a történészek szokásos, forráshiányt fájla-ló panaszeit.)

A szóban forgó ájulás (utóbb kiderül, inkább összeesésről van szó, mintsem eszméletvesztésről) 1844. október 3-án történt a pozsonyi országgyűlésen. Széchenyi naplójában ezt az utólagos bejegyzést fűzi az eseményhez: „Hogyan, miért – az az én titkom marad.” (34.) Az ájulásra vonatkozó naplórészlet és a levelezés is azt bizonyítja, hogy csupán szédülésről volt szó. Ez a titkosság, sőt a szerzők többsége esetében a később történtek a szédülésnek olyan értelmezéseit generálták, melyek nagyvonalúan elsiklottak a személyes források szükségességét felett. Ilyen magyarázatok a teljesség igénye nélkül: az aktuális vita sértő élet a gróf apjára is vonatkoztathatta,

és ez hatott rá az eszméletvesztés erejével; ugyanezen vita mélyen sértette méltóságát; előzőleg kiment a teremből (ez a mozzanat megfelel a forrásoknak), és az ott hallott „valami” gyöngítette el; a polémia heve a gróf alaptermészeteként ismert idegességet a végletekig fokozta stb.

Lackó érdeme, hogy figyelmes olvasással kiválogatja, az utókor mely következtetései alapultak a források ismeretén vagy akár személyes közlésen. Eközben egy pszichohistóriai megközelítésnek is kikövezi az utat azzal, hogy kétségbe vonja a lélektani valószínűség módszerének alkalmasságát egy általánosan betegnek vélt (ám biztosan betegnek nem tudott) személy belvilágának megértésére.

Fenyő recenziójában megállapítja, hogy Lackó „kínosan ügyel rá, hogy ne bonyolódjék értelmezésekre”,⁵ miután azt is észrevételezi, hogy a szerző „minden írásában ott a rettegés a történethamisítástól”.⁶ Mindehhez csupán annyit fűznék hozzá, hogy a „kínos ügyelés” és a rettegés megalapozottság tekintetében kissé emlékeztet a Széchenyi-ajulás értelmezéseire. Másrészt, azon túl, hogy a kötet szinte minden írása az értelmezés problémája körül forog, időnként (ahogy már jeleztem) Lackónál is bebecsúszik néhány alá nem támasztható, bár lehetséges feltételezés, például: „Bártfai Szabó – noha nem mondja meg – nyilván abból indult ki...” (39.), vagy Széchenyit illetően: „nagyon valószínűtlen, hogy pusztán egy heves vita gomomba hangneme miatt elájult volna.” (39.) *Nyilván, nagyon valószínűtlen* – árulkodó szavak a be nem bizonyítható állítások környezetében.

Hogy Lackó Széchenyit illető problémafelvetései mennyire a pszichotörténetileg is megközelíthető életrajzi pontokra koncentrálódnak, azt a kutatás következő állomása is remekül példázza. A következő eset ugyanis, amelynek máig hagyományozódott története nyomába szegődhetünk, ismét egy összeomlás, mégpedig a közismert 1848. szeptemberi (*Széchenyi-értelmezések: lélektan és szövegtan*, 43–66.). Lackó kiemeli, hogy a nevezetes összeroppanás mindenkori értelmezésére milyen meghatározó befolyással volt az elsőként diagnózist felállító, betegét Döblingbe tanácsoló és kísérő Almási Balogh Pál. Ahogyan Lackó nyomába ered a Balogh-féle diagnózisnak és a róla szóló elbeszélés keletkezésének, az történészi alapállására lényegileg jellemző. Ezt az alapállást röviden így lehetne nevezni: általános szkepszis.

Hogy milyen konkrét eredményekkel jár Balogh és a döblingi kezelőorvos, Görgen doktor betegségratifikációjának analízise és összevetése, arra nem térek ki, már csak azért sem, mert szövegelemzésekről nehéz, és kissé értelmetlen is szöveg híján beszámolni. A meglehetősen részletgazdag, számos forrást és az olvasás kifinomult módjait felvonultató tanulmánynak mindössze két pontját emelném ki.

Az egyik az emlegetett kételyre vonatkozik, amely némiképp ingatag súllyal oszlik meg a két diagnosztai elbeszélés között. Baloghról egyértelműen kiderül, hogy az összeomlásról adott beszámolójára különös szerkesztőerővel hat az a szándék, hogy Széchenyit felmentse a menekülés és felelősség-elhárítás vádjai alól. Lackó ennél jóval kevesebb kétséggel fogadja Görgen elbeszélését, amelyről pedig maga állapította meg, hogy szintén konkrét érdek vezérelte: önmaga tisztázása a Széchenyi

5 Fenyő 2002: 209.

6 Fenyő 2002: 208.

öngyilkosságát követően felmerülő gyanú alól, amely a nem kellően szigorú felügyelet vétkesét kutatta. Az orvosok elbeszélésének elemzése azzal a megfontolandó tanulsággal jár, hogy a diagnózis felállításában is jelen van a valószínűség mozzanata, hiszen a diagnózishoz vezető tünetek keresése (legalábbis a tárgyalt esetekben) intuitív módon folyik.

A másik pont, amire mindenképpen érdemes kitérni, az a Lackó-féle pszichohistoria-kritika. Ebben a pszichotörténet irányadó művének tekintett Luther-könyv Erikson-féle analitikus értelmezését hitelteleníti, mégpedig az elhibázott forráskezelésre hivatkozva. Ez a momentum eklatáns példája a pszichohistoria azon vonásainak, amelyek a történészek bizalmatlanságát okozzák. Lackó ennek nyomán mégsem veti el a pszichológia alkalmazásának lehetőségét a történettudományban, mindössze kijelöli az alkalmazhatóság minimumát, az alapos forráskritikát. Ezzel együtt nem tartja szükségesnek, hogy a pszichotörténet potenciális művelője egyenlő mértékben legyen jártas pszichológiában és történettudományban. Ha Lackó meglátásait elfogadjuk, elhárul az a gyakran talán ürügyként is bevetett érv, hogy a pszichohistoria egy pszichológus-történész-szuperhős képességeit igényli, és mivel ilyen nem létezhet, ezért a pszichohistoriának sincs létjogosultsága. Ennek az érveknek a talán még felszabadító erővel is rendelkező elvetését csak helyeselni lehet, mindazonáltal az a benyomásom, hogy Lackó (érthető okokból) a történészek felé húz, hiszen az alapfeltételként meghatározott forráskritika hagyományosan a történészi arzenál része. Összegzésképpen megállapíthatjuk, hogy éppen a kritikus szemlélet csele az, amely előzetes bizalmat ébreszt a Lackó-tanulmányok olvasóiban a pszichológiai megközelítés iránt. Ha pszichologizálásra vágyunk (és lássuk be, a pszichológia gyakori emlegetése erre a bűnre csábít), akkor azt is mondhatjuk, hogy Lackó nyilván azt akarta bebizonyítani, egy modern Széchenyi-biográfia nem nyerhet értelmet pszichológiai-pszichiátriai eszközök alkalmazása nélkül, azaz: Széchenyi lelki betegségben szenvedett, méghozzá olyan betegségben, amely 150 év után is megállapítható.

A következő dolgozat (*Széchenyi lélektani és pszichiátriai ábrázolásának historiográfiájához*, 67–92.) tovább egyengeti a pszichobiográfiába torkolló utat. A cél az, hogy kiderüljön, milyen irányból ildomos megközelíteni Széchenyi lelki problémáit: reaktív személyiségzavarról van-e szó (ahogyan azt Balogh doktor sejtette), avagy egy endogén, a személyiség által mindenkor hordozott tulajdonságról. Az eltérő megközelítések a Széchenyi-értelmezéseket alapvetően határozzák meg. Az előbbi lehetővé teszi, hogy a gróf sorsát az egy-egy eseményre olykor szélsőségesen reagáló átlagember lélektani valószínűségei szerint alkossuk meg, az utóbbi pedig kifejezetten speciális mércét ír elő, ami megmagyarázhatja a speciális természet közönségesen meg nem érthető tetteit.

Első pillantásra úgy vélhetnénk, hogy egy olyan autentikus forrás, mint a napló, képes eldönteni a megközelítés eme dilemmáját. Lackó recepciótörténeti áttekintése azonban megkérdőjelezi az autentikus forrásokba vetett naiv hitet, hiszen kiderül: a napló semmilyen kulcsot nem adott az életrajzírók kezébe, és ez nem magyarázható sem a teljes naplókorpusz megkésett kutathatóságával, sem pedig Tasner Antal szelektív szöveggondozásával. A biográfusok ugyanis nem képesek

megbirkózni a naplószövegek heterogenitásával, tehetetlenül állnak szemben a koherenciát olykor a legkisebb egységeken belül is nélkülöző szövegszilánkokkal. Ez a tehetetlenség ma is előfordulhat, ha a naplókhoz megoldókulcs-funkciót társítunk, mintha a napló csakis azzal a céllal született volna, hogy megmagyarázza a személyiséget. Lackó láthatóan azzal a naplófelfogással szimpatizál, mely szerint a napló nem kulcs, hanem tükör; márpedig egy mozaikdarabokból álló tükör egyrészt nem engedi, hogy a szubjektum tiszta képét megpillanthassuk benne, másrészt arra késztet, hogy magát a benne tükröződő személyiséget is mozaikdarabokból felépülőnek tekintsük. Aki Széchenyi naplójának szintén e megközelítést vallotta, éppen *Grünwald Béla* – az a személy, aki Lackó 1986-ban már kiadott, s a jelen kötet második részét képező pszichobiográfiájának hőse.

A *Halál Párizsban* (*Grünwald Béla művei és betegségei*, 93–206.) alighanem az egyetlen klasszikusnak mondható magyar pszichobiográfia (bár ebben Fenyő Ervin nem ért velem egyet) – azzal együtt, hogy, mint láthattuk, Lackó maga milyen kritikusan szemlélte a pszichotörténetet. Pontosabban jóval több is, mint pszichobiográfia: életrajz, nem kevés historiográfiai és pszichológiatörténeti vonatkozással, pszichotörténeti interpretációs koncepcióval, mindezt kiemelkedően olvasóbarát stílusban tálalva. Ez utóbbi meglátás ugyan az egyéni ízlések különbözőségére hivatkozva megkérdőjelezhető, ám a kötet minden írására érvényes. Bármilyen aprólékos legyen is a narrációelemzés és szörszálhasogató a filológiai kalandozás, kalauzunk mindig megleli és jó ritmusérzékkel be is iktatja azokat a kitérőket, amelyek a feszes koncentrációt felfüggesztve a felüldülést szolgálják. A ritmusváltás és epizód-elrendezés iránti biztos érzék különösen a befejezett, átfésült, kiadásra valóban érett Grünwald-életrajzra jellemző. (Fenyő valószínűleg ezt definiálja „a történeti esszé merev műfaji szabályai játékos oldásaként”⁷. Pedig a szóban forgó előadómód nem több és nem kevesebb, mint a szükséges plusz: egy történeti munka „értékesítésének” kötelező feltétele.)

Kétséges, hogy bárki fel tudná sorolni azokat az általános szempontokat, amelyek indokolttá teszik egy történeti személy életrajzának megírását. Egy pszichotörténeti életíráshoz a jelen könyv szerint valamivel könnyebb elégséges magyarázattal szolgálni: a par excellence főhős legyen tárgya pszichiátriai kezelésnek. (A közös vonások között szerepelhet még a szuicid hajlam is.) A kötetben szereplő tanulmányok már tárgyalt sajátos rendje azt a benyomást kelti, hogy szerzőnk a Széchenyi betegsége ügyén folytatott nyomozás közben botlott bele a Széchenyiről szinte pszichotörténeti chrestomatiát összeállító Grünwald „holttestébe”. (A bűnügyi megfogalmazás sajnos szándékolt: Lackó illetően érdeklődésére szerettem volna felhívni a figyelmet, konkrétan a Lux Péter álnéven 1987-ben megjelentetett *Az utolsó vacsora* című krimire. Utóbbiról csak annyit: szerencsénkre nem követte pályamódosítás.) Pedig ha a kronológia bármit is nyom a latban, feltételezhető, hogy másképp történt: a (szerintem) sikeres grünwaldi pszichobiográfia adhatott ötletet Széchenyi hasonló szempontú vizsgálatához. Széchenyi a munkásság korábbi szakaszában

7 Fenyő 2002: 213.

már amúgy is terítékre került, a pszichológia pedig Lackó egyetemi kurzusaiból ítélve⁸ folyamatosan terítéken volt.

Az időnként megmagyarázhatatlan panaszokkal orvoshoz forduló Grünwald történelmi és politikusi pályafutásának elbeszélését narrátorunk céltudatosan, de nem átlátszóan tereli a konklúzió megsejtésének irányába. Bár saját olvasástörténetem az értékelés szempontjából tökéletesen érdektelen lehet, mégis bevallom, időközben megfeledkeztem a Széchenyi-tanulmányokból már következtethető pszichiátriai vonatkozásokról, így némileg meglepett az életút végül bekövetkező magyarázati sémája. (Hogy esetleg más is meglepődhessen, nem árulom el a diagnózist.) Ugyanis az életrajz Lackó által felvázolt menetéből a főhős élete másként is minősíthető: lehetett hipochonder, exhibicionista, akarategyenge, a felelősség elől menekülő, depressziós stb. Mindezek a minősítések egy pszichológiailag műveletlen olvasó következtetései csupán, mégis felfedik a pszichobiográfia sikerességének egy lehetséges gátját: az olvasó kételkedését az orvosi magyarázatban, különösen, ha a naiv pszichologizálás (a lélektani valószínűségek) szerint ő maga is fel tud mutatni valamilyen magyarázatot. Úgy tűnik tehát, hogy a pszichológiai-pszichiátriai értelmezés nehezen tudja legyűrni a (nem történetileg értve) hiteles, hihető, valószínű, egyszerűen a sikeres történet befolyását.

Ami a kötet egészének értékelését illeti, egyrészt bizvást megítélhető neki az „olvasásra javasolva” minősítés. (Az okokat lásd fent.) Másrészt joggal fájlalhatjuk, hogy a Széchenyi-dolgozatokból nem kerekedhetett teljes pszichobiográfia, és talán már senki sem lesz képes hitelt érdemlően megválaszolni, miért került Széchenyi Döblingbe, és vajon helytálló-e a *mania desperatoria* mint Széchenyi életre szóló betegségének diagnózisa. Annyit mindenesetre megtanulhatunk belőle, hogy milyen messzire juthat szövegelemzésben egy történész a nyelvészet és az irodalomtudomány eszközei nélkül (igencsak messzire); valamint lehet pszichohistóriát művelni úgy is, hogy abban a történettudomány szigorú tekintete se találjon szálkát.

Baráth Katalin

8 Lackó Mihály bibliográfiája. *BUKSZ* 1997. Ősz. 308–311.

Idegen kertből rózsát lopni?

Történészként a narratív pszichológiáról

Narratívák 5.: Narratív pszichológia

Szerk.: László János – Thomka Beáta. Kijárat Kiadó, Budapest, 2001. 205 oldal

A történész, különösen, ha magát a mentalitástörténet kutatójának vallja, alighanem örökös keresésre ítéltetett. Gyakori érv, hogy minden historikus egyben mentalitástörténetet is művel, hiszen a leghagyományosabb eseménytörténeti elbeszélés is foglalkozik intenciókkal, ahogy a legortodoxabb tudományos materializmus is kitér a társadalmi osztályok tudatára, tegye ezt bármennyire sematikusán. Ám éppen emiatt a szűkebb értelemben vett *histoire des mentalités* számára elsődleges feladat, hogy átgondoltabban és érzékenyebben lásson munkához, valóban meghaladva a – bármennyire kifinomult – empátia vagy egy mindent előre meghatározó metatextus egyes történelmi helyzetekre való alkalmazása révén elérhető eredményeket. Historikusunk tehát körbe-körbepillant, a társ- és rokontudományokat aszerint szemlélve, hogy hol bukkan olyan elméletre és empiriára, amely segítségére lehet vállalkozásában. A narratív pszichológia ilyen szempontból magát kínáló terep, és az alább ismertetett kötet tanúsága szerint valóban számos közvetlen és még több közvetett instrukcióval szolgálhat a történeti mentalitáskutatás számára.

Míndez nem jelenti azt, hogy könnyű megragadni, mi is a hasznos társtudomány valójában. Mint a kötet egyik szerkesztője, László János bevezetőjében leszögezi, a narratív pszichológia „metaelmélet”, tehát nem egy pszichológiai iskola, sokkal inkább általános premisszák és módszer egysége, amely tudományos elméletek és a belőlük generált hipotézisek széles skálájának verifikációját segítheti. (7–13.) Kiindulópontja az a tézis, mely szerint az ember viláértelmező vállalkozásának preferált és természetes módja az elbeszélés, mely éppen ezért olyan struktúrateremtő közeg, amely lokalizálható a világról alkotott kép rendezésére és a hatékony kommunikációra tett erőfeszítésekben.

Mivel a gyűjteményes kötetek azzal a sajátos tulajdonsággal rendelkeznek, hogy összefüggő ismertetésük elkerülhetetlenül a recenzens látásmódjának fokozott érvényesülését vonják magukkal, nem is teszünk kísérletet a semleges bemutatásra. Ehelyett az alábbiakban a válogatás egészen végigvonuló kulcsfogalmakat igyekszünk játékba hozni, hogy ennek révén megmutathatóvá váljanak a kötetben szereplő, a történész számára különösen értékes nézetek, hipotézisek és módszerek.

Természetes kiindulópontul a narratívum fogalma kínálkozna, ez azonban, amint a kötetből kiderül, korántsem egyértelmű. Az irányzat kulcsszövegét jegyző Jerome Bruner (*A gondolkodás két formája*, 27–57) elsősorban az általa paradigma-tikusnak nevezett logikai pozitivista gondolkodással állítja szembe. Hozzá csatlako-

zik Theodor Sarbin, aki – a Hayden White *Metahistory*-jának¹ bevezetéséből ismert Pepper-munka² alapján – a mechanisztikus és a kontextualista világkép tömetaforájaként pozicionálja az oksági láncot és a történetet (*Az elbeszélés mint a lélektan tő-metaforája*, 59–65). Hogy az ideáltipikus különbségtétel esetleg mégsem feltétlenül érvényes, Donald Spence tanulmányában merül fel a legmarkánsabban, aki a pszichoanalitikus gondolkodás narratív kritikájával kísérletezik (*Az elbeszélő hagyomány*, 121–129). A hasznosság szempontjából azonban Bruner különbségtétele feltétlenül produktív: bizonyul: olyan kérdésfeltevéseket enged meg, amelyek a kötetben (szerencsére) szereplő empirikus tanulmányokat irányítják, így Bruner és Lucariello gyermekmonológ-vizsgálatát (131–155), Gergen és Gergen kerettörténet-analízisét (77–119), Jovchelovitch oral historynak is kiváló írását a brazil képviselők politikai emlékezetéről (175–187), illetve Pennebaker kívülállók számára is érdekes stressz kutatását (189–203).

A kötet forgatása során gyorsan kiderül, valójában nem kell megnyugtatóan kijelölnünk a narratívum episztemológiai státusát ahhoz, hogy hasznos vezérfonalként működhessen az egyéni és a kollektív tudatok vizsgálatában. A különböző vizsgálatok fókuszálhatnak magára a történetmondásra, pontosabban annak sajátos szabályaira, az összekapcsolás és a szelekció dinamikájára, de éppígy ennek funkcióira, társadalmi és egyéni termékeire.

A kötet egésze számára hasonló központi fogalmat még egyet találunk. Ez, talán nem meglepő módon, az identitás koncepciója, amelyet több szerző is elsősorban narratív jellegűként fog fel. A narratív identitás persze a kilencvenes évek sokat használt fogalma, azonban a kötet komoly érdeme, hogy ezúttal számos, részben kifejezetten empirikus érv hangzik el a fogalom tényleges megalapozottsága mellett, amely a fogalomra vonatkozó – kiterjedt – irodalomról nem minden esetben mondható el. Egy ismerős tárgy kerül tehát a szemünk elé, új fényben. A fogalomhoz tartozó kulcsszöveg, Paul Ricœur 1990-es *Soi-même comme une autre* című könyvének³ egy átdolgozott és megrövidített fejezete jogosan áll a kötet elején (*A narratív azonosság*, 15–25.). Az olvasás során kiderül, hogy Ricœur hegeli felhangú filozófiai tétele, mely szerint az ugyanazonosság passzív fogalmánál a történetalkotással szoros összefüggésben álló önmagaság-fogalom sokkal inkább megragadja azt a fajta azonosságot, amellyel tudatunk saját időbeliségére (és eseménybeliségére) reagálva működik, sokszorosan igazolható empirikus kutatások révén, ezzel egycsapásra felfedve az elbeszélés és az identitás közötti kapcsolatot, igazolva Ricœur filozófiai sejtését.

A narratívum tehát olyan eszköz, *resource*, amelyhez a tudat világ- és önértelmező vállalkozása során természetes módon fordul. Ennek a folyamatnak a terméke az identitás, amely leginkább olyan elbeszélésekben rögzül, amelyek vagy egyes kiemelkedő fontosságú eseményeket kontextualizálnak, vagy éppen ellenkezőleg, a rutin rögzítése révén fejeznek ki vélekedéseket a világ természetéről és a magunk benne

1 White, Hayden: *Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*. Baltimore, Johns Hopkins University Press, 1975.

2 Pepper, Stephen C.: *World Hypotheses*. Berkeley, University of California Press, 1942.

3 Ricœur, Paul: *Soi-même comme une autre*. Paris, Seuil, 1990.

elfoglalt helyéről. A narratívum általános hozzáférhetősége azonban nem jelenti azt, hogy megszerzése magától értetődő egyszerűséggel történne. Bruner és Lucariello tanulmánya egy hároméves kislány monológjainak elemzése, amely az egyeditől és esetlegestől a megszokott és a törvényszerű eseménylánc konstrukciójáig vezető folyamatot dokumentálja. A kétéves Emily még csak elvétve képes megfogalmazni a maga számára mindennapi életének szabályszerűségeit, háromévesen azonban már többé-kevésbé világos kép él benne arról, hogy életében a dolgok miként történnek. A közbeeső idő során sajátítja el a kötőszavak, a modalitások használatát, fedezi fel azt, hogy a körülötte történő világban bizonyos események szabályszerűen követik egymást. Emily nem olvasott Poppert, így inkább a narratívákat preferálja: történetei vannak, arról, hogy például hogyan zajlik egy reggele. Ezek a történetek tartalmazzák a világról megszerzett tudást, olyan formában, amely jelzi, hogy Emily meg tudja különböztetni a megszokottat a váratlantól, míg – éppen narratív kompetenciája révén – képes a váratlan eseményt is integrálni történeteibe.

Nem különbözik döntően ettől az a mód, ahogyan Jovchelovitch tanulmányában tizenegy brazil képviselő felidézi Fernando Collor de Mello elnök felmentésének történetét. A különleges eseményről mindenkinek (egy kivétellel) van története. Míg azonban Emily személyes történetei leginkább a szülők nyelvi kompetenciájának hatását tükrözik, a képviselők a brazil közbeszéd standard elemeit integrálva szöveges történetet az esemény köré. A tanulmány kiemelkedő jelentőségét a történész számára az adja, hogy a szerző, a többiekkel ellentétben, elsősorban az interpretáció kanonikus elemei közötti konfliktus feltárására törekszik, rámutatva az esemény pozitív ígéretet hordozó karakterének feloldódására a brazil sors-metanarratíva hatása alatt. Ennek különleges fontosságát az adja, hogy a többi tanulmánynál – a tárgyalt jelenség természetéből kifolyólag – hangsúlyosabban foglalkozik a többi szerző által is említett társadalmi hatások természetével. Roman Jakobson híres elmélete⁴ Bruner szövegében mint a narratívum létrehozásának alapmodellje jelenik meg. Eszerint a szelekció és a kombináció „tengelyei” mentén képződik a beszéd, ami jelen kontextusban a társadalmi hatás és a cselekményszöveg kölcsönhatására vonatkozik, ezek kölcsönös befolyását és tételezettségét emeli ki – messzeható jelentőséggel, amint arra még a recenziót záró kitekintésben visszatérünk. Jovchelovitch nem használja Jakobson elméletét, ám az együttolvásás kényszerítő ereje ebben az esetben szerencsésen működik: utóbbi megfigyelései a társadalmi hatás jelentésképző, illetve a narratív szándékkal interferáló jellegéről mindennemű erőszak nélkül elhelyezhető a jakobsoni tengelyek párosán. Ennek jelentősége abban áll, hogy a szociális környezet nyelvi dimenziói közül egyik sem sikkad el: mint társadalmi termék, felfelé és lefelé (környezettől a személy felé és a személytől a közeg felé) ható erők eredője, mutatkozik meg úgy a lexikon, mint a cselekményszöveg. A kollektív emlékezet kutatója, ha történész is, impresszív és minden további nélkül alkalmazható módszert kap Jovchelovitchtól – mely módszer persze annyira nem is különbözik attól, amelyet valószínűleg eleve használna, éppen csak tudatosabb, strukturáltabb.

4 Jakobson, Roman: Linguistics and Poetics. In: Thomas Sebeok (ed.) *Style and Language*. Cambridge, Mass, M.I.T. Press, 1960. Magyarul: Nyelvészet és poétika. In: uő. *Hang – jel – vers*. Budapest, Gondolat, 1972, 229–276.

Közhelyé vált, ám ettől nem lett kevésbé igaz, hogy a társadalomtudományokban végbement fejlődéshez képest a történeti módszer által (re)konstruált tudás könnyen esetlegesnek tűnhet. A forrásaiból kiinduló historikus már csak hozzáállásából következően is elsősorban olvasatot alakít ki ezekről, azaz valamilyen interpretatív koordináta-rendszerben helyez el információkat, amelyekről azonban nem képes megállapítani, milyen eleve adott jelentéssel bírnak – már ha bírnak ilyennel egyáltalán. Ez a módszer kétségtelenül ment attól a veszélytől, amely a deduktív társadalomtudományos módszer sajátja. Ez utóbbi ugyanis hajlamos – Heidegger briliáns hasonlatával élve – a folyó helyett csak a kinetikus energiát látni a víztömegben, amely a turbinát meghajtja, és minden más aspektusa elveszik a leírásban. A releváns aspektus fetiszizálásával szemben a történész mindig is a holizmust szegezte szembe, vállalva tudása falszifikálhatatlanságát, igazságát nem a tesztelés, hanem a jólformáltság (a forráskritika, a forráshasználat, a szakirodalom ellenérveivel való szembenézés, stb.) követelményének vetve alá. A történetírás, úgy tűnik, előre menekült: a nyelvi fordulat kedvező szellemi klímáját kihasználva az episztemológiai esetlegességet eleve adott és megőrzendő jellemzővé emelte, amelynek aszimmetrikus ellentétfogalma a rendszeres tudás kimérája lett. A téma primátusa, szemben az elmélet és a kontextusfüggetlen hipotézis elsőbbségével azonban nem jelenti a megismerés folyamatának szükségszerű esetlegességét. A nézetünk szerint legszükségesebben a New Historicism irányzatában megjelenő ilyen irányú törekvések hasznának elismerése nem jelenti szükségképpen megismeréseméletének (vagy inkább: ideológiájának) kizárólagos elfogadását. Különösen így van ez, ha a mentalitás hatalmas terra incognitának a feltárása a cél, melynek során elkerülhetetlenül felmerül a mintavétel és az interpretáció problémája, amelyek szempontjából a válogatásban szereplő szövegek valóságos kincseshányának bizonyulnak.

A narrációk szerveződése ugyanis olyan aspektusa a tudat vizsgálatának, amely a történész szempontjából éppannyira megkerülhetetlen, mint a pszichológus számára, noha utóbbi természetesen magát a folyamatot teszi kutatása tárgyává, míg előbbi a szerveződés kontextusára, társadalmi motiváltságára és kondicionáltságára, valamint nem utolsósorban hatására kíváncsi. Ezért – éppen ezért – praktikus „puskázni” a pszichológustól, aki a narratívák egyéni és kontextusfüggetlen kondicionáltságára rákérdezve kétszeres szolgálatot is tesz a historikusnak. Egyrészt a narratívákról olyan általános tudást állít elő, amely megengedi, hogy ne naiv módon viszonyuljunk az elbeszélésekhez, ám ne is tiszta fikciókként lássuk őket, egyfajta posztstrukturalista autonómiát tulajdonítva a szövegnek. Megőrizve az ember/szerző aspektust, árnyalt elképzelés nyerhető a szociális és preszociális tényezőkről, melyek alakításukban szerepet játszanak. Ezzel a történész félig megmenekül munkájának episztemológiai esetlegességétől: anyaga immár nem egyszerűen talált tárgy, hanem rendszerezett információ. Feldolgozása interpretatív marad, ugyanakkor ebben sem esetleges: milyen formáló tényezők működnek közre, hol kell keresni az eltérést – a narratív pszichológia egyebek mellett ilyen típusú tudást generáló elmélet. A történész így a múlt-diskurzusok értelmezésében a beszéd és az elbeszélés olyan metanyelvéhez fordulhat, amely adott esetben adekvátabbnak bizonyul, mint

a rutinszerűen segítségül hívott irodalomelmélet szövegcentrikus látásmódja, hiszen megőrzi a történetiségként felfogott kontextus primátusát – azt az aspektust tehát, amelyet az irodalomelmélet jellemzően vagy a mű szempontjának rendel alá (posztstrukturalizmus), vagy pedig a szöveg történetiségének elméletével, azaz szövegek diakrón dialógusával cserél fel (hermeneutika).

Nézetünk szerint két tanulmány különös hasznossággal tanulmányozható ebben a megközelítésben. Intésük „metaelméleti” tartalma tulajdonképpen azonos (hangsúlyozva, hogy ezen intést kizárólag recenzius „látja beléjük”, sajátos történet-szi olvasásmódja eredményeként): Gergen és Gergen, valamint Jovchelovitch munkái arra figyelmeztetnek, hogy az elbeszélések jelentős mértékben nem saját törvényeik, és nem is a szerzői intenciók, hanem szituáltságuk termékei. A mentalitástörténet, akár csak a kognitív-szimbolikus irányú társadalomtudományok könnyen csábíthatnak arra, hogy a rekonstruált diskurzus szemiotikai rendszere vagy valamilyen mesternarratíva alapján „olvassuk” kontextusukat. Ez pedig azt a veszélyt rejti magában, hogy a történész-társadalombúvár saját elbeszélésében, a tudományos szöveg univerzumában a narratíva egyfajta elsődlegességre tesz szert: az események origójaként működik, egyszerre történés-előtti, történeten-kívüli és statikus kóddá válik, amelynek ismeretében a „másik” történet, azaz a vizsgált társadalom, csoport, állam vagy vallás időbelisége vizsgálható. Röviden összefoglalva: hamis arkhimédészi ponttá válik egy olyan sosem-volt világ értelmezésében, amelyet szemiotikai rendszerek mozgatnak.

Gergen és Gergen ezzel szemben tanulságosan mutatja meg, hogy a narratívumok egyes típusait ugyan praktikus lehet állandó formaként kezelnünk, amelyek a különböző tapasztalatok megszervezését végzik el, ám ez korántsem jelenti azt, hogy ezek a típusok minden esetben előre megjósolható módon végzik el feladatukat. Sokkal inkább arról van szó, hogy a mindenkori szituáció és természetesen az egyének szocializációja a döntő abban a tekintetben, hogy a rendelkezésre álló lehetőségek közül melyik választódik ki, és jut központi szerephez a helyzet leírásában. A narratívumok tehát funkcióval is bírnak, felhasználásuknak létezik egy instrumentális aspektusa is, amelyet elfed az a megközelítés, amely a narratív rendszerek felől közelít a társadalomhoz, és ennek során az előbbi hiposztazálja az utóbbi dinamikájának megmagyarázása érdekében. Hasonló belátások nyerhetők Jovchelovitch szövegéből, aki Gergen és Gergen tanulmányával megegyező módon, bár az elemzés egy konkrétabb szintjén mutatja be, hogy egyes narratívumok, illetve a cselekményszöveg standard elemei miként válnak eszközzé a beszélők számára, akik pozíciójuknak megfelelően válogatnak közülük. Mindez nem jelenti természetesen azt sem, hogy a nagy elbeszélés-medencéből minden alany azt a halat, illetve elbeszélést emeli ki, amelyik éppen a leginkább megfelel számára – ennél a helyzet lényegesen bonyolultabb. Léteznek, létezhetnek eleve kizárt vagy az előzmények által kizárt cselekményesítési utak, ám ennek elismerése nem függeszti fel az elbeszélések genezisérről nyert felismeréseket, amelyek sok szempontból – és ez jelzi hasznosságukat – kiegészítenek más tudományágak képviselői által megfogalmazott tételeket narra-

tív vagy szimbolikus rendszerek szituáltságáról, illetve az ezeket létrehozó-működető aktorok intencióiról.⁵

A könyv „kalandja” azonban nem a kollektív emlékezet tájain játszódik, hanem a saját identitás létrehozásának történetében bontakozik ki. A fabula, amely az epizódregény-tanulmánykötet látszólag önálló szüzséit összefogja (az orosz formalisták a szövegekben szintén sokszor megidézett fogalmait kölcsönvéve) a ricœur-i út cselekménye az ugyanazonosságtól az önmagaságig, amely a tudat öntudattá válásának története. Talán nem illendő, mégis vitatkoznánk Bruner merev különbségtételével narratív és paradigmaticus gondolkodás között: a szövegek maguk példázzák, milyen természetességgel kommunikálunk narrációk segítségével, ám az is kiderül, hogy a narratívum nem a falszifikációt kizáró gondolkodási forma. A kötetben szereplő legalább részben empirikus munkák kivétel nélkül tartalmaznak narratív és reflexív részeket, és utóbbiakra általában jellemző, hogy az igazolhatóság-cáfolhatóság kritériumait is bevezetik a szövegekbe. Nemcsak az identitást hozzák létre narratívumok – az identitás is megalkotja a maga narratívumait. Jelen kötet esetében a narratív pszichológia művelői prezentálnak – László János és Thomka Beáta válogatásának köszönhetően – olyan történeteket, amelyek saját társadalomtudományos megformáltsági kritériumaiknak tesznek eleget. Ezek között pedig – szemben a fikciókkal – hangsúlyosan szerepelnek a verifikáció/falszifikáció konvenciói által megkövetelt jegyek. A történész ezt a problémát túlságosan is jól ismeri, és ezért az elleshető hipotézisek és módszerek mellett a könyv általánosabb értelemben is instruál: tudósít egy másik tudomány kívülről szemlélve életképesnek tűnő kísérleteiről, hogy olyan nyelven szóljon a narratívumról, amely joggal nevezi magát non-fictionnek. Éppen ezért öröndetes a tudományág hazai recepciójának kialakulása: Bruner alapműve már magyarul is hozzáférhető⁶, míg a szerkesztő László János szintén frissen megjelent kötete a módszertani problémák (különös tekintettel a posztmodern elméletek és a hagyományos tudományfelfogás konfliktusaira) önálló recenziót érdemlő áttekintését nyújtja.⁷ Utóbbi mű maga is arról tanúskodik, milyen mértékben része a narratív pszichológiának az önreflexió, amely (mint az itt elemzett kötetben belül például Sarbin és McAdams szövegében) felszámolja a radikális megkülönböztetést a fikció és a tudomány nyelve között, és saját episztemológiai pozícióink újragondolására késztet – ami, egyebek mellett, recenzenes sejtése szerint a *Narratívák*-sorozat egyik eminens célja.

Romsics Gergely

5 Vö. Barth, Fredrik (ed.): *Ethnic Groups and Boundaries*. London, Allen & Unwin, 1969.; Douglas, Mary: *How Institutions Think*. Syracuse, Syracuse University Press, 1986.

6 Bruner, Jerome: *Valóságos elmék, lehetséges világok*. Budapest, Új Mandátum, 2005.

7 László János: *A történetek tudománya: Bevezetés a narratív pszichológiába*. Budapest, Új Mandátum, 2005.

Roderick Phillips: Amit Isten összekötött... A válás rövid története

(Osiris könyvtár, Történelem) Osiris, Budapest, 2004. 341 oldal

Roderick Phillips monográfiája a nyugati világ válástörténetét dolgozza fel kronologikus rendben a középkortól napjainkig. A nyugati világot (Észak-Amerika, Nyugat-Európa, Skandinávia és Ausztrália) a közös családjogi és családpolitikai hagyományok, a meghatározó katolikus és protestáns kultúrkör alapján határolja el. A téma időrendi bemutatása mellett helyet kaptak külön tematikus fejezetek is. Az Osiris kiadónál az 1991-es rövidített változat jelent meg, amelyet a szerző az eredeti monográfiájához képest olvashatósabb formában, hivatkozásoktól és lábjegyzetektől mentesen adott közre.

Roderick Phillips témaválasztásának aktualitását is megemlíthetjük. A válás tömeges elterjedése viszonylag új fejleménynek tekinthető, a legtöbb nyugat-európai országban az 1970-es évektől kezdve vált mindennapos gyakorlattá a házasságok törvényes felbontása. A család intézménye a mai napig politikai programok középpontjában áll, a szociális ellátórendszerek támogatásait nagyrészt a családi keretek között élők számára tartják fenn, így a válások elterjedése az egyik legfontosabb társadalmi alapegységet kezdheti ki. A családi intézmény megszűnését vizionálókól a csupán apróbb változásokat kiemelő kutatókig igen sokféle irányban indult meg a válással foglalkozó diskurzus, egyetértés kizárólag a téma fontosságának felismerésében mutatkozik. Roderick Phillips a probléma történeti feldolgozásával értékes „segédkönyvet” kínál a vitázó feleknek.

A családtörténetben a válás intézménye hosszú ideig került témának számított. A 19. század előtt a válások nagyon ritkák, a házasságok összeomlására utaló jelek pedig szórványosak és nehezen feldolgozhatóak, a történészek így többnyire csak érintőlegesen foglalkoztak a témával. A források bizonytalansága rávilágít a fontos különbségre, ami a házasságok megromlása és a válások között húzódik. Phillips egyik lehetséges vizsgálati nézőpontot sem akarja elvetni; fontosnak tartja a bontótörvények ismeretét, de szeretné elkerülni a száraz jogtörténeti összefoglalást. A válások társadalomtörténeti vonatkozásainak ismertetését is könyve egyik alapvető céljaként definiálja, a jogi változások mögött meghúzódó gyakorlatot bemutatva olyan kérdésekre is választ kaphatunk, amelyekből kiderül, hogy mely társadalmi rétegek bonthatták fel házasságaikat, milyen gyakorisággal, miként változtak a válási ráták és legfőképpen, hogy miért került sor a válásra. A monográfia talán legizgalmasabb vállalkozása éppen a válási gyakoriság magyarázatának kísérlete, annak eldöntése, hogy a házasságok növekvő arányú megromlása, vagy a válási processzus liberalizálása vezetett-e a válási ráta hosszú történeti időszakra vetített töretlen növekedéséhez.

A válási ráták vizsgálatához elengedhetetlen követelmény az engedélyezett válás megléte, tehát Phillips a középkori katolikus doktrína ismertetésével kezdi az első fejezetet. A válás kérdésében hosszas harcok után a 13. századra egységesülő

katolikus dogmarendszer szerint az érvényesen megkötött házasságot nem lehetett felbontani, vagyis a válást tiltották egészen a reformáció megjelenéséig. A hangsúly azonban az érvényességen van: ha válásra nem is volt mód, érvényteleníteni lehetett, illetve különélésért is folyamodhattak a házaspárok az egyházi hatóságokhoz. Az érvénytelenítés számtalan házassági akadályon alapulhatott, a vérrokonság különböző mértékű – akár hetedízigleni – foka, az illegális szerzett rokonság (valamilyen tiltott szexuális kapcsolat esetén, ha például a férj korábban a feleség nőrokonával létesített szexuális kapcsolatot), az impotencia, a szerzetesi fogadalom, a lelki rokonság (például keresztszülei kapcsolat a két család között) mind érvényteleníthette a házasságokat. Kis közösségekben a rokonsági kapcsolatok kikerülése nehézségekbe ütközhetett, és bár a házasság előtt lehetett mentességet szerezni az egyházi hatóságoktól, több kutató, rámutatva a nyilvánvalóan túlzott előírásokra, az érvénytelenítésben mégis inkább a rejtett válás intézményét látja. Roderick Phillips újabb kutatásokra hivatkozva azonban egyrészt az egyházi hatóságok magatartása miatt cáfolja a „rejtett válás” feltevését, mivel az egyház inkább kockáztatta a vérferőtözést, minthogy az Isten által érvényesen összekapcsolt feleket szétválasztotta volna, másrészt az egyházi házassági iratok feldolgozásából kiderül, hogy az érvénytelenítés nagyon ritka volt, csak elenyésző százalékát érintették a házasságok, de még a házassági ügyeknek is. Ugyancsak rendkívül ritkák voltak a különélésért folyamodó kérelmek (a középkori katolikus dogmák együttélésre kötelezték a házasságokat), például a 14. századi Gentben mindössze a házasságok 0,05%-nál engedélyezték a különköltözést. Három ok szerepelhetett a kérelmekben: a házasságtörés, a kegyetlen bánásmód és az eretnokség. Az egyházi bírók igen szigorúan értelmezték a fentieket, egy esetben például a férj megszurta a feleségét és eltörte egy csontját, a különélést mégis elutasították. A *Bibliából* levezetett felbonthatatlanság dogmája a protestantizmus megjelenésével változott meg, hosszú ideig természetesen csak a protestáns területeken. A protestantizmus ugyancsak a *Bibliára* hivatkozva teljesen átalakította az addigi házassági gyakorlatot, a szexualitáshoz és az érzelmekhez való viszonyt, és érintőlegesen a válást tiltó rendelkezéseken is változtatott. A válás részleges engedélyezése azonban nem vezetett annak elterjedéséhez, a válások száma egészen a 19. század utolsó harmadáig igen alacsony szinten maradt. A reformátorok tanításai a különböző marginális, radikális tanokat hirdető szekták kivételével, nagy hangsúlyt fektettek a házasságra vonatkozó szabályok szigorú betartására, a házasságot pedig – bármilyen paradoxonnak tűnjék ez elsőre – megővni akarták a válás engedélyezésével. A házasságtörés több reformátor érvelése alapján azért lett válóok, mert noha a megfelelő büntetésnek a kivégzést tartották, annak elfogadtatására nem láttak esélyt, így jobb híján maradt a házasság felbontása. Az elhagyás is elterjedt válóokká vált (Luther és Kálvin is elismerte), mert a bűnös magányos életből való szabadulást akarták felkínálni az elhagyott házastársnak. A szexuális együttlét vagy az együttélés megtagadása, a bántalmazás, az egyik házaspár főbenjáró bűnelkövetése mind – ha változó összetételben és kiterjedésben is – bevett válóokká váltak a protestáns területeken. A katolikus dogmákhoz hasonlóan a protestáns igehirdetők ugyancsak a paráznság elleni orvosságot látták a házasságban, és

az utódnemzést tartották az elsődleges feladatának, mégis (és ezt a válókok bevezetése is mutatja), a házassági kapcsolatokat többre értékelték.

A válások tekintetében tehát két részre szakadt a nyugati világ a protestantizmus elterjedésével: a protestáns államok változóan liberális válókok alapján engedélyezték a házasságok felbontását, a katolikus területeken pedig továbbra is tiltották azt. Egyedüli kivételt Anglia jelentett, ahol a VIII. Henrik uralkodása alatt függetlenedő anglikán egyház fenntartotta a felbonthatatlanság doktrínáját; VIII. Henrik a hagyományos módon, érvénytelenítéssel szabadult meg feleségeitől. Angliában egészen 1670-ig nem engedélyezték a válást, és utána is egy meglehetősen költséges, csak a legfelsőbb rétegeknek elérhető eljárás vált lehetővé. Kizárólag férfiak kérhették a válás kimondását, válókként egyedül a házasságtörés szerepelhetett, és több különböző fórum után egyenesen a törvényhozáshoz kellett folyamodni a házasság legális felbontásáért.

A válás lehetségessé tételével a protestantizmus földcsuszamlásszerű változást idézett elő, amelyhez hasonlót az 1791-es francia bontótörvény a váláshoz kapcsolódó attitűdök terén hozott. A francia forradalom a házasságot polgári szerződéssé nyilvánította, és a szemléletváltás jegyében engedélyezték a válást a katolikus Franciaországban. A korszak protestáns államaiban elfogadott válókokat hiánytalanul átvették, az eljárás nagymértékben egyszerűsödött és megfizethetővé vált, a legjelentősebb újítás azonban a nem vétkességi alapú váló ok bevezetése volt. A nem vétkességi alapú váló ok bizonyítási eljárásoktól mentesen, bármelyik fél szándéka szerint felbonthatóvá tette a házasságokat. A törvényi liberalizáció következtében addig sohasem tapasztalt mértékben nőtt a válási kedv. Napóleon hatalomra kerülésével ugyan eltörölték a nem vétkességi alapú válás lehetőségét, azonban a birodalom és a Code Napoleon terjeszkedésével gyakorlatilag egész Európa megismerte a házasság és a válás polgári intézményét.

A protestantizmus és a francia forradalom nagy változásokat előidéző időszakai után a 19. században a fokozatos liberalizáció volt jellemző a válást elismerő protestáns, illetve az addig ellenálló országok némelyikében is. A törvényi eljárások könnyítése és bírói hatáskörbe rendelése mellett a továbbra is vétkességi alapú válókok spektrumának kiszélesítése a század utolsó harmadában jelentősen megugrasszotta a válási rátákat. A szigorúbb törvénykezéssel élő, vagy a házasságok felbontásától teljesen elzárkózó országokból jelentős válási migráció indult a liberális elveket megvalósító államokba, amely nemzetközi konferenciák sorát hívta életre. A huszadik század gyors változásaikor, az első világháború, majd a második világháború után ugyancsak gyorsan emelkedő válási ráták nem álltak vissza a „békeidőkben” megszokott szintre, hanem stabilizálódtak, majd újból növekedni kezdtek, elhözva a válás intézményének napjainkat jellemző tömegesedését. A huszadik század második felében pedig a katolikus országok is mind lehetővé tették a házasságok nem vétkességi alapú felbontását, utolsóként, 1997-ben, Írország is. De mi okozta ezt a nagyarányú válási expanziót, térben és időben egyaránt? A protestantizmus megteremtette a lehetőséget a válásra, a francia forradalom új szemléletet hozott, a 19. század konzervatív, paternalista, a családokat és nőket oltalmazó politikája pedig liberalizálta a válási törvényeket. A lehetőségek megteremtése fontos részét

képezi a válási ráták magyarázatának, azonban ugyancsak a fenti folyamatokban gyökerező házasság iránti elvárások megváltozása a közvetlen kiváltó oka a válásszám növekedésének. Roderick Phillips a kronologikus válástörténet menetét megszakítva két tematikus fejezetben is kitér a házasságok megromlásának és a válásszám növekedésének összefüggéseire. Amellett érvel, hogy a válások száma nem a megromlott házasságok állandó értékét közelíti meg a törvénykezés és az eljárások liberalizációja folytán, hanem olyan történeti modellt vázol fel, amelyben a házastársak változó elvárásaitól függ a házasság tönkremenetelének megítélése, és a válás lehetővé válásával a válásszám többé-kevésbé hűen követi a megromlott házasságok arányát. Természetesen a válási törvények liberalizációja önmagában is hatással volt az elvárások növekedésére, illetve hosszú ideig, legalábbis a 19. század utolsó harmadáig sokaknak egy felismerten tönkrement házasság esetén sem volt lehetőségük a válásra. A fő problémát a házasságokhoz fűződő elvárások és a házasság tönkremenetelével kapcsolatos források bizonytalansága okozza, hiszen míg a válási ráták pontosan megadhatóak, addig az előbbiekről csak közvetve szerezhetünk információkat. Roderick Phillips monográfiája utóbbi problémák ellenére is meggyőzően érvel, a különböző korok és területek válás- és házasságtörténete egységes gondolati körbe ágyazódik.

Kohut Tamás

A sokszínű kapitalizmus. Pályaképek a magyar tőkés fejlődés aranykorából

Szerk.: Sebők Marcell. KFKI Csoport – HVG Kiadói Rt., Budapest, 2004. 256 oldal

Magyarországon az 1980-as évek óta érdemben szaporodnak azok a gazdaság- és társadalomtörténeti munkák, amelyek a reformkortól meginduló kereskedelmi és ipari fejlődés vállalkozói területét vizsgálják. A vállalkozások kérdése persze nem csak a történettudományt izgatja, nemzetközi szinten a szociológia, a közgazdaságtudomány, a pszichológia és az antropológia is sokat foglalkozik a kérdéssel. Nálunk főleg az üzemtörténetírás, a zsidóság társadalmi beilleszkedésének és elkülönültségének kutatása, valamint a társadalmi működés vizsgálatának szélesedése és nagy forráscsoportjai hozták elő a kérdést. Persze voltak a mai tudományos gondolkodásnak érdemi előzményei is. Gelléri Mór már a dualista korszak közepén megjelentette azt a könyvet,¹ amelyben kora legnagyobbak ítélt vállalkozóit mutatta be, de említhetnénk a nagy lendületet vett genealógiai irodalmat is, aminek pozitívista módszerrel történő adatgyűjtése és publikálása óriási segítség a mai kor tudományos igényű kutatói tevékenységéhez is. Az 1970-es évektől a várostörténet kerekein belüli kutatási lehetőségek, nem utolsósorban a szaporodó városmonográfiai alap kutatásai is segítették a vállalkozók körüli kérdések értelmezését. Az 1980-as évek második felében aztán már egyre több tanulmány jelent meg a hazai vállalkozókról. Említsük itt meg Lengyel György igen sikeres és azóta is széltében-hosszában használt és idézett tipológiai kísérletét,² de utalhatunk Bácskai Vera könyvére,³ avagy Varga László tanulmányára.⁴ A Hajnal István Társadalomtörténeti Egyesület éves konferenciái kiváló lehetőséget biztosítottak a modern társadalom- és gazdaságtörténeti eredmények bemutatására és publikálására. S különösen fontos a vállalkozók és vállalkozások kérdésköre a mai korszakunkban, amikor is a tervezési rendszertől megszabadult magyar gazdaságon belül a szabad vállalkozások létrejöhetnek és fejlődhetnek.

A növekvő nagyságrendű (mára már valószínűleg több száz – de ennek pontos megszámlálására a recenzor nem hajlandó) vállalkozásokról és vállalkozókról szóló irodalom adta a lehetőséget annak, hogy egy tanulmánygyűjteménybe össze lehessen foglalni néhány jelentősebb vállalkozó tevékenységét. Jelen kötet erre tesz kísérletet. Hogy mennyire lassan mennek át a szaktudományos eredmények az oktatási gyakorlatba, arra jó példa Szlankó János, a KFKI Csoport elnökének az ajánlásban tett megjegyzése, amelyben arra hívja fel a figyelmet, hogy amíg nagy költőink múzsáinak nevét fújni kellett az iskolában, addig a magyarországi gyáralapítókról

1 Gelléri Mór: *A magyar ipar úttörői*. Budapest, 1887.

2 Lengyel György: *Vállalkozók, bankárok, kereskedők. A magyar gazdasági elit a 19. században és a 20. század első felében*. Budapest, 1989.

3 Bácskai Vera: *A vállalkozók előfutárai*. Budapest, 1989.

4 Varga László: A hazai nagyburzsoázia történetéből. *Valóság* 1987/3., 75–89.

szinte semmit nem tanultak. Úgy gondoljuk, hogy mindenképpen a modern idők szellemiségét közvetíti az a tény, hogy a HVG Kiadói Rt. és a KFKI Csoport jelentette meg ezt a tanulmánykötetet. A kötet kicsit halmozott formában külön ajánlással, köszönetnyilvánítással, illetve a szerkesztő előszavával kezdődik, amit aztán Gyáni Gábor szakmai előszava követ, majd 14 kisebb-nagyobb szaktanulmány adja az érdemi mondandót. A kötetet általános bibliográfia (lehetett volna nagyobb is és szakmailag gazdagabb), a kötet szerzőinek felsorolása a munkahely megnevezésével (oda lehetett volna írni a titulusokat, az elérhetőséget adó e-mail-címeket stb.), a képek lelőhelyei intézményszerűen (ebben a formában semmit sem ér), majd pedig egy névmutató zárja.

A tanulmánykötetbe került munkák általában nem vadonatúj tanulmányok, hanem a vállalkozásokkal foglalkozó kutatók és szakemberek már megjelent írásainak, könyveinek summázata: a legtöbb tanulmányt már megelőzte pár évvel korábban egy szakmailag definitívebb munka. Itt most arra volt lehetősége a szerzőknek, hogy röviden – nyilván előre behatárolt keretek között – elkészítsék témájuk összefoglalását. Ebből persze az is következik, hogy a kötet elsődlegesen nem a szűkebb értelemben vett társadalomtörténeti-gazdaságtörténeti kérdésekkel foglalkozó szakembereknek – azok úgyis figyelik és olvassák kollégáik munkáit –, hanem ennél tágabb körnek (értelmiségnek, vállalkozóknak, gazdasági szakembereknek stb.) szólhat. Ez persze nem baj, szükség van ilyen könyvekre, különben a tudományos munkák eredményei az elefántcsonttoronyban rekednek.

Nézzük, miről is szól a kötet! A tanulmányok témáikat tekintve valóban sokféle vállalkozót, illetve a vállalkozásokhoz kapcsolódó polgárt mutatnak be. Bár a tárgyalt vállalkozók esetében igen sok foglalkozás fordul elő, mégis „fő tevékenységüket” illetően azt mondhatjuk, hogy a kötetben három bankár, három építési vállalkozó, kettő malomiparos, egy nyomdász, egy kerámiagyáros, egy vasiparos található, akik kiegészülnek gróf Károlyi Sándorral, aki főleg hitelszövetkezeti szervezése révén vált híressé; valamint Darányi Ignáccal, aki pedig miniszterként próbálta meg a közgazdasági közeget formálni. Mindazonáltal Darányi szerepeltetését nem érezzük szerencsésnek, ő nem volt vállalkozó, típusa alapvetően elüt a kötetben szereplő nagyvállalkozóktól, ám kétségkívül színesíti a bemutatottak listáját (helyét semmiképpen a kötet elején, inkább a végén képzelnénk el). A tárgyalt vállalkozók esetében több esetben nemcsak „egy” polgárról van szó, hiszen a családok bemutatásánál hamar kiderül, hogy vagy a testvérek, vagy a felnőtté vált gyermekek is sokat tettek az üzleti sikerért. Így például a Halmos Károly által bemutatott Haggemacher-esetben is szétvált két testvér között a tevékenység: az egyik ág híres műszaki fejlesztő szakemberré vált, míg testvére a malomipar és a serfőzés területén érvényesült. A kötet szerkesztője láthatóan törekedett a címből is következő „sokszínűségre”, ám igazából csak az ismert anyagra támaszkodhatott. A bemutatott vállalkozók nyilvánvalóan csak a jéghegy csúcsát jelentik, a magyar kapitalizmusnak – többek között – ők voltak az irigylet vagy lenézett gazdagjai, akik akaratukkal, beruházásaikkal, tevékenységükkel sok mindent meghatározhattak. Ám tudnunk kell, hogy a háttérben, mind a fővárosban, mind vidéken soktízezer egyéb (általában

kisebb tőkeerővel bíró) vállalkozó állt még. Kicsit hiányoljuk a „sokszínűségből” a mezőgazdasági nagyvállalkozókat és a bányászattal foglalkozókat, de egy kötet kapcsán azért telhetetlenek nem lehetünk. Nyilvánvaló, hogy a tizenkét nagyvállalkozó (most egy kicsit a dzsentrí miniszter Darányi Ignácot és az arisztokrata Károlyi Sándor grófot felejtjük el) nem reprezentálja a magyar vállalkozó réteget, így tipológiára sem ad alkalmat, ám a kötet lényege azért valahol mégis abban ragadható meg, hogy milyen életutak is rajzolódnak ki a közölt tanulmányokból. Már Gyáni is utalt az előszavában néhány – egymással szorosan összefüggő – tételre, így az eredetre, a zsidóságnak a vállalkozókon belüli nem kizárólagos voltára, a több fajta csoportból való származásra valamint az asszimiláció kérdésére.

A tárgyalt esetekben az egyik tipikus vonás a vállalkozói tevékenységnek a kereskedelmi indíttatása. Sok esetben előfordult, hogy fővárosi vagy vidéki kis- vagy nagykereskedőként indult a pályafutás, amiből különböző életpálya-elágazások alakultak ki. Krausz Mayer bonyhádi kereskedőként költözött a fővárosba, ahol aztán néhány évtized alatt sikeres malomipari vállalkozóvá vált. Az 1870-es évek elején már három cég tulajdonosa illetve társtulajdonosa volt, olyan óriás malomipari beruházásokat hozott létre – többek között –, mint a ma is álló Gizella gőzmalom. Egy másik példa: Zsolnay Vilmos vállalkozói tevékenysége Pécs szabad királyi városban: húsz éven keresztül egyszerű, mindent árusító kereskedelem volt, s csak jóval később fordult a porcelángyártás irányába. Lánczy Leó, a későbbi bankár apja is bőrkereskedő volt, de nem feledkezhetünk meg a Neuschloss-família nagy indulóiról sem, akik sokáig fakereskedelemből éltek, s ez az újpesti fakereskedés alapozta meg a későbbi építőipari sikert. A terménykereskedelemmel foglalkozó Deutsch-família Aradról költözött Pestre, s csak később fordult figyelme a cukoripar és bankügyletek irányába. Nagyon lényeges az is, hogy a kereskedelem nem halt el a vállalkozók körében, sokan még akkor is fenntartották az üzletet, amikor már befutott, mással foglalkozó üzletemberek lettek. Általában rokonok kapták meg az üzlet folytatásának lehetőségét, felszámolásra rendszerint akkor került sor, amikor a tulajdonosnak már nem volt ideje a régi kereskedelem folytatására, s megfelelő rokonság sem akadt.

Természetesen nem valami eredeti tőkefelhalmozási modellre gondolunk, ahol a kereskedelmi tőke mechanikusan megjelenik az iparban, hanem a két ágazat strukturális kapcsolódására. Mindjárt hozzá kell persze tennünk, hogy a gyakorlatban nincsen ipar kereskedelem nélkül, s nem véletlen, hogy a két ágazat a vállalkozások esetében szorosan összefonódott. Az ipari vállalkozók esetében termékeik eladása már egész embert kívánt, az értékesítés – s főleg a külföldi értékesítés – komoly, időigényes feladattá vált. A Klement Judit által bemutatott Ganz Ábrahám-féle pályából világosan látszik, hogy az 1850/60-as években Ganznak a hazai termelésirányítás és fejlesztés mellett nagyon sokat kellett foglalkoznia a külföldi értékesítéssel, így életének jelentős része külföldi utazással telt el. Zsolnay Vilmosnak viszonylag szerencséje volt abban, hogy porcelántermékei értékesítése családon belül megoldódott, hiszen fia, Miklós kezdettől fogva a marketing felé fordult, így ő lett az üzleti és kereskedelmi érdekek egyre professzionálisabb képviselője. De világos az is, hogy az élelmiszerfeldolgozás kapcsán a Krauszok óriásmalma is állandó kereske-

delmet feltételezett, hiszen a gabonabeszerzés és a lisztértékesítés (belföldön és külföldön egyaránt) komoly feladat volt az egyre telítettebb piacon.

A tanulmányok egy másik lényeges vonása a vállalkozói indulás és az érvényesülés szocioökonómiai íve. A nemzetközi gazdaság- és társadalomtörténeti irodalomnak is egyik kedvenc témája – szinte vadásszák a kutatók az ilyen eseteket – a *self-made man* kérdés. Az ilyen esetek kérdése az, hogy mennyiben lehetséges a semmiből felemelkedni, vagyis milyen társadalmi, kulturális és gazdasági közeg kell ahhoz, hogy valaki tőkeerős és jelentősebb családi – anyagi és informális háttér nélkül érvényesüljön és nagyvállalkozóvá válhasson. A kötetben szereplő tanulmányok között erre is találunk példát, mégpedig a Bácskai Vera által bemutatott Havel Lipót esetében. A csehországi gyökerekkel rendelkező Havel Lipót tizennégy évesen kőművessegédnek állt egy építőipari vállalkozásnál, majd pedig némi ügyességgel, szorgalommal, kitartással és önképzéssel rajzolóvá és segédpallerrá, később pedig – 22 évesen – a vállalkozás egyik cégénél már vezetővé vált. A továbblépés a 19. század vállalkozói magatartását erőteljesen motiváló gondolatból következett: az önálló vállalkozás kialakítása. A siker eredménye ma is látható, így például a Kúria és a Műegyetem épületében.

Vizonylag sok olyan vállalkozói esettanulmány van a kötetben, ahol a szakmai ismeretek jelenthették az alapját a sikernek. Az Erdész Ádám által közölt tanulmányból a gyomai Kner Izidor vállalkozóvá válását követhetjük nyomon. Ebben az esetben a családon belül öröklődő könyvkötői mesterségtől vezetett az út a középüzemet jelentő nyomdaipari vállalkozás kiépítéséhez. A szerző is kiemeli Kner szorgalmát, iparkodását, önképzését, a piaci folyamatok megismerését. Különösen érdekes, hogy Kner személyiségében egy kockázató, szinte mindenét kockára tevő vállalkozó alakját ismerhetjük meg. Érdekes vonása volt ez a korai magyar kapitalizmusnak, elég ha csak az 1840-es évek „csődületeire” (csődperanyagára) gondolunk, ahol szinte minden városban igen sok kereskedőt és iparost ért elég gyakran szinte teljes vagyonszerzés. Magyarország egyik legnagyobb vállalkozójának, Ganz Ábrahámnak is hasonló indulása volt a forradalom előtti években, ráadásul nála az önállósodáshoz még alig voltak piaci rések, s személyesen kellett megküzdenie a piaci konkurenciával és az azt befolyásoló gazdasági szereplőkkel, többek között gróf Széchenyi Istvánnal is. Úgy gondoljuk, hogy Ganz egy kicsit alulreprezentált a kötetben (mert ha Darányi kapott 20 oldalt, akkor Ganzot vagy 50 illette volna). Ráadásul keveset is tudunk meg Ganz Ábrahámról, mint személyiségről, Klement Judit tanulmánya elsősorban inkább a vállalkozást mutatja be.

ebbe a szakmából induló vonalba tartozik a Halmos Károly által írt Gregersen-tanulmány is. Gregersen a mai norvég területek déli részéről indult vándorútra, ácsinasként kezdte, később vasúti vállalkozásoknál dolgozott ácsként. A 19. században a vasútépítés igen sok szakma szempontjából a kiemelkedés lehetőségét teremtette meg (vasművek, szénbányászat, gépipar, építkezések stb.). Gregersen Gudbrand is alkalmazottként kezdte, de az 1850-es években már a vasútépítkezések egyik specialistájaként dolgozhatott. Mint gyáros és ácsiparos, csak 1865-ben jegyeztette be első cégét, de társként ott volt más vállalkozásokban is, s kihasználva a hatalmas építkezési

boom lehetőségeit, bekapcsolódott a nagyvárosi (Budapest) építkezésekbe. A szintén Halmos Károly által írt Haggemmacher-tanulmány esetében Haggemmacher Károly pályáivében is hasonló vonásokat fedezhetünk fel. Ő a malomipari konjunktúra lehetőségeit használta ki. Közismert, hogy a dualizmus korában Budapest a világ egyik meghatározó malomipari központjának számított, így ebben az ágazatban a termelékenység növelése alapvető kérdés volt. Nem véletlen, hogy a fejlesztés kívánalma egyre több műszaki szakembert vonzott erre a pályára. Haggemmacher Károly finommechanikusnak tanult, majd eleinte a testvére által bérelt malomban dolgozott, ahol jelentős gőzgéptechnikai fejlesztéseket hajtott végre. Pályája a termelésirányítás felé mozdult el, egy óriásmalom műszaki igazgatója lett. Legjelentősebb találmánya az 1887-ben szabadalmaztatott síkszita volt, amivel az őrölt gabonát (lisztet) különböző finomságú részekre lehetett szétválasztani.

Viszonylag szép számmal szerepelnek bankárok, pénzügyi szakemberek, tőzsdei vezetők a kötet tanulmányai között. Örök témája ez a magyar gazdaságtörténeti irodalomnak, hiszen közismert, hogy egyrészt ez volt az egyik leggyorsabban fejlődő ágazat Magyarországon a 19. század második felében, másrészt pedig a bankszférában óriási koncentrációs folyamatok zajlottak le. A kötet szerkesztője jó érzékkel válogatott, hiszen tényleg a legnagyobbak szerepelnek a munkában. A Halmos Károly által megírt Kornfeld Zsigmond és Lánczy Leó, valamint Vörös Károly írása nyomán a kötetbe bekerült Wahrmann Mór esete elég világosan reprezentálja a magyar pénzügyi világ felső szegmensét. A róluk szóló eddig megjelent szakmai írások már elég részletesen dokumentálták pályafutásukat, esetükben talán egy valamire érdemes még felhívni a figyelmet, amelyen még a gazdaság- és társadalomtörténeteseknek is dolgozniuk kell: nevezetesen a pénzügyi rendszer és az állam kapcsolatán. Talán Lánczy Leó esetében a legnyilvánvalóbb a szituáció: a Monarchia iránt érzett feltétlen elkötelezettsége, royalizmusa, a szabadelvű párttal való összefonódottsága óriási informális háttérrel biztosított személye és bankja számára is. A Wahrmann-tanulmány esetében is hasonlót láthatunk, amikor a képviselői székhez jutó gazdaságpolitikusról és pénzügyi szakemberről kapunk átfogó ismertetést.

A kötet tanulmányai érdekes képet festenek a vállalkozói örökségekről is. A magyar kapitalizmus alig néhány generációt ért meg, s ráadásul az sem volt problémamentes időszak. A régi iparosi és kereskedői szokás, miszerint az apától a fiú(k) öröklik a vagyont és a mesterséget, a tanulmányok adatainak fényében – az elit szintjén – nem mindig valósult meg. A tradicionális szokások természetesen motiválták a vállalkozókat arra, hogy a vagyont a leszármazottak számára hosszú távon is biztosítsák, ám ez csak korlátozottan érvényesülhetett. Némi problémát jelentett például, ha egyáltalán nem születtek fiúörökösök, s a lányok révén új családfelek jelentek meg a famíliában. A pécsi Zsolnay Vilmos esetében Miklós nevű fia révén még időlegesen egyben lehetett tartani a céget, hiszen két nővére kapcsán beházasodott család férfitagjai vezetői feladatokat kaptak a gyárban (a Sikorski és a Mattyasovszky-családról van szó), ám Miklósnak már egyáltalán nem voltak utódai, így Zsolnay Vilmos porcelángyára tulajdonlásában 1922 után (Miklós halála) már csak a leányági örökösök játszhattak szerepet. Nem kis nehézséget jelentett a fővárosi

Ganz-vállalategyüttesnek, hogy az 1867-ben elhunyt Ganz Ábrahámnak nem voltak gyermekei, s végrendelete szerint a testvérei örökölték mindent, viszont ők képtelenek voltak az irányításra. Ami ez esetben lényeges: létrejött egy olyan menedzsment, amely az operatív irányítás mellett a vállalat nevének megtartásával képes volt azt fejleszteni és növelni, s a korszak legjelentősebb üzemévé fejleszteni. Sajnos az ilyen menedzsmentek, műszaki vezetők történetével szaktudományunk még alapvetően adós, pedig nemcsak a Ganzban működött sikeres vállalatvezetés.

Egy lehetséges modell volt az, amikor a sikeres vállalkozó gyermekeit maga mellé vette, bevonta a vállalati működésbe, egyre előrébb helyezte, majd elérkezett az az idő, amikor már párhuzamosan irányítottak, aláírási jogot szerzett az utód, s a vállalkozó tulajdonos lassan visszavonult, s átadta helyét és az irányítást. Ezen modell mellett egy másik kép is kirajzolódik, mégpedig az, amely döntően – de nem kizárólagosan – az izraelita vállalkozókhöz kötődik (persze nem mindegyikhez), amikor is az ősi tradíció szerint a gyermeket sokoldalúan képezik, iskolázzák, fiatalon munkát biztosítanak neki, majd pedig lehetővé teszik az önálló vállalkozás létrehozását, amely viszont több testvér esetén egymással szorosan kooperáló, együttműködő rendszert is képezhetett. Hogy ez mennyire nem csak a zsidó vállalkozókhöz köthető, arra a kötet tanulmányai közül jó példa a Svájcban Magyarországra került Hagenmacher család két férfitagjának kapcsolata (Henrik és Károly), akik közül az egyik a gabonaiparban és a sörfőzésben, a másik pedig a gőzmalmok működtetésében játszott nagy szerepet. (Csak zárójelben jegyezzük meg, hogy Svájc társadalma, mint kibocsátó közeg is megérdemelne egy jelentősebb vizsgálatot, gondoljuk csak meg, hogy a kötetben szereplő elit vállalkozók közül többen érkeztek az alpesi országból, így a Hagenmacher-fivérek és Ganz is.)

Ha a nyugat-európai társadalmi-vállalkozói mintákat vizsgáljuk, akkor szembevetendő, hogy milyen nagy számban fordulnak elő olyan sikeres vállalkozók, akik miután nagy anyagi kockázatok felvállalása révén meggazdagodtak, megpróbálták vagyონukat értékálló vagyonná formálni, s ennek megfelelően általában ingatlanokat, s nem utolsósorban hatalmas földbirtokokat vásároltak. Példának elég itt a Rotschildok több ágára, avagy éppen David Ricardora gondolni. A kötetben szereplő tanulmányokból is kirajzolódik egy efféle tendencia. Kornfeld Zsigmond esetében a Trencsén megyei rakovici birtok, valamint a Tolna megyei iregszemcsei uradalom megszerzése egy lehetséges módját jelentette a vagyón megőrzésének. A Hatvani-Deutsch család esetében a felépítendő cukorgyár alapanyag-ellátása is motiválta a hatvani uradalom és egyéb földek megszerzését. A Károlyiak esetében adódik a nagy méretű föld léte, hiszen az ország egyik legnagyobb földbirtokosáról van szó. Wahrman Mór tóalmási kastélya (a nagybirtoka közepén) már abban a korban is legendás gazdagságról volt híres (e sorok írója még az „átkosban” – hátrányos helyzetű gyermekként – SZOT-tábor formájában csodálhatta meg). De még a kerámiagyáros Zsolnay Vilmosnál is megfigyelhető, hogy szőlőbirtokkal s mellette borkereskedelemmel is foglalkozott nagyon sokáig; a Klement Judit által bemutatott Krausz Mayer esetében pedig egy Nógrád vármegyében, Szécsény közelében lévő birtokról van tudásunk, amely egyben a család nemesi előnevét („megyeri”) is adta. A mezőgaz-

dasági ingatlanok mellett se szeri, se száma nem volt a fővárosi ingatlanoknak: gyártelepek, bérházak, felvásárolt telkek, s nem utolsósorban a telekspekuláció révén megszerzett ingatlanok tömegei képeztek nagyobb vagyonelemeket.

Érdekes sokféleség figyelhető meg a gazdagság és az életmód szempontjából. A korai tőkés fejlődés korában a kezdeti vállalkozók esetében még általában hiányzott a kifelé irányuló reprezentáció, bár megtehették volna (okait most ne firtassuk). Sok példát olvashatunk erre a kötetben. Ganz Ábrahám lakása a gyártelepen volt, ami persze szorosan összefüggött azzal, hogy Ganz sokáig személyesen irányította a termelési folyamatokat. Zsolnay Vilmos eladta a pécsi Fő téren lévő örökölt lakását és boltját, s a kiépítendő gyártelepen lakott családjával. A lakás folyamatosan nőtt, s gazdagságával egyre inkább elütött a pécsi társadalmi elit házáitól, ám ipartelepi elkülönültségével akkor is egyfajta befelé fordulást mutatott. Lányczy Leó gazdagon berendezett bankirodája ellenére a bank menzáján étkezett s a példákat még folytathatnánk. A visszafogottság persze sok mindenből fakadhatott: az izraeliták esetében a társadalmi megkülönböztetés tudata motiválhatta; más rétegeknél pedig a 19. század során a köztudatba egyre inkább befészkelődő gondolat, miszerint a túlságosan nagy jövedelmi és szociális különbségek egyoldalú felvállalása nem túl kívánatos jelenség.

Összességében a kötetről azt mondhatjuk, hogy a benne szereplő tanulmányok a korabeli magyar gazdasági elit érdekes oldalát mutatják, ugyanakkor egy gazdaságilag sikeres történeti korszak sajátos életvilágát is magas szinten jelenítik meg. A tanulmányok stílusa, szövegezése a sok szerző miatt kicsit egyenetlen. Azoknál az íróknál, amelyeknél a szerzők alap kutatásokat végeztek, néha nehezen olvasható, igen alapos szakmai szövegek születtek. Ahol a szerzők átvették mások tanulmányait vagy éppen nagyobb tömegű szakirodalmat dolgoztak fel, ott szövegében talán élvezetesebb, de szakmailag valamivel szerényebb kivitelű alkotások jöttek létre. (Mindenesetre a recenzor újra meggyőződhetett róla, hogy a Vörös Károly-féle szakmai fogalmazást valószínűleg hosszú ideig még nem lehet felülmúlni). A kötet egészében kiválóan szolgálhatja neki szánt a gazdaság- és társadalomtörténeti ismeretterjesztést, reméljük, hogy el is jut azokhoz, akiknek íródott. A nagy tömegű kép jól illeszkedik a mondandóhoz, egyedül az utolsó Zsolnay-tanulmánynál érzékelünk némi csúszást, amikor is az utolsó Zsolnay (Miklós) képe került előre, s nem az alapítóval, Zsolnay Vilmostal kezdődik a képek sora (érdemes lett volna megfordítani a sorrendet).

Kaposi Zoltán

SZERZŐINK

Baráth Katalin (1978) történész, Ph.D hallgató (ELTE BTK)

barathk@szentignac.hu

ifj. Bertényi Iván (1975) történész-művészettörténész (PPKE BTK Történelmi Intézet)

bertenyi@citromail.hu

K. Horváth Zsolt (1972) történész (ELTE BTK Művészetelméleti és Médiakutatási Intézet)

khzs@hotmail.com

Kaposi Zoltán (1960) történész (PTE KTK Közgazdaságtan Tanszék)

kaposi@ktk.pte.hu

Kohut Tamás (1980) szociológus hallgató (ELTE)

kohuttamas@gmail.com

Kövér György (1949) történész (ELTE BTK Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszék)

kovgyuri@ludens.elte.hu

Lafferton Emese (1971) történész (University of Cambridge)

el260@cam.ac.uk

Miskolczi Ambrus (1947) történész (ELTE BTK Román Filológiai Tanszék)

miskolczi@ludens.elte.hu

Plato, Alexander von (1942) történész (Institut für Geschichte und Biographie)

alexander.vonplato@fernuni-hagen.de

Romsics Gergely (1977) történész, PhD-hallgató (ELTE BTK)

romsics.g@gmail.com

CONTENTS

	In Memoriam Gyula Benda (1943–2005)	
Gyula Benda:	On problems of local history	5

CLIO AND PSYCHE

Alexander von Plato:	History and Psychology – oral history and psychoanalysis A review of the problems and the literature	12
Emese Lafferton:	Lethal Hypnosis The mental landscape of an 1894 case and the science.	46
György Kövér:	From hysteria to madness The parallel case histories of Klára and Emma	68
Zsolt K. Horváth:	Auxiliary Verbs of the Soul The experience and elaboration of forced labor service: Ferenc Mérei	97

FORUM

Ambrus Miskolczy:	Techniques of the depiction of Kossuth Subjective historiographic notes on the collection entitled “From scapegoat to realistic visionary”	124
-------------------	--	-----

HOW I BECAME A HISTORIAN?

	Survey on the profession	161
--	--------------------------	-----

Vera Bácskai (162), Éva H. Balázs (166), István Draskóczy (169), András Gergely (171), Jenő Gergely (176), András Gerő (180), Péter Gunst (183), Gábor Gyáni (193), Gábor Klaniczay (197), László Kósa (207), György Kövér (212), András Kubinyi (218), Ambrus Miskolczy (245), György Németh (256), Emil Niederhauser (260), Gábor Pajkossy (262), Katalin Péter (266), Zsigmond Ritoók (270), György Szabad (273), Miklós Szilágyi (274), József Vonyó (279)

BOOKS

Id. Horánszky Nándor: Deák Ferenc lelkialkata és befolyása politikai pályájára – ifj. Bertényi Iván	284
Lackó Mihály: Széchenyi elájul. Pszichotörténeti tanulmányok – Baráth Katalin	300
László János – Thomka Beáta (szerk.): Narratívák 5.: Narratív pszichológia – Romsics Gergely	308
Roderick Phillips: Amit Isten összekötött... A válás rövid története – Kohut Tamás	314
Sebők Marcell (szerk.): A sokszínű kapitalizmus. Pályaképek a magyar tőkéés fejlődés aranykorából – Kaposi Zoltán	318
Contributors	325
Contents	326
Abstracts	328

ABSTRACTS

György Kövér: From hysteria to madness: The parallel case histories of Klára and Emma

The paper depicts the lives of daughters of the son of the Viennese wholesaler Izsák Figdor, Michael (1790–1830), who deceased at an early age. Common to their fates is that they both finished their unhappy lives in a lunatic asylum. After judicial interdiction had been placed upon her, the older of the two daughters, the spinster Klára (1823-1888) was first placed in a private institution in Vienna and later to the state asylum in Lower Austria. Thee younger daughter, the married Emma (1828–1900) had been an inhabitant of the state asylum in Lipótmező, Buda, and later on lived in the Schwartzter Sanatorium. In Klára's case we only have information about the interdiction in 1867 from the documents of the Chancery, while in Emma's case these may be supplemented by a study of the doctors' records.

The documents contain three diagnoses (hysteria; melancholia; lunacy). The paper follows the diagnosis of these illnesses within the framework of the medical discourse of the age with concrete reference to the case of Klára and Emma. During the description of the cases the following dilemmas of interpretation were encountered: is the fate of the individual whose behavior transcends the borders or 'normalcy' defined by the micro-society (the family) that regards such deviation as a medical matter or by the institutions removing the marginalized person from his/her original surroundings (the interdiction) or, rather, is it the continuously changing institutionalized system of medical discourse, which not only gives the illness a name, but also provides an opinion on the chances of the cure based on the diagnosis or decides that the case is hopeless and rules that the patient is to be institutionalized and treated? Last, but not least we have also tried to answer the question whether the use of the mental diagnosis and case history increases or decreases the possibilities of biographical work.

Zsolt K. Horváth: Auxiliary verbs of the soul The experience and elaboration of forced labor service: Ferenc Mérei

The paper, a preliminary study to the biography to be written about the psychologist Ferenc Mérei (1909-1986) is an attempt to understand the experiences of the period of forced labor service between 1942–1944. The fundamental question is this: why does Mérei almost always speak positively about the forced labor ser-

vice? Using the so called cross treatment of sources, the documents in the archives, unpublished manuscripts, interviews, conversations about Mérei and his own scientific work two simultaneous patterns of life-conduct can be reconstructed: (1) “Nocht–Nicht–Sein”, the revolutionary teleology looking into the future, the belief that joining the Red Army is a possibility for the realization of the “communist revolution”; and (2) the pleasure principle, the a hic-et-nunc existence that regards the given life situation as empirical reality and gains consciousness of itself by making use of the minor pleasures aimed at survival. According to the paper’s conclusions it is the political creed and the genuineness of the experience of minor pleasures as well as the elaboration of traumas that resulted in successful psychic elaboration in Mérei’s case (compared to other survivors of the holocaust and forced labor service).

Lafferton Emese: Death from hypnosis

An 1894 Case and the Mental Geography of Science – recovers the story of a curious and fatal hypnotic séance in a provincial Hungarian castle and reconstructs the waves of influence it exerted throughout Europe. The case allows Lafferton to outline a map of scientific and social exchanges in order to recover how hypnosis was embedded in intricate social relations. By sensationalising it, the media propelled the story across national and social boundaries within a few days. European psychiatric and medical mandarins and social commentators were compelled to respond, demonstrating the social ramifications of the issues related to hypnotic practice.

The study shows how the provincial hypnotic séance was connected to medical legislation in the Budapest government (which immediately passed a resolution that greatly limited the practice of hypnosis in the country), to experimental research by psychiatric and medical gurus in prestigious institutes all over Europe, to lay hypnosis as well as to the courtroom from where forensic cases invaded private homes with the help of the media.

The discussion of Hungarian and European expert opinions and the local court investigation enables Lafferton to shed new light on questions of the locality and status of medico-legal expertise, and to reconsider more general themes of centre and periphery in 19th century Europe.

A KORALL szerzőinek!

A KÉZIRAT LEADÁSA

A szerkesztőség társadalomtörténeti, máshol nem publikált cikkeket, recenziókat fogad el közlésre, kizárólag az alábbi formai feltételek teljesítésével. A szerkesztőség fenntartja a jogot arra, hogy átdolgozás javaslatával visszaadja a kéziratot a szerzőnek, továbbá azt, hogy anonim külső lektort kér fel a kézirat tartalmi vizsgálatára.

A kézirat megjelentetésével a szerzők elfogadják, hogy cikkük kivonata, a lap példányainak elfogyta után pedig az egész cikk az Interneten (www.korall.org) is megjelenik. (Amennyiben ehhez szerző nem járul hozzá, úgy azt írásban jelezze a szerkesztőségnek.)

Minden szerző tiszteletpéldányként díjmentesen öt, recenzió esetén három példány átvételére jogosult.

A kézirati szöveget lemezen (MS Word 97, 98, 2000, XP) kérjük a szerkesztőséghez eljuttatni, mellékelve egy kinyomtatott példányt, mely megegyezik a fájl tartalmával. (Előzetes cikk változatot, bemutatkozó részletet elég e-mailben csatolt fájlként elküldeni a korall@mailbox.hu címre.) Amennyiben később javít még a szerző, úgy azokat egyértelműen, korrekítúrajelkkel a nyomtatott példányon jelölje. Célszerű a táblázatokat, ábrákat külön fájlban is leadni. Felhívjuk szerzőink figyelmét, hogy a szövegszerkesztők generált lábjegyzet funkcióját használják. Minden szerzőtől – idegen nyelvű fordításra – kérünk egy kb. 1000 leütés terjedelmű rezümét is.

A korrektúra javítási mintáját lásd: Révai Nagy Lexikona (Bp. 1915, reprint 1993) „korrektúra” címszavánál (12. kötet, 58–59. oldal).

Recenziók esetén a recenzált munká(k)ról az összes könyvészeti adatot (kiadó, oldalszám, mellékletek, térképek, illusztrációk, sorozat megnevezése) is kérjük feltüntetni.

Kéziratot nem őrzünk meg.

HIVATKOZÁSOK

Mind az irodalmi, mind a forráshivatkozásokat, továbbá minden megjegyzést *lábjegyzetben* kérünk feltüntetni.

Az irodalmi hivatkozások a következő formátum szerint szerepeljenek: Szerző évszám: oldalszám. (pl. Nagy 1988: 23.) Több szerző által jegyzett mű esetén a hivatkozás formátuma: Szerző–Szerző évszám: oldalszám. (pl. Berger–Luckmann 1998: 104–105.)

A forráshivatkozások a forrástípusnak (levéltári forrás, újságcikk, interjú stb.) megfelelő formát kövessék. Levéltári források esetében kérjük, hogy a második előfordulástól kezdve rövidített formában hivatkozzon a szerző, s a rövidítés módját az első hivatkozásnál jelezze. (pl. első hivatkozásnál: Somogy Megyei Levéltár (= SML) Főispáni iratok (= Fi) 13789/1935. – további hivatkozások esetén: SML Fi 1852/1937.)

A tanulmány után először a felhasznált levéltári, könyvészeti és egyéb források (pl. interjú: ki készítette, kivel, mikor) sorolandók fel. Például:

FORRÁSOK

Vas Megyei Levéltár, Alispáni iratok 1931–1937.

Nemzeti Sport 1925–1935.

Interjú Nagy Ferenc tájfutóval 1983. február 12-én, készítette Debreceni Rezső.
(A szerző tulajdonában.)

A hivatkozott irodalom jegyzéke a felhasznált források után következik, a cikk legvégén, tételes felsorolásban, abc-sorrendben. Az irodalmi hivatkozások formátuma tekintetében az alábbi példák irányadóak:

HIVATKOZOTT IRODALOM

[Kötetek:]

Botond Ágnes 1991: *Pszichohistória – avagy a lélek történetiségének tudománya*. Budapest

Baross Károly, bellusi (szerk.) 1893: *Magyarország földbirtokosai*. Budapest

Kiss, Attila 1977: *Avar Cemeteries in County Baranya. Cemeteries of the Avar Period (567–829) in Hungary II*. Budapest [– idegennyelvű írásmód].

[Tanulmánykötetből:]

Gróh Dániel 1994: Építéstörténeti megjegyzések a limes Visegrád környéki védelmi rendszeréhez. In: Lőrinczy Gábor (szerk.) *A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára*. Szeged, 239–247. [oldalszámmal!]

Hudi József 1997: Veszprém vármegye nemessége 1812-ben. In: Ódor Imre – Pálmány Béla – Takács Imre (szerk.) *Mágnások, birtokosok, címerlevelese. /Rendi társadalom – polgári társadalom 9./* Debrecen, 219–227. [sorozat nevét egyenes zárójelben normál betűvel!]

[Folyóiratból:]

Láng Panni 1986: Egy budapesti polgárcsalád mindennapjai. *Történelmi Szemle* 29. 1. 80–94.

Ecsedy István 1990: Dombay János (1900–1961). *Baranya* 3. 2. 168–170.

[mindig jelezzük a kötet-, füzettszámot, valamint az oldalszámokat, esetleg az évfolyamot is!]

[Évkönyvből:]

Dombay János 1959: Próbaátások a villánykövesdi későrézkori lakótelepen. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 55–74. [oldalszámmal!]

[Lexikonszócikk:]

‘Korallok’ szócikk. In: *Révai Új Lexikona* 12. kötet, Budapest, 1915. 26.

[Újságcikk:]

Szönyi Ottó 1926: A pécsi püspökség templomai. *Dunántúl* 1926. december 25. 18.
[Lehetőség szerint szerepeljen itt az oldalszám is, s az év kétszer legyen kiírva. Amennyiben az újságcikk egy szakirodalmi/irodalmi cikket jelöl, a hivatkozott irodalmak között tüntessük fel. Ha azonban forrásként használjuk (pl. szöveg-elemzésre, adatforrásként stb.), a források jegyzékében szerepeltessük azt!]

[Kéziratok:]

Katádfay Tihamér 1966: *Legnagyszerűbb gondolataim*. Kézirat. (Vas Megyei Levéltár, Kézirattár 551. sz.)

[A lelőhely (pl. OSZK Kézirattár) megjelölése fontos. Amennyiben forrásként használjuk, akkor oda kerüljön. Ha tudományos műként, akkor kötethez hasonlóan a hivatkozott irodalmak között tüntessük fel.]

[Megjelenés alatt álló publikáció:]

Gyáni Gábor 2001: *Érvek a kettős struktúra elmélete ellen*. *Korall* 3–4. megjelenés előtt

[Idegen nyelvű publikációnál előre kerül a családnev, több szerzős mű esetén (hosszú) kötőjellel válasszuk el a szerzőket (szerkesztőket):]

Heather, Peter – Matthews, John 1991: *The Goths in the Fourth century*. Liverpool

EGYÉB

- Kerüljük a p., pp., o., old., i.m., ld. c. rövidítéseket!
- Ügyeljünk az elválasztójel (-) és a kötőjel (–) helyes használatára! (Számok, évszámok, oldalszámok közé „–” jelet rakjunk!)
- Az idézeteket csak e jelek közé: „” írjunk! Idézetben belüli idézet »...« jelek közé kerüljön!
- A szerző vagy a fordító által tett megjegyzések formátuma: (A Szerző) (A Ford.) (Kiemelés tőlem), esetleg a szerző monogrammjá zárójelben
- A % jel mindig tapad a számhoz!

A KORALL SZERKESZTŐSÉGE ÉS SZERKESZTŐI:

1113 Budapest, Valkói u. 9.
korall@tla.hu www.korall.org

Czoch Gábor, g.czoch@tla.hu

Horváth Gergely Krisztián – főszerkesztő, hktm@ludens.elte.hu

Granasztói Péter, grana@neprajz.hu

Klement Judit, eperfa@hotmail.com

Lengvári István, lengvari@lib.pte.hu

Pozsgai Péter, peter.pozsgai@uni-corvinus.hu

Sasfi Csaba, sasfics@freemail.hu

Szegedi Péter, szegedi.peter@forsense.hu

A KORALL az alábbi könyvesboltokban kapható:

BUDAPEST

Budapesti Teleki Téka
1088 Baross u. 1.

ELTE BTK Jegyzetbolt
1088 Múzeum krt. 6/8.

Írók Boltja
1061 Andrásy út. 45.

Kis-Magiszter Könyvesbolt
1053 Magyar u. 40.

Kódex Könyvárúház
1054 Honvéd u. 5.

Osiris Könyvesbolt
1053 Veress Pálné u. 4-6.

Pont Könyvesbolt
1051 Nádor u. 8.

DEBRECEN

Lícium Könyvesbolt
4026 Kálvin tér 2/c.

Sziget Egyetemi Könyvesbolt
4010 Egyetem tér 1.

MISKOLC

Egyetemi Könyvesbolt
3515 Egyetemváros

PÉCS

Bagolyfészek Könyvesbolt
7621 Ferencesek u. 27.

Széchenyi Könyvesbolt
7624 Rókus u. 5.

SZÁZADVÉG

Új folyam, 37. szám

Tartalomjegyzék

Kötődések

Spéder Zsolt: Az európai családformák változatossága. Párkapcsolatok, szülői és gyermeki szerepek az európai országokban az ezredfordulón

Kórtörténetek

Kiss László: Az ispotálytól a modern kórházig. Kórházak Magyarországon a 19. század végétől a második világháborúig

Gulácsi László–Boncz Imre–Brandtmüller Ágnes–Kárpáti Krisztián–Lepp-Gazdag Anikó–Májer István–Jenei György: Költségkontroll az egészségügyben. A máshol készült egészség-gazdaságtani technológia-elemzés átvételének lehetőségei

Gondolkodók

Takács Ádám: Claude Lefort, a politikum filozófusa

Claude Lefort: A demokrácia kérdése

Századvég-szövegelő

Bódy Zsombor és Cieger András beszélgetése Hofer Tamással

Ára 1400Ft

